

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 8.024

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I

ISSUE - LXXXIV

Year – 9

June 2023

:: Editor in Chief ::

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

Mob. No: +91-9623979067 Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.

(For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- Library sci.
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by

Anupam Printers, Hyderabad

Cost: Rs. 400/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	Dr. Suhas Pathak Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr. Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology, Winston Salem, NC, USA.	Dr. Sachin G. Khedikar Principal & Professor, Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Utrkhand 246174 (India.)	Dr. Mayuresh M. Rampurkar Sardar Vallabhbhai Patel Hospital,(Neurosurgery),Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Kulkarni J. N. Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	Dr. Suman K. S. Dept. of Oriental languages, Loyola College,(Autonomous) Affiliated to University of Madras,Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	Dr. Baswaprabhu Jirli Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	Dr. Chandan Bora Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)	Dr. Mangesh W. Nalkande Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	Dr. M.B. Kulkarni Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	Dr. Vasant Biradar Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni Head, Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	Dr. Sanjay S. Pekamwar School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	Dr. Shashikant B. Dargu Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	Dr. Subhash T. Pandit Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Vinay D. Bhogle Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	Dr. Sharada Bande Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	Dr. Gananjay Y. Kahalekar Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalaya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	Dr. Vikas Kundu Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat – Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	Dr. Sudhir Kokare Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	Prof. Dr. Chitanand M. P. Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	Dr. Ashish Divde Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	Dr. Anand R. Ashturkar Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	Dr. Karale Nagesh Baburao Saraswati Mahavidyalaya, Kajj Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	Dr. Jeevan Pimpalwadkar (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	Dr. Rajendr Jadhav Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	Dr. Jayanth Chapla Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Parbhani.

Subject: Submission of the article with the title

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor it is under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors

Designation:

Affiliation with full address & Pin Code:

Residential address with Pin Code:

Mobile Number (s):

Landline Number (s):

E-mail Address:

Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1” margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold. All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN – 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Parbhani.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We the author/authors of the paper titled..... authorize you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed)**

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name :

Official Address :

Pin

e-mail id :

Mobile and Phone No. :

Signature of the Author(s) :

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
(A Peer Reviewed Referred)
(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmata Road Parbhani (India –Maharashtra)
Phone : +91 9623979067 Email : siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com
www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full : _____

2. Nationality: _____

3. Address for Correspondence: _____

Phone (STD code): _____ Mobile No : _____

4. Name of the College/Employer : _____

5. Present Position/Designation: _____

6. Email Address: _____

Date:

(Signature of the applicant)

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	International
Individual	Rs. 1500	\$ 150
Institutional	Rs. 1500	\$ 150

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs. Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India, Branch – Taroda Naka Dist. NANDED. (MH., India.)**

IFSC Code : **SBIN0016667**

Branch Code : **16667**

Account Number : **20286425949**

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	An Analysis of Significance of Corporate Social Responsibility in the Rural Development of Karnataka	KITTAPPA	01
02.	A Review of the Make in India Campaign's Consequences for the Indian Economy	ROOPA M. N	07
03.	A Heuristic Approach towards the Challenges and Opportunities of Coalition Government in Karnataka	DIVAKARA K	13
04.	A Review towards Stimulating Women in Indian Political Participation	SHIVARAMAIAH	18
05.	An Analysis of Evolutionary Circumstances and Consequences of Women Empowerment in India	DHANUNJAYA MB	23
06.	Educational Rights Of Children Issues, Challenges And Measures To Protect Their Rights	Dr. Y. JANARDHANA REDDY	29
07.	Forensic Accounting: A New Investigative Approach In Accounting	Dr. ANANTANAGA H. P.	34
08.	A Review on Creative Accounting	Dr. RAVI. S. P	39
09.	INSTITUTIONAL CREDIT TO AGRICULTURAL SECTOR IN INDIA	Bharati M Bhusare	45
10.	A Study on Regional Literature in the Context of Indian English and Indian Writing in English	VANAJA. K. S.	48
11.	A Scrutiny on the Contribution of Entrepreneurship to India's Economic Growth	Dr. MADHURA D	53
12.	An Outlook on Internet of Things & Its Implementation	SHIVALEELA H	58
13.	An Elementary Study on Green Cloud Computing	SHARANAGOWDA K	67
14.	Current Statistical Scenario of Higher Education Institutions in India	Dr. Santosh B. Kabade	71
15.	MANAGEMENT OF INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL IN HIGHER EDUCATION	Harish H. N	77
16.	Grassroot Promotion and Propagation of Physical Education, Sports and Yoga Through Information Communication Technology (ICT) and Mass Media	Dr. Gomchale Minanath Shivajiro	81
17.	Trajectory Of Marathi Press And Its Influence On The Dalit Movement In During Ninteenth Century Maharashtra	Dr. Jayant Wankhade	84
18.	History of Buddhist Nunneries in the Mon region, Arunachal Pradesh, India	Tsering Ngudup	85

19.	INDIA – CHINA LIBERALISATION SINCE 1980s: Theory and policy Changes with reference to Industry	Raju M	89
20.	Ethics in Action Research	Dr. Uttam Kumar Mukherjee	97
21.	A Review on Queueing Models and Their Applications.	Kalyankar S.B	100
22.	HOMOEOPATHIC TREATMENT FOR VITILIGO BASED ON LOCATION	Dr. Suvarna Patil Dr. Sayali Sushil Vyawahare	106
23.	Significance of Dream Rubrics in Kent's Repertory	Dr. Suvarna Patil Dr. Sayali Sushil Vyawahare	108
24.	ANCIENT ECONOMIC THOUGHT IN INDIA– An Overview	Dr. J. L. Banashankari	112
25.	HUMAN RIGHTS PERSPECTIVE: AN INSIGHT INTO THE ISSUES OF WOMEN DOMESTIC WORKERS	Dr. G. Parvathi	118
26.	IMPACT OF RUSSIA-UKRAINE WAR ON INDIAN ECONOMY	Dr. Sapna Jain	123
27.	समाचार पत्रों में इन्फर्मेसन टेक्नोलोजी	प्रा. डॉ. सुहास दुर्गादास पाठक	131
28.	fujkyk dk dFkk l kfgR; % l ekt n kU	MkWE fo kq e9kukuh	133
29.	vuq #pr tutkfr; ka ds fodkl dk , frgkfl d ifji sk ea v/; ; u	vfouk'k usxh	136
30.	विभा रानी कृत नाटक पीर पराई में चित्रित राजनीतिक परिवेश	देवानंद यादव	141
31.	सुधा जोशी यांची उपयोजित कथा समीक्षा	डॉ. कैलास सोनू महाले	146
32.	Hkkjrkrhy vuq #pr tekhrph vkfFkd l kekftd fLFkrh	çk- egbnz i k- xkoMs çkpk; Z MKW l at ; /kuoVs	150
33.	प्रभावी वाचनात विविध घटकांची भूमिका: एक अभ्यास	रमेश मारोतीराव शिंदे	153
34.	शैक्षणिक साहित्य संच : निपुण भारत अंतर्गत FLN कार्यक्रमाच्या उद्दिष्ट प्राप्तीसाठीचे साधन-एक अभ्यास	लक्ष्मीकांत एकनाथराव ईडलवार	158
35.	दुर्गाबाई देशमुख: एक लोक शिक्षणतज्ञ	नागोराव पोचिराम माचापुरे	160
36.	उद्योजगतांच्या सामाजिक जबाबदारीचे कृषिक्षेत्रातील लाभार्थ्यांच्या सुधारित आर्थिक दर्जाचे अध्ययन : विशेष संदर्भ संभाजीनगर	श्री० पंढरी रामभाऊ गोरे डॉ. विवेक गुणवंतराव सिरस्कार	164
37.	गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासींच्या विकासात पोलीस प्रशासनामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या दादालोरा खिडकीचे महत्व – एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	आशिष अशोक येल्लेवार प्रा. डॉ पंढरीएन. वाघ	169
38.	वृत्तपत्र : एक जाहिरात माध्यम	प्रा. डॉ. सुहास दुर्गादास पाठक	176
39.	महिलांच्या लैंगिक छळास प्रतिबंध मनाई आणि निवारण कायदा २०१३	गोविंदा अनिलराव तांदळे डॉ. प्रकाश तुकाराम शिंदे	178
40.	रासायनिक खतांचा वाढता वापर आणि मानवी आरोग्य	जाधव सुनिता रामचंद्र	181

41.	ग्रामगीतेतील मतदान जनजागृती	प्रा. संजय अंकुशराव जगताप	184
42.	दलित साहित्यातील समतामुल्य	प्रा. डॉ. संजय चिताळकर	186
43.	आदिवासी समाजातील असंतोष: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा. डॉ. शेकोबा परशुराम ढोले	192
44.	वृद्ध आणि त्यांच्या समस्या	ज्ञानेश्वर बाबुराव लुटे डॉ प्रकाश तुकाराम शिंदे	196
45.	कर्जत व जामखेड तालुक्यातील शेळी व मेंढी पालन करणाऱ्या व्यावसायिकांच्या आर्थिक समस्यांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास	प्रा. विठ्ठलव्यंकटी कासले. डॉ. दिलीप साहेबराव काकडे	201
46.	महात्मा जोतिबा फुले - शैक्षणिक क्रांतीचे अग्रदूत	प्रा. शिवचरण नामदेव धांडे	209
47.	भारतीय मूर्ति शिल्पकला एक अभ्यास	डॉ. बाळासाहेब नानासाहेब देवकाते	212
48.	दलित साहित्य संकल्पना व प्रेरणा	प्रा. कु , अंजली राजाराम माने	221
49.	वैश्वीकरण और हिंदी भाषा	डॉ. नारायण बागुल	225
50.	Importance and Comparative Study of Fundamental Rights and Directive Principles	Supriya S. Jadhav	228
51.	Scientific Manner of Dinacharya Mentioned in Ayurvedic Samhita	Dr. Savita M. Madavi Dr. Jayashree P. Patil	232

“An Analysis of Significance of Corporate Social Responsibility in the Rural Development of Karnataka”

KITTAPPA

Assistant Professor in Sociology

Smt & Sri Y.E.Rangaiah Shetty Government First Grade College Pavagada. Karnataka

Abstract:

In country improvement, the job of corporate social obligation (CSR) has a more extensive application. This study is a planned endeavor to more readily grasp the job of corporate social obligation in a rustic turn of events. The fundamental goal of interests in the field of Corporate Social Obligation (CSR) ought to be the advancement of rustic regions, which incorporates, in addition to other things, the improvement of the monetary and social frameworks of country regions. The crude information used to make this article was gotten from CSR's true site; the data got was important to accomplish the motivation behind the article. To all the more likely comprehend the subject, a complex calculated investigation of the information was done.

Keywords: *CSR, Karnataka, Drives, Country Advancement.*

Introduction:

Given the huge country's populace, it is hard for the Government to get satisfactory subsidizing for the successful execution of provincial improvement drives. In this way, the Indian government upholds the support of the confidential area in the rustic advancement project. Under the Amended Organizations Act 2013, qualifying Indian organizations are expected to put 2% of their benefits into Corporate Social Obligation (CSR). Appropriate utilization of this cash could be imperative to India's country's advancement. Corporate Social Obligation (CSR) exercises for country advancement in India are critical and convenient. With more than 67% of India's complete populace living in provincial networks that miss the mark on administrations and foundation, the plan of CSR and work to assemble and foster the nation is massive (indiacr.in 2018).

Country advancement is inseparably connected to the benefit of everyone and the social turn of events. Similarly, an absence of consideration and obliviousness to provincial improvement can prompt the weakening and impoverishment of a country's individual prosperity, which can be unfavorable to both business and society. Then again, an organization that puts resources into the improvement of a country's local area receives a few rewards. Accordingly, carrying on with work that advances the country's society and rustic improvement helps the organization and adds to its provincial modernization. Subsequently, it is in light of a legitimate concern for organizations to move part of their benefits to government-managed retirement (Joined Countries, 2021).

Country improvement projects have been recognized in Timetable VII of the Organizations Act 2013 as a central area of CSR programs that can be remembered for organizations' CSR plans. Endeavors to work on provincial populaces' admittance to essential administrations, for example, instruction, medical services, disinfection, occupation, water accessibility, and further developed farming are among the top reactions that require consideration from different partners. There is no question that the state has the principal obligation to further develop full-scale level rustic advancement intercessions and exercises (indiacr.in, 2018).

The provincial area specifically is the foundation of the Indian economy, since it supports a few gainful components of the nation's economy, including creation, farming, and development. To maintain and extend country improvement, it is basic for organizations to take on exercises,

thoughts, and tasks that benefit the area and India all in all. In this article, we will look at numerous rustic advancement projects embraced by confidential firms fully intent on helping the economy through superior country area conditions (JNICSR TIMES, 2020).

Corporate Social Obligation is seen as a feasible instrument for the provincial turn of events. While focusing on provincial improvement is probably not going to be material for a wide range of organizations, supervisors keen on progressing country improvement through CSR techniques ought to use the recorded strategies as an aide for fostering their own, considering their special conditions and necessities. The future issue is to increment organization commitment in provincial turn of events, which might involve putting resources into associations that are not quickly connected with their exercises but rather have shared interests in land and society (Arato, Speelman, and Van Huylenbroeck, 2016).

Objective:

The essential objective of this article is to grasp the Commitment of Corporate Social Obligation in Country Advancement across India and Karnataka.

Research Methods:

The information for this article was assembled from the Government of India's true site. The assembled information has been coordinated into a few features and dissected as per the reasons for the review.

Table 1: State-Wise CSR Allocation on Rural Development

Sl.No	State	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21
1	AndamanandNicobar	0	0	0	0	53	67	55
2	AndhraPradesh	3087	9745	4751	5860	11994	8284	13285
3	ArunachalPradesh	85	30	479	15	46	0	0
4	Assam	1351	278	4683	610	1060	629	913
5	Bihar	293	1056	1218	1191	2206	534	106
6	Chandigarh	5	0	3	7	144	0	0
7	Chhattisgarh	4188	2080	632	1398	1700	1099	1478
8	Dadra&NagarHaveli	55	71	15	31	709	49	2
9	Damanand Diu	0	3		293	118	122	12
10	Delhi	670	547	850	1782	5091	611	144
11	Goa	321	20	51	134	631	298	59
12	Gujarat	2375	4753	7740	5556	17277	8827	6920
13	Haryana	1509	2153	3132	3469	3657	2280	553
14	HimachalPradesh	105	99	128	1311	1084	1011	657
15	JammuandKashmir	277	287	184	135	59	0	125
16	Jharkhand	1904	1169	1083	1301	1435	2157	2009
17	Karnataka	2133	3652	5533	7852	8659	6176	2572
18	Kerala	361	607	622	3199	5207	626	3303
19	Lakshadweep	0	15	0	0	0	0	0
20	MadhyaPradesh	5342	3853	3265	2950	4323	3104	4645
21	Maharashtra	7497	9042	16822	12690	20824	14676	8080
22	Manipur	0	15	0	12	59	0	92
23	Meghalaya	18	10	39	203	121	500	51
24	Mizoram	53	3	0	14	2	4	0

25	Nagaland	44	12	0	0	8	0	4
26	Odisha	9702	11399	7380	9087	11433	6741	23627
27	Puducherry	102	55	2	4	109	13	105
28	Punjab	30	91	941	697	1076	1698	354
29	Rajasthan	2028	7935	2130	4003	9724	4588	2438
30	Sikkim	23	0	185	122	25	40	56
31	TamilNadu	2032	3341	4202	5108	14816	5231	5182
32	Telangana	368	2344	2069	4757	6431	4360	1865
33	Tripura	0	23	16	18	21	38	65
34	Uttar Pradesh	1045	2328	2645	2957	13608	11130	4889
35	Uttarakhand	903	835	758	742	1629	502	1906
36	WestBengal	851	925	2363	2582	3063	1149	1347
37	NEC/Notmentioned	0	0	0	0	0	8	0
38	PANIndia	57178	68841	81556	91095	94485	142350	80252
	Grand Total	105,935	137,616	155,478	172,407	242,888	228,902	167,150

Source: CSR.gov.in

The information displayed above is an endeavor to have a superior comprehension of how much cash is being spent on corporate social obligations in India. States that have spent more than one percent on rustic advancement drives incorporate Andhra Pradesh, Chhattisgarh, Gujarat, Haryana, Karnataka, Kerala, Madhya Pradesh, Maharashtra, Odisha, Rajasthan, Tamil Nadu, Telangana, Uttar Pradesh, Uttarakhand, and West Bengal. The level of consumption for rustic improvement is fundamentally lower than the public use for the provincial turn of events.

Table 2: shows how many businesses nationally and in Karnataka have invested in rural development.

Year	No. of Companies Spent CSR (Nationally)	No. of Companies Spent on RD (Nationally)	% of Companies spent on RD (Nationally)	No of Companies Spent CSR in Karnataka	No of Companies spent on RD in Karnataka	% of Companies spent on RD in Karnataka
2014-15	16548	645	3.90%	545	56	10.28%
2015-16	18292	1062	5.81%	1043	94	9.01%
2016-17	19552	1,299	6.64%	1321	120	9.08%
2017-18	21,517	1393	6.47%	1435	117	8.15%
2018-19	25,101	3984	15.87%	1507	200	13.27%
2019-20	22,664	1572	6.94%	1661	111	6.68%
2020-21	8,633	993	11.50%	1178	78	6.62%

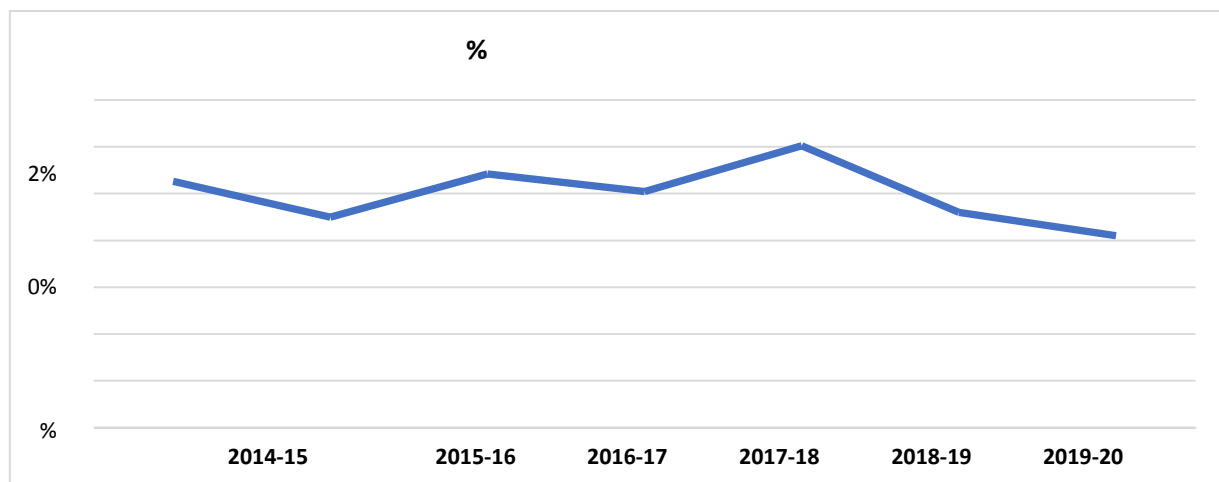
Source: RD-RuralDevelopment

In the above table, an endeavor is made to comprehend the number and extent of assets spent on country improvement by organizations at the public and state levels, as well as in Karnataka. In the financial year 2014-15, the level of organizations' use on country improvement at the public level is 3.90 percent, while in Karnataka it is 10.28 percent. In the monetary year 2015-16, 5.81 percent of partnerships made interest in rustic turn of events, with percent of those speculations occurring in Karnataka. In excess of 10% (11%) of organizations (11%) spent on rustic improvement in the monetary years 2018-19 and 2020-21, separately, as per the information gathered at the public level. In the monetary year 2018-19, the territory of Karnataka spent the most on the provincial turn of events (13.27 percent of absolute consumption).

Table 3: National Rural Development Spending (In Cr)

Year	TotalCSRAmount	RSpentonRuralDevelop ment	SpendingonRuralDevel opment
2014-15	10,066	1059	11%
2015-16	14,517	1376	9%
2016-17	14,344	1,555	11%
2017-18	17,098	1,724	10%
2018-19	20,163	2,429	12%
2019-20	24,864	2,289	9%
2020-21	20,360	1,672	8%

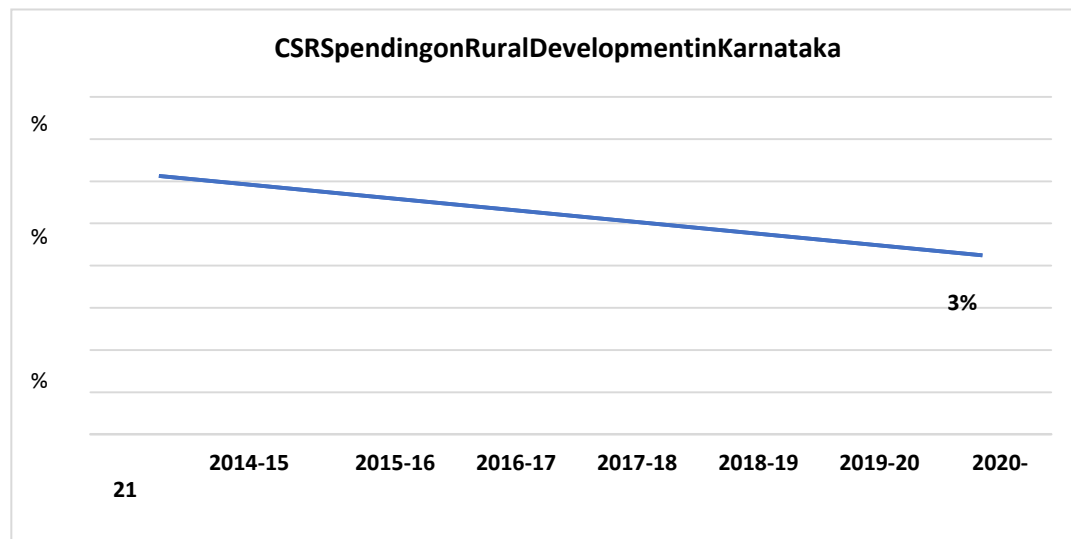
Source:csr.gov.in

How much cash is spent on country improvement as a component of corporate social obligation has an extensive extent and is given high need. The main expansion in spending was noted in the financial year 2018-19, representing 12 percent of all our CSR spending for that particular year. In the monetary years 2014-15 and 2016-17, a sum of 11% of the all-out CSR cash was recorded. In the monetary year 2017-18, 10 percent of the corporate social obligation cash was dispensed to provincial turn of events. In the monetary years 2015-16 and 2019-20, a sum of 9% of the, generally speaking, CSR spending plan was spent. Starting from the beginning of CSR impulse, the year 2020-21 has spent the most reduced level of complete CSR use (8%), and it is projected that the Coronavirus would fundamentally affect CSR consumption later on. As indicated by the information, the typical sum spent for country advancement has expanded by 10% over the earlier year (2014).

Table 4: Karnataka's CSR Initiative on Rural Development (In Cr.)

Year	AmountSpenton Rural Development	Total CSRAmount	% of Spending onRuralDevelopmen t	%ofSpendingonfarwithN ationalSpending
2014-15	21.33	403	5%	2%
2015-16	36.52	785	5%	3%
2016-17	55.33	888	6%	4%
2017-18	78.51	1,162	7%	5%
2018-19	86.58	1,280	7%	4%
2019-20	58.61	1,484	4%	3%
2020-21	25.71	967	3%	2%

The territory of Karnataka has seen a critical increment in how much cash is spent on corporate social obligation (CSR) for country improvement. In the monetary years 2014-15 and 2015-16, Karnataka's organizations burned through 5% and 3 percent of their all-out income on the rustic turn of events, separately, addressing a public commitment of 2% and 3 percent of complete spending on country improvement. The sum spent on provincial improvement has expanded fairly in the financial year 2016-17, with 6 percent of the aggregate sum spent in Karnataka and the public part of the spending expanding by 4% in the monetary year. Organizations burned through 7% of the state CSR sum on rustic improvement in the monetary years 2017-18 and 2018-19, which incorporates 5% and 4 percent of the public CSR sum spent on the provincial turn of events, separately, in the years 2017-18 and 2018-19. The year 2019-20 has seen the second least degree of corporate social obligation (CSR) speculation on country advancement; this year, 4% of the whole measure of cash has been spent, while the public normal is 3%. Contrasted with earlier years, firms spent the most minimal level of their complete use since the foundation of the Organizations Act, with 3% of their all-out consumption going to country advancement and only 2% of their all-out use streaming to public turn of events.

Conclusion:

As far as CSR, there are no limits or limitations in view of race, identity, or religion. Frustratingly, worry for the entire populace is once in a while misconstrued by the community. Each individual is a resource for the economy and gets an opportunity to succeed, then again. In the ongoing financial situation in India, it is challenging for a solitary body to have a massive effect since the extension is so huge. Enterprises' expertise, foreknowledge, assets, and monetary fortitude impact huge cultural change. Agrarian infringement and related income sources, society improvement, and different types of social speculation are conceivable in rustic locales. The underpinning of country improvement is cultivating, which requires a great deal of supported work to develop ranch salaries. To guarantee that the firm might blossom with a drawn-out premise while ensuring that all partners are dealt with reasonably, CSR has taken extraordinary steps in India and too in Karnataka.

References:

1. Suma K G, (2022). "The Role of Corporate Social Responsibility in Rural Development: An Analysis with Reference to the State of Karnataka", EPRA International Journal of Research and Development, SJIF Impact Factor 2022: 8.197, ISI I.F. Value: 1.241, ISSN: 2455-7838(Online), Volume: 7, Issue: 3.

2. Arato, M., Speelman, S., & Van Huylenbroeck, G. (2016). Corporate Social Responsibility Applied for Rural Development: An Empirical Analysis of Firms from the American Continent. *Sustainability*, 8(1), 102. <https://doi.org/10.3390/su8010102>
3. indiacsr.in. (2018, March 1). CSR Partnerships for Rural Development. Retrieved from India CSR Network website: <https://indiacsr.in/csr-partnerships-rural-development/#:~:text=Efforts%20for%20improving%20the%20lives>
4. JNICSRTIMES. (2020). CSR Investment is important, Rural India is the backbone of Indian economy | JNICSRTimes. Retrieved March 19, 2022, from <http://jnicstimes.com/?p=1813> website: <http://jnicstimes.com/?p=1813>
5. United Nations. (2021). Social protection in rural areas: achieving universal access for all | DISD. Retrieved from www.un.org website: <https://www.un.org/development/desa/dspd/2021/05/social-protection-in-rural-areas/>

“A Review of the Make in India Campaign's Consequences for the Indian Economy”

ROOPA M. N

Assistant Professor

Department of Economics, Government First Grade College, Koratagere. Tumkur District. Karnataka

Abstract:

The NDA government's cornerstone initiative, Make in India, aims to develop the nation's manufacturing sector and attract foreign capital to the Indian economy. Manufacturing plays a crucial role in India. What is needed, however, is sound policy and facilitation in the areas of land acquisition, labor law, energy tariffs, transport, and logistics. The government has expressed its intention to facilitate the processes, but effective implementation has been very slow. A willingness to spend money on infrastructure and attract foreign direct investment is not enough for Make in India to be successful. The government must work on the implementation. It should strive to improve the implementation of the adopted directives. Local problems need to be understood and solved.

Keywords: *Brands in India, Foreign Direct Investment, Indian Economy*

Introduction:

Make in India is the NDA government's flagship program aimed at improving the country's manufacturing industry and encouraging foreign investors to invest in the Indian economy. Prime Minister of India Mr Narendra Modi quoted the key term in his August 15, 2014, Independence Day speech more than a month later when he launched the Make in India campaign in September 2014 with the intention of revitalizing manufacturing companies and bringing focus to key sectors in India. There are growing fears that most business people are leaving the country because they are underperforming in ease of doing business rankings.

The current contribution of manufacturing to the country's GDP is just over 15%. The Make in India campaign aims to increase the share of manufacturing to 25% like in other emerging Asian countries. As part of this process, the government plans to create jobs, attract more foreign direct investment and transform India into a world-leading manufacturing hub.

Research Objectives:

1. To understand the Government of India's Make in India campaign
2. To the identification of new initiatives to be implemented as part of the Make in India campaign
3. To study the impact of the Make in India brand on the country's GDP
4. To study the influence of Make in India on the inflow of foreign direct investment to India

Review of Literature:

(*Bhatia & Agrawal, 2018*) states that the government has been very successful in positioning India as an international manufacturing hub not only on the basis of slogans and propaganda but also on the basis of small steps in all sectors of the economy. These small measures, from facilitating export formalities to setting up the Investor Assistance Unit, were the real catalysts of this campaign and are the focus. It is also clear that the campaign has great potential for India's future and should therefore be pursued with equal vigor in the years to come.

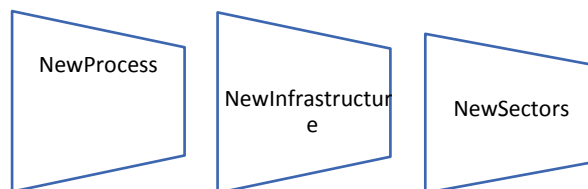
(*Sahoo, 2018*) Measures taken by the government are aimed at opening up new sectors to foreign direct investment, increasing the sector limit of existing sectors and simplifying other

conditions of FDI policy. FDI policy reforms are aimed at making it easier to do business and accelerating the pace of foreign investment in the country. The India and FDI scenario in particular has been a positive draw for potential investors around the world. It is a major overhaul of the processes and policies. Previously, the Government of India worked with the issuing authority stance, but now, with the launch of Make in India, it has started to act as a trading partner (*Aneja, 2016*) noted that Making in India is an ambitious project, but one that India desperately needs to kickstart and sustain its growth momentum. By relentlessly pursuing policies in this direction, it is possible to make India a locomotive of manufacturing in the world. He concluded that the Make in India concept will definitely boost the Indian economy and help tackle the major challenges of poverty, unemployment and low per capita income and share the burden of government.

Research Method:

The study is largely based on secondary data. The data for this study was collected from sources such as published scientific articles in peer-reviewed journals, government websites and other authenticated websites.

New Initiatives in India:

The following new ventures have been implemented under the brand in India:-

A. Retrial:-

New, improved business processes and procedures were developed to make doing business in India easier and to boost entrepreneurial confidence, leading India to rank 12 in the World Bank's Doing Business 2016, published in October 2015. Some of the key points of these procedures were

- Company registration shortened to 1 day instead of 10 days
- Electrical connection within 15 days instead of 180 days
- The number of export and import documents has been reduced from 11 to 3
- The validity of the industrial license has been extended from 3 to 7 years
- Insolvency Code 2015 – New insolvency law that provides for the start of a simple and time-limited insolvency procedure by 2017.
- Value added tax - uniform tax discipline by April 2017
- Permanent resident status for foreign investors for 10 years

B. New Infrastructure:-

New transport and digital infrastructures are being developed to support economic development and improve citizens' quality of life. Below is a list of new infrastructure development projects currently under construction

- Industrial corridors and 21 new industrial hubs to be expanded
- Doubling the road network by 2020 and building 15,000 km of new roads by 2017 are goals of several projects
- Railway projects such as new stations, rolling stock modernization, high-speed rail, mine port link, etc. They were introduced to modernize and better connect Indian Railways.

- The 1,840 km Eastern Dedicated Freight Corridor and 1,504 km Western Dedicated Freight Corridor are under construction and many projects are in the planning phase.
- Government launches Sagar Mala project. by India to improve India's ports and inland waterways so that port development can be enhanced and coastlines can be developed to help India grow, enabling a US\$10 billion project investment
- The US\$7.69 billion Smart Cities mission is progressing, special vehicles are already installed for 19 cities.
- The airline industry, aims to be the third largest by 2030, serving international and domestic traffic.
- The third largest tech startup ecosystem in the world and the number of tech startups in India is expected to reach 11,500 in 2020, up from 4,300 in 2015.
- The “Start-up India” initiative was launched, which aims to support entrepreneurship and encourage innovation by creating an ecosystem conducive to the development of start-ups.

C. New sectors: -

The Make in India initiative targeted job creation and skills development across 25 economic sectors and aimed to “make India a global center for design and manufacturing”.

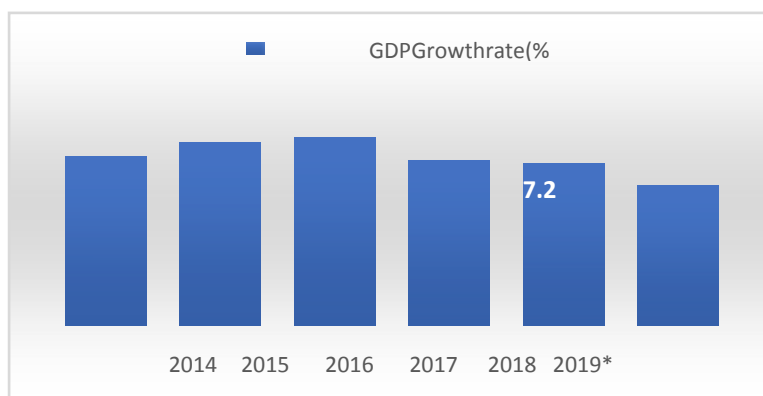
Automobile	Automobile Components	Aviation	Biotechnology
Chemicals	Construction	Defense Manufacturing	Electrical Machinery
Electronic Systems	Food Processing	IT and BPM	Leather
Media and Entertainment	Mining	Oil and Gas	Pharmaceuticals
Ports and Shipping	Railways	Renewable Energy	Roads and Highways
Space	Textile and Garments	Thermal Power	Tourism and Hospitality
Wellness			

FDI Changes were completed in the accompanying areas:-

- ❖ **Defense:** Up to 49% under programmed course or more 49% through Government course
- ❖ **Civil Aeronautics:** 100 percent FDI under programmed course in Greenfield Tasks and 74% in Brownfield Ventures under programmed course past 74% for Brownfield Activities is under government course.
- ❖ **Broadcasting:** New sectoral covers and passage courses are as under:
 - Broadcasting Carriage Administrations and down-connecting of information channels: 100 percent FDI
 - Link Organizations: 100 percent FDI and in News channels: 49%
- ❖ **Banking:** FDI up to 74% with 49% under programmed course rest through government course
- ❖ **Railways:** 100 percent FDI under a programmed course allowed in the development, activity, and support of Rail Foundation projects
- ❖ **Construction:** 100 percent FDI through a programmed course and Expulsion of least floor region and least capital necessity

- ❖ **Pharmaceuticals:** The surviving FDI strategy on the drug area accommodates 100 percent FDI under a programmed course in Greenfield Pharma and FDI up to 74% under a programmed course and 100 percent under government endorsement in Brownfield Pharma.
- ❖ **Plantation:** Certain estate exercises specifically; espresso, elastic, cardamom, palm oil tree, and olive oil tree ranches have opened for 100 percent unfamiliar speculation under a programmed course.
- ❖ **Telecom:** FDI up to 100 percent with 49% under the programmed course
- ❖ **Insurance and Annuity:** FDI Strategy has been looked into to build the sectoral cap of unfamiliar ventures from 26% to 49% with unfamiliar speculation up to 26% to be under programmed course.
- ❖ **Medical Gadgets:** 100 percent FDI under programmed courses for assembling clinical gadgets has been allowed.
- ❖ **E-Business:** 100 percent FDI in B2B web-based business, Single brand retail exchanging substance allowed for B2C web-based business and web-based business food retailing.

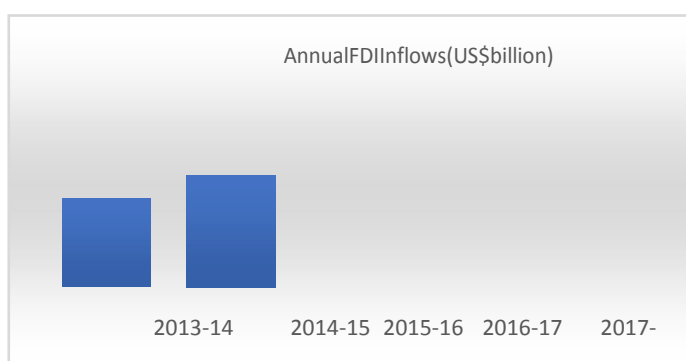
India's GDP Growth Rate

Source:-data.gov.in. * The data for the year 2019 is estimated data

The GDP growth rate has not shown any significant increase since the Make in India program started in 2014. However, this is only for a very short time since the launch of the Make India campaign and it will take a few more years to see any positive impact on the country's GDP.

FDI Incomes from India

FDI inflows show that there has been a significant increase in FDI inflows since the Make in India program was launched. Many factors are responsible for the increase in FDI inflows. However, the Make in India program had a positive impact on the inflow of foreign direct investment.

The Advantages of Made In India:

1. Create jobs:-

One of the main goals of the Make in India campaign is to provide employment opportunities to as many Indians as possible. The main recipients are the youth of the country. Investments in target industries, e.g. Telecom, Pharmacy, Tourism, etc. It will encourage Indian youth to present their innovative concepts.

2. GDP growth: -

Due to the manufacturing of products in India, economic growth is inevitable which will not only revitalize the commercial sector but also increase the GDP of the Indian economy through the establishment of new factories in various sectors such as export, architecture, textiles, telecommunications, etc. You are likely to witness a booming Indian economy that is already the seventh largest in the world.

3. FDI inflows and rupee appreciation: -

The advent of manufacturing would automatically transform India into a manufacturing center for various commercial products; As a result, there would be a massive influx of foreign direct investment, which in turn would strengthen the rupee against the US dollar.

4. Maintain Ease of Doing Business:-

New improved business processes and procedures have been developed to make it easier to do business in India and boost entrepreneurial confidence. This resulted in India moving up 12 spots in the World Bank's Doing Business 2016 ranking, released in October 2015.

5. Technology Upgrade:-

India, as an underdeveloped country, obviously does not have the most modern mechanization, which is a major obstacle in the country's development path. Therefore, with the participation of countless countries in the Make In India Crusade, India will have the opportunity to use the latest technologies of these countries. Not only will India benefit from the knowledge and use of the technology, but the nations involved will also receive a skilled workforce.

Brand Challenges in India:

Manufacturing plays a crucial role in India. What is needed, however, is sound policy and facilitation in the areas of land acquisition, labor law, energy tariffs, transport, and logistics. The government has expressed its intention to facilitate the processes, but effective implementation has been very slow. Infrastructure development in India is prolonged, which hinders economic development. Unless these facilities are developed to meet the needs of multinational corporations, the effect of branding in India is little felt.

Conclusion:

The Indian government's Make in India effort is succeeding, according to the results. However, a brand in India needs to overcome some challenges to be entirely successful and reflected in the successful national GDP. A nation can only develop if it can meet domestic demand for goods and services and if the country exports in significant quantities. The production plays a very important and decisive role in this. But in this case, solid policies and concessions are required in terms of land acquisition, labor law, energy tariffs, transportation, logistics, etc. are the basic requirements. The implementation of the GST regime and demonetization has created problems for the craft sector. After the turmoil, the value of the rupee fell. Ultimately, this has reduced the value of our exports. Meanwhile, the government has also introduced a long-term capital gains tax on investments in India, which were previously exempt. All these problems undermine private actors' confidence and lack of investment. The mere desire to invest in infrastructure and attract foreign direct investment is not enough for the success of the Make in India program. The government must

work on the implementation. It should strive to improve the implementation of the adopted directives. Local problems need to be understood and solved.

References:

1. Dr. Nishant Ravindra Ghuge, (2020). “A Study of Impact of Make in India Campaign on the Indian Economy”, SSRG International Journal of Economics and Management Studies (SSRG-IJEMS), Volume 7, Issue 2 , ISSN: 2393 – 9125.
2. Aneja, D. P. (2016). Make in India: New Paradigm for Socio-Economic. Paripex- Indian Journal of Research, 295-297.
3. Bhatia, R., & Agrawal, S. (2018). Make in India: A quantitative approach. International Journal of Applied Research, 152-156.
4. Gauba, R., Nandita, & dhingra, R. (2018). Make in India-An Initiative to Change the Economic Landscape of the country. Amity Journal of Economics, 88-104.
5. Kamal, N. (2017). Make in India : A Roadmap for Sustainable Growth. International Journal of Business Administration and Management, 83-97.
6. Make in India. Retrieved from Make in India.com: <http://www.makeinindia.com/>
7. Maps of India. Retrieved from Maps of india: <https://www.mapsofindia.com/government-of-india/make-in-india.html>
8. Mir, I. A. (2017). Strategic Importance of “Make in India” Campaign to Empower Indian Economy . Imperial Journal of Interdisciplinary Research, 2454- 1362.
9. Sahoo, B. B. (2018). Make in India: Impact on Indian Economy. International Journal of Research Culture Society, 483-489.
10. Shettar, D. R. (2017). Impact of Make in India Campaign- A global perspective. Journal of Research in Business and Management, 01-06.
11. Retrieved from businessalligators.com: <https://www.businessalligators.com/advantages- disadvantages-make-india/>
12. Retrieved from Department for promotion of Industry and Internal trade: <https://dipp.gov.in/publications/fdi-statistics>
13. Retrieved from Data.gov.in: <https://data.gov.in/keywords/gdp>

“A Heuristic Approach towards the Challenges and Opportunities of Coalition Government in Karnataka”

DIVAKARA K

Assistant Professor

Department of Political Science, Government First Grade College, Madhugiri, Tumkur- District. Karnataka.

Abstract:

Mixed government, which is frequently outlined in the constitution, refers to the state being governed on certain issues by a large portion of the populace, by a small group of individuals, and on certain by a single individual. As of April 10, 2019, there are three types of political parties in India, i.e. national parties (7), state-recognized parties (36), regional parties in India (329), and unrecognized registered parties (2044). 1. Various political parties take part in elections. These people gather to vote in elections and retain power in government. It's a way to mobilize voters in support of common interests, causes, and goals. The main task of a political party is to set the political agenda and policy. In fact, there are three political party systems: one-party, two-party, and multi-party. Sandcons of India's mixed party government. Therefore, the study will focus on the problems and prospects of mixed government in Karnataka. This study is empirical. The study only covered the state of Karnataka and looked mainly at mixed governments. From now on, the governing coalition has both faces and the study is only theoretical.

Keywords: *Coalition Government, Causes, Best Practices, and Challenges of Coalition Government.*

Introduction:

Political parties come together to create a government under the coalition system of governance. A typical reason for this agreement is that after a general election, neither party has gained an absolute majority. It is the cabinet of the parliamentary government. Where some parties work together. So if no party gets a majority in Parliament and certain parties join forces to demonstrate a majority. Therefore, the purpose of this study is to understand the rationale behind the formation of the coalition government, the issues and challenges faced by the coalition government in Karnataka, and the prospects of the coalition system for the development of the country. As of April 10, 2019, there were three types of political parties in India: national parties (7), state-recognized parties (36), regional parties in India (329), and unrecognized registered parties (2044). There are several political parties supporting the elections. These people gather to vote in elections and retain power in government. It's a way to mobilize voters in support of common interests, causes, and goals. The main task of a political party is to set the political agenda and policy. A coalition government is a combination of heterogeneous socio-political elements that is vulnerable to political unrest and storms due to various conditions and constraints. This reflects the fact that unity and unity at the beginning of the formation of the government gradually led to the disintegration of the governing coalition.

Review of Literature:

Many democracies are governed by coalitions made up of different political parties with conflicting political positions. The study focused on government politics and the multi-party system. The relative influence of coalition parties depends mainly on the institutional context. It demonstrates how the corresponding political impact of coalition parties is greatly influenced by the stature of legislative institutions (*Lanny W. Martin; Georg Vanberg, 2020*) and the study shows that

the shift from single-party majorities to coalition governments explains the rise of regional parties. The motivation to join and form local parties increased, promoting politicians in their national parties and bringing their supporters with them, creating new regional parties in the 1990s. This shows that non-institutional elements of the political context can drive the impulses of the elite and shape the party system in India (*Adam Ziegfeld, 2012*). The study posits that the emergence of the trend towards coalition governments in India is not only an opportunity but also a reality after the 1967 general election. Since it was a single-party majority, it was very difficult for decades to form a government, a coalition In India, a government forms a government with the support of regional parties, except in a few cases (*MrD C Payate*). The researcher examined the coalition government and its impact on the country's success and development. A coalition government always remains under pressure and under pressure. Thus, the state of Karnataka also faced the problem of a coalition government, which had a negative impact on the development of the state. A study shows that a coalition government provokes and influences a coalition of different political parties in Karnataka (*Dr. Radhamani K., 2018*).

The study explained hypothetical causal mechanisms and Indian foreign policy. For example, India was governed from 1989 to 2014 by various coalition government cabinets and in Karnataka also by a coalition of national and regional parties such as JDS-Congress and JDS-BJP. Therefore, the study systematically attempted to assess whether coalition governments leave room for regional preferences that influence India's foreign policy (*Nicolas Blarel, 2019*). India has had a vibrant democratic system in the world for almost seven decades. The study shows that it is a very infantile stage and has only recently appeared in India. India is a vital and important democracy and an essential stage of democratic development. The study highlighted this natural step in India's transformation from multi-party to a two-party system (*Sangeeta Yellappa, 2020*).

Research Needs:

The coalition government, transition to parliamentary government advisory body formed when several political parties decide to join forces in governing and regulating the country. The CGs are typically a temporary alliance formed when no political party achieves a clear majority and competing parties instead negotiate cooperation in the spirit of social utilitarianism. Mutual understanding between the alliance parties when appointing cabinet members. Therefore, it is necessary to understand the reasons for the formation of the coalition government and the problems, challenges, and prospects of the alliance. The article is an attempt to examine coalition politics and the challenges facing the coalition government in Karnataka.

Objectives:

Any successful study must have specific and clearly defined goals. When you have a clear goal in mind, you can create a well-designed report that makes it easier for others to make decisions about it. This study was conducted to learn more about the political coalition in India and Karnataka. The study's primary goals were as follows.

1. Examine the causes of the coalition government in Karnataka.
2. Exploring the various issues and challenges faced by the coalition government in the state of Karnataka.
3. Explore the prospects for a coalition system of government in a developing country.

Hypothesis:

- *H01*: No compelling reason for a coalition government in Karnataka and India.

- **Ho2:** No problems or significant challenges for the coalition government in the state of Karnataka.
- **Ho3:** No prospect of a democratic coalition government and a multi-political party system in Karnataka and India.

Research Methodology:

This study is descriptive. The study included primary and secondary sources of information for understanding, analysis, and conclusion. Primary sources include gazetteers, speeches, parliamentary documents, party programs, etc. Secondary sources include printed materials in national and regional newspapers, magazines, books, journals, articles, recommendations of various central and state relations committees and commissions, and provisions of the Constitution of India and related authorized websites.

Scope of the study:

This study is conducted based on the current situation of political stability in Karnataka over three decades. The scope of the research includes understanding the rationale for forming a coalition government, the issues/challenges faced by coalition governments, and the prospects of the coalition government in relation to the political status of Karnataka. This article discusses the different dimensions of a coalition government and its coalition essay in India.

Coalition Government Best Practices and Perspectives:

This study identified various best practice quality standards;

- Enlarge Support grows, and the network then empowers to seize power through various social-utilitarian coalition government moves.
- The coalition government provides security for the defense and defense development effort.
- This reduces competition and the efforts of political parties in a coalition.
- Expand existing finance departments by connecting them and offloading more work by delegating authority.
- Increase the credibility and impact of the advocacy campaign among the parties.
- Develop the country as a whole and empower members in the best public interest.
- Diversity can strengthen an election campaign through the prospect of broadening an understanding of political parties.
- Joint management is possible through a coalition government system.
- Non-cooperation, if everything goes better, no problem in case of dispute.
- Unnecessary delay in decision-making
- Better governance: A system of good governance can be established.
- Use the best opportunities to get and evaluate the good growth on the selected pages.
- Create liberal and user-friendly rules and regulations.
- Knowledge of different politicians of different parties can be used.
- Promotes the exchange of information, skills, experience, and opportunities for cooperation between the parties to the Alliance.
- Diversity can strengthen a campaign by broadening perspective and understanding of issues and appealing to a wider audience.

The study argued that coalition governments represent a wider range of people and opinions, making them more democratic and fair. CG offers supporters of other political parties the opportunity to be represented in the government. If voters believe smaller parties are forming and

may have a chance at political power, rather than simply choosing between the country's two main parties. Therefore, the CG involved in the policy is more likely to be discussed with the different dimensions considered prior to implementation.

Challenges for the Coalition Government:

CG has faced many challenges and issues during the Alliance period, detailed below.

1. The most significant risk with the GCs is that they are unstable and may continue to exist unsuccessfully because the political partners may have fundamental ideological disagreements with each other.
2. Lack of clear goals/difficulty agreeing on common goals for the coalition government.
3. Building and managing a coalition can be time-consuming and complicate the implementation of the programs of both political parties.
4. A coalition government may face the dominance of one powerful party over another political party. Power is not always evenly distributed within the coalition government.
5. The maintenance and continuity of government require more compromises in issues and tactics. Shared decision-making can be slow and severely impedes government progress.
6. A single party may not be recognized for its work, and sometimes the entire coalition rather than a single party is recognized.
7. The failure of the coalition government process can damage everyone's defense by undermining the credibility of the members. It is exceedingly challenging to manage and assess.
8. Coalition partners always have a plausible excuse for not delivering on their promises. Corruption is once again an acceptable practice to cater to the needs of various political parties that demand body pride.

Today's alliances and coalitions are not the same as they were in the 1970s, 80s, and 90s when they quickly banded together to fight one side or the other. Therefore, although in a coalition government, they fight and blame each other during the alliance period, the current coalition governments drag each other along. The current political system is even worse, with regional parties wielding influence and national parties dominating government formation. Therefore, in it is very difficult to have stable political parties to form a government.

Conclusion:

The research paper has argued that there are many reasons for forming a coalition government in Karnataka and India, including the inability to achieve a one-party majority in general elections. The study found that multiple political parties work together to form a government and exercise political power based on a commonly agreed agenda. Thus, the coalition government also has an influence on regional parties in the federal and multi-party context, depending on the coalition agreement and the existence of clear long-term regional preferences. The study also proposes fortuitous new mechanisms for understanding when and how partisan local constituencies can influence central and state government decisions and which can be evaluated in a federal democratic system of government.

References:

1. SantoshA.Doipude, Dr.MallikarjunM.Maradi (2021). "AN EMPIRICAL STUDY ON COALITION GOVERNMENT IN KARNATAKA STATE: PROBLEMS AND PROSPECTS" JuniKhyat (UGC Care Group I Listed Journal), ISSN:2278-4632 Vol-11 Issue-04.
2. Lanny W. Martin; Georg Vanberg, Coalition Government, Legislative institutions, and Public Policy in Parliamentary Democracies, American JournalofPoliticalScience,Vol-64(2),Pg-325-340, April-2020.
3. Adam Ziegfeld, Coalition Government and Party System Change: Explaining the Rise of Regional Political Parties in India, Comparative Politics, City University of New York, Vol-45(1), pp-69-87, Oct-2012.

4. Mr. D.C. Payate, Some Features of the Politics of Coalition, Deep Publication, New Delhi, pp. 16- 17.
5. Dr. Radhamani K., A study on the genesis of coalition government and causes for its failure in Karnataka, International JournalofCreativeResearchThoughts,Vol-6(4),ISSN-2320-2882,pp-281- 285, Dec-2018.
6. Nicolas Blarel, Coalition Politics and the making of Indian Foreign Policy: A new research Program, Indian Review, Vol-18(5), ISSN-1473-6489, pp-582-595, 2019.
7. SangeetaYellappa, Coalition Governments in India: Political Perspective, Third Concept, June- 2020.
8. Garg A. Ten reasons why we must not vote for a coalition government, published in the times of India, pp-4, April, 2018.
9. P.R Brass, Coalition politics in North India, American Political Science review, 1988.

“A Review towards Stimulating Women in Indian Political Participation”

SHIVARAMAIAH

Assistant Professor

Department of Political Science, Government First Grade College, Koratagere, Tumkur- District. Karnataka.

Abstract:

A characteristic feature of a democratic system is participation in political life. The effectiveness of democracy depends on the degree of equal and effective participation of all its citizens. Women make up about half of India's population, which requires proper attention and participation in the political process. The active participation of citizens in political events strengthens the fabric of democracy. As the presence of women in Indian political life appears to be low, it is important to raise awareness of women's rights and motivate them to participate in the majority of political life. The Constitution of India guarantees an equal right to effective participation in political activities under sections 325 and 326. However, the lack of space for participation in the political process has not only led to their small numbers in decision-making bodies but also to the abandonment of common themes and problems. The participation of women is essential for a strong and effective democratic system. There can be no true democracy if women's voices and concerns are ignored or brushed aside. This article examines women's participation in politics and whether women's voices and demands are presented to the public as important issues.

Keywords: *Emancipation, Political Participation, Representation, the Status of Women, Democracy, Confidentiality*

Introduction:

Democracy is a system of government in which people participate directly or indirectly in the process of government. In this context, the problem of low female participation is of particular concern; The participation of women in the decision-making system is essential for effective governance. Democracy, therefore, implies the equality of all citizens, men, and women. With regard to this basic idea of democracy, it is generally assumed that women are generally excluded from all areas of life and above all from politics. The UN notes that women represent "the most numerous categories of marginalized people in the world". In order to achieve a genuine democratic spirit, women's political participation needs to be increased. Democracy will fail if women are not given equal opportunities to participate in government decision-making. Be equal partners in state-building and political development. Citizen participation in political affairs is important because a situation that results in the high participation of group members tends to offer greater potential for democracy. Equal treatment and equal opportunities for women in politics must start at the bottom. Rural democratic institutions are initially ideal structures for the training and practice of decision-making. The 73rd Constitutional Amendment Act is intended to serve this purpose. The issue of political empowerment of women in rural India has become a major issue following the 73rd Amendment Act to the Indian Constitution. This update provides for the reservation of seats and presidential posts for women in all the country's basic democratic institutions, and this act has sparked a quiet revolution in the political empowerment of women in India.

Objectives:

1. To know the role of women in the political arena and their political awareness.

2. To examine the reasons for the low participation of women in Indian politics.
3. To discover the limitations women face in exercising their role in electoral politics.
4. To know the position of women in the national parliament.

Research Methodology:

The information for this article has been compiled mainly from secondary sources, e.g., books, newspapers, government reports, and the Internet.

Engagement in Politics before Independence:

In India, women have achieved high status in society. In ancient times, they were treated on an equal footing with men, including in the political and philosophical realms. However, the position of women in society has deteriorated over the centuries and they have been politically relegated to the background. It was not until the 20th century, particularly during the liberation movement under the charismatic leadership of Mahatma Gandhi, that women's engagement in India was accepted as a matter of course. Indeed, Gandhi's views and approach to the role of women in the struggle for freedom stood in sharp contrast to the age-old anti-women prejudices ingrained in the Indian psyche. The social situation of women at the time was quite worrying and largely through the conscious efforts of leaders who were at the forefront of the freedom struggle, women fought alongside men against the power of the British Empire. Gandhi believed that women should play an important role in politics, making it more accountable, transparent, and free from corruption. In a letter to Harijan on April 21, 1946, he stressed the need to "register women as voters, give or give them practical training, teach them to think for themselves, free them from the caste chains that bind them to bring about a change in them..." If they do, it will purify the currently polluted atmosphere. She said prophetically, "Until women in India participate in public life, there can be no salvation for the country." Our struggle for freedom was seen by national leaders in the broader perspective of restructuring the future socio-economic and political system to ensure, among other things, equality between women and men. It must be said that Smt was as early as 1920. Sarojini Naidu and Mrs. Margaret Cousins led a group of women demanding equal rights for representation of the fairer sex in Indian provincial parliaments. Tilak believed that women's political action could be independent of their social status and that political action was arguably more important for women's empowerment than social reform.

Women's Involvement in the Post-Independence Era:

In post-independence India, a large number of women's advancement groups have formed to challenge patriarchy and address various issues such as violence against women, increased participation of women in political decision-making, etc. at both militant and academic levels. India has a rich and vibrant women's movement, but there is still a long way to go toward gender equality and gender justice. Women's empowerment is still a contentious issue in India. She is still treated as a second-class citizen and, moreover, her illiteracy, customs, traditions, poverty, ignorance, and very disinterest in her own political emancipation result in government policies lacking in judgment and management. It is important to women's empowerment that women actively participate in the nation's political process.

Constitutional Provisions:

The Constitution of India provides for a parliamentary form of government and guarantees justice, liberty, and equality for all citizens (men and women). The constitution not only guarantees equal treatment for women but also calls on the state to take measures in favor of women and to neutralize their unfavorable socio-economic, educational, and political conditions. Thus, the adoption

of our Constitution ushered in a new era of women's equality in India. It grants women equal political rights, including the right to vote. The Indian Constitution contains nearly all of the clauses of the United Nations Protocol on the "Elimination of Every Type of Discrimination against Women."

The Constitution not only guarantees women equal political status, but even allows "positive discrimination" in their favor, as set out in Article 15 sec 3 of the Constitution. There are many other provisions in the law of the Constitution, which emphasize equality between men and women. Section 14 guarantees equality before the law and equal legal protection in India. Article 15 prohibits discrimination based on religion, race, caste, sex, and place of birth. It is a guarantee against any form of discrimination. According to Article 15 sec. 3, nothing prevents the state from creating special regulations for benefits for women and children. Article 16 guarantees all citizens equal opportunities for employment or appointment to public office. Second, no citizen, whether based on religion, race, caste, sex, ancestry, place of birth, or any other reason, is entitled to any employment or office in the state and its workforce of men and women, otherwise he will be discriminated against. Women and small children are not exploited, and citizens are not forced by economic need into occupations unsuited to their age or strength. Art. 39 let. a) Provides that the state shall direct its policies to ensure the equal right of men and women to an adequate means of subsistence and to the arts. 39 lit. for men and women.

Article 42 provides for just and decent working conditions and maternity benefits, and Article 51(A)(e) refers to the fundamental duty of citizens to refrain from practices that belittle women's dignity. The 73rd and 74th Amendments reserved one-third of the seats for women in panchayats and parishes. Articles 325 and 326 guarantee political equality, the equal right to participate in political activities, and the right to vote. True, the latter was available and appreciated by a large number of people. The entitlement to equal inclusion is still a long way off for women. The lack of space for participation in political bodies has meant that they are represented in these decision-making bodies in negligible numbers. Women are the largest politically excluded group in the world. 21.9% of members of national parliaments worldwide are women. Women occupy 16.0% of the seats in the parliaments of Arab countries and 21.8% of the seats in the parliament of a country south of the Sahara. In America, the proportion of women is 26.6%. In the industrialized countries USA, France, and Japan again 18.3%, 26 the proportion of women in the House of Representatives is 2% and 8.1% respectively only women in India 11.4% of the national parliament.

Women at the Panchayati Raj Institute:

The 73rd and 74th Amendments to the Constitution of India started a silent revolution by providing a 33% reservation for women in local government institutions. You have brought about a radical change in India in terms of women's participation in politics at the local level. In India, women are much more strongly represented in Panchayati Raj institutions than in Parliament. States like Bihar, Madhya Pradesh, Uttarakhand, and Rajasthan have reserved 50% of the seats in panchayats for women and Sikkim has reserved 40% of the seats for women. This truly marks the historic beginning of women's effective participation in grassroots decision-making. The efforts and work of several women representatives in the panchayats of Maharashtra, Gujarat, and West Bengal were widely recognized. In this way, women gain significant advantages in the political arena, where greater participation quickly empowers them. However, women have not found adequate representation in the Lok Sabha. The proportion of elected members of the Lok Sabha never

exceeded 12%. Overall, the presence of women in the House of Lords was only slightly higher, probably reflecting indirect elections and the appointment of some women to Parliament.

Most political parties agreed to introduce a 33% representation of women in parliament and in the state legislatures. When the law was introduced in 1997, several parties and groups objected. The primary points of contention were two: first, the overlap between the quotas for lower-caste women and women in general; and second, the problem of elitism. The bill was first introduced by the United Front government under Dev Gowda. Calling for sub-quotas for the OBC and minorities is seen as a way to curb women's reservations; there are no cases where political parties have such quotas in their cadres. The bill has been introduced several times but is blocked each time. However, on March 9, 2010, the Rajya Sabha took a “historic step” by passing this bill, securing a one-third reserve in parliament and provincial legislatures for women. A key feature of the bill is that a third of all seats in the Lok Sabha and national assembly’s will be reserved for women. The reservation acts as a quota within the quota – 1/3 of the seats are reserved for SC and ST women. So far, the law has not been approved by the Lok Sabha, nor has it been ratified by half of the states before it goes into effect.

Conclusion:

The empowerment of women can have a positive impact not only on the lives of women themselves, but also on the lives of men and, of course, children. The political parties cannot remain indifferent to women because they represent 586.5 million inhabitants and almost 48.46% of voters (2011 census). While almost all political parties have attempted to set up women's organizations to gain support and expand the reach of their organizations, in practice they have seen a much lower proportion of women running for office, resulting in them the actual population being proportionately far less represented compared to their legislature. Force. It is necessary to impose on all political parties the obligation to nominate at least one-third of the candidates in their party organizations and to lay the basis for women's political participation. Women are legal citizens and have the same rights as men. Although the country's constitution provides that women have equal status with men, women are powerless and subject to abuse in and around the home. Gender equality in politics is still not possible today. All trends thus indicate that women's representation in politics requires special attention and cannot be left to the forces that currently dominate our parties and government. Today, even the best of our MEPs feel left out and powerless in their parties. Some women leaders have failed to encourage more women to participate in elections and party politics and form an ineffective minority in their respective political parties. Therefore, special measures are urgently needed to increase the political participation of women and to help them influence decision-making at all levels of our society and politics. Our democracy is seriously flawed if it does not give women enough space for their political emancipation.

References:

1. Zakir Hussain Naik, (2017). “Empowerment of women through political participation in India”, International Journal of Academic Research and Development ISSN: 2455-4197 Impact Factor: RJIF 5.22, Volume 2; Issue 6, Page No. 728-731.
2. AkhtarMajeed. Federal India: A Design for Good Governance, Manak Publications, New Delhi, 2005.
3. BardhanPranab, MookherjeeDilip. (eds.) Decentralisation and Local Governance in Developing Countries: A Comparative Perspective, Oxford University Press, New Delhi, 2007.
4. Barthwal CP. Good Governance in India, Deep and Deep Publications, New Delhi, 2003.
5. Behar Amitabh, Kumar Yogesh. Decentralisation in Madhya Pradesh, India: from Panchayat Raj to Gram Swaraj (1995 to 2001), Working Paper 170, ODI, London, UK, 2002.

6. Behar Amitabh. Madhya Pradesh Gram Swaraj: Experiment in Direct Democracy', Economic and Political Weekly, 2001.
7. Blair H. Participation and Accountability at the Periphery: Democratic Local Governance in Six Countries', World development. 2000; 28(1):21- 39.
8. Bryce James. Modern Democracy, the Macmillan Company, 1921.
9. Chattopadhyay, Raghendra, Duflo, Esther. Impact of Reservation in Panchayati Raj: Evidence from a Nationwide Randomised Experiment, Economic and Political Weekly, 2004.
10. HaqMahbubul. Human Development Report, United Nations Development Programme, 1990.
11. Jayal, Niraja Gopal, Prakash, Amit, Sharma Pradeep K. (eds) Local Governance in India: Decentralisation and Beyond, Oxford University Press, New Delhi, 2006.
12. Jeremy, Bentham. An Introduction to the Principles of Morals and Legislation, Oxford Clarendon Press, 1907.
13. Jha SN, Mathur PC. Decentralisation and Local Politics- Readings in Indian Government and Politics-2, Sage Publications, New Delhi, 1999.
14. Joseph TM. Local Governance in India Ideas: Challenges and Strategies, Concept Publishing Company, New Delhi, 2007.
15. Kothari Rajni. Panchayati Raj: Re Assessment, Economic and Political Weekly. 1961; 13:757.

“An Analysis of Evolutionary Circumstances and Consequences of Women Empowerment in India”

DHANUNJAYA MB

Assistant Professor in Political Science

Government First Grade College, Parasurampura, Chitradurga- District. Karnataka.

Abstract:

According to Mayoux (1998), empowerment is the process of inner change or empowerment, building the capacity or power to mobilize women and, where possible, men collectively, or the power to challenge gender subordination and change oneself to strengthen. Thus, empowerment is a capacity-building process that leads to greater participation and decision-making power, awareness-raising power, and transformative action. Empowerment can be described as a process that helps people gain control over the factors that affect their lives. Empowering women means developing them into more informed, politically active, economically productive, and independent individuals who are able to engage in intelligent discussions about issues that affect them. The expression "political participation" has exceptionally expansive importance. This suggests the "right to cast a ballot", yet additionally cooperation in navigation, political activism, political mindfulness, and so forth. Political activism and races are the most grounded region of ladies' political cooperation. To battle orientation disparity in legislative issues, the Indian government has presented seat reservations in neighborhood boards. The turnout of ladies in the 2014 Indian general political decision was 65.63%, versus 67.09% of men. As far as ladies' portrayal in Parliament, India positions 20th from the base. Ladies have stood firm on footholds of Presidents and State heads in India and Top state leaders of different states. Indian citizens have chosen people for some state parliaments and public parliaments for a long time. The point of this article is to portray and evaluate the political cooperation of ladies in India and to examine the Indian government's different drives to enable ladies by breaking down India's situation in the Gender Inequality Index.

Keywords: *Empowerment, Participation in Gender Inequality, Restraint, Women, etc.*

Introduction:

The emancipation of women concerns the improvement of their situation in the family, community, and society. It gives women access to modern development facilities and expands their participation in social, economic, and political processes and decision-making processes. The strengthening of the role of women is therefore urgently needed in India. The Constitution of India establishes a parliamentary system of government and grants citizens the right to stand for election, freedom of speech, freedom of assembly and association, and the right to vote. India's constitution seeks to eliminate gender inequality by outlawing gender and class discrimination, outlawing human trafficking and forced labor, and reserving certain positions for women.

The Indian government has guided state and nearby legislatures to advance class and orientation fairness, including equivalent compensation and free legitimate guide, respectable working circumstances and maternity benefits, the option to work and instruction, and working on expectations for everyday comforts. Ladies were instrumental in the Indian freedom development in the mid-twentieth hundred years and supported autonomy from England. Autonomy got orientation fairness the type of protected freedoms, yet ladies' political cooperation remained generally low.

Objectives:

- To study the significance of women participation in politics.
- To perceive the circumstances and consequences of women empowerment.

Research Methodology:

The descriptive research methodology is used in this study. Content analysis is the study method used for data analysis. The study's qualitative components were taken into consideration. For its data, the study solely consulted reputable sources. Journals, books, scientific articles, websites, and other sources of secondary data were used. A thorough and organized literature search was done.

Participation of Women:

After India's autonomy from England, the 1950 Indian Constitution formally entitles all kinds of people to one side to cast a ballot. Prior to the widespread testimonial, commonplace parliaments conceded ladies the option to cast a ballot. In 1950, widespread testimonials conceded all ladies the option to cast a ballot. This is cherished in Article 326 of our Constitution. India is a parliamentary framework with two houses: Lok Sabha (lower house) and Rajya Sabha (upper house). Female turnout in the 1962 Lok Sabha races was 46.63% and crested in 1984 at 58.60%. Male cooperation during a similar period in 1962 and 1968 was 63.31%.18% in 1984. In this way, the hole among male and female electors has been limited over the long run, from a distinction of 16.7% in 1962 to 4.4% in 2009.

Turnout in public races has stayed consistent throughout the course of recent years, fluctuating somewhere in the range of 50 and 60%. There has been a vertical pattern in female cooperation in public races, with female support surpassing male cooperation at times. An expansion in ladies' support in the 2012 Vidhan Sabha (parliamentary/state) decisions was accounted for, with states, for example, Uttar Pradesh detailing turnout paces of somewhere in the range of 58.82% and 60.29%. In the 2013 general political decision, the cooperation rate for ladies was 47.4% and for men, the support rate was 52.5%. The Indian territories of Arunachal Pradesh, Goa, Kerala, Manipur, Meghalaya, Mizoram, Daman e Diu, and Puducherry recorded a higher cooperation pace of ladies than men in 2013. Cooperation is expanding in rich and unfortunate territories of India. Citizen orientation proportions improved from 715 female electors for every 1,000 male electors during the 1960s to 883 female citizens in 2000. The Appointive Commission of India (ECI) is endeavoring to increment citizen turnout by cleaning constituent rolls and eliminating absent or expired individuals. Citizen crusades have included direct elector enrollment, and in the 2014 political race, electors will be given picture IDs with surveying area data to increment elector turnout. The expansion in citizen turnout in India is likewise halfway because of ladies casting a ballot. ECI planned to advance ladies' enrollment and support in races by preparing individuals and arriving at schools and colleges. The rising turnout was additionally ascribed to expanded security at the surveying stations. In the event that we take a gander at the female elector turnout in the 2014 Indian general political decision, it was 65.63% contrasted with 67.09% for men. In 16 of India's 29 states, a bigger number of ladies than men cast a ballot. 260 in total.6 million ladies practiced their entitlement to cast a ballot in the Indian general decisions in April and May 2014.

Women's Reservation:

India has a bureaucratic type of government, with decayed powers. The electorate votes to choose a public parliament as well as state gatherings. In 2012, India had a negligible level of 10.9%

of ladies who chose delegates in the public parliament, which is, yet moderately higher than Hungary (8.8%), Brazil (9.6%), China (9.1%), and Malaysia (9.8%).

To cure the low cooperation of ladies' balloters, India in 1994 laid out amounts (reservations) in protected revisions (73rd and 74th) to hold 33% of seats in nearby state-run administrations for ladies. The Ladies' Booking Bill (108th amendment) has been acquainted in the public parliament and withholds 33% of Lok Sabha and Vidhan Sabha seats for ladies. The bill presently can't seem to be passed by Lok Sabha and endorsed into regulation. The conversation of ladies' reservations started during the 1920s and went on into the 1930s until a trade-off was reached with England to permit ladies in metropolitan regions to cast a ballot. The conversation of ladies' reservations was again presented in 1974 by the Unified Countries Commission on the Situation with Ladies in India, yet India didn't completely lay out amounts in that frame of mind until 1994. Neighborhood administering bodies in India are called Panchayati Raj Foundations (PRI) and 33% of seats and administrative roles should be saved for ladies. The public government has additionally proposed to raise the degree of reservations in PRIs to half.

Seats saved for ladies are pivoted for confirmation that each seat has an equivalent possibility of being held. After the foundation of ladies' reservations, political support went from 4-5% to 25-40% among ladies and offered a huge number of ladies the chance to act as pioneers in nearby government. Class contrasts have appeared with more unfortunate ladies acquiring a presence in panchayats, yet ladies of a higher class being chosen as executives (sarpanch). Concerns stay in holding seats for ladies in chosen positions. The issue of preparing has turned into a rising worry with planning people for the job of authority. It was found in Tamil Nadu that ladies miss the mark on schooling and preparing to figure out strategies in panchayats. Family likewise assumes a critical part in ladies' support in government. The familial impact can be a boundary or an emotionally supportive network for female chosen authorities concerning associations. Family associations can assist ladies with looking for chosen positions at both the public and nearby government levels. There has been worry over the job of ladies as intermediaries for male relatives, yet ladies might in any case significantly affect strategy choices.

Support in Ideological groups:

India has a multi-party framework with 24 enrolled parties at the public level. The three biggest gatherings in India are the Indian Public Congress (INC), the Bharatiya Janata Party (BJP), and the Socialist Coalition of India (CPI). Ideological groups have expanded outreach among ladies' electors as India's party framework has become more aggressive. This has remembered for the making of ladies' wings for the biggest gatherings. The All India Mahila Congress is the INC's branch, the BJP Mahila Morcha is the CPI's wing, and the Public League of Indian Ladies is the arm of the BJP.

Ladies' support in ideological groups stayed low during the 1990s with 10-12% participation comprising of ladies. Indian ladies have likewise stepped up to the plate and structured their own ideological groups, and in 2007, the Assembled Ladies Front party was made and has supported expanding the booking of seats for ladies in parliament to half. Ladies just oversee four of India's ideological groups. From 1980-1970, 4.3% of competitors and 70% of appointive races had no ladies up-and-comers by any stretch of the imagination. Since 2013, it has been recorded that 11% of the members of the Lok Sabha and 10.6% of the Rajya Sabha were female.

Support in Political activism:

The new rush of women's liberation during the 1970s was because of orientation imbalance issues and stale advancement in India. The Board on the Situation with Ladies in India delivered a report in 1974 that had a huge impact on the reappearance of activism towards orientation fairness. The report featured the huge contrasts among people in India, remembering the dissimilarity for the sex proportion, death rates, business, education, and compensation segregation. The report filled the ladies' development by implying the continuous segregation towards ladies in India. Orientation imbalance has stayed the focal point of the ladies' development with explicit accentuation on issues, for example, the Uniform Common Code, Ladies' Booking Bill, and sexual brutality against ladies. Ladies' associations both casual and formal have been created at the rustic, metropolitan, public, and state levels in India. Ladies' associations in India address various issues from the climate, to destitution, strengthening, and savagery against ladies. Quite possibly of the most conspicuous lady's associations in India is the AIWC, which was laid out in 1927, zeroing in on enabling and teaching Indian ladies. The AIWC has helped with part of the Sarda Act, the Maternity Advantage Act, and Hindu Code Bills and has more than 100,000 members and 500 branches in India.

Indian ladies are fundamentally involved at the grassroots level of activism. The Chipko development that emerged during the 1970s is one illustration of accomplishment among the ladies' development in India, as ladies fought the deforestation in Uttarakhand prompting the security of the district. Since the Indian freedom, ladies' associations have centered around issues of brutality towards ladies. Ladies' developments have centered around assault, female death rates, female foeticide, share passings, sati, and homegrown maltreatment.

Unfortunate events like the Mathura assault case in 1972, Tarvinder Kaur's share death in 1979, RoopKanwar's death by training of sati in 1987, Bhanwari Devi's assault in 1992, and the New Delhi assault case in 2012 have kept the focus on assault and led to a number of ladies' associations at the local and public level.

Difficulties to Women's Participation:

The level and types of ladies' support in governmental issues are generally molded by social and cultural boundaries such as savagery, segregation, and lack of education.

Sexual savagery:

Sexual savagery in India is exacerbated by issues of training and marriage. Ladies are physically mishandled. Youngster marriage, aggressive behavior at home, and low proficiency rates have brought down Indian ladies' financial open doors and added to sexual savagery in India. A recent report found, "24% of Indian men have committed sexual brutality eventually in their lives, and 20% have constrained their accomplices to have intercourse with them. 38% of men conceding they had actually mishandled their accomplices." Far and wide sexual savagery is credited to the way that viciousness inside a marriage isn't illegal, and sexual brutality goes to a great extent unpunished.

Segregation:

The Constitution of India eliminated orientation imbalances among stations and orientation, however, separation keeps on being a boundless hindrance to ladies' political cooperation. A 2012 investigation of 3,000 Indian ladies found the hindrances in cooperation, explicitly in campaigning for political positions, as ignorance, workloads inside the family, and prejudicial perspectives towards ladies as pioneers. Oppressive mentalities manifest in the constraints introduced to Indian ladies including low admittance to data and assets. Ladies depend on getting data from family or town individuals, commonly men. Ladies additionally need administration experience because of the

reality they are troubled with family obligations. The weight of family obligations is a critical motivation behind why numerous Indian ladies don't partake. Dissimilar to men, there are fewer open doors for ladies to engage in associations to acquire administration abilities. There is minimal public space for them as men have ruled the political field for the vast majority of years in India.

Lack of education:

India has perhaps the biggest ignorant populace. In January 2014, the Assembled Countries detailed that 287 million grown-ups in India are unskilled. Proficiency among Indian ladies is 53.7%, which is a lot lower than education among men detailed at 75.3%. Lack of education restricts the capacity of ladies to grasp the political framework and issues. Issues with double-dealing, for example, ladies being left off of citizens' records, have been accounted for as ignorance restricts the capacity of ladies to guarantee their political freedoms are worked out. Martha C. Nussbaum concerning political cooperation expressed, "In light of the fact that proficiency is associated overall with the capacity to move outside the home and to remain on one's own beyond it, it is likewise associated with the capacity of ladies to meet and team up with different ladies."

Conclusion:

The achievement in the field of pay, work, and in instructive front, the situation of ladies strengthening is by all accounts relatively poor. The need of great importance is to recognize those provisos or limits which are noticing the acknowledgment of strengthening of ladies and this drive should be begun from the ladies people itself as well as more critical strategy drive taken by the state and society. Allow us to make our desired vow a populist society where everyone whether men or ladies get the equivalent chance to communicate and inspire one's prosperity and prosperity of the general public as an entirety. Ladies' strengthening is certainly not a Northern idea ladies from one side of the planet to the other, remembering nations for the South, have been testing and changing orientation imbalances starting from the start of the set of experiences. These battles have additionally been upheld by numerous men who have been offended by shamefulness against ladies.

Women address around 50% of the total populace and orientation disparity exists in each country in the world. Until ladies are given the very open doors that men are, whole social orders will be bound to perform underneath their actual possibilities. The best need of great importance is a change of social demeanor for ladies. When women advance, "the family shifts, the town moves, and the country move," It is fundamental as their thinking and their worth frameworks lead to the improvement of a decent family, a great society, and at last a decent country. The most effective way of strengthening is maybe through enlisting ladies in the standard of advancement. Ladies strengthening will be genuine and powerful just when they are supplied pay and property so they might remain on their feet and develop their character in the general public.

The Strengthening of Women has become one of the main worries of the 21st century at the public level as well as at the global level. Government drives alone wouldn't be adequate to accomplish this objective. Society should step up to the plate and establish a helpful environment where there is no orientation separation and ladies have full chances of self-direction and taking part in the friendly, political, and financial existence of the country with a feeling of correspondence.

References:

1. Bijoy Prasad Das, (July, 2021). "Empowerment of Women in India: The Changing Scenario and its Implications", A multidisciplinary Online Journal of Netaji Subhas Open University, INDIA, ISSN: 2581-5415 Vol.4 No.2.
2. All India Women's Conference. "Achievements".

3. Agnihotri, Indu; VinaMazumdar (July 22, 1995). "Changing Terms of Political Discourse: Women's Movement in India, 1970s-1990s". *Economic and Political Weekly*. 30 (29): 1869–1878.
4. Basu, Amrita (September 1987). "Grass Roots Movements and the State: Reflections on Radical Change in India". *Theory and Society*. 16 (5): 647–674. doi:10.1007/bf00133391.
5. Bhalotra, Sonia; Irm Clots-Figueras; Lakshmi Iyer (November 6, 2013). "Path-Breakers: How Does Women's Political Participation Respond to Electoral Success?" *State-Wise Voter Turnout in General Elections 2014 Government of India* (2014)
6. Basu, Aparna. "Indian Women's Movement" (PDF). Foundation Course, Human rights, Gender and Environment. University of Dehli.
7. Basu, Amrita. "Women, Political Parties and Social Movements in South Asia"(PDF). United Nations Research Institute for Social Development.
8. Bagri, Thirani. "Where is India's Feminist Movement Headed?". *The New York Times*.
9. Chhibber, Pradeep (2002). "Why are Some Women Politically Active? The Household, Public Space, and Political Participation in India". *International Journal of Comparative Sociology*. 43 (409).
10. Constitution of India. "Directive Principles of State Policy". Government of India.
11. Census of India. "Literacy and Level of Education". Government of India.
12. Chief Electoral Officer. "Voting Percentage in Various Lok Sabha Elections". Government of Uttarakhand, India.
13. Gill, Amneet. "Indian Women's Struggle for Suffrage" (PDF). Department of History, Punjab University.
14. Gochhayat, Artatrana (February 2013). "Political Participation of Women in gram Panchayat Elections in Odisha: A Case Study of Hindol Block in Dhenkanal District". *International journal of Humanities and Social Science Invention*.
15. Government of India. "The Constitution of India". Ministry of Law and Justice.
16. "Indian men most sexually violent, says survey of six developing nations". *Infochange Women*. March 2011.
17. "India tops in adult illiteracy: U.N. report". *The Hindu*. 29 January 2014.
18. International Center for Research on Women; UN Women (2012). "Opportunities and Challenges of Women's Political Participation in India: A Synthesis of Research Findings from Select Districts in India" (PDF). Archived from the original (PDF) on December 16, 2013.

Educational Rights Of Children Issues, Challenges And Measures To Protect Their Rights

Dr. Y. JANARDHANA REDDY

Assistant Professor

Department of Political Science, S.S.A. Government First Grade College(Autonomous) Bellary, Karnataka.

Abstract:

Right to education is a great significance in a civilized society because children are also human being. And being a human they inherited a basic right that is right to education, and we also know that today children are future of India. Protection of children should be prime concern of a welfare state. They have also right to safety, security, clean environment and opportunity for over all development. Human resources are one of the important resources for development of any country. country like in India where 35% population are below the age of 25 years, so far a young country to strength the country more, effective education system is very much important, basic education is for all is very much needed in present context to strength the country more at intellectual level. Education is the way through which individual progress and developed their mind and body. After 70th year of republic of India in spite of having all the resources children are lacing with even basic education facilities. It is the duty of the state to develop scientific educational culture, access of basic education to and the directive principle of state policy also deals with basic education to all and even it is fundamental duties of sate to provide basic education to all. Till today India has made many committees for effective education system in India such as university grant commission of 1948, secondary education system of 1952. Kothari education commission 1964. National education policy 1986 and recently new education policy 2020 but till now educational right of children are not full filled. The state is unable to provide educational right of children in one or other way starting from home to school, from school to village, they discriminated and denied by basic rights by one or other reasons. Objective: the purpose of the study is to find out the majors to protect educational rights in present context and try to find out the reason of denial and violation of basic rights. Expected outcome: how constitutional rights, statutory rights play big role in protecting children issues and their basic rights. Methodology: This paper will present find out the way and majors to equal access of education right of children which are to be violated in India. So I am depending on secondary data. I will do literature review related to Indian constitution including Act of parliament related to children right concern. Also I will fallow different committees related to educational rights.

Keywords: Child Rights, Constitution, Legal Provisions, Society

1. Introduction

Children are the custodians of the rule of law, justice,liberty, equity and fraternity. 1 They are the potentembodiment with our ideals aspirations, ambitions, futurehopes they are the future scholars, scientist, legislatures,executive, judges, advocates, industrialist, engineers, entrepreneur, farmers artiest, solders, workmen, on whichsold the country would develop. Every human being hassome inherent right which is given by nature itself; childrenare also human being they have inherited right from the veryinception.

Fetus in the mother womb is the starting point where humanbeing is granted certain basic rights. Even at the time of birthif half part of the body is outside the mother womb and halfpart of the

body is inside the mother womb and if in certain circumstances the child died the death of the child would be covered under panel provision. These rights are intrinsic in nature. These type of rights cannot be taken away or nullified these rights are inherited and it is the duty of the state to recognize these rights.

The declaration of the right of the child 1924, adopted by assembly of League of Nations and it was the first international instrument dealing with children rights. Millions of children around the globe are exploited, abused, deprived and discriminated. These children include child labor, sexually exploited children, children living in the street, children having disabilities, children having multiple disabilities or suffering from any kind of disease, children of migrant worker, children discriminated from religious and ethnic minority group.

The children by reason of his physical and mental appearance need special care and caution, adequate legal protection from the state as well as parents. It is aim to ensure that each child get the opportunity to develop overall potential without discrimination, have access to basic education, health care, sound environment to grow up and develop their physical and intellectual capacity by their own.

Who is child?

Before discussing the children rights it is important to know who is child. The convention of the right of the child 1989 (CRC) defines the term child means every human being below the age of eighteen years unless under the law applicable to the child majority to be attained earlier.

Indian Constitution and Child Rights

- * The constitution of India has committed to protect children rights through various provisions of the constitution as we know that constitution is a grand norm through which all law exists. It is the basic law of the land that includes fundamental rights and directive principle of state policy for every citizen. For the violation of fundamental right which is inserted in part third of the constitution, we directly approach to supreme court, on the other hand directive principle of state policy is fundamental for the governance of the country and if state does not follow the directives given by the constitution to the state we cannot go to the court for the enforcement of directive principle.
- * Article 15 (3) requires the state to make special provisions for children.
- * Article 21A provides for free and compulsory to all children of the age of 6 to 14 years in such a way as the state by law determine. The Article 21A of the constitution of India envisages that children of the age group of 6 to 14 years have a fundamental right to education.
- * Article 23 prohibits trafficking of human beings including children.
- * Article 24 mandates that no child below 14 years can work in any hazardous occupation or industry.

Directive Principle of State Policy that directly relates to Children are;

- Article 39 (a) and (f) directs that states policies are directed towards securing the tender age of children.
- Article 45 states that the state shall endeavor to provide early childhood care and education for all children until they complete the age of six years.
- Article 51A states that it shall be fundamental duty of the parent and guardian to provide opportunity for education to his child or as the case may be wards between the ages of 6 to 14 years.

- 86th constitutional amendment which held right to education is a fundamental right the preamble of our constitution states that right to education provides free and compulsory education to all children as the age of 6 to 14 years.

Multiple needs and issues related to Child

- **The right to education:** 50% of Indian children the age of 6 to 18 do not go to school, dropout
- Rates increase in class 3 to 5, it is 50% boys 58% for girl.
- **The right to expression:** every child has right to speak or express himself freely in whatever way he or she likes. Most of the children however are exploited by their elder's brother and sisters even some times parents also do not allow to express him.
- **The right to information:** even child has to know his basic rights and his status in the society, illiteracy and ignorance among deprived and unprivileged children are bound not to have access to information about them and their society.
- **The right to nutrition:** more than 50% of the Indian children are not getting nutritious food. While one in every five adolescent boy is badly malnourished one in every two girls in India is starved.
- **The right to Health and care:** 58% of Indian children below the age of two years not fully vaccinated and 24% of these children do not receive any form of vaccination, 60% of Indian children are anemic. 95 in every 1000 children born in India do not see their fifth birthday, 70 in 1000 children born in India do not see their first birthday.
- **The right to protection from abuse:** There are approximately 2 million child commercial sex workers between the age of 5 and fifteen 15 years and about 3.3 million populations between 15 and 18 years they are total 40% of population of commercial sex workers in India. 5 lakh children are forced into this trade every year. This is one of the big issues for country like in India.
- **The right to recreation Every:** Every child has a right to spend some time on recreational things sports, entertainment, and hobbies to explore and develop. Majority of poor children do not get opportunity to spend and engage in such type of activities.
- **The right to name and nationality:** Every child has a right to identify himself with nation. A vast majority of unprivileged children in India are treated like 15 course of their development determines their contribution to society over the course of their life.

Need of Protection to Children

Every Child has the right to protection we used to say that in child God leave the child does not have religion cast color creed. They have only one identity that is child irrespective of their age it does not matter from where he or she belongs from where he or she is born a child can be born in any house hold it is not in the hand of anybody where the child will be born. But at the same time it is the duty and responsibility of everybody whether a state or an individual to give priority to the child at any cost. At every time child is at on high risk whether there is a situation of flood drought earthquake or any kind of pandemic like COVID-19 children are always at risk so they need at most care and protection. Child protection is linked with other rights of the child failure to ensure one right of children is adversely affect the all other rights of the child it is also responsibility of the family society community and the state to protect them.

- ✓ Homeless children displaced children
- ✓ Street children
- ✓ Migrant and refugee children

- ✓ Children whose parent are not in world or not able totake care them
- ✓ Missing children
- ✓ Child beggars
- ✓ Victim of child marriage
- ✓ Child prostitutes and children of prostitutes
- ✓ Children of prisoners
- ✓ Disabled children
- ✓ The girl child
- ✓ Children affected by substance abuse HIV aid and otherterminal diseases.

Commitment of government to protect child rights

The government has always committed to protect child right;many changes have been done in rules, regulation,notification and bylaws which regulate protection of childright. The law has been passed from government of Indiaand by state government time to time for purpose to insureprotection of child, to create healthy environment, to surviveand make life better day by day. as we know that society isdynamic so in dynamic society it is important to make lawdynamic and scientific even it is need of 21th century tomake law in such way that it is acceptable to all if any law ismad by the government and any section of society is notaccepting that particular law then that law would bemeaningless it does not serve the purpose or intention ofmaking of law some such initiative taken by thegovernment of India.

- The National policy for children 1974,
- The national plan of action 2005,
- Ratification of optional protocol,
- The help line emergency outreach phone services forchildren in difficult situation through a 24 hours toll freenumber 1098 (CHILDLINE 1098),

Suggestion for prevention of child rights violation

- ✓ Sex education to the children should be given from thevery beginnings,
- ✓ Punishment should be there who commits the acts againstchild,
- ✓ Ensure children safety at every level,
- ✓ Educate children about sex violence,
- ✓ Awareness campaigns should be conducted in the society,
- ✓ Try to avoid harmful practice by law,
- ✓ Limits TV channels,
- ✓ Ensure children's security in schools,
- ✓ Adopt and implement laws on violence against children,
- ✓ Offer alternative disciplining methods,

2. Conclusions

From independence India had achieved may things till nowand many things have to be achieved yet we are going tocelebrate 75thyear of republic with the commitment thatwhat we had achieved in last 70 years should be the sourceof inspiration and motivation but what we have not achievedwe need to think over it we need to look over possibilityrather than problems Freedom does not mean that we areliving in independent country, freedom means and freedomexits where child get free and quality education, get propersupport system from government to develop overall, freefrom slavery, free from child abuse free from torched, freefrom child labor. If the child is free from all kind ofdisabilities them the concept of freedom exits in real sense.

It is important to note that India is facing with much kind of issues but in spite of having all the issues country should take the priority for children care and protection.

Thus to conclude these challenges have to be addressed before the country again and again. The value of universal legal principles to be made, structure and process to be established and action to be taken are always should be in the interest of child.

References

1. 2007 Tata Institute of Social Science, Center for Socio Legal Studies and Human Rights' Pro. Asha Bajpal, law related to child protection, pp1-2.
2. Chandra, D. 2011 Role of women and the development process In D. Chandra law and society p.118 New Delhi: Arti publication.
3. Choudhry, Sujit, Khosla, Madhav, Mahata, Pratap, Bhanu 2016 the Indian constitution (New Delhi): OXFORD
4. <http://ndpublisher.in/admin/issues/EQv8splg.pdf>
5. <http://www.crina.org/resources/news/>
6. <https://secure.arkund.com/view/externalSource/redirect/aHR0cHM6Ly93d3cuaWpzcj5uZXQvYXJjaGl2ZS92MmkxMS9NREl3TVRNME56WT0ucGRm>
7. <https://www.ijsr.net/archive/v2i11/MDIwMTM0NzY=pd>
8. Kapoor, S. K. (2017). International Law and Human Rights. Allahabad: Central Law Agency.
9. Rawal, U. D. 2013. Globalization Media and women. In A. Kausik, Development Globalizations and women (p.196.) Jaipur Rawat publication
10. Singh, M. P. (2008). V. N. Shukla Constitution of India, Lucknow: Eastern Book Company.
11. The constitution of India Bare act 1950.

Forensic Accounting: A New Investigative Approach In Accounting

Dr. ANANTANAGA H. P.

Assistant Professor

Department of Commerce, Government First Grade College, Harihara-577601, Karnataka.

Abstract:

Forensic accounting is not a new concept though it has grown in popularity in recent years. It has come into limelight due to rapid increase in financial frauds and white - collar crimes. Forensic accounting is the combination of accounting, auditing and investigative skills. It provides investigative functions and litigation support services to understand the depth and width of the financial scams happening in any economy. This research paper discusses the concept and history of forensic accounting, the need for it and services rendered by forensic accountants on the basis of secondary data collected from various sources.

Keywords: Financial Scams, Forensic accounting, Fraud, Investigation, Investigative Accounting, Litigation, White Collar Crimes

1. Introduction

Over the last decade, the number of white collar crimes committed in the world has been increasing due to accounting frauds. Many cases of financial statement mis-representation have been reported, and to that extent, affected companies like Enron, World Com, Adelphia, Global Crossing, Xerox, Qwest, and many others like Cendant, Lincoln Savings, ESM, Anicom, Waste Management, and Sunbeam and their auditors have gone down (Albrecht,2005). In effect, stakeholders, most especially the shareholders were greatly affected. Numerous financial frauds from the past and the beginning of the century have seriously disrupted the faith of numerous users in financial information contained in financial statements. The greatest frauds of the users of financial information and primarily investors have been committed by exhibiting falsified financial statements. Due to complicated nature of these problems, forensic accountants are needed to diagnose the accounting errors used to mislead the public; they then need to present the information to the courts or to the public. Forensic accounting is the combination of accounting, auditing and investing skills. It is the application of a specialized knowledge and specific skills to identify transactions which are not authentic and gather the evidence regarding the same. It involves in investigating and analyzing financial evidence, developing computerized applications to assist in the analysis and presentation of financial evidence, communicating the findings in the form of reports and assisting in legal proceedings. Initially, forensic accountants were used by government agencies to uncover and investigate leading frauds. Nowadays, forensic accountants are usually retained by lawyers, police forces, insurance companies, governmental regulatory bodies and agencies, banks, courts, and the business community.

2. Objectives of the Study

Recent cases of frauds and financial scams in all over the world require more professionalism in accounting and finance. Growing incidence of financial fraud have given rise to the field of forensic accounting, an especially practice area of accounting that focuses on uncovering fraud. A forensic accounting engagement often involves a detailed assessment of a company's accounting

system and processes to determine whether or not the numbers that are presented reflect reality. In view, the objectives of the paper are:

1. To understand the concept of forensic accounting.
2. To review the history of forensic accounting.
3. To discuss the need of forensic accounting.
4. To highlight the services rendered by forensic accountants.

3. Methodology of the Study

The present paper is of conceptual nature and purely based on information from secondary sources. This paper is based on the review of existing literatures on forensic accounting. For this purpose, various articles on forensic accounting at national and international level, working papers, e-papers, and reports on newspapers are reviewed carefully. Thus, it is a Review Research. This paper is a theoretical analysis of concept of forensic accounting, history of forensic accounting, need of forensic accounting and services provided by forensic accountants.

Concept of Forensic Accounting:

Forensic accounting includes the use of accounting, auditing and investigative skills to assist in legal matters. It consists of two major components: litigation services that recognize the role of an accountant as an expert consultant and investigative services that use a forensic accountant's skills and may require possible court room testimony (Bhasin, 2007).

According to American Institute of Certified Public Accountants (AICPA) "Forensic accounting is the application of accounting principles, theories, and discipline to facts or hypotheses at issues in a legal dispute and encompasses every branch of accounting knowledge". Crumbley et. al. (2005) define forensic accounting as the action of identifying, recording, setting, extracting, sorting, reporting and verifying past financial data or other accounting activities for setting current or prospective legal disputes or using such past financial data for projecting potential financial data to settle legal disputes. Forensic accounting, sometimes, called investigative accounting is the application of an expert knowledge and specific skills to spot transactions which are not authentic and gather the evidence regarding the same. It is used for fraud examination and fraud examination covers fraud allegations from inception to disposition, including obtaining evidence, interviewing, writing reports and testifying (Chakrabarti, 2014). The mixing of accounting, auditing and investigative skills creates the specialty, known as forensic accounting (Singh, 2012). It is a "specialty" practice area of accounting that explains engagements, which result from real or anticipated disputes or litigation.

Forensic accounting is when accountants use accounting, auditing and techniques to dig deep to undercover legal matters to fraud, to uncover illegal activities within a normal business practice, and some civil matters. They are involved in investigating and analyzing financial evidence, developing computerized applications to assist in the analysis and presentation of financial evidence, communicating, their findings in the form of reports, and assisting in legal proceedings. Forensic accounting consistthe following two major components;

- 1) **Litigation support:** Litigation support is when the forensic accountant presents the economic issues related to any existing or pending litigation. This means the accountant must assess the damages sustained by the parties involved in a given legal dispute. The accountant can assist in resolving the dispute before the case even reaches court. If the dispute does end up going all the way to court then the forensic accountant can testify as an export witness. The forensic

accountant is also present in the court room to cross-examine the opposing expert's testimony as well as the opposing expert's damage.

- 2) **Investigation:** The second part of a forensic accountant's job is the investigation side, which is determining whether criminal matters like fraud have taken place. Forensic accountants will often use investigation on certain employee theft, securities fraud, insurance fraud, falsification of financial statements etc. The accountant is there to investigate and assist with the protection and recovery of assets. Forensic accountant may also recommend certain actions to be taken to minimize future risk of loss on each type of legal matter.

History of Forensic Accounting

Crumbley (2001) stated that a form of forensic accounting can be traced back to an 1817 court decision. The earliest reference was found in 1824 in an accountant's advertising circular in Glasgow, Scotland. He gave testimony in court and in arbitration proceedings. In the Egyptian times, 3300-3500 B.C., commercial transactions were recorded on clay tablets, these tablets were then sealed, and if the tablets were found to be tampered with later, investigations took place (Ghosh et al 2011). During the World War II, the Federal Bureau of Investigations (FBI) employed over 500 forensic accountants who were used to examine and monitor financial transactions. (Ziegenfuss, 2003)

Worldwide, Sherlock Holmes, the artificial character created by Sir Arthur Conan Doyle is considered to be the pioneer of forensic accounting. In India, "Kautilya" was the first person to mention the famous forty ways of embezzlement in his book "Arthashastra" during the ancient times. He was the first economist who openly recognized the need of forensic accountants. Similarly, Birbal, the scholar in the time of King Akbar, have explained different fraud examination methods. Some of his stories give the fraud examiner a brief idea about the Litmus test of investigation (Bhasin, 2007).

As the forensic accounting profession has grown over time, several publications have been produced to provide guidance. Maurice Peloubet, an accountant from New York, was probably the first to publish the phrase forensic accounting. In 1946, he published the article entitled "Forensic Accounting: Its place in Today's Economy". The book "Forensic Accounting: The accountant as an Expert Witness" was written by Francis C. Dykeman, in 1982. The American Institute of Certified Public Accountants (AICPA) issued practice Aid 7 in 1986, which outlines six areas of litigation services including: damages, anti-trust, accounting, valuation, general consulting, and analyses. The association of certified Fraud Examiners (ACFE) was founded in Texas in 1988 and the American College of Forensic Examiners was established in 1992. These institutions briefly explain need for trained forensic accountants and set the educational standards for training. Due to the growth of the profession, the American Board of Forensic Accountants was founded in March of 1997. Currently, there are various universities and colleges offering courses in forensic accounting.

Need of Forensic Accounting:

Forensic accounting is concerned with establishing the existence of fraud, determining the extent of damage or losses involved as a result of the fraud or crime and gathering of sufficient evidence for use by the courts of law to come up with a fair and judicial ruling for identification and/or prosecution. Over the past few years, there have been a number of relatively high profile matters involving the use of forensic accounting services. There is need of forensic accounting in the following areas:

1. Forensic accountants are engaged to detect fraud committed by employees, trace the assets created out of fund embezzlement, gather and review the evidence, and interview the employee alleged to have embezzled the funds.
2. With the help of forensic accountant, the settlement of retiring partner can be made.
3. Forensic accountants also take up cases relating to professional negligence. They are required to quantify the loss resulting from such professional negligence or deficiency in service.
4. Forensic accountants render arbitration and mediation services for the business community, since they undergo special training in the area of alternative dispute resolution.
5. Insurance companies engage forensic accountants to have an accurate assessment of claims to be settled. Similarly, policyholders seek the help of a forensic accountant when they need to challenge the claim settlement as worked out by the insurance companies.
6. Business firms engage forensic accountants to handle contract disputes, construction claims, product liability claims, and infringement of patent and trademarks cases, liability arising from breach of contracts and so on.
7. Forensic accountants entertain cases pertaining to matrimonial disputes wherein their role is merely confined to tracing, locating and evaluating any form of asset involved.

Services Rendered by Forensic Accountants

The accountant engaged in the forensic accounting is called forensic accountant. The role of forensic accountants varies from case to case. A forensic accountant has to analyze, interpret summarize and present complex, financial and business related issues for investigation. Forensic accountant carries out investigative accounting and provides litigation support. The services of forensic accountants are in great demand in the following areas:

- a) **Detection of Fraud Committed by Employees:** Where the employee pampers in fraudulent activities and is caught to have committed fraud, the forensic accountant tries to establish any assets created by them out of the funds defalcated and trying to find out the secret truth.
- b) **Criminal Investigation:** Forensic accountants are engaged for fraud and white - collar crime investigations for the purpose of civil and criminal actions.
- c) **Matters Related with Professional Negligence:** Forensic accounts also take up cases relating to professional negligence. Whenever there is a breach of Generally Accepted Accounting Principles (GAAP) or auditing practices or ethical codes of any profession, forensic accounts are required to quantify the loss resulting from such professional negligence or deficiency in service.
- d) **Arbitration Service:** Forensic accountants render arbitration and mediation services for the business community, since they are trained in the area of alternative dispute resolution. They also resolve the matters related with partnership and corporation disputes.
- e) **Settlement of Insurance Claim:** Insurance companies recruit forensic accountants to have a precise assessment of claims to be settled. Similarly, policyholders seek the help of a forensic accountant when they need to challenge the claim settlement as worked out by the insurance companies. A forensic accountant handles the claims relating to substantial loss policy, property loss due to different risks, loyalty insurance and other type of insurance claims.
- f) **Dispute settlement:** Business firms recruit forensic accountant for resolving the cases related with contract disputes, construction claims, product liability claims, and infringement of patent and trade mark cases, liability arising from breach of contracts and so on.

- g) **Matrimonial Dispute Cases:**Forensic accountants entertain cases pertaining to matrimonial disputes wherein their role is merely confined to tracing, locating and evaluating any form of asset involved.

4. Conclusion

It is noted in this paper that the field of forensic accounting is not a new concept, though it has grown in popularity in recent years. Growing incidences of financial fraud have given rise to the field of forensic accounting. A forensic accounting engagement often involves a detailed assessment of company's accounting system and processes to determine whether or not the numbers that are presented reflect reality. The public fraud scandals, the internet and other technological advances and even the threat of terrorists have created a large demand for the skills and services provided by forensic accountants. Forensic accountants are in high demand because they play a critical role in an investigation of suspected financial scandals and misappropriation of assets. The objectives set out at the beginning include the examination of concept of forensic accounting; the services provided by forensic accountants and need for forensic accounting. In this study, the concept of forensic accounting, the history of forensic accounting, need of forensic accounting and services provided by forensic accountants have been considered. The finding revealed that forensic accounting is one of the newest ever growing areas in accounting. The various agencies fighting corruption world-wide will need to engage the service of forensic accountants in reducing fraudulent activities and installing fraud proof control system.

References

1. Bhasin, M. (2007), *Forensic Accounting: A New Paradigm for Niche Consulting*. The Chartered Account, ICAI, New Delhi
2. Chakrabarti, M. (2014). *Problems and Prospects of Forensic Accounting Profession in India*. International Journal of Informative & Futuristic Research, ISSN 2347-1697 Vol. 2. No 1.
3. Crumbley, D.L. (2001). *Forensic Accounting: Older than you think* JTA Vol 2. No.2
4. Crumbley, D.L., Heitger, L.E., and Smith, G.S. (2005), *Forensic and Investigative Accounting*. CCH Group. Chicago.
5. Ghosh I. and Banerjee, K.K. (2011)2, *Forensic Accounting - Another feather in the Hat of Accounting*. The Chartered Accountant, ICAI, New Delhi.
6. Singh P. (2012), *Forensic Accounting Concept in India*. International Journal of Trade and Commerce. IIARTC January - June, Vol. 1. No. 1.
7. Ziegenfuss, D. (2003). *Forensic Accountants: Hot Old Profession*.
www.odu.edu/ao/instad/quest/ForensicAccount.html.online posting

“A Review on Creative Accounting”

Dr. RAVI. S. P

Principal & Assistant Professor of Commerce

SC/ST Residential Government First Grade College, Malladihalli, Holalkere- Taluk, Chitradurga-District,
Karnataka

Abstract:

Creating accounting will be portray as Partner in Nursing accounting apply that will or probably won't observe the accounting guidelines and standards. Notwithstanding, it strays from the most arrangement of these norms and standards in order to gift the necessary picture of the business. Creative accounting isn't unlawful, but dishonest since it doesn't meet the most unbiased of money related inclusion - to gift honest and objective picture of the business. The apply of creative accounting regularly incorporates exaggerating resources, high stocks, diminishing costs, changes of deterioration techniques, or introducing arrangements as Partner in Nursing quality. Creative accounting procedures keep the progressions of accounting guidelines, that region unit changed to scale back money related information control. Be that as it may, such changes in accounting principles normally lead to new open doors for accounting control. However substances observe the accounting guidelines, they conjointly use "escape clauses" to improve key financial proportions. Consequently, it's critical to take on measures that might prevent the maltreatment of creativeaccounting rehearses. The point of the paper is to gift the most thought processes in money related information control, still in light of the fact that the most ordinary methods, and finally the actions that became taken to lessen creative accounting rehearses.

Keywords: *Creative accounting, earnings management, techniques of artistic accounting, GAAP, financial statements.*

Introduction:

Financial statements are the reflection of each and every organization's business. Through which data on the monetary position and business outcome of an organization are imparted, fundamentally to outside intrigue gatherings, which go with various choices in view of such data. To have the option to settle on the ideal choices, the data contained in monetary. Expanding rivalry and the financial climate are only a portion of the justifications for why organizations resort to different accounting control methods, determined to disguise potential misfortunes and introducing the business in the most ideal light. It should be noticed that the see of creative accounting isn't prohibited - to that end inspectors ordinarily disregard it, but these region unit exploitative methodology. The point of this paper is to dissect the aftereffects of late investigation regarding the matter of creative accounting and to gift the most ends. The most usually utilized techniques for creative accounting will be shown, as well as could be expected arrangements that would add to limiting the control of monetary data and urge organizations to act as per essential moral principles.

Objective of the study

1. To know the overall ideas and components of creative accounting.
2. To realize what inspires creative accounting.
3. To realize the methods utilized in creative accounting.

Creative Accounting

Creative accounting is furthermore called procuring the board and relating accounting rehearses that observes the letter of guidelines of typical accounting rehearses anyway certainly digress from the soul of these principles. Creative accounting rehearses region unit totally unique in relation to shocking practices and along these lines don't appear to be felonious anyway unethical as far as deceiving financial backers. The practices, which are continued in controlling the books, region unit dependably endorsed by technique for accounting and in this way can't be considered infringement of any standard or regulations. It's portrayed by unnecessary consistence and the utilization of novel manners by which of describing monetary benefit, resources, or liabilities and furthermore the aim to impact readers towards the understandings of wanted results.

Acquiring The board or creative accounting is aftereffects of decisions that is utilized by administrators in monetary news and in keeping up with books to administer reports for either disreputable financial backers or partners or to impact economy to permit positive reaction towards cash execution of the corporate. The standard apply observed under acquiring the executives is to increment or lessening profit by fake means through determinations reachable in strategy for accounting. Creative accounting is pull clarification for assortment of accounting outrages and heaps of recommendations for accounting change region unit that spend significant time in eliminating such practices. monetary arrangement is that the consequences of the cash accounting technique that collects, breaks down records, orders, sums up, checks, reports, and deciphers the cash information on a house, that reproduce the cash position, execution and modify in cash position of Partner in Nursing venture (Elliott, 2005).

Specialists frame creative accounting as partner degree movement of controlling cash data on companies. Etymologically, the expressions of creative accounting conveys with it 2 words, explicitly creative of capacity which recommends it someone designs a fresh out of the plastic new idea is viable, partner degreed a accounting term meaning the accounting in regards to cash occasions region unit constantly making an endeavor to dependable delineation of monetary occasions. Creative accounting by Amat, William Blake and Dowd (1999) could be a strategy any place some of the gatherings to utilize the adaptability of understanding incorporate information of accounting principles; the procedures utilized by the corporate and use it to control cash reportage. While, Stolowy and Breton (2000) known as creative accounting could be a piece of the accounting control, that comprises of profit the board, monetary profit smoothing and innovative accounting itself.

So the that method for creative accounting that is the groundwork of assortment of accounting outrages, and a lot of proposition for accounting change in some cases focuses on partner degree refreshed examination of capital and creation factors that essentially can reflect anyway the else worth. Creative accounting and income the executives could be a locution bearing on the accounting rehearses which will follow the letter of the standards of ordinary accountingrehearses, but obviously strayed from the soul of the guideline.It should be noticed that the apply of creative accounting isn't badly gotten - to that end evaluators normally disregard it, but these are untrustworthy methodology.The point of this paper is to investigate the consequences of late examination regarding the matter of innovative accounting and to gift the most ends.

Elements Of Creative Accounting

- **Recognizing Premature or Fictitious Revenue**

Recognizes income premature or fictitious income is different if the terms of aggressive accounting. For untimely income, acknowledgment is as per GAAP. Meanwhile, for the fictional revenue, financial gain is recorded within the absence of sales that occurred. The shape of the premature revenue recognition of sales will be done once the products square measure already set-aside, however has not been sent or the products are shipped, however not nevertheless set-aside. Meanwhile, samples of fictitious sales square measure backdated invoices, delivery date changed, or deliberately false record sales.

- **Aggressive Capitalization & Extended Amortization Policies**

In associate degree aggressive capitalization policy, the corporate according expense or loss for the year as assets. As a result, the value of admission is delayed and exaggerated profit. What is more, assets or postponed expense is amortized over many years.

- **Misreported Assets & Liabilities**

In several cases, the worth of overvalued assets and / or liabilities undervalued with the aim of earning power is higher and stronger monetary position. With a high profit, mechanically preserved earnings and equity worth can rise. Some potential plus accounts area unit according overvalued assets, inventory, investments (which area unit classified as commerce, control to maturity or offered for sale). Liability account that recorded undervalued them area unit increased expense collectible, accounts collectible, tax liabilities, and contingent liabilities.

- **Getting imaginative with the assertion**

The game the numbers inside the articulation occurs at running up or deceleration down the fame of incomes and costs. during this case the benefit is prepared for a couple of the reportage sum.

- **Issues with Income reportage**

As prior addressed inside the Offer worth effect, financial backers have a premium in firms that have a respectable procuring power and property. Along these lines, future pay is to be reasonable in any case. For the banks, with reasonable pay, obligations to be wash. It has turned into a common issue that web pay from in activity exercises might be a sign of in activity monetary profit inside the explanation. Web pay is transforming into the most measure device on the organization's capacity to accomplish a property pay. In the reportage of cash streams as per assortment, pay is parted into cash streams from in activity exercises, subsidizing exercises and speculation exercises. Kind of show of cash stream explanation comprises of the aberrant philosophy and direct technique. Inside the roundabout approach, cash streams from in activity exercises region unit determined from benefit adapted to non-cash exchanges inside the proclamation. In the mean time, the immediate technique pay from in activity exercises is shown upheld cash exchanges in monetary profit.

In follow, pay from in activity exercises is only natural by certain clients of monetary proclamations, but isn't comfortable by the financial backers and loan bosses. Every one of those partners to zero in a great deal of on cash execution. Thus, they have a tendency to expect that the pay explanation is right. As a matter of fact, pay proclamation, uniquely the in activity pay, is furthermore of creative accounting.

What Rouses Creative Accounting?

In the popular globalized and changed period, the business organizations face fierce opposition and hence, are underneath steady strain to show the decent cash results through their cash

reportage framework. In such partner degree air, organizations in some cases start abuse the CA rehearses, especially in partner degree unacceptable situation to brighten up the benefit/pay, or control the resources and liabilities to report back to the partners the picture that is higher than the specific picture.

The fundamental arrangement of creative accounting depends on tracking down the alleged provisos parents in law and accounting guidelines determined to upgrade money related explanations and introducing the business in a really sure lightweight. Creative accounting will emphatically affect business, but provided that it's applied from an uplifting outlook and in an extremely ostensible degree. Notwithstanding, it ordinarily happens that organizations cross limits of reductivism and mishandle such apply, which can prompt lethal results. One issue is for sure, creative accounting most often contains an adverse consequence on financial reportage.

Much of the time, organization the board is responsible for the control of financial reportage, as their guidelines square measure observed by the laborers responsible for financial reportage. The most thought processes in applying creative accounting are:

- Acquiring individual addition;
- Contest;
- Drawing in financial backers;
- Expanding or keeping up with the degree of capital;
- Delaying for not settling obligations;
- Beating examiners' figures concerning future organization execution.

To gift their business inside the very best light-weight, enterprises utilize fluctuated procedures to control cash data. Controls at times happen any place accounting principles need accounting gauges. The most wide utilized creative accounting strategies are:

- Control of reeling sheet supporting things;
- Changes in accounting approaches and deterioration strategies;
- Control of option monetary benefit and cost things;
- Changes in the worth of cash;
- Misjudgment of incomes by recording made up deals incomes;
- Control of receivables discounts;
- Control of gatherings.

Since creative accounting is dynamically being utilized in an extremely regrettable sense, prompting shifted accounting outrages with enormous outcomes, it's important to learn prudent ways which will restrict or Proficient procedures for forestalling creative accounting include:

- Variation of accounting principles regarding confined utilization of assessments and consistency in the use of accounting strategies;
- Perceiving and emphasis on the job of inner and outside review in particular and announcing uncalled for gauges, and forestalling accounting controls;
- Correction of review administration providers starting with one accounting sum then onto the next;
- Employing independent directors and individuals from the review board of trustees;
- Laying out viable organization administration controls;
- Organization diligence in fostering an informant strategy;
- Continuously making staff aware of the governing set of principles;
- Embedding weight on the occasion and use of logical accounting;

- Making financial backers aware of the apply of controlling monetary data;
- Steady friendly control of punishments by public specialists.

Procedures of Creative Accounting:

- **"Large Shower" Accounting:**

Large Shower could be a social control system "to get hinder all the undesirable news in one go." during this method, Chiefs discount as a few costs as feasible inside the ongoing sum, so the more extended term execution appearance higher. It's wide used in obtaining accounting and in takeovers.

- **Exploitation treat container Stores:**

It refers to "over-specifying for collected expenses once incomes unit of release are high, thus profit could try and be served right all the style right down to rank that is protected to live up in the midst of the long differ." It moreover incorporates inability to supply every one of the gathered costs to signify bigger benefits over the course of harder times once required (Shah and Butt, 2011). This procedure incorporates making illusory presumptions to appraise liabilities for such things as deals returns, credit misfortunes or affirmation costs, all together that they stash accumulations in treat containers all through the extraordinary times and contact them once required among the undesirable times.

- **Forceful Capitalization and Expanded Amortization Arrangements:**

One elective way for organizations to downsize costs is "forcefully underwriting uses that should be discounted." Despite the fact that assurance of the part of a use to underwrite is straightforward much of the time, things as "direct-reaction" publicizing and "programming" advancement costs require "judgment" in deciding if capitalization is adequate or not. To stretch amortization periods for costs that are promoted beforehand is moreover wont to decrease costs and lift profit.

- **Controlling Stock:**

Firms can connect with into "stock" control "by either manipulating the quantity of the stock or by esteeming it." Whenever benefits became expanded the number are frequently controlled by doing an exceptionally thorough stock-take. Arrangements for outright and sluggish stock and changing the specific technique for stock valuation are the acts of controlling stock qualities.

- **Maltreatment of Materiality Idea:**

It incorporates abusing the prospect of materiality by configuration recording mistakes among a characterized extent roof. Firms reveling during this training endeavor to find a reason for it by contending that the impact on web pay is simply too little to even think about making a difference.

- **Being Liberal with Terrible Obligations:**

Organizations, which are upheld credit deals, make arrangements for terrible and far fetched obligations in view of their "own judgment". Subsequently, when they need to broaden their benefits, Directors can conjecture that there'll be an extremely low-level of non-installment.

- **Getting Innovative with the Pay Explanation:**

It incorporates the "practice of conveying an extraordinary degree of procuring power utilizing the configuration of the pay proclamation" rather than through the way during which exchanges are recorded. For example, organizations might report a non-repeating gain as "other income," a common income inscription, or a repetitive cost could be named as non-repeating. This might end in higher evident degrees of repeating profit without adjusting absolute net

• Issues with Income Revealing:

Diversely for organizations to talk a superior procuring power is "detailing higher and more economical pay." An organization's clear procuring power will be more noteworthy with the possible repeating nature of working pay . In this way, a firm can characterize a working use as an effective money management or funding thing, or effective financial planning or supporting inflow could be named a working thing. But these means will not adjust the whole change in real money, they will expand the pay from activities.

Conclusion:

Budget summaries region unit acclimated impart the business, communicated in figures, to any or every single intrigued partner. The most unbiased of financial news is to create a decent and objective picture of the business, thinking about the essential accounting standards and suspicions. Notwithstanding, accounting principles normally license and need changed accounting gauges, which could cause control of financial information.

Creative accounting are many times portrayed as a technique during which chiefs exploit "escape clauses" and ambiguities in a very counting guidelines to show money related outcome in a one-sided way. Gazing at the short-run, controlling financial information will emphatically affect business.

To gift business in an exceptionally certain light-weight, firms utilize shifted methods of creative accounting. The reason for cunning methodology lies in accounting gauges that region unit admissible at spans accounting guidelines. The strategies used in creative accounting connect with control of wobbly sheet subsidizing things, changes in accounting arrangements and devaluation ways, control of option monetary benefit and cost things, changes inside the value of money, misjudgment of incomes by recording imaginary deals incomes, control of resources discounts, and control of gatherings.

References:

1. <http://www.ijmsbr.com>
2. [http://www.ijemr.net/DOC/CreativeAccountingAndAccountingScandalsCaseLetsOfIndianCompanies\(156-159\).pdf](http://www.ijemr.net/DOC/CreativeAccountingAndAccountingScandalsCaseLetsOfIndianCompanies(156-159).pdf)
3. <https://www.ukessays.com/essays/business/creative-accounting-practices-1456.php>
4. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0890838905800022>
5. https://shodhgangotri.inflibnet.ac.in/bitstream/123456789/109/2/02_chapters.pdf
6. <http://ijbarr.com/downloads/2014/vol2-issue4/24.pdf>

“INSTITUTIONAL CREDIT TO AGRICULTURAL SECTOR IN INDIA”

Bharati M Bhusare

Assistant Professor of Commerce, GFGC, Mahagaon Cross, Tq.Kamalapur, Dist. Kalaburagi

Abstract:

Agricultural credit is considered as one of the most basic inputs for conducting all agricultural development programmes. In India, there is an immense need for proper agricultural credit as Indian farmers are very poor. From the very beginning, the prime source of agricultural credit in India was moneylenders. After independence, the Government adopted the institutional credit approach through various agencies like co-operatives, commercial banks, regional rural banks etc. to provide adequate credit to farmers, at a cheaper rate of interest. Moreover, with growing modernization of agriculture during the post-green revolution period, the requirement of agricultural credit has increased further in recent years. Agricultural credit in itself is not an input but it helps in creating environment for the adoption of modern production technology and encouraging private investments on the farms. A large number of institutional agencies are involved in the disbursement of credit to agriculture. The Government of India, Reserve Bank of India and National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) have initiated several policy measures to improve the accessibility of farmers to the institutional sources of credit. Hence, the present paper focuses on the credit flow to agricultural sector in Karnataka.

Key words: Agriculture, credit, farmers, NABARD.

Introduction:

Agriculture plays a crucial role in the development of the Indian economy. It accounts for about 19 percent of GDP and about two thirds of the population is dependent on agriculture, 60 percent of the companies are based on agriculture produce, and 50 percent of the national income of the country is derived from Indian farmers. Thus agriculture is the backbone of Indian economy. India ranks second worldwide in farm outputs. The history of agriculture in India can be dated back to Indus valley civilization and even before that in some places of southern India. In agriculture farmer play an important role. A farmer is a person engaged in agriculture, raising living organism for food or raw material. A farmer might own farmed land or might work as a labourer on land owned by others. Farmers are utilizing their own saving for production and development of agriculture land. But in India most of the farmers are small; they have limited resources of income. If they use their saving to produce agriculture product and development of agriculture land, they become vulnerable. Therefore institutional agricultural credit is an important way for development of Indian farmers.

Objectives:

- To highlight the sources of agricultural credit.
- To analyze credit flow to agricultural sector in Karnataka.
- To highlight suggestion and draw conclusion.

Sources of agricultural credit in India:

The institutional credit agencies:

It includes rural cooperatives, Regional Rural Banks (RRBs), Scheduled Commercial Banks (SCBs), NABARD, Non-Banking Financial Institutions (NBFIs), Microfinance Institutions (MFIs),

Small Finance Banks (SFBs), and other government agencies. Of these, SCBs, RRBs, and cooperatives are the three main rural financial institutions (RFIs) that provide credit to the agricultural sector at the village level by leveraging on their geographical and demographic outreach.

The non-institutional sources:

It comprises moneylenders, friends, relatives, traders/commission agents, landlords, and others with varying shares in lending over time.

The multi-agency approach:

It includes the Rural Cooperative Institutions are mandated to address the 'last mile problem associated with the delivery of affordable credit to farmers. It can be broadly classified into short-term and long-term institutions, each with distinct mandates. The focus of short-term cooperatives, viz., state cooperative banks (StCBs), district central cooperative banks (DCCBs), and primary agricultural credit societies (PACS) has been primarily on providing crop loans and working capital loans to farmers and rural artisans. Long-term cooperatives such as state cooperative agriculture and rural development banks (SCARDBs) and primary cooperative agriculture and rural development banks (PCARDBs) dispense medium and long-term loans for a range of activities, including land development, farm mechanization, minor irrigation, rural industries, and lately, housing.

Institutional credit flow to agricultural sector in Karnataka(Amount in Crores)

Year	Commercial Banks	RRB's	Co-operatives	Total
2014-15	39540.89	8385.71	9926.69	57853.29
2015-16	65101.02	9062.65	10670.58	84834.25
2016-17	58820.81	8764.41	11651.50	79236.72
2017-18	67554.97	9880.96	11668.96	89104.88
2018-19	56801.84	14878.98	14693.44	86374.27
2019-20	101310.00	32759.00	NA	134069.00

Source: SLBC Karnataka and www.rbi.org.in

The above table shows from the year 2014 to 2020, the mean value of commercial banks is 64,854.92 crores, RRB's is 13955.28 crores and co-operatives is 9768.52 crores. The mean value of commercial banks is higher compared to other banks. The percentage of credit flow to agriculture sector from commercial banks to total flow for the year 2014-15 is 69%, RRB's is 14% and Co-operatives is 17% and for the year 2018-19 the flow of credit to agriculture compared to total credit percentage of commercial banks is 66%, RRB's is 17% and Co-operatives is 17%. The percentage of credit flow to the total flow is high in commercial banks compared to other banks.

Suggestion and Conclusion:

The flow of funds to the banks have to be increased, so that credit flow to the agriculture sector will be increased. The banks and financial institutions have to provide the loan facilities to the agriculture sector at lower rates of interest.

Middlemen existing between credit agencies and borrowers should be eliminated. Reserve Bank of India should arrange sufficient fund so that long term loans can be advanced to the farmers. Power and activities of the Mahajans and moneylenders should be checked so as to declare an end to the exploitation of farmers. The banks should adopt procedural simplification for credit delivery through rationalisation of its working pattern.

Overall, agricultural lending and financing in India have been crucial in supporting the growth and development of the agricultural sector, which forms the backbone of the Indian economy.

The various schemes and initiatives have enabled farmers to access affordable credit, modern infrastructure facilities, and insurance coverage, thereby improving their livelihoods and reducing the risks associated with agriculture. It is essential to continue implementing such schemes and initiatives and provide adequate support to farmers to ensure sustainable agriculture and rural development in India, so that they reach to the states as well.

“A Study on Regional Literature in the Context of Indian English and Indian Writing in English”

VANAJA. K. S.

Assistant Professor of English

Government First Grade College, Kunigal-572130. Tumkur-District, Karnataka

Abstract:

The English language is indivisible in India, where there are 23 local dialects and another 2,000 territorial dialects. It is difficult to have a public language in a nation like India, in any case, the colonizers gave us a language created by a world passed for English after robbing India of her laudable riches for a nation like India and in one way or another tried to show its presence in another part of the universe. The article analyzes 'writing' concerning Indian English language writing and Indian territorial writing in the glory of Indian English. The IWE claims to have an advantage in India's territorial conspiracy and has eclipsed it with its post-provincial conspiracy union. Since IWE is not another element, it is a mixture of Indian diaspora fiction in English that contributes a lot to IWE. On the other hand, the provincial gag written by inhalation doesn't attract enough crowds to cheer it on and spread its scent around the world like IWE did.

Keywords: *Writing in Indian English (IEL)/Writing in Indian English (IWE), Indian English with Provincial writing, Interpretation.*

Introduction:

The seeds of Indian writing in English were sown during the hour of English rule in India. At this point, the seed has grown into a tree full of fragrant flowers and ready-to-use organic products. The natural products are tasted by the locals and bitten and processed by the newcomers. This was essentially after predictable disapproval. Start with Madhusudan Dutt and R.K. Narayan, Mulk Raj Anand and Raja Rao who poured water over it to make it bloom in the 1930s. These four essayists are considered pillars of Indo-English writing as their works are written in English rather than the vernacular. After gaining autonomy from the English Raj, the former colonizers began to express their sufferings and struggles through works, even in the language of the colonizers, which they abandoned after the ruins during the slow state era. Meenakshi Mukherjee, in his insightful article Start of the Novel, traces the rise of the first English novel in India, which was essentially taboo to English audiences and usually began with titles that aroused English interest in colonization would. "Unlike the Indian dialect writers, who believed in a large readership in their neighborhood, the English-speaking essayist had a penchant for crowds." Often makes use of the Indo-English character and its subsequent conversion to IWE.

Objectives:

- To study the context related to regional literature.
- To know the significance of Indian Writing in English.

Research Methodology:

The paper is sensible in nature, to encourage crucial comprehension with respect to the thought, the expert used the helper data. The exploration suggested different digital books, diaries, magazines moreover, and papers in expansion to this visit to various locales.

Confabulation:

It is also related to the work of members of the Indian diaspora such as V.S. Naipaul, Kiran Desai, Jhumpa Lahiri, Agha Shahid Ali, Rohinton Mistry, and Salman Rushdie, Amithav Ghosh and Aravind Adiga, who are of Indian descent and do not reside in India, have received awards and recognition for their writing around the world. While this Indian diaspora narrative in English continues to reflect Indian culture, customs, social characteristics, and even history by describing life in India and Indians living outside of India, this IWE diaspora writing is finding a wider audience, which has attempted to express contemporary Indian fiction in English. The Indian experience of modern society rather than reality. Although Indian writing in English has given the country a distinct identity of 'intellectualism', it cannot be fully considered true Indian literature in terms of reality and content, as it is always based on the diverse regional literature of India. IWE eclipsed the regional canon of India only because it was associated with postcolonial literature. Indian regional literature is hidden under a rug called Indian Writing in English. Regarding IWE, the question arises: Unlike writers living outside India and writing about India, Rushdie, and Amit Chaudhuri have their observations in *The Vintage Book of Indian Writing* and Accordingly, *The Picador Encyclopaedia of Contemporary Indian Literature*. Salman Rushdie responds to the humorous claim that "the language of dead the colonizers is simply intolerable for some people; India's best writing following independence may be considered written in." – it has caused great displeasure among many writers, including English-language authors. Amit Chaudhuri asks in his book: "Is it true that the Indic script, that infinitely rich, complex and problematic whole, should be represented by a handful of writers who write in English, who live in England or America and with whom one could meet?" a celebration?" In one line, Chaudhuri expressed his post-Rushdie views: "Indic writings in English have begun to use magical realism, ballast, narrative lines, and hybrid language to support perceived themes, such as humanity viewed as a scaled-down and seemingly reflective representation of India." Indian conditions. He compares it to the works of previous authors and their use of English is pure, but to decode the meaning requires knowledge of a culture like RK Narayana. Furthermore, it is believed that Indianness is a theme rarely constructed in the IWE and not expressed in regional/vernacular literature.

An English-speaking writer from India is constantly looking for a wider worldwide audience and financial gain. One wonders what might have happened to English literature, for instance, if authors like Spenser, Shakespeare, Donne, and Milton had chosen to write in French or Latin rather than English." Quite simply because these classical languages were cosmopolitan. languages of his time.

The success of authors writing in regional languages is really important. Regional literature is a branch of literature dealing with the representation of regional life through a very regional language and environment proper. It is this regional literature that, through its strange and profound portrayal, reveals the true spirit of the country to which it belongs. India has always thrived in regional literature, be it fiction, poetry, or theatre. In fact, the year has always been the focus of Indian literature and is a true tribute to Indian literature. In addition, it has always been a source of great popularity among Indian writers and, moreover, a treasure trove of all our traditions and cultures. Regional literature helps keep all our old katas and fairy tales alive. Earlier authors such as R K Narayan, Raja Rao, and Mulk Raj Anand brought an unmistakable expression of regional flair to their delicately beautiful novels. These authors Indianized the English language to include the Indian experience. For example, the famous novel *Kanthapura* Raja Rao introduces the reader to a village in

southern India and contains a vivid and realistic description of the village and the living conditions of its inhabitants. It was a work with a subtle Indian touch; Raja Rao practices English in a typical form to represent the Kannada pulse.

There is not a single Indian hamlet, no matter how despicable, without a lengthy sthalapurana or mythical past. A deity or heavenly hero came through the community; Rama may have had a nap under the fig tree while Sita dried the fruits. Either the Mahatma himself, on some of his several pilgrimages to the village, may have rested in that hut, or he may have gained entry to the community, after washing on that golden stone.

Introduction to Kanthapura:

Below is a description of the surroundings of Malgudi and Narayan in his novels and short stories. Her novels are based on regional experiences, although she writes in English she has a touch of Tamil, her mother tongue. The regional writer emphasizes the peculiarities of a certain place, its uniqueness, and the various differences from other places. This type of writing can be referred to as IWE. However, the eminence of a regional novelist is that he transcends the boundaries of his chosen region and internationalizes it in his appeal, resulting in the popularity of regional literature around the world, which is possible in the translation of the regional text. Regional Indian literature has great potential to appeal to an international audience through exciting stories, poems, novels, and folk tales as well as children's literature. For children, Indian folk tales such as BurhiAairXadhu in Assamese have universal appeal, as do Aesop's famous fables or the fairy tales of the Brothers Grimm.

"Only Indo-English literature can adequately capture the rest of the globe. Only a comprehensive presentation of the full spectrum of Indian literature, translated into a world language like English, can do what is needed."

When it comes to literature, spreading vigilance is not enough. It is important that stories about India end up becoming part of the traditional culture in order to have an impact. Not everyone, not even those who comprehend the language or come from a particular region, reads regional literature in India. However, when the same text is translated into English, people across the country have the opportunity to read it. So here is a translation request. As many people know, when Arundhati Roy came to a famous Indian publisher with her manuscript *The God of Small Things*, she received less attention and sent almost nothing for her book when she published it in England at the time. Won the Booker Prize. The famous and well-known writer Mahasweta Devi, who writes not in English but in Bengali, a regional language, is the perfect embodiment of India's efforts to maintain plentiful literature. In, Tamil writer PerumalMurugan, a university professor and novelist whose novel *Madhorubhagan* (2010) became popular, was later translated into English as *One Part of a Woman* and published for over a year before writing for his novel was harshly criticized and filed a petition against him in the Supreme Court, which made headlines across the country, the English version of his novel, a novel written in one of India's native languages to gain prestige and recognition in the village, is selling quickly. The book received two important awards: the National Academy of Literature's India's Translation Award for interpretation and the coveted ILF SamanvayBhashaSamman Award for writing in Indian languages. *Poonachi: Or the Story of a Black Goat* by Murugan, translated from Tamil into English by N Kalyan Raman, was also selected by the JCB Prize for Literature, as was Benyamin's Malayalam *Jasmine Days*, also translated by Shahnaz Habib, while VivekShanbag's Kannada novel was also selected. *GhacharGhochar*, translated by SrinathPerur, was included in the New York Times Best Books list of 2017 and was nominated for the Los Angeles Times Book Prize and the International Dublin Literary Award. Among the most

notable translated works to receive the Crossword Translation Award is Karruku Bama translated by Lakshmi Holmstrom, Lamentations by M. MukundahanKesavan, translated by Gita Krishnankutta, ChowringheeSankara, translated by Arunava Sinha, Manohar Shyam "T' ta ". Professor Ira Pande, M Asaduddin's translation of IsmatChughtai's "Life in Words," and Fathim E V's translation of SubashChandran's "Preface to Mani." In fact, his novel crossed a region/border to reach a wider audience through translation into English; the novel was recently reviewed in the New York Times.

Indian regional literature such as Bengali, Hindi, Tamil, Kannada, Malayalam, and others are constantly evolving. Writing in the regional language puts Indian English to shame in writing what people commonly refer to as "Indian literature". Writing in English is simply out of the question for Indian literature because it should have local character, local color, or a pleasant earthy smell. Arunava Sinha, a well-known Indian Bengali translator, remarks: "I find that the non-English Indian fiction is much less prone to tribunes than the English version." It is much more down-to-earth and real, much closer to people's lives whom it portrays. Writers do not play the role of performers, English fiction puts more emphasis on action than on prose, so to speak. When the text is good and the material solid, it all falls into place, but that rarely happens." Sinha advises KR Meera's Hangwoman, first translated by J Devika. "Regardless of all the advantages of non-English literature, English fiction has none. The moment has come for indigenous writers to transcend linguistic barriers and reach a larger audience. Until lately, writing in indigenous languages in India was discouraged and drew attention. However, authors writing in regional languages are not growing in importance and are not sufficiently recognized by the general public as writers writing in English. Peter Ripkin, Director of the Frankfurt Society for the Promotion of Asia; African and Latin American Literature noted that "Indian literature is still widely regarded as the literature of English-language authors. Regional literature hardly influences Western consciousness despite such a diverse scene." However, the Germany-based Frankfurt Book Fair, an organization that is heavily committed to promoting regional literature, only has about 40 titles made up of Indian languages have been translated into German. At the 2006 Book Fair, of the 55 Indian fiction articles translated into German, 14 were from regional languages and the remainder was Indian fiction in English. Significantly, the book fair organizer said that the lack of good translators is also responsible for the writings/remnants of Indian regional literature being almost unknown in the West. But whatever these problems and shortcomings, it is reassuring to know that Indian translation works have gradually been made available to wider audiences across the country, such as One Part Woman. Now translators must shoulder the responsibility of doing their best and helping to pull the rug out from under India's outstanding regional literature in order to present it to international audiences. These regional translation canons are likely to lead to a wider conversation among the Indic languages, using English as a mode of transport for travel around the world to promote India's rich regional literature through this translation exercise ironically written in the language of the colonizer, English, takes place, will turn out to be Indian (colonized).

Conclusion:

IWE is eclipsing regional literature; it's about time regional literature replaced IWE. How many people today read a text in their mother tongue? Literally few like it when the same text has been translated into English by a West Indian class, or when colonized minds are interested in reading the book. That's what happened to One Piece Woman before it was translated. Nobody knew it existed, but when was it translated into English? You begin to question her and make a controversial statement that is being talked about across the country. Researchers have found that the

mother tongue is the best medium to express yourself in literature and to learn something new. In this sense, only regional Indian literature can be considered “true Indian literature”, now it too is beginning to flourish and soon it will spread its fragrance across the world and bear fruit to be enjoyed.

References:

1. Devaki V, (2019). “Indian writing in English and Regional Literature in the light of Indian English”, ANNALS OF ART, CULTURE & HUMANITIES A Peer Reviewed Refereed Research Journal ONLINE ISSN-2455-5843 Volume IV, Issue I, pp. 01-07 UGC Sl. No. 64548.
2. "The Introduction to Indian Writing In English Literature Essay." UK Essays.com. 11 2013. All Answers Ltd. 10 2018 <<https://www.ukessays.com/essays/english-literature/the-introduction-to-indian-writing-in-english-english-literature-essay.php?vref=1>>.
3. NgũgĩwaThiong'o. 1986. Decolonising the Mind: the Politics of Language in African Literature. Heinemann Educational.
4. Sonia Phalnikar. 2006. India's Regional Literature a Tough Sell at Frankfurt. <https://www.dw.com/en/indias-regional-literature-a-tough-sell-at-frankfurt/a-219639>
5. Madhuriya Kotoky . 2011. India's Regional Literature in Popular Culture. <https://www.uspublicdiplomacy.org/blog/india%E2%80%99s-regional-literature-popular-culture>
6. UrmiChanda-Vaz. 2018. Regional literature finds new readers across india, thanks to excelant translations, a dedicated lit fest. <https://www.firstpost.com/living/regional-literature-finds-new-readers-across-india-thanks-to-excellent-translations-a-dedicated-litfest-5344901.html>
7. Mukoma WA Ngugi. 2018. Mukoma WA Ngugi: What Decolonizing The Mind Means Today “The Work of Linguistic Decolonizing Cannot Be Done By Writers Alone” <https://lithub.com/mukoma-wa-ngugi-what-decolonizing-the-mind-means-today/>

“A Scrutiny on the Contribution of Entrepreneurship to India's Economic Growth”

Dr. MADHURA D

Assistant Professor

Department of Commerce, Government First Grade College, Khanapur. Dist-Belagavi. Karnataka.

Abstract:

Entrepreneurship is viewed as the point of convergence during the time spent on the financial turn of events. Entrepreneurship is the process of producing substantial value or extracting it. Entrepreneurship visionary who contributes towards the fair improvement of a country by ideal utilization of its assets. Business people are individuals who make new Entrepreneurship, which helps to make occupations for individuals. They assist in heightening rivalry with the assistance of innovation they ace in expanding efficiency and subsequently contributing to the advancement of the nation and in the state, trailed by economic development. Business is really great for financial development and they convert the ideal assets like land, work, and capital into public pay and abundance as labor and products. They help to increment net public item and per capita pay in the state as well as in the country. The industrialization of a nation and its space of financial improvement relies upon the business people. A nation perhaps acquired with many regular assets, yet its monetary improvement can't be imaginable in that frame of mind of productive business people. An endeavor has been made in this paper to examine the significance of business ventures, the job of business visionaries in financial turn of events, government commencement to foster business people not just in that frame of mind in the state, measures to develop a further business venture, the development pace of business in India and ends are talked about in this paper.

Keywords: *Entrepreneurship, Monetary Turn of Events, Industrialization.*

Introduction:

The Indian business section involving SMEs, new companies, and original business people at those investigate grow their privately-run company is a fighting and dynamic piece of the Indian economy. Both good and in any case have affected the section. Entrepreneurship is the process of producing substantial value or extracting it. An endeavor has been made in this paper to examine the significance of business ventures, the job of business people in monetary turn of events, government commencement to foster business visionaries not just in that frame of mind in the state, measures to develop a further business venture, the development pace of business in India and ends are talked about in this paper.

Meaning:

The entrepreneur who is a business chief searches for thoughts and put them into impact to cultivating monetary development and improvement. Business is one of the main contributors to the monetary turn of events. The business visionary goes about as a trigger head to give flash to monetary exercises by his pioneering choice. He assumes a crucial part not just in that frame of mind of the modern area of a nation yet additionally in the improvement of ranch and administration area. A business person can be driven and viewed as an individual with expertise and inspiration to arrange a business or venture of his own and who generally searches for high accomplishments. He is the impetus for social change and works for long-term benefit. They search for potential open doors, recognize them, and hold onto them mostly for financial additions.

Objectives:

- To know the conceptual framework of entrepreneurship.
- To study the contribution of entrepreneurship to the growing economy.

Research Methodology:

The continuous article collected data using an exemplary manner. From a variety of scattered, dispersed assets, journals, and publications, related data has been gathered. The evaluation of data focuses more on special situations than on quantitative analysis.

Qualities and Abilities of Entrepreneur:

- Entrepreneurs are like speculators, and like some other players, their possibilities of winning increment in the event that they have the right cards.
- A capacity to bear risk-taking is an important quality for business people. You can imagine risk-taking as seeking an action regardless of whether there is an opportunity for an unfortunate result. Beginning a business is dangerous and, surprisingly, more thus, when you are utilizing your own cash.
- Entrepreneurs additionally need inventiveness. Fruitful business people enhance in one of two ways. Right off the bat, they can bring a completely new item or administration to the market like the principal wireless, then again they can fundamentally refine something in an emotional manner.
- Initiative is additionally required. Business people lead. In the event that you are not ready to begin without being pushed, your new business won't ever make headway.
- Independence is likewise a fundamental trait for business visionaries. No one holds a business visionary hand, and they need no hand-holding.

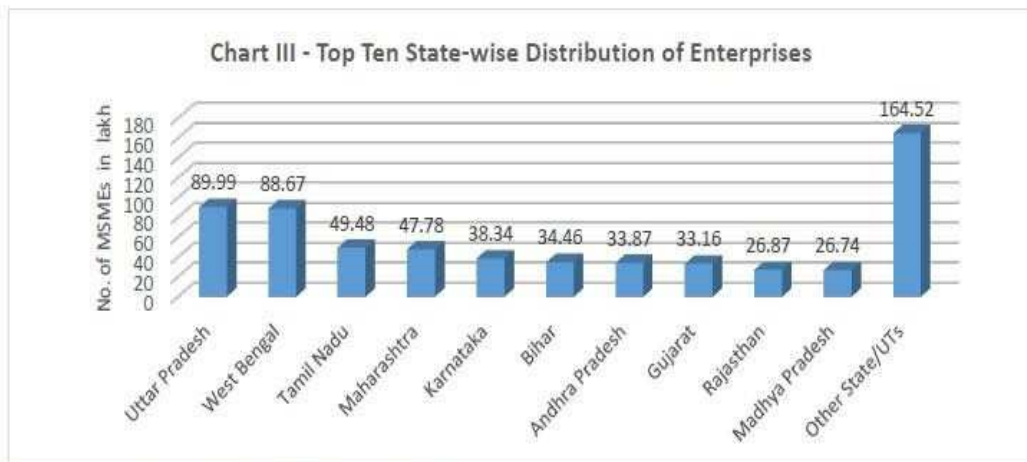
Need for Entrepreneurship improvement:

Monetary improvement basically needs a course of up change whereby the genuine per capita pay of a nation increments throughout some stretch of time. Business venture plays a significant part to play being the developed of a country. It is perhaps the main contribution to the monetary turn of events. The number and ability of business people impact the financial development of the country. The monetary history of the by and by cutting edge nations like the USA, Russia and Japan upholds the way that financial advancement is the result for which business is an inescapable reason. People in developing and immature nations are now conscious of the need for business ventures for the financial turn of events thanks to the essential and critical role that company visionaries have supposedly played in the monetary advancement of advanced nations. It is currently a broadly acknowledged reality that dynamic and energetic business visionaries can investigate possibilities of the region's accessibility of assets like work, capital, and innovation.

Business Patterns in the 21st Century:

During the 2000s, businesses reached out from their starting point revenue-driven business to remember social business venture for which business objectives are looked for close by friendly, ecological, or helpful objectives and, surprisingly, the idea of the political business visionary. Business inside existing firms or enormous associations has been alluded to as a business and may incorporate corporate endeavors where huge urban communities (veer off) auxiliary associations. Business people are pioneers able to face challenges and practice drive. The term business has been stretched out to incorporate a particular mentality bringing about innovative drives. Business visionaries' partaking in another business creation is a typical action among US laborers throughout

their professions. As of late business has been guaranteed as a significant driver of monetary development in both the US and Western Europe.

Source: Annual Report 2017-18 Ministry of MSME

Top 5 Patterns in the Indian Entrepreneurship Area for 2020-21:

- Digitization and Mechanization: Even as Innovation is making its presence felt across areas, Digitization and robotization of business cycles will be adjusted quicker, even by more modest new companies and business people.
- Business Coordinated efforts
- Customer Assistance Concentration
- Diversification
- Focus on R and D/advancement

The greatest patterns in Entrepreneurship in India:

The boundaries to business are in fact low. It is by and large simple to go through the administrative moves toward being business visionaries. Many laid-out organizations are advancing advancement through inner business people. There are a few representatives who are permitted to work like business visionaries. Advertisers exposed becoming business visionaries, and an ever-increasing number of individuals with showcasing capacity are taking off business. With the ascent of online entertainment, progressively advertising capacity sells any item. Employing provisional laborers is what should be done so. Since it is getting more costly to employ and hold provisional laborers what should be done? Business people are laser-centered on income. More business people are seeing the need to zero in on income above all else. The business visionary is compelled to acquire early suitability and close-to-moment income, most organizations are advanced. They center around income. New entry incorporates well-being, which associates diabetic patients straightforwardly with specialists by means of video talk.

Role of Entrepreneurs in Financial Turn of Events:

- **Wealth Creation and Sharing:** By laying out the business element, business people contribute their own assets and draw in the capital (as obligation, value, etc...) from financial backers, loan specialists, and the general population. This activates public riches and permits individuals to profit from the progress of business people and developing organizations. This sort of pooled capital that outcomes in abundance creation and circulations are one of the fundamental objectives and objectives of the monetary turn of events.

- **Create Positions:** Business people are commonly and definition work makers, instead of occupation searchers. The basic interpretation is that when you become a business visionary, there is one less work searcher in the economy, and afterward you give work to numerous other work searchers. This sort of occupation improvement.
- **Promotes capital arrangement:** Business visionaries advance capital arrangement by activating the ideal reserve funds of the public which are exceptionally fundamental for the modern and financial improvement of the country.
- **Creates Huge Scope Business Valuable open doors:** Business people give quick enormous scope work to the jobless which is an ongoing issue in immature countries.
- **Promotes the fair provincial turn of events:** Business people help to eliminate territorial variations and hurl the setting of ventures in less evolved and in reverse regions.
- **Reduces convergence of lessens monetary power:** Financial power is the regular result of modern and business movements.
- **Wealth Creation and Circulation:** It Animates impartial appropriation of abundance and pay in light of a legitimate concern for the country to additional individuals and geographic regions.
- **Increasing gross public item and per capital pay:** Business people generally pay special attention to open doors they investigate and elucidate amazing open doors, energize full of feeling asset preparation of capital and ability.
- **Improvement in the way of life:** expanding the way of life of individuals is a trademark element of monetary improvement of the country.
- **Promotes country send-out exchange:** Business people advancing assist in a country with trading exchange which is a significant charm of monetary turn of events.
- **Entrepreneurs make new business:** the feeling of related organizations or areas that help the new pursuits adds to the monetary turn of events.
- **Facilities and overall turn of events:** business visionaries go about as impetus problem solvers which bring about chain response. When an endeavor is laid out the course of industrialization is gotten rolling.
- **Creating development:** a business visionary is an individual who generally searches for change separated from consolidating the elements of creation; he likewise presents novel thoughts and a new blend of variables.
- Entrepreneurship aids better appropriation of abundance and venture.

Conclusion:

The business decidedly affects monetary advancement as it gears up capital arrangement, creates tremendous work, works on the way of life of individuals of the country, helps up abundance creation and decentralized dissemination of financial assets, increments Gross National Product (GNP) and per capita pay, advances nation's commodity exchange and works with generally speaking improvement of the country. Business visionaries with their capacity to examine, break down, and distinguish amazing open doors in the climate change them into business recommendations through the making of financial elements. One of the main objectives of contemporary financial aspects is deciding the elements that cause monetary development. The customary neoclassical hypothesis holds that the monetary development of a not entirely settled by the provisions of both work and capital the nation has and the level of innovation present in that country. The degree of innovation in a given society is vigorously subject to the degree of

information in that society. A business visionary is an individual who begins an endeavor. He looks for change and answers it. The business venture includes a combination of capital, innovation, and human ability. The business venture is a similar material to of all shapes and sizes organizations, to monetary and non-financial exercises. Various business visionaries could have a few normal qualities however every one of them will have a few unique and remarkable highlights. Business visionaries find and take advantage of chances. They convert dormant and inactive assets like land, work, and capital into public pay and abundance as labor and products. They assist with expanding Net Public Item and Per Capita Pay in the country. In this way, there is a vital job for business visionaries to ignite financial improvement by beginning new organizations, making positions, and adding to progress in different key objectives like the Gross domestic product, trades, way of life, abilities improvement, and local area improvement. Business venture Further develops Efficiency As organizations and laborers become more productive, costs fall, benefits and earnings rise, request extends, and monetary development and occupation creation speed up. Be that as it may, what is the financial turn of events? Financial advancement is a course of designated exercises and projects that work to work on the monetary prosperity and personal satisfaction of a local area by creating neighborhood financial stability, expanding the economy, making and holding a position, and building the nearby expense base. The four elements of a business visionary are - Advancement and innovativeness, Hazard taking and accomplishment, association and the board, and different capabilities.

References:

1. Dr. N. Nirmala Mani, (2021). "Role of entrepreneurship in economic development of India", International Journal of Creative Research Thoughts, Volume 9, Issue 6, ISSN: 2320-2882.
2. Chandrasekhar, C. P. (2012), Kyung-Sup, Chang; Fine, Ben; Weiss, Linda (eds.), "From Dirigisme to Neoliberalism: Aspects of the Political Economy of the Transition in India" (PDF), Developmental Politics in Transition: The Neoliberal Era and Beyond, International Political Economy Series, London: Palgrave Macmillan UK, pp. 140– 165, doi:10.1057/9781137028303_8, ISBN 978-1-137-02830-3, retrieved 4 September 2020
3. Mazumdar, Surajit (2012). "Industrialization, Dirigisme and Capitalists: Indian Big Business from Independence to Liberalization". mpra.ub.uni-muenchen.de. Retrieved 4 September 2020.
4. "Wealth of India's richest 1% more than 4-times of total for 70% poorest: Oxfam". The Economic Times. Retrieved 20 January 2020. Rowlatt, Justin (2 May 2016).
5. "Total Trade". commerce.gov.in/. Department of Commerce. 2019–20. Retrieved 27 December 2020.
6. "FDI Statistics" (PDF). Department for Promotion of Industry and Internal Trade, MoCI, GoI. Retrieved 31 May 2020.
7. "World Economic Outlook Database, October 2019". IMF.org. International Monetary Fund. Retrieved 15 October 2019.
8. "India loses place as world's fastest-growing economy". British Broadcasting Corporation (BBC). Retrieved 7 September 2019.
9. "Future of Consumption in Fast-Growth Consumer Markets: INDIA" (PDF). World Economic Forum. Retrieved 20 January 2019.
10. "India Country Overview". World Bank. Retrieved 20 January 2019.
11. "World Economic Outlook October 2018: Report for Selected Countries and Subjects". International Monetary Fund (IMF). Retrieved 7 July 2019.
12. World Trade Organization. p. 100. Retrieved 31 May 2019.

“An Outlook on Internet of Things & Its Implementation”

SHIVALEELA H

Assistant Professor

Department of Computer Science, Government First Grade College for Women, Jamakhandi.

Abstract:

This outline depicts not just the nature and uses of the internet of things (IoT) yet in addition a few difficulties and open examination issues. IoT-empowered things will share data about the state of things and the general climate with individuals, programming frameworks and different machines. by the innovation of the IoT, the world will becomes shrewd in each perspective, since the IoT will gives a method for smart cities, smart healthcare, smart homes and building, notwithstanding numerous significant applications like smart energy, grid, transportation, waste management and monitoring .A portion of the laid out working definitions are introduced, and the condition of the IoT framework is shown, incl. its reference model depends on a diverse engineering. Various qualities of IoT are portrayed and the correspondence advances that are most frequently utilized are analyzed. Different utilizations of IoT and a few difficulties to the improvement of IoT developments are shown. In light of the examination of IoT, elucidation and its implementation are summed up.

Keywords: *Internet of things (IoT), Elucidation, Framework, Implementation.*

Introduction:

The idea of the Internet of things was first utilized in 1999 by Kevin Ashton . According to Ashton's perspective, the Internet of things can possibly impact the world in various ways like utilizing the Web. Generally, innovation can likewise be viewed as the subsequent stage in the activity of the Web. By and by, IoT can give an association with practically all items in reality, including correspondence and coordinated effort by means of the Web.

Despite the fact that there is no commonly acknowledged meaning of the Internet of things in the scholar and expert local area, one of the most broadly acknowledged working meanings of the peculiarity was introduced by the International Telecommunication Union in 2012. As per the Association, the Internet of things ought to be perceived as: a worldwide framework of the data society that gives the potential chance to make progressed administrations by interconnecting (physical and virtual) things from this present reality, in view of existing and developing interoperable data and correspondence advancements.

A large portion of the scientists in the field of the Internet of things arrive at an agreement that the term for the most part implies an association between individuals, PCs, and genuine items through the Web. A vital essential for true network is the presence of sensors that convert crude information from the actual world into computerized signals, which are shipped off a control place.

Objectives:

- To understand the concept of internet of things.
- To perceive the framework of internet of things.
- To analyze the implementation of internet of things.

Research Methodology:

The research depends on auxiliary sources from different sources like web, diaries, reports and papers.

Elucidation of Internet of Things:

The Internet of things is frequently seen as "another worldview" that has a place with the following influx of mechanical developments that advance mix between the actual world and the digital world. Not with standing super advanced administrations, innovation likewise offers profoundly customized types of assistance in which the client collaborates with explicit "things" from the actual world through different correspondence models.

Over the last decade, the Internet of things innovation has been portrayed by dramatic development. One of the primary factors that favor this is the minimal expense of creation of sensors, correspondence conventions, inserted frameworks, and equipment parts. The principal reason and inspiration for such a turn of events, nonetheless, is without a doubt the limitless modern utilization of the innovation. It is critical to take note of that the Internet of things depends on the mix of various guidelines and key advances with various capacities as far as tactile, availability, stockpiling, from there, the sky is the limit.

The explicitness of the Internet of things comprises in the manner it is understood. This incorporates multifaceted engineering and correspondence advancements, which will be viewed as thus.

Framework of Internet of Things:

In view of a survey of different scholarly sources, it can commonly be expected that the internet of things design is a complex engineering in light of administrations. To work with the business as far as innovation organization by and by, in 2014 the International Telecommunication Union distributed a reference model of the Internet of things engineering created by Cisco, which is introduced beneath:

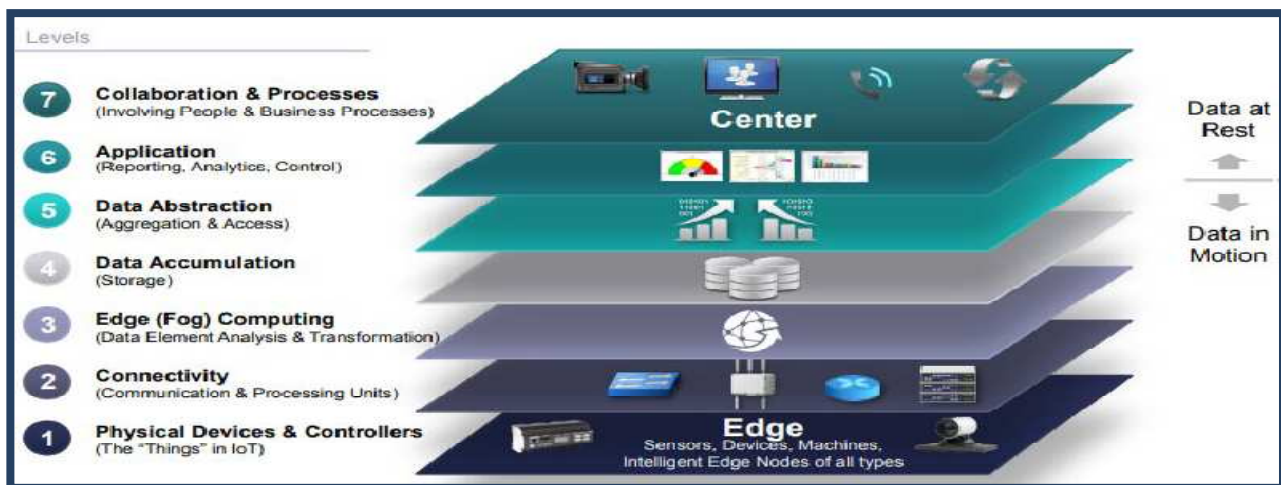

Figure 1: Framework of Internet of things.

This model contains seven layers, each with its particular attributes:

- **Layer 1 - Physical devices and controllers.** This layer addresses the "things" in innovation and comprises of a colossal number of various end gadgets that get and send data. Albeit very unique, these end gadgets are joined by the accompanying highlights: they can perform simple to advanced transformation, produce information, and be controlled by means of the Web.
- **Layer 2 - Connectivity (communication network).** The main capability of this layer is the transmission of data, which is acknowledged essentially at three levels: between the various gadgets and the organization, between the various organizations, between the organization, and the handling of low-level data in layer 3.

- **Layer 3 - Peripheral calculations.** This is the layer wherein the essential handling of the data happens so it very well may be ready for stockpiling in layer 4. The primary cycles that occur here incorporate information assessment, arranging, deciphering, from there, the sky is the limit.
- **Layer 4 - Data collection.** In this layer, the information is changed from a condition of movement over completely to a condition of rest, put away, and ready for use by more elevated levels.
- **Layer 5 - Data extraction.** Here, the information is summed up and organized so it very well may be involved by applications in a more effective and sensible manner.
- **Layer 6 - Applications.** The translation of the information happens in this layer. It incorporates a few applications that can involve information from the Internet of things as an info.
- **Layer 7 -Cooperation and processes.** In this last layer, the emphasis is on individuals who work with the information and how the right information can contact the ideal individuals in the correct manner.

It tends to be expected to be that this model, albeit got from the modern local area, tracks down a decent agreement in both business and scholastic circles.

Implementation of Internet of Things:

Internet of things guarantees numerous applications in human existence, making life more straightforward, protected and brilliant. There are numerous applications like brilliant urban communities, health, homes, transportation, energy and smart climate.

A. Smart Cities:

Smart Cities might in any case be seen as a urban areas representing things to come and brilliant life, and by the advancement pace of making shrewd urban communities the present, it will turned out to be entirely doable to enter the IoT innovation in urban areas improvement. Smart cities areas request require cautious preparation in each stage, with help of arrangement from government, residents to carry out the internet of things innovation in each viewpoint. By the IoT, urban areas can be worked on in many levels, by further developing foundation, improving public transportation diminishing gridlock, and protecting residents, solid and more participated locally as displayed in Figure. By association all frameworks in the urban areas like transportation framework, medical services framework, weather conditions observing frameworks and so forth, notwithstanding support individuals by the internet in each spot to getting to the data set of air terminals, railroads, transportation following working under determined conventions, urban areas will become more astute through the internet of things.

Figure2: Smart Cities

B. Smart Home & Buildings: Wi-Fi's advances in home automation has been utilized fundamentally because of the arranged idea of conveyed hardware where electronic gadgets like televisions, cell phones, and so forth are typically upheld by Wi-Fi. Wi-Fi have begun turning out to be important for the home IP organization and due the rising pace of reception of portable registering gadgets like advanced cells, tablets, and so on. For instance a systems administration to offer internet based streaming types of assistance or organization at homes, may give a mean to control of the gadget usefulness over the organization. Simultaneously cell phones guarantee that purchasers approach a compact 'controller' for the gadgets associated with the organization. The two kinds of gadgets can be utilized as entryways for IoT applications. Many organizations are thinking about creating stages that coordinate the structure mechanization with amusement, medical care observing, energy checking and remote sensor observing in the home and building conditions. By the idea of the internet of things, homes and structures might work numerous gadgets and items cleverly, of the most fascinating use of IoT with regards to savvy homes and structures are shrewd lighting, brilliant ecological and media, air control and focal warming, energy the executives and security as displayed in beneath. Wireless sensor networks (WSNs) with combination to the internet of things innovation will gives a wise energy the executives in structures, notwithstanding the undeniable financial and natural additions. Internet along with energy the board frameworks likewise offers a valuable chance to get to a structures' energy data and control frameworks from a PC or a cell phone set anyplace on the planet. The future Internet of Things, will give a keen structure the executives frameworks which can be considered as a piece of a lot bigger data framework involved by offices supervisors in structures to oversee energy use and energy obtainment and to keep up with structures frameworks.

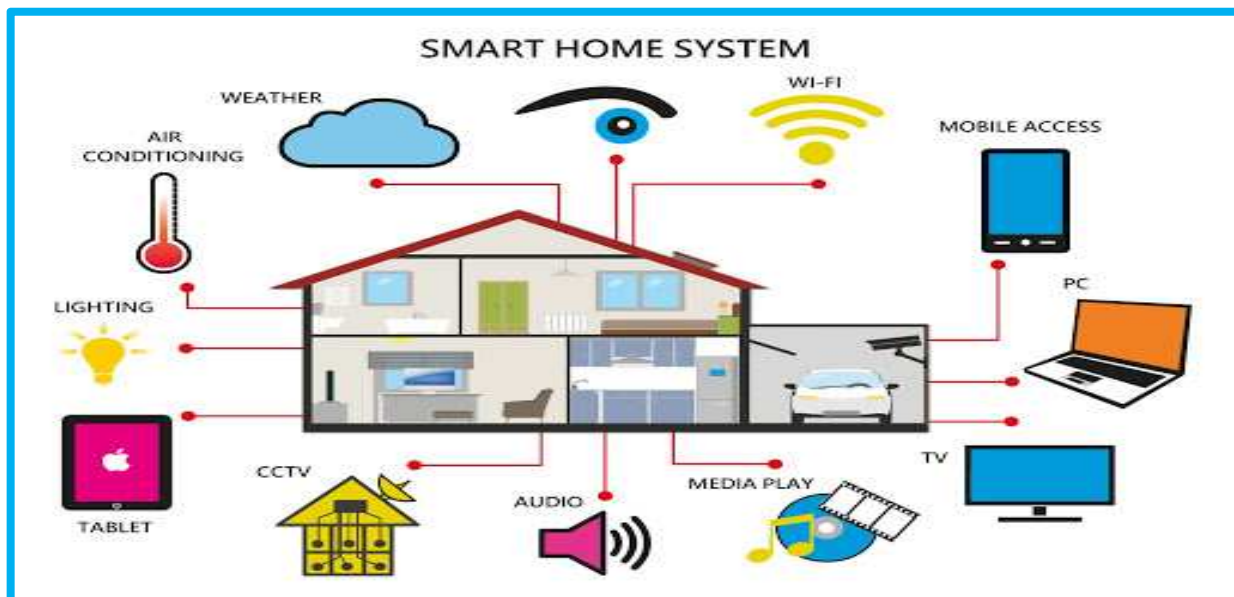

Figure3: Smart Home& Building

C. Smart Energy & Smart Grid

A smart network is connected with the data and control and created to have a brilliant energy the board. A brilliant framework that coordinate the data and interchanges innovations (ICTs) to the power organization will empower a constant, two way correspondence among providers and customers, making more unique communication on energy stream, which will assist with conveying power all the more proficiently and economically. The Critical components of data and correspondences advancements will incorporate detecting and checking advancements for power

streams; computerized correspondences framework to send information across the lattice; smart meters with in home presentation to illuminate energy use; coordination, control and mechanization frameworks to total and handle different information, and to make an exceptionally intuitive, responsive power. Numerous applications can be taking care of because of the internet of things for shrewd networks, for example, modern, sunlight based power, atomic power, vehicles, clinics and urban communities power control. Figure 4 shows the main application might be empowered by the internet of things as in brilliant matrix viewpoint.

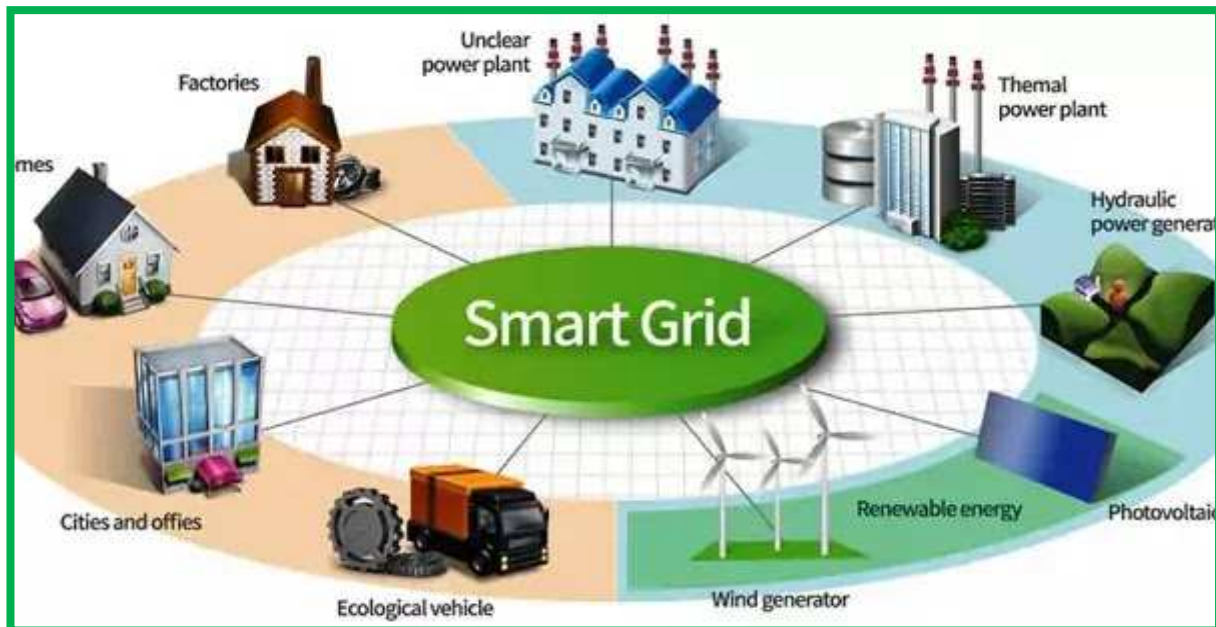

Figure 4: Smart Energy & Smart Grid

The present framework is truly dependable and can manage ordinary power vacillations and it will make a stride further towards utilizing a low carbon energy framework, by permitting mix between the sustainable power and green innovations, and offering many advantages to client in cost reserve funds through effective energy use at home.

D. Smart Health

A nearby consideration that expected to hospitalized patients whose physiological status ought to be observed ceaselessly can be continually finished by utilizing IoT checking innovations. For shrewd health sensors are utilized to gather exhaustive physiological data and utilizations doors and the cloud to dissect and store the data and afterward send the examined information remotely to guardians for additional examination and audit as displayed in Figure 5 beneath. It replaces the method involved with having a wellbeing proficient stop by at normal stretches to really look at the patient's important bodily functions, rather giving a consistent robotized stream of data. Along these lines, it at the same time works on the nature of care through consistent consideration and brings down the expense of care by diminishes the expense of conventional methods of care notwithstanding information assortment and investigation.

Many people groups around the universes are experiencing the terrible health since they don't have prepared admittance to viable health checking and might be a thought to be as basic circumstance patients. In any case, with little, strong remote arrangements associated through the IoT are presently making feasible for observing to come to these patients. These arrangements can be utilized to safely catch patient health information from different sensors, apply complex calculations to examine the information and afterward share it through remote network with clinical experts who can make suitable health suggestions.

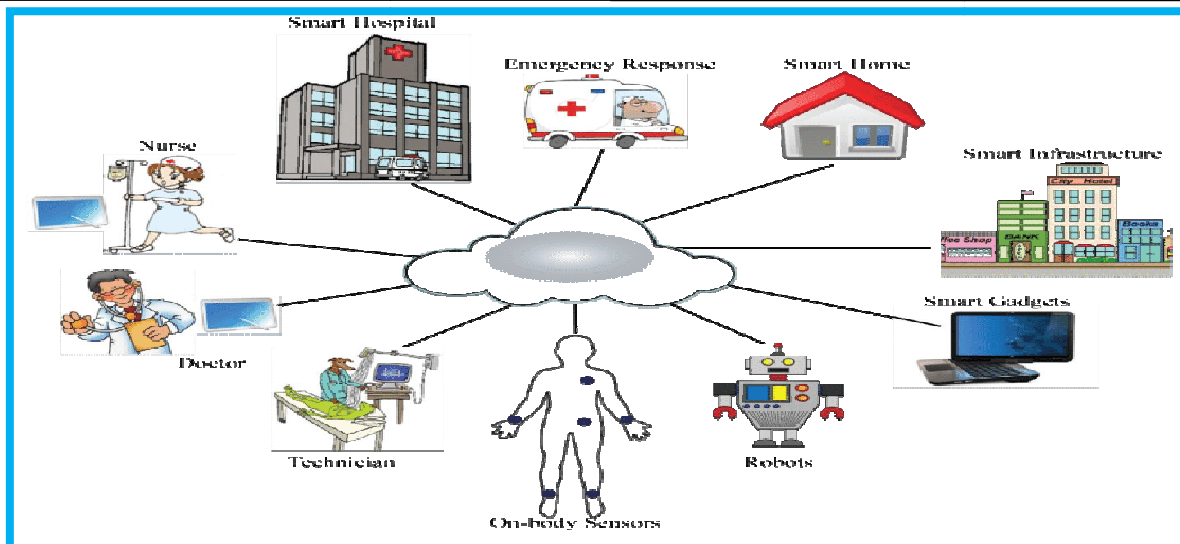

Figure 5: Smart Health

E. Smart Transportation & Mobility

The improvement in transportation is one of the variables to show the prosperity of the country. A street condition observing and ready application is one of the most significant of IoT change application. The fundamental thought of the idea of brilliant transportation and portability is to apply the standards of publicly supporting and participatory detecting. The cycle started with client recognized the course wishes and denoted a few focuses as pothole in the PDA's application. The brilliant transportation is manage three fundamental originations as showing Figure 6, they are transportation scientific, transportation control, and vehicle network. The transportation insightful addresses the investigation of interest forecast and abnormality recognition. The directing of vehicles and speed control notwithstanding traffic the executives are undeniably known as transportation control which they very connected with the method of the vehicles network (V2X correspondence), and in general administered by multi-innovation scattering.

IoT can likewise be utilized in transportation is an electric vehicles, which is a significant means to decrease both the fuel cost and the effect of an Earth-wide temperature boost stand out enough to be noticed from drivers. Government in numerous nations has upheld explores on frameworks to screen execution of Lithium-particle (Li-on) battery for electric vehicle as investigated. The framework introduced was intended to distinguish the elements of Li-on power battery by getting what is going on from the practical working circumstances for driver so the driver had the option to find out about the course status. This arrangement was implanted with numerous fundamental capabilities, for example, dynamic execution trial of the Li-on battery, remote observing with on-line troubleshooting and mistake revision that could essentially decrease the upkeep cost.

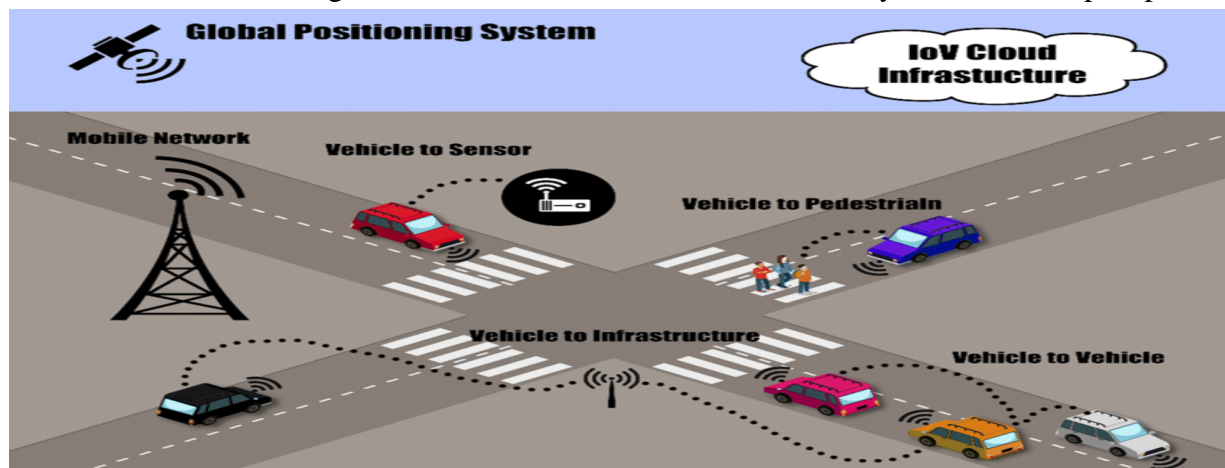

Figure 6: Smart Transportation

F. Smart Factory & Smart Manufacturing:

Health plant added another qualities in assembling upheaval by coordinates man-made reasoning, AI, and computerization of information work and M2M correspondence with the assembling system. The brilliant industrial facility will essentially change how items are concocted, made and delivered. Simultaneously it will improve worker safety and safeguard the climate by empowering low discharges and low occurrence fabricating. These advances in the manner machines and different articles impart and the subsequent manner by which dynamic moves from people to specialized frameworks implies that assembling becomes "more astute". new innovations such ; Computerization, mechanical technology, and independent versatility are all gives a method for brilliant assembling however M2M correspondences empowered by the "modern" web of things will gives a full importance of savvy plant and health assembling by the method of Large Information idea which in this unique circumstance, alludes to the scientific conceivable outcomes presented by the volume and assortment of information that is created by an organized economy to improve the modern cycles to suggesting less support free time, less blackouts and much diminished energy utilization

The brilliant business as a fourth era known as industry 4.0 depends on figure actual frameworks which can ready to interface with the web. The business 4.0 idea with the web of things can accomplish an extraordinary assumptions for ventures goal manages numerous viewpoints a displayed in Figure 7. By presenting the super advanced system 2020 drive centering the nation's examination and advancement strategy on chose forward-looking tasks connected with logical and mechanical turns of events.

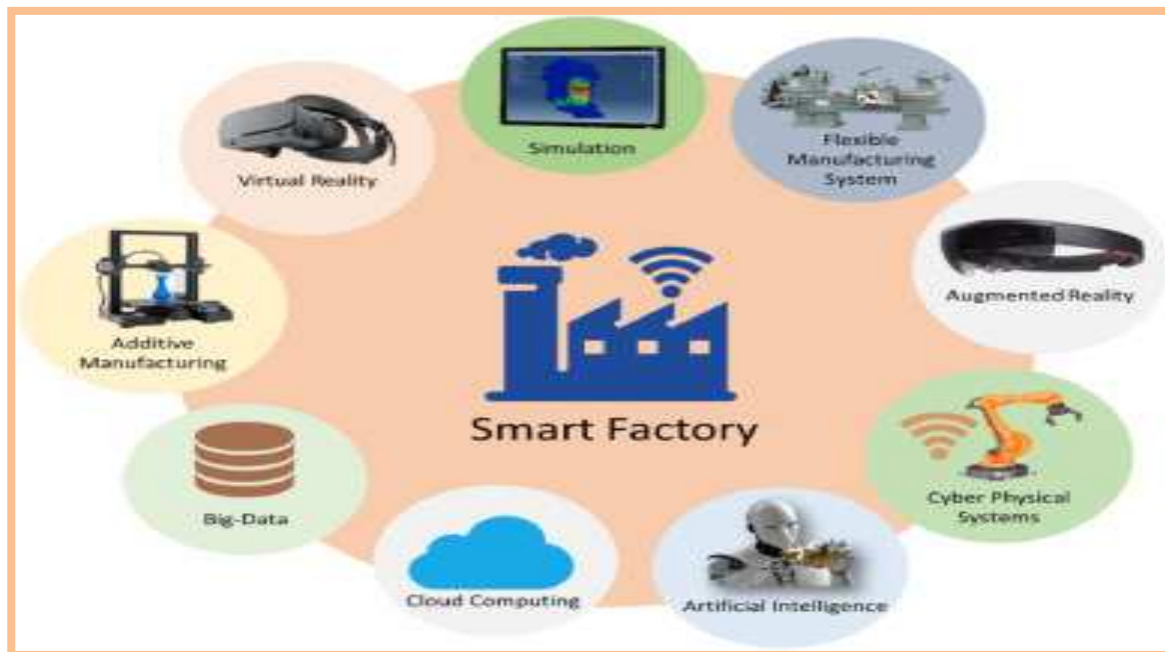

Figure 7: Smart Factory

G. Smart Environment

Environment plays a significant impact in human existence. Individuals, even creatures, birds, fishes and plants might be impacted in undesirable environment . There were many explores endeavors has been paid to tackle the issues of ecological contamination and waste assets. Establishing of a sound environment isn't simple due to businesses and transportation squanders, with flippant human exercises are everyday variables that make the environment harmed.

The environment needs a health ways and new innovations for checking and the executives. Checking the environment is significant to evaluate the ongoing state of the environment to takes right important choice as per gathered information from observing frameworks, and the board is expected to have a productive assets consuming and use notwithstanding decline the manufacturing plants and vehicles squanders. Both observing and squander the board give a lot of information to compel the health standard by legislatures or healthy environment associations to safeguard individuals and environment , and to relieve or to stay away from cataclysmic event that could happen.

Healthy environment is a significant innovation in our regular daily existence which gives numerous offices and answers for some ecological applications, for example, water and air contamination, environment and radiation observing, squander the executives, catastrophic event, and numerous other environment pointers as displayed in Figure 8 and all may associated with every people through home region organization. Brilliant environment gadgets joining with Web of Things (IoT) innovation is produced for following, detecting and observing objects of environment which give expected advantages to accomplish a green world and reasonable life.

Figure 8: Smart Environments

Conclusion:

Internet of things is one more advancement which gives various applications to relate the things to things and human to things through the internet. Each items on the planet can be distinguished, associated with one another through web taking choices autonomously. All organizations and advances of correspondence are utilized in building the idea of the internet of things such innovations are portable figuring, RFID, remote sensors organizations, and implanted frameworks, notwithstanding numerous calculations and philosophies to get the executives processes, putting away information, and security issues. IoT requires normalized approach for structures, distinguishing proof plans, conventions and frequencies will happen matches, every one focused on for a specific and explicit use. by the internet of things many brilliant applications turns out to be genuinely in our life , which empower us to reach and contact with each thing

notwithstanding offices numerous significant angles for human existence like smart medical care, smart homes, smart energy , smart urban areas and brilliant conditions.

References:

1. Zeinab Kamal Aldein Mohammed, Elmustafa Sayed Ali Ahmed," Internet of Things Applications, Challenges and Related Future Technologies", EISSN 2392-2192, WSN 67(2) (2017) 126-148.
2. T.ReubanGnanaAsir, Wilson Anandaraj, K.NagaSivaranjani, Internet of Things and India's readiness, International Journal of Applied Engineering Research, ISSN 0973-4562 Vol. 10 No.69 (2015).
3. Victor Danev, The Internet of Things: Description, Applications, Development, Challenges, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES PROBLEMS OF ENGINEERING CYBERNETICS AND ROBOTICS • 2021 • Vol. 76, pp. 3-24 ,p-ISSN: 2738-7356; e-ISSN: 2738-7364.
4. Aboubakar, M., Kellilp, M., Rouxp, P.M.: A review of IoT network management: Current status and perspectives. Journal of King Saud University – Computer and Information Sciences, (2021). <https://doi.org/10.1016/j.jksuci.2021.03.006>
5. Ahmad, F. F., Ghenai, Ch., Bettayeb, M.: Maximum power point tracking and photovoltaic energy harvesting for Internet of Things: A comprehensive review. Sustainable Energy Technologies and Assessments 47, 101430 (2021). <https://doi.org/10.1016/j.seta.2021.101430>
6. Al Bassam, N., Hussain, Sh. A., Al Qaraghuli, A., Khan, J., Sumesh, E.P., Lavanya, V.: IoT based wearable device to monitor the signs of quarantined remote patients of COVID-19. Informatics in Medicine Unlocked 24, 100588 (2021). <https://doi.org/10.1016/j.imu.2021.100588>
7. Arellanes, D., Lau, K.K.: Evaluating IoT service composition mechanisms for the scalability of IoT systems. Future Generation Computer Systems 108, 827-848 (2020). <https://doi.org/10.1016/j.future.2020.02.073>
8. Babun, L., Denney, K., Celik, Z. B., McDaniel, P., Uluagac, A.S.: A survey on IoT platforms: Communication, security, and privacy perspectives. Computer Networks 192, 108040 (2021). <https://doi.org/10.1016/j.comnet.2021.108040>

“An Elementary Study on Green Cloud Computing”

SHARANAGOWDA K

Assistant Professor

Department of Computer Science, Government First Grade College for Women, Raichur 584101

Abstract:

Cloud computing might be a go on field of information and communication technology (ICTs), introducing new tests for natural defend. This innovations has an assortment of solicitation authority's, since they give flexibility are trustworthy and trustworthy, and offer start to finish show at fair expense. The cloud computing resistance is improving present day organizing, what's more, commitment promising ecological Protection conjectures as well as financial and mechanical benefits. These advancements can possibly improve energy proficiency and to downsize carbon impressions and (e-)squander. These geographies can change over cloud computing into green distributed computing. In this study, we survey the most accomplishments of green cloud computing. This study is intended to work exceptional direction for research regarding green cloud computing.

Keywords: Green Cloud Computing; Green Information And Communication Technologies; Environmental Protection; Sustainability.

Introduction:

The "Green Cloud Computing", the word green with cloud computing indicates that this is climate cordial. This idea is to decrease energy utilization and lessen the waste arranged to the climate. Before the beginning the idea of what is green cloud registering. As cloud computing use expanded. This expansion in fossil fuel byproducts in the climate. The expansion in energy utilization is because of the dramatic increments of information servers and other foundation. The decrease in energy utilization will decrease fossil fuel byproducts in the climate. To decrease energy utilization, distributed computing is investigating energy-productive methods of working. Green registering in cloud computing is to find and deliver energy saving advanced ways of decreasing fossil fuel byproducts to the environments.

Sustainability has been acquiring significance among programming and equipment designers and clients inside the most recent 20 years, because of the fast move in energy utilization. The impact of information and correspondence innovations (ICTs) on the climate all through the entire life cycle has been contemplated, in order to showcase green and practical advancements. These can contribute essentially to the refinement of the present state of the climate by debilitating the adverse consequences that have escalated during the last many years. There is a fantastic arrangement of strain on makers to fall under line with natural guidelines and to create items and administrations that limit negative impacts on the biological system.

Objectives:

- To review the concept of green cloud computing.
- To study the impacts and its application of green cloud computing.
- To understand the pros and cons of green cloud computing.

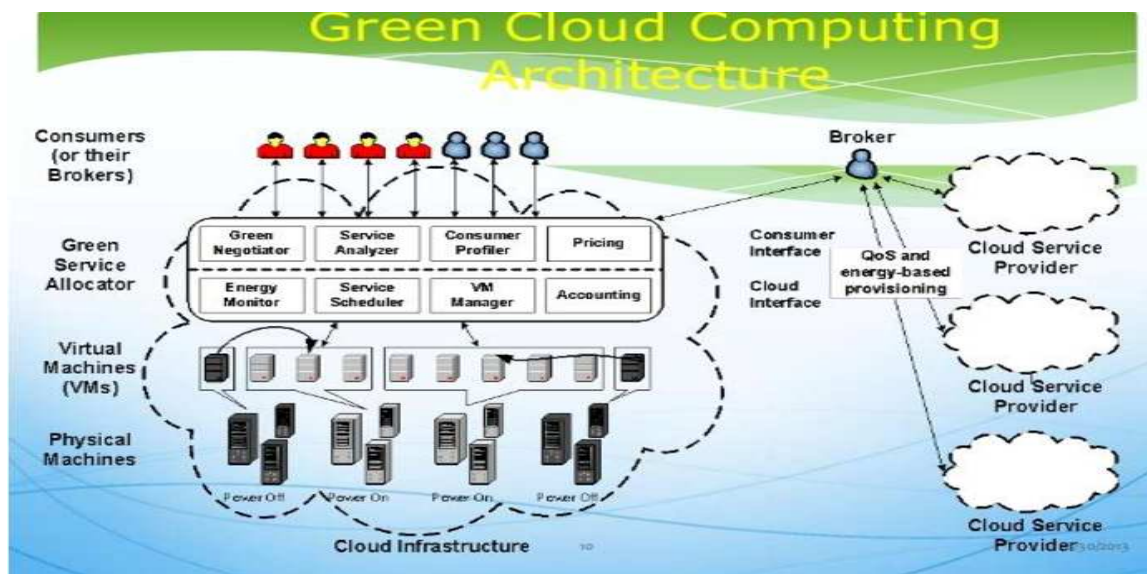
Research Methodology:

The procedure is used for the paper is auxiliary data based research paper likewise, it is hypothetical investigation paper on the epitome of green cloud computing.

Green Cloud Computing:

Green cloud computing is the authored term that implies making the practices and approaches of utilizing mechanical development likeregistering and other IT assets feasible for possible natural advantages. The developing number of organizations around theworld has a tremendous effect on the climate. This development implies for an extraordinary need to utilize server farms, an expansion in theworkers,and an inundation of office materials and supplies required on an everyday bases. Green cloud computing answers postulations approachingclimate issues by giving choices that can brings down radiated carbon impressions all over the planet. Numerous enterprises are presentlyresting on the cloud services as such numerous innovative applications and practices that can decreases natural effects arebeing grown everyday. Green cloud computing makes it conceivable to keep up with and improve business activities and cycles whiletaking care of the climate.

Green Cloud Computing Framework:

- **Customers/Agents:** It is the present the gather administration demands from anyplace on the planet to the cloud. It is vital to see that there can be a contrast between cloud shoppers and clients of conveyed administrations. For example, a shopper can be an organization sending a web application, which presents fluctuating responsibility as per the quantity of clients evaluating it.
- **Green Resource Allocator:** It is go about as the point of interaction between the cloud foundation and purchasers. It requires the association to support energy productive asset the board.
- **Virtual Machines:** It tends to be progressively begun and halted on a sign actual machine to meet acknowledged demands, thus it giving most extreme adaptability to arrange different parts of assets on a similar actual machine to various explicit prerequisites of administration demand.
- **Physical Machine:** It making virtualised assets to satisfy administration needs by giving equipment framework of underlying actual processing servers.

Consequences of Green Cloud Computing:

1. Less Carbon Impressions In light of Telecommuters:

Cloud computing grants organizations to gather their information on the web, and that implies it tends to be gotten by anybody given theauthority, regardless of the area or anything that gadget is being utilized. This open door given by organizations and organizations theadaptability to design their representatives for remote working. By rehearsing this business pattern, you begin to help a significantenvironmental.Working remotely provides your laborers with the benefit of getting away from the everyday drive, which expects them to fueltheir vehicles consistently. With the

opportunity to permit your staff to work at home or any spot that would better suit their effectiveness and efficiency, you additionally assist the climate by eliminating fuel emissions. Even however you with having numerous representatives actually working as far as you might be concerned, you don't need to get a major space with your office. You can get a little office space which limits your utilization of water and power.

2. *Saving The Climate By Being Paperless:*

That days are gone where you must print and gather all records gained in your email or each of the reports you have organized for your nearby head. With the inventive qualities of putting away information inside the cloud, you are doing not require huge recording cupboards to assemble your printed duplicates. By Green cloud computing organizations and associations can do with paperless. When you are associated on the net, you'll have the option to see choices like Google Drive, OneDrive, Dropbox, or SharePoint. These capacity choices gives you and your entire group to travel paperless. By utilizing these distributed storage choices offer intuitive highlights for all of your reports, you'll in any case expect efficiency inside the whole gathering or association in any event, while working from a distance. For rise of Adobe Sign or DocuSign, there's no need to print any record for one mark. These innovation developments will gives you to download any documents, fix your mark and send it back to whoever needs it without printing any pages and with simply the work of PC or laptop. The utilization of those green cloud computing devices makes it feasible for associations in a few enterprises to scale back paper item utilization, on the off chance that not killing it. This approach makes a major effect on the climate as you hack down the prerequisite to routinely buy paper items, shred your reports, or wipe out your documents.

3. *Decrease of your Power Utilization to Diminish Energy Use:*

While the Decrease of your organizations power utilization doesn't just mean switching off your PC or your workstation lights at the point when not being used. at the point when your organization runs on the spot servers then however this can have a major effect, you need to know the data about gravity of consumed power. In the wake of Changing to the cloud we can decrease your dependent on these on-premise servers. That is you likewise need lower machines in your office area, subsequently less space, and cooling necessities, prompting a diminished power utilization rate. Investment funds from these opened up capital consumptions can be provides for other climate cordial activities or business advancement adventures like improving your promoting methodology crusades.

Pros of Green Cloud Computing:

- 1) ***Reduces Paper Squander:*** Paper has been a staple in workplaces round the world for a long time, yet the cloud has decisively decreased the need to make actual records what's more, records likewise can be put away and shared inside the cloud, further developing energy effectiveness likewise as security, as copies are frequently made effectively during a reinforcement server.
- 2) ***Reduces Energy Utilization:*** Cloud administration breadwinners swarm thousands of servers inside their conveniences, permitting them to take advantage of efficient cycles accessible to them inferable from their mass. The cloud offers a spread of eco-accommodating advantages to organizations.
- 3) ***Utilize Government Motivating Forces:*** In the event that you're seeing a pattern of money saving benefits, this is on the grounds that it truly pays to travel green. The cloud assists with saving bunches of big business assets on its own, however the lingering impacts of cloud reception moreover cause cost investment funds. Motivators for corporate energy productivity, beginning from charge motivators to refunds are offer by both the neighborhood government and administrative offices.

Cons of Green Cloud Computing:

- 1) ***Execution Cost is High:*** The beginning venture for green registering is considered to be high by medium-sized furthermore, little associations. Green figuring remains not yet reasonable to everybody.

2) **Developing Innovation:** It will be hard to Adjust to this Green cloud registering innovation is growing, so it is fairly extreme utilized for everyone to immediately acclimate.

Solicitation Green Cloud Computing:

Broadly green cloud computing is utilized inside the accompanying regions in associations:

- The executives of energy in Server farms.
- Green Remote Organization.
- Green Equal Processing with Enormous Information Network.
- Green processing with a calculation.

Conclusion:

The point of the green cloud design is to bring down server farm power use. The key benefit is green cloud computing design is that it guarantees continuous execution while bringing down the IDC's energy use (internet data saver). Beginning around 1992 began the purpose of "going green" has been close. This idea is changing and advancing, yet it is basic for diminishing carbon discharges in the climate. The thought is planned to set aside both cash and the climate. The endanger to human existence presented by e-waste removal is additionally anticipated to fundamentally diminish. The cloud computing and green processing will assist ventures with lessening fossil fuel byproducts while likewise giving a useful workplace. Today, green cloud computing and ecological supportability are basic.

Reference:

1. Hilty, M.L.; Arnfalk, P.; Erdmann, L.; Goodman, J.; Lehmann, M.; Wager, A.P. The relevance of data and communication technologies for environmental sustainability—A prospective simulation study. *Environ. Model. Softw.* 2006, 21, 1618–1629. [CrossRef]
2. Koomey, J. Growth in Data Center Electricity Use 2005 to 2010. 2011. Available online: <http://www.analyticspress.com/datacenters.html> (accessed on 12 June 2016).
3. GeSI. GeSISMArT 2020: The Role of ICT in Driving a Sustainable Future. 2013. Available online: <http://gesi.org/SMARTer2020> (accessed on 2 November 2016).
4. Masanet, E.; Shehabi, A.; Ramakrishnan, L.; Liang, J.; Ma, X.; Walker, B.; Hendrix, V.; Mantha, P. Study. 2013. Available online: <https://www.osti.gov/scitech/servlets/purl/1171159> (accessed on 12 January 2017).
5. Rasheed, H. Data and infrastructure security auditing in cloud computing environments. *Int. J. Inf. Manag.* 2014, 34, 364–368. [CrossRef]
6. Armbrust, M.; Fox, A.; Griffith, R.; Joseph, A.D.; Katz, R.H.; Konwinski, R.; Lee, G.; Patterson, D.; Rabkin, A.; Stoica, I. Available online: <http://cacs.usc.edu/education/cs653/Armbrust-CloudComp-Berkeley09.pdf> (accessed on 14 June 2016).
7. Buyya, R.; Yeo, C.S.; Venugopal, S.; Broberg, J.; Brandic, and reality for delivering computing because the 5th utility. *Future Gener. Comput. Syst.* 2009, 25, 599–616.
8. Accenture Microsoft Report. Cloud Computing and Sustainability: The Environmental Benefits of Moving to the Cloud. 2010. Available online: http://www.accenture.com/SiteCollectionDocuments/PDF/Accenture_Sustainability_Cloud_Computing_TheEnvironmentalBenefitsofMovingtotheCloud.pdf (accessed on 10 July 2017).
9. <https://www.jigsawacademy.com/blogs/cloud-computing/green-cloud-computing/>
10. <https://www.learnstek.org/blog/what-is-green-cloud-computing/>

Current Statistical Scenario of Higher Education Institutions in India

Dr. Santosh B. Kabade

Assistant Professor of Commerce, Government First Grade College, Navabag, Vijayapur -586101

Abstract:

The higher education system in India is complex. The regulators associated with governance are overlapping and entangled across various ministries and regulatory bodies. In this paper, explanation on higher education in all states, enrollment of students in different faculties and no. of students enrolled at different levels is explained here. At the last we may be concluded that which state has been engaged to provide higher education and in which field young generation is attracted.

Keywords : Higher Education, Universities, Colleges and Funding

Introduction :

In its size and diversity, India has the third largest higher education system in the world, next only to China and the United States. The higher education system in India grew rapidly after independence (Agarwal, 2022). Today, Indian higher education is comprised of 46007 institutions, made up of 1043 universities and 40760 colleges; it is the largest higher education system in the world in terms of the number of institutions. With the changing demographics, political, philanthropic and economic environment, the objective of higher education has now a more focused attention on access and equity. The Indian higher education has seen three phases of funding, philanthropic to public, and then to private financing. The changing financing patterns have altered regulations, equity, efficiency and quality aspects of higher education.

Objectives: This research paper has the following objectives:

1. To know current data of university for the year 2021-2022
2. To know current data of higher education institutions for the year 2021-2022
3. To know the current data of pass outs from higher education institution for the 2020-21

Limitations: This paper is presented only statistical data for the year 2021-2022

Data collection:

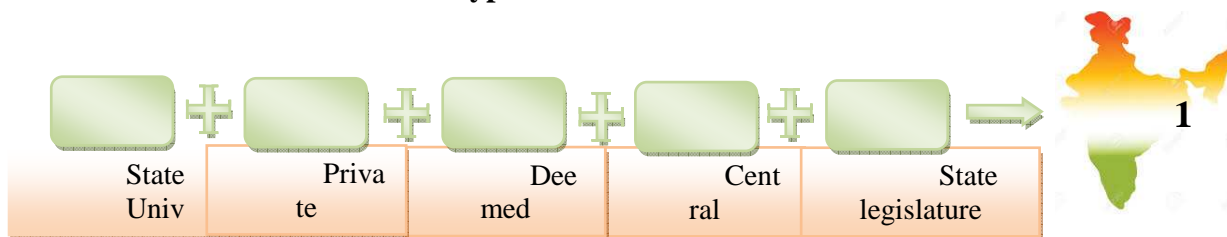
This paper is based on secondary data. Various sources that have been used for the same include the reports and documents of Ministry of Human Resource Development, various regulatory bodies like annual reports from University Grants Commission (UGC), All India Council for Technical Education (AICTE), accreditation organizations, National Sample Survey Organization etc.

1. Universities in India:

The University Grants Commission (UGC) came into existence on 28th December, 1953 and became a statutory Organization of the Government of India by an Act of Parliament in 1956, for the coordination, determination and maintenance of standards of teaching, examination and research in university education. The University Grants Commission is a statutory organization under the Ministry of Education, Government of India, established by an Act of Parliament in 1956 for the promotion and co-ordination of University education and for the determination and maintenance of standards of teaching, examination and research in Universities, and for the purpose of performing its functions under this Act. In addition to providing grants to eligible universities and colleges, the

Commission also advises the Central and State Governments on the measures which are necessary for the development of Higher Education. We get current statistical information as follows

Types of Universities in India

Sources : UGC Annual Report 2023

As above statistical data, state governments have been showing their more interest in higher education by establishing their universities in respective states and second place to private universities in establish higher education institutions with naming universities.

2. State-wise universities

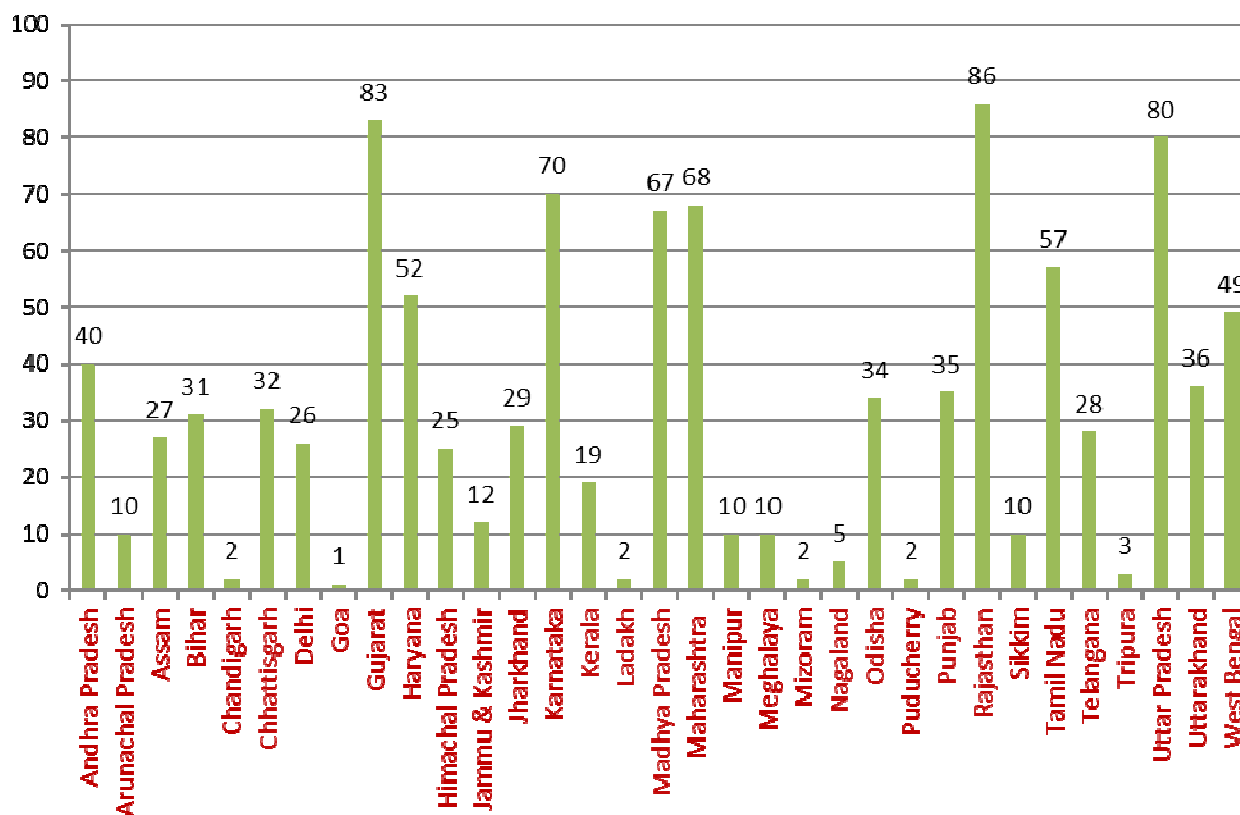
State-wise number of universities listed by UGC as on 31.03.2022

S.No.	State /U.T.	No. of Universities					Total
		Central Universities	State Public Universities	State Private Universities	Deemed Universities	Established under State Legislature Act.	
1	Andhra Pradesh	3	27	6	4	-	40
2	Arunachal Pradesh	1	-	8	1	-	10
3	Assam	2	18	6	1	-	27
4	Bihar	4	18	7	1	1	31
5	Chandigarh	-	1		1	-	2
6	Chhattisgarh	1	16	15	-	-	32
7	Delhi	7	10	-	9	-	26
8	Goa	-	1	-	-	-	1
9	Gujarat	1	29	50	3	-	83
10	Haryana	1	20	25	6	-	52
11	Himachal Pradesh	1	7	17	-	-	25
12	Jammu & Kashmir	2	9	-	1	1	12
13	Jharkhand	1	11	16	1	-	29
14	Karnataka	1	34	21	14	-	70
15	Kerala	1	15	-	3	-	19
16	Ladakh	-	1	-	-	-	2
17	Madhya Pradesh	2	24	40	1	-	67

18	Maharashtra	1	25	21	21	-	68
19	Manipur	3	3	4	-	-	10
20	Meghalaya	1	-	9	-	-	10
21	Mizoram	1	-	1	-	-	2
22	Nagaland	1	-	4	-	-	5
23	Odisha	1	22	8	3	-	34
24	Puducherry	1	-	-	1	-	2
25	Punjab	1	14	18	2	-	35
26	Rajasthan	1	25	52	8	-	86
27	Sikkim	1	2	7	-	-	10
28	Tamil Nadu	2	22	4	28	1	57
29	Telangana	3	17	5	3	-	28
30	Tripura	1	1	1	-	-	3
31	Uttar Pradesh	6	32	32	9	1	80
32	Uttarakhand	1	11	21	3	-	36
33	West Bengal	1	35	11	2	-	49
	Total	54	450	409	126	4	1043

Sources : UGC Annual Report 2023

Graphical presentation of No. of Universities by different states

This paper provides quantifying information about universities in India. Rajasthan is in first place having the highest number universities among states, in which there are 52 private universities and 25 as public universities. Gujarat gets second place in having number of universities after Rajasthan. In Rajasthan 50 private universities and 29 as public universities are working. Uttar Pradesh follows third place in having number of universities. In Uttar Pradesh private and public universities are in equal numbers as 32. Only one university is working in Goa state i.e. State Public University which is in the least place having universities. As above shown table Delhi and Uttar Pradesh have highest number of central universities as 7 & 6 respectively. West Bengal and Karnataka are having the highest number of public / state legislature universities as 35 and 34 respectively. Tamil Nadu is having highest number of deemed universities as 28. And Maharashtra follows second place with 21 universities. There are no public universities in Arunachal Pradesh, Meghalaya, Mizoram, Nagaland and Pondicherry.

3. Colleges State-Wise :

India is one of the top and the best in higher education in the world, India's institutions have eminence in Science, Humanities, Social Sciences, Management, and Technology studies and research. These colleges have been established by public and private participation and closely monitored by the Ministry of Education and its affiliated bodies to cater to the needs of national and international students. In this article, we present a list of top colleges in India that have been instrumental in shaping the careers and education system in India.

State wise & Type wise number of Colleges/Institutions: 2021-22

Sl. No.	State / Union Territory	No. of Colleges
1	Andaman and Nicobar Islands	9
2	Andhra Pradesh	2613
3	Arunachal Pradesh	42
4	Assam	599
5	Bihar	1071
6	Chandigarh	26
7	Chhattisgarh	875
8	Delhi	189
9	Goa	72
10	Gujarat	2628
11	Haryana	1093
12	Himachal Pradesh	357
13	Jammu and Kashmir	359
14	Jharkhand	344
15	Karnataka	4394
16	Kerala	1537

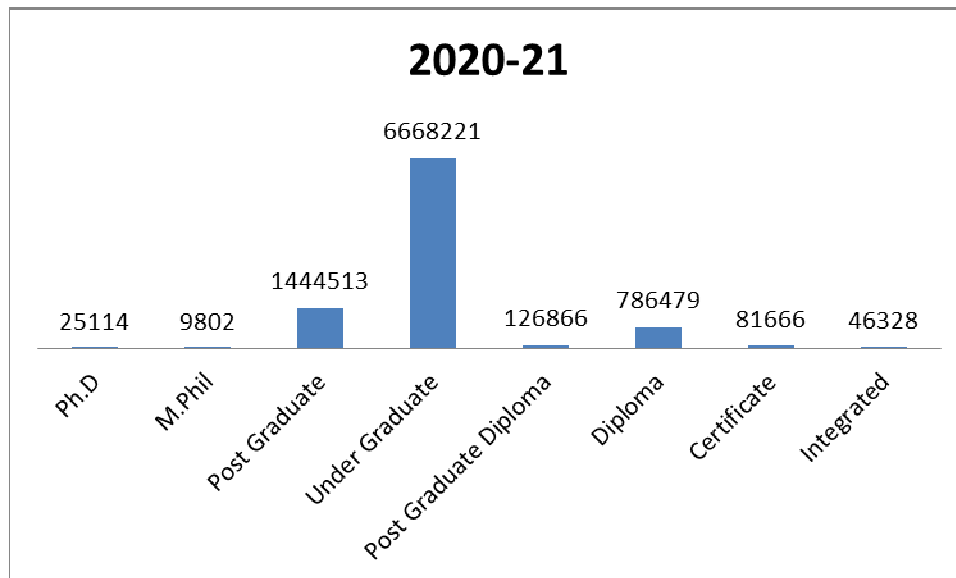
17	Ladakh	4
18	Lakshadweep	3
19	Madhya Pradesh	3513
20	Maharashtra	4767
21	Manipur	105
22	Meghalaya	80
23	Mizoram	39
24	Nagaland	70
25	Odisha	1227
26	Puducherry	90
27	Punjab	1058
28	Rajasthan	3785
29	Sikkim	30
30	Tamil Nadu	2713
31	Telangana	2076
32	The Dadra and Nagar Haveli and Daman and Diu	21
33	Tripura	55
34	Uttar Pradesh	8198
35	Uttarakhand	491
36	West Bengal	1474
	Grand Total	46007

Sources : UGC Annual Report 2023

In this article, this table shows that Uttar Pradesh has highest number of colleges (8198) in India. Maharashtra gets second place in having highest number of colleges with 4767 and Karnataka is in third place with 4394 colleges. Lakshadweep union territory is having least colleges only with 3. Ladkha is having extra 1 college with 4 towards to Lakshadweep. Above mentioned colleges are offering under graduate and post graduate programmes.

4. Out-Turn/Pass-Outs for 2020-21

Level	2020-21
Ph.D	25114
M.Phil	9802
Post Graduate	1444513
Under Graduate	6668221
Post Graduate Diploma	126866
Diploma	786479
Certificate	81666
Integrated	46328
Total	9188989

This table shows that 25114 students got Ph.D, 9802 students passed M.Phil, During the 2021-2022, 1444513 students came out with PG, 6668221 with UG, PGDPM with 126866, 786479 with Diplomas, 81666 certificates and 46328 students completed integrated course.

Findings:

After studying this paper, we will be got know that India needs more effort to improve higher education in terms of quantity also quality. It needs of quality of education even from non granted institutions also. Here, it is clear picture of the no. universities are established in Rajasthan with first place, Gujarat get second place and Uttar Pradesh gets third place but there is only one university in Goa. We asserted that Goa has only one university with small geographical area. Uttar Pradesh has highest number of colleges (8198) in India. Maharashtra gets second place in having highest number of colleges with 4767 and Karnataka is in third place with 4394 colleges. Lakshadweep union territory is having least colleges only with 3. Lasdkha is having extra 1 college with 4 towards to Lakshadweep. In this way remained state governments are to be made an effort in higher education for overall development of India as “Make In India”.

Conclusion :

India is one of the largest, vibrant and oldest democracies being the second largest country by population. As the world looks east for global leadership in economic growth, India has to consistently pay attention to her higher education as a source of growth in current times of knowledge driven growth. Within these challenges, underlie the promising opportunities for India to outshine on the global map. Nevertheless, India continues to walk its way forward carrying a chaotically huge but more-or-less harmonized higher education system. Higher education does hold many promises for a bright future for India in the years to come.

References:

- 1) UGC Annual Report 2021-2022
- 2) Balachandra (2022), *Higher education in India: The need for change*. New Delhi, Indian Council for Research on International Economic Relations. URL: www.icrier.org/publication/working_papers_180.html.
- 3) M.Joshi: Higher Education in India-Restructuring for increased innovation, Document prepared for the World Bank, June 2022.
- 4) ISSN 1822-8038 (online) INTELEKTINĖ EKONOMIKA INTELLECTUAL ECONOMICS 2022, Vol. 7, No. 1(15), p. 42–53

MANAGEMENT OF INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL IN HIGHER EDUCATION

Harish H. N

Assistant Professor, Dept. of PG Studies in Commerce, GFGCW, Hassan.

INTRODUCTION:

The higher education system in India has grown in a remarkable way, particularly in the Post-independence period to become one of the largest systems of its kind in the world. However, the system has many issues of concern at present, like financing and management including access, equity and relevance, reorientation of programmes by laying emphasis on health consciousness, values and ethics and quality of higher education together with the assessment of institutions and their accreditation. Recognizing the above and the basic fact, that the Universities have to perform multiple roles, like creating new knowledge, acquiring new capabilities and producing an intelligent human resource pool, through challenging teaching, research and extension activities so as to balance both the need and the demand, the University Grants Commission (UGC) had initiated nation wide discussion on the said issues and come out with their Reports and Recommendations. Thus the Internal Quality Assurance Cell (IQAC) has taken place in almost all the educational institutions. However, the quality challenges before academic institutes, professionalizing our profession as the biggest challenge before academic institute. The management becomes the example in the organization and the rest hierarchy follows it with commitment. Internal Quality Assurance Cell (IQAC) proponents suggest a wide array of positive results when this participation is used in education sector. With this backdrop the present paper explains the various determinants of quality of an academic institute with its quantitative and qualitative measures of academic performance.

IQAC:

The Internal Quality Assurance cell is established with the primary aim to develop a system for conscious, consistent and catalytic action to improve the academic and administrative performance of this institution and also to make the quality as an integral part of the system towards academic excellence.

ACTIVITIES OF IQAC:

- Extension Activities under the Extension Activities Committees under a Chief Coordinator.
- Look into the academic matters of the institution towards academic excellence.
- Look into and participate in the infrastructural activities of the institution leading to quality improvement.
- Organize seminars/workshops on Quality Enhancement and Sustenance, and participation in the workshops/ seminars organized by different organizations.
- Documentation of the various programs/ activities of the institution leading to quality improvement.
- Formation of Research Monitoring Cell (RMC) to document the achievement of the faculty members in the field of research and publication.
- Publication of bulletin of RMC.
- Encouragement of students about the Students Charter - their responsibilities of learning and to encourage them to give feedback for system improvement.
- Encouragement of the teaching & non teaching faculty members to give the self-appraisal and performance appraisal.
- Collection of appraisal from the Academic Peers for quality sustenance and improvement.
- Organization of programs to orient newly enrolled students about the institution and the system.
- Preparation of SSR or AQAR to be submitted to the NAAC.

- Playing a vital role in the academic and overall development according to the organizational set up of the institution.
- It has strategies - to ensure timely, efficient and progressive performance of academic, administrative and financial tasks.

THE IQAC HAS PROMOTED:

- To optimize and integrate modern methods of teaching- learning and evaluation.
- To ensure the adequacy, maintenance and functioning of the available support system.
- To internalize the quality culture.
- To enhance and integrate various activities of the institution.
- To improve institutional functioning.
- To establish better internal communication.
- To make the institution as one of the institutions of excellence in higher education

CONFIGURATION OF IQAC:

IQAC should be formulated as per the guidelines of NAAC with some necessary specific modifications as given. For the senior college attached to junior college, the vice-principals from both wings may be included along with the office superintendent as administrative officers. Teacher representatives to be selected from different faculties, considering their participation in teaching learning, evaluation, research and extension work, including one teacher representative. Proactive, highly qualified and quality conscious, young, enthusiastic members of governing council should be requested to contribute in IQAC. Local people may be selected from learned; qualified persons serving society via their own work may be selected. The NAAC coordinator will act as a coordinator of IQAC necessarily, which should be a senior, non-transferable, full time teacher with more than five years of tenure.

OPERATIONAL MODES OF IQAC:

IQAC should evolve mechanisms and procedures for the predefined objectives, by formation of the corresponding committees, headed by the responsible, senior, interested faculties. The selection may be done in consultation with the faculty. The special care should be taken that every member will be engaged in some or the other work. Though horizontal mobility is allowed, mutual replacements will be allowed only after academic year. The role of every committee in terms of activities concerned to achieve the goals should be properly communicated to all the members. The prescribed formats to be supplied for proper documentation and collection of data. The action plan for each year will be obtained from the heads and progress of the same will be monitored by IQAC in its quarterly meetings. The annual quality assurance report (AQAR) will be prepared accordingly.

Effectiveness of IQAC can be brought in by setting goals with deadlines; monitoring and analyzing results by feedback & improving accordingly by modified mechanism. Overall SWOT analysis of the institution is done by identifying and overcoming the weaknesses and threats. Redressal of grievances or issues identified as threats or hurdles to the progress of the institution be also taken care of. Via such extended activities the IQAC is to be made effective which will serve as a powerful tool for efficient administration in the institution.

ADVANCE EVENT PLANNING:

The above said committees should be formulated and the detailed objectives and goals are to be set before the members of each committee for the expected outcome of the improvement in the quality of education in the institution. For the effective working and coordination of every committee, the concept of academic calendar should be put forward. Taking into consideration the different activities of each committee and the appropriate time span for the academic year, the even distribution of opportunities for every committee should be done. The academic calendar is to be so designed that proper care should be taken to denote not only the day and venue for each smallest activity, but the time duration provided and the IQAC committee responsible for the same should also be indicated in the calendar. Again, considering the effectiveness of the calendar if incorporated in the prospectus of the institution, the version of the academic calendar for students

should be separately prepared and published in the prospectus. These practices impart complete transparency in the day to day activities of the institution and credibility and responsibility on the part of the teaching faculty. With the complete view of the yearly activities at a single glance provides simplicity and neatness in the daily work of the faculty. The pictorial format of the calendar provides enough space for the additions of the other personal activities to the individuals.

However, the effective implementation of the academic calendar may pose challenges at the introductory year, due to various reasons. Major responsibility is to be shouldered by the administrator in the implementation of the quality enhancing activities suggested by the IQAC.

STRATEGIES OF IQAC:

With the intention of quality of higher education and to strengthen IQAC, department of collegiate education, Government of Karnataka has taken drastic measures. There by colleges of the state can get excellent grade from NAAC and get benefits of state and central government sponsored schemes. Collegiate department is planning to implement all the following strategies in Government First Grade College of Karnataka.

“Education with a human face”

In the light of increased materialism and the rapid changes that today's youth are exposed to, there is a need to reassess the value system. A growing sense of insecurity prevails due to unhealthy competition and intolerance in all domains. There is a need to install basic human values among the youth. World Health Organisation also underlines this need to maintain the health of the body, mind and soul. Thus, the introduction of value education in the curriculum offers an excellent opportunity to create a nation of strong and sensitive citizens of a civil society.

“Together we can”

Accessibility and Equity are the major challenges in higher education. Many new Government First Grade Colleges even in the rural hinterland have been started by the Government of Karnataka to enhance accessibility and affordability. However, accessibility without quality does not benefit the stakeholders. Credibility through quality education is the need of the hour for many of these Government Colleges. An innovative Public-Private Partnership (PPP) has been initiated to address this issue.

“A little help helps”

The essential aim of education is employability with social recognition. Unfortunately, many of our graduates lack the required skills to be gainfully employed. Despite increasing demand in the job market they find themselves unemployable. This indicates a clear mismatch between the demand for skills and the skill that they bring to the job. There is an urgent need to equip the young graduates with soft-skills and job-skills to empower them.

“Knowledge at your fingertip”

In a knowledge society, connectivity is an indispensable mechanism for garnering and harnessing information. Using the Internet can keep one connected to the local and global portals of information. These channels of information need to be made accessible to learners across geographical locations, contributing towards an inclusive knowledge society. The Department of Collegiate Education has reached out to fulfill this demand through another innovative Public-Private Partnership- Samparka

“Breaking Language Barriers”

Globalization is investing English with the ability to empower people and provide a competitive edge for social mobility. Ability to speak in English is now a prerequisite for better employment. Karnataka has 411 Government colleges spread across the state. Many of the students who study in these colleges are first generation learners. They are also from socio-economically challenged backgrounds without the required access to English learning. The Department of Higher Education thus feels it necessary to equip these students with Communication Skills in English.

Above stated plans are really helpful to most of the Government First Grade College of Karnataka to improve their quality in higher education.

PROPOSED MODALITIES:

IQAC must be made statutory apex body similar to local management committee (LMC). The awareness towards quality and excellence must be taken into consideration rather than the position of the person in the seniority list for being selected as a coordinator. IQAC Meeting should be regularly conducted at least thrice in an academic year and whose proceedings should be properly recorded and seriously implemented as well as monitored. IQAC must go through SWOT analysis as a periodic activity and evolve the mechanism which is made reutilized by the Principal and coordinator by assigning duties to the stake holders. Accountability of each stakeholder is to be made mandatory and proper credit is given to the good quality work. At the same time there should be provision for the relevant punishments for the ignorance and negligence to duties.

CONCLUSION:

In India only 18% of the total populations are stepping into higher education. Added to this, the gap between the products of the university and the skills and knowledge needed in the working arena is very wide. To lessen this gap and to promote the quality of higher education State and Central Governments have sanctioned thousands of cores in the budget. They have also given permission to private and foreign universities to be set up in the nation. It would create healthy competition in producing students who can cater to global standards. As such, the need of the hour is to activate IQAC with greater zest and innovative techniques to accomplish the excellence of the students.

REFERENCE:

1. Gnanam, A. and Antony Stella. 2003. *Making the most of Accreditation*. New Delhi: Concept Publishing Company.
2. Kiritharan, Gana. 2005. *Total Quality Management: A System to Implement*. (3rd Ed). New Delhi: UBSPD Pvt. Ltd.
3. Koontz, Harold et al. 2004. *Principles of Management*. New Delhi: Tata McGraw-Hill.
4. Lewis, Ralph. G. and Douglas. H. Smith. 1998. *Total Quality Management in Higher Education*. New Delhi: Vanity Books International.
5. Mukhopadhyay, Marmar. 2005. *Total Quality Management in Education*. (2nd Ed). New Delhi: Sage Publications.
6. Soni, Ramesh.G.et al. 2000. 'Implementing TQM in Higher Education Institutions: A Strategic Management'. *Academy of Educational Journal*, Volume 4, Number 1. Accessed on 2/12/07 from
7. <http://www.alliedacademies.com/Publications/Journals/aelj4-1>
8. www.naac.gov.in
9. www.dce.kar.nic.in

Grassroot Promotion and Propagation of Physical Education, Sports and Yoga Through Information Communication Technology (ICT) and Mass Media

Dr. Gomchale Minanath Shivajiro

Director of Physical Education and Sports

Narayanrao Waghmare Mahavidyalaya, Akhada balapur, Dist. Hingoli-431701 (M.S.) INDIA.

ABSTRACT

The use of information and communication technologies in any field makes process of that field effective and interesting. To know the impact of ICT in physical education and sports, we need to know three basic things ICT physical education and sports and development. I stand for information, C stands for communication, T stands for technology, The meaning of information is differ from people to people. Because the purpose of one people is different from the other person and to achieve the purpose man will start communication. And this communication may covert in technology, thus this three term is interconnected with each other. The reach access and availability of sports news has increased due to enhanced sports activities, sports coverage and specialized manpower. Sports as a leisure activities improves social relationship within various organizations and within the spirit of self. The sport activities are related to human health and media support help to bridge the gaps and helps to encounter different problems in entertainment. The sports communication is thus social communication of cultural information for building sports organizations from local to international level. The relationship between media and sport is in commercial terms the most sympathy relationship in the post-industrial electronic age.

Keywords: ICT, mass media, physical education, sports and yoga, promotion and propagation

Introduction:

Since the early 1980's. The community of professionals was witnessing a considerable increase in its use of information and communication technologies (ICT). The networked PC, E-mail, the internet, on and offline data bases, the world avoid web, electronic publications, discussion lists and newsgroups, electronic conferences, digital working of the professional community. It is so longer possible nowadays to conceive of physical education without ICT. Developing countries like India requires media support for building excellence in sport activities. It has been observed that promotion of sports mindedness in the public at large has remained and important characters of news sports policy. Sports communication to mass media, if it is properly harnessed and rightly supported, it can help a great deal for creation of sport cultural in the developing country like India. The awareness of the sports communication based on electronic media is a global trend and India is also not an exception to this phenomenon.

Physical education:

Physical education is an element of an educational curriculum concerned with bodily development, strength, physical co-ordination and agility. It is training in the development of and care for the human body; stresses athletics; includes hygiene.

Information and communication technology:

Technology is a term with origins in the Greek technologic, technique. Globalization and technological change processes that have accelerated in tandem over the past fifteen years have created a new global economy powered by technology, fueled by information and driven by

knowledge. The emergence of this new global economy has serious implications for the nature and purpose of physical education and sports.

Mass media:

Print and electronic media broadly categories as mass media.

Yoga:

The Sanskrit word 'Yoga' has the literal meaning of 'yoke' or the act of yoking or harnessing, in figurative sense, it takes the general meaning of employment, use, application, performance.

Objective of the study:

To study the application of ICT and mass media in physical education, sports and yoga.

Review of literature:

Doshi and Kaushik (2018) revealed that if media decides, to promote sports, then it can inspire every citizen of our country. If our child plays 2 hours in the evening, we will have not to be satisfied with only one or two medals in the biggest games like Olympic, but by claiming more medals, we can be equaled with America and China. *DeVito (2016)* has rightly pointed that communication always requires at least three elements, the source, the message, and the destination. In sport, communication these three parts are very much significant in broadcast media. In print media sports news is an essential entertainment news having broad base of readership encompassing youth readers on large scale. *Gibson (2005)* underlines the changing expectations for physical education. The knowledge and skill based of education is changing. Twenty first century physical education, it is not surprising that expecting leaders to recreate their conceptions of appropriate leader behaviour presents quite a challenge. *Singh (2002)* raise many issues related to the ICT, A mere technology or a catalyst of change, subject matter or as tools for learning a broad variety of subject matters, time consuming as time sever, belonging in the lab or in the classroom, face to face or online interaction, information sources as communication tool, individual or collaborative tool. *Hornby (2002)* mention two dimension types of participants and knowledge of technology. The tension between reproduction and transformation corresponds to the contract between focus within the adjust the current subsystem and leap out from the boundaries of our existing system. *Banathy (1994)* reported the development of network learning trainees teacher educators, and educational researcher, network learning communities in teacher education and professional developments connecting teachers, teacher trainees, teacher educators and educational researcher, network learning communities could be viewed as patent means of increasing distribution of knowledge and building the capacity of education communities to adopt and improve on contribution basis.

Application of ICT and mass media in physical education sports and yoga

Indian media's obsession with few popular sports has pushed numerous other sports and games into oblivion. Only the sports events which attract advertisers and sponsors are patronized. Whenever a successful sportsperson emerges he or she becomes the overnight famous poster boy or girl for the media and makes the sportsperson bigger and larger than life and if fails even once the media throws them down much harder. Media has to be trained to be gender sensitive, men receive much more media attention and coverage than women in most of the sporting events. Even when coverage is given and time devoted to women sportsperson, it is tended to drift away from their performance and focus other on their beauty or personnel attributes. All the sports persons are provided with sports facilities, but the common masses do not know anything about it. Here the media can be blamed for that. The media does not pay much attention to provide information about

the sports as it does, with the entertainment and advertisement. Media should also take note that the family weaknesses of the sports persons should not be repealed to the society. It has been observed that the sports journalists report the matter one sided and then attack and counter attack become an interesting story giving side to the main problem.

Concerns over physical educational relevance and quality coexist with the imperative of expanding opportunities to those made most vulnerable by globalization developing countries in general, low income groups, girls and women. Physical education and ICT is becoming the most important part of this fast track world. It also brings revolution in the world of physical education and sports with the use of new technologies in sports it become very easy to give the exact results and also the best result outcome from the players.

Areas of sports where the ICT and New Technologies used are sports journalism, judgment of the competition, recording information, media, sports were design, sports management, the information of sports and their result, preparing grounds coaching and training, biomedical modeling and motion analysis, development of new sport games, sports and robotics, improvement of sports equipments, provide the best facility to the players and also to the spectators, sports statistic and research and sports medicine.

Conclusions:

Number of TV channels have to increased and sports coverage both in newspaper, radio and TV media requires both quantitative as well as qualitative development. In the new sports policy it was expected that corporate houses must be involved in promotion of sports. Every sports activities becomes a source and the sports organizers should provide up to date news items to the media in systematic manner. Further the reach of the news must be increased to cover the apposite destination of its audience. The ICT has arrived in a big way, there is no escape from it. And why should we try to escape from it when the whole process of physical education improves so dramatically? ICT helps in making the physical education process learner centered. Every time the sports personal interacts, plans new activities for the learners, it is a very rich learning experience for her/him also. Web resources are increasing at a very high speed. So use of ICT is very useful for the development of the sports. it works as a revolutionary tool in sports and its development in all factors.

References:

1. Banathy Donald, (1994). "Dimensions of sports studies", New York: John Wiley and Sons.
2. DeVoto Joseph A. (2016), communication, New Jersey: prentice hall.
3. Doshi Sushil, Kaushik Suresh, (2018). Khel Patrakarita, Parivartit Sanskaran, Delhi: Radhakrushna Publication.
4. Gibson, H. (1998). A critical analysis of research. *Sport management review*. I. 45-76.
5. Hornby A.S. (2002). *New Oxford Advance Dictionary*, London: Oxford University Press.
6. Singh Dharma (2002). *Encyclopedia of physical education*. Vol. II New Delhi: Anmol Publication.

Trajectory Of Marathi Press And Its Influence On The Dalit Movement In During Ninteenth Century Maharashtra

Dr. Jayant Wankhade

Assistant Professor, Department of History Kirti M.Doongursee College, Mumbai-28

Introduction

This article explores the role of the Marathi press and its influence on the Depressed Class movement in Maharashtra before the emergence of Dr. Babasaheb Ambedkar.

It evaluates the significant contributions of Gopalbaba Walangkar, Shivram Janaba Kamble, K. F. Bansode and G. A. Gawai in Depressed Class movement and their roles in the Marathipress. According to Prof P. G Jogdand 'the history of the Depressed Class in the caste ridden society in India is a history of their continuous suffering and oppression'.¹

'They suffered from multiple deprivations and were the victim of cumulative domination.'² There was a glaring social, economic and political inequality between caste and caste. The bulk of the Hindus were still deeply concerned about purity and pollution. For nearly two thousand years untouchability has been practiced in the social and religious life of the country.

The roots of this evil have gone so deep into the system that the untouchables (the Depressed Class) are subjected to the numerous social, economic and religious disabilities even in independent India. In the words of Oommen, the sources of deprivation of the Depressed Class of India were (and still are) three low ritual status, appalling poverty and powerlessness.³ Enraged over this, these people suppressed and oppressed for centuries together have now come to the fore front with a new awakening and consciousness. They have presently become increasingly militant in demanding their rights and inclined to a revolutionary path for amelioration.

A favorable environment for the emergence of protest of the Depressed Class as created by Mahatma Jotirao Phule, Gopal Baba Walangkar, Shivram Janaba Kamble, Kisan Fagoji Bansode and others in Maharashtra. According to Jayashree Gokhale 'the Period from 1890 to 1930 represents the formative period in the history of the Depressed Class Movement. It was during this time that the first organizations dedicated to the uplift of the Depressed Class as a depressed community were established and depressed classes as a whole, spearheaded by the Depressed Class under B. R. Ambedkar, began to acquire a political presence'.

During those days there were many comments on *Anaryadosh Pariharak Mandali's* work on 2nd Dec 1894 in *Dinbandhu* newspaper one letter in the name of *Salutai* published in this letter a poetic form comments on *Anaryadosh pariharak Mandali's* work, on 9th Jan 1895 in the *Dinbandhu* newspaper Walangkar gave a fitting reply to *Salutai*, in his reply he said, how religion responsible for the pathetic social condition of the untouchables.¹⁴ He said *Anaryadosh Pariharak Mandali* strongly condemned that event which took place at school in Dapoli. In this school the higher caste students, parents raised objections of the untouchable's students in the class. The higher caste student's parents refused the entry of the untouchable students in the class so and this discrimination policy the *Anaryadosh pariharak mandali* strongly condemned, this comments didn't like *Salutai*.

Mr. Walangkar in his letter tried to convince *Salutai*, that the higher caste degraded the lower caste people and gave a respect to the non-Hindu people, Walangkar socially awaken the Depressed Class. He wrote many articles on social and religious issue in the newspapers like the *Dinbandhu*, the *Sudharak*, and the *Dinmitra*.

References

1. Jogdand P.G. , *Dalit Movement in Maharashtra*, Kanak Publication, New Delhi, 1991, p.1.
2. Ibid p.p 1-2.

History of Buddhist Nunneries in the Mon region, Arunachal Pradesh, India

Tsering Ngudup

PhD Scholar

Department of Buddhist Studies University of Delhi-07New Delhi

Abstract:

The paper will be about how the nunneries in the Mon area of Arunachal Pradesh, India, have changed over time. The region is made up of the districts of Tawang and West-Kameng in the Indian state of Arunachal Pradesh. It is hard to say when nunneries first started showing up in the Mon area. Most likely, it began after the Tawang Monastery was built, at the end of the 17th century. Most of the nunneries in the area were only used for retreats at first, but as the number of nuns at these places grew, they turned into small nunneries. Some of the nunneries were started by Lamas, Rinpoches, and individual women. In the past, it was hard for nunneries to stay open. This was mostly because they didn't know anyone in the area and their spots were far away. Some nuns went to work in towns to make money so they could buy the things they needed. Most nunneries in current times have their own schools. Here, young and new women can get a basic education in both modern (Western) and traditional (Buddhist) ways. But nunneries are also an important part of keeping old ways of learning Buddhism in the area alive. In this talk, I'll talk about how these nunneries function in this remote area and how they associate with the local people.

The Advent of Buddhist nunneries in the Region:

The arrival of Buddhism in the region can be traced back to the late seventh century A.D. Two legends are believed to have planted the first seeds of Buddhism in the region. The stories involve the Monpa monarch, Kala Wangpo, and his queen, DakiniDrowaSangmo. It is believed that the queen was the first to sow the seed of Buddha dharma in the region through the six syllables of Avaloketeshvara (lord of compassion). It was believed that her birth in the region would lead the king and his subjects in the correct direction. Another tale about King SongtsenGampo (d. 649) of Tibet, who constructed numerous Buddhist temples to combat evil. He also spread the Buddhist doctrine throughout his empire. Three of these sanctuaries were constructed in the eastern Himalayas: 1) Kyichulhakhang in Bhutan, 2) Jampalhakhang in Bhutan, and 3) Sinmolhakhang in LekpoTsozhi. This third one was across the border in the PangchenDingdruk Valley of Tawang in the Tibetan autonomous region. In the past, the term "Mon" applied not only to the current Mon region but also to portions of the Tsona region in Tibet and Bhutan.

In addition to the tales mentioned above, there are numerous other accounts of Buddhist gurus who visited this region and spread the Buddha's teachings. They did this through the establishment of retreat sites and monasteries in the region such as Guru Padmasambhava (8th century), Pa DampaSangey, 1st Karmapa DuesumKhenpa (1110-1193), DrubchenThangtongGyalpo (1385-1464), BodongChokleyNamgyal (1376-1451), Lama TenpeiDronmei (1475-1542?), Terton Pema Lingpa (1450- 1521), etc. Prior to the 17th century, there was not a single piece of evidence or narrative relating to the origin and existence of nunneries in the region.

Even though there were no nunneries, there were nuns living in the area. Nuns did exist. I say this because in GyalseyTulku's book "TawangGonpeiLogyueMonyulSelweiMelong" or "History of Tawang Monastery", he mentions that "Merak Lama LodoeGyatso, founder of Tawang

Monastery, met with monks, the public, and nuns to discuss the construction of Tawang Monastery, GadenNamgyalLhatse (p.83)”. This indicates that there were nuns, but not as a collective or within the formal structure of nunneries.

After the construction of Tawang Monastery was finished, it has been suggested that Merak Lama LodoeGyatso established the first nunnery in the area, which is now known as Gyangkong Ani Gonpa or JangchubChoeling Nunnery.

Development of Nunneries in the Region:

There is no documentation of nuns (anis) and nunneries in Tawang, although the region contains numerous well-established nunneries known as Ani Gonpa. All nunneries adhere to the Tibetan Buddhist Gelugpa tradition. There are no such indications of the existence of nuns and nunneries pertaining to other Tibetan Buddhist sects.

The majority of the older nuns’ primary religious practices included reciting prayers and mantras, rotating prayer wheels, performing circumambulations, and undertaking pilgrimages. However, many younger nuns pursued education at nearby government institutions and exiled Tibetan nunneries, where they had access to religious and secular education.

I visited three prominent nunneries and hermitages: 1) Gyang-Gong Ani Gonpa, 2) Brama-Dung-Chung Ani Gonpa, and 3) Singdur Ani Gonpa. I will discuss each of these nunneries in greater detail below, including some compelling tales I learned about their origins and development.

The Gyang Gong Ani Gonpa or JangchubChoeling Nunnery is believed to have been the first nunnery established in the Tawang region by Merak Lama LodeoGyatso in the late 17th century. This nunnery is located on top of the hillock. It is approximately ten kilometres to the northwest of the Tawang monastery and is surrounded by magnificent evergreen trees. Merak Lama allegedly founded this nunnery in the same location where he used to meditate.

According to the recollections of senior nuns, Merak Lama had a sister named Ani ChokyiZangmo. She is believed to be the first nun in Monpas’ history. Merak Lama constructed a tiny retreat hut for his sister, which is now referred to as Gyangong Nya or upper Gyangong. It is approximately two kilometres distant from the current convent. It is one of the earliest nunnery retreats in the area.

There had been a gradual increase in the number of women who wished to have a monastic life and practice dharma under the guidance of Ani ChokyiZangmo. Thus, it gradually turned into a nunnery and became known as GyanGong Ani Gonpa or JangchubChoeling Nunnery.

Some say that the great Merak Lama had a genuine purpose for establishing this nunnery after the completion of the Tawang Monastery. He felt that it was essential for women to have a place to practice Dharma. He was aware that Buddha Shakyamuni had instituted the monastic order for both men and women, and he stated that women have the same potential to attain Buddhahood as men. Consequently, the great Merak Lama decided to construct a nunnery with these significant ideas in mind. He then gave the responsibility to his sister to administer. She received grain provisions from the Tawang monastery. In exchange, the nuns conducted minor chores during religious events at the Tawang monastery. This Nunnery remains under Tawang Monastery’s authority. There are currently 49 nuns residing there.

The Thekchen Ling Nunnery or DrakmarDungchung Ani Gonpa is the second-oldest nunnery in the region. It is located approximately eight kilometres north of Tawang Town. According to GyaltseyTulku, “A monk named KachenYesheGelek founded this nunnery in 1826. GelongLobsangThabkey assisted in the construction of this nunnery’s main temple and inner sacred

statues (p. 208)". Additionally, he asserted that this monk, KachenYeshiGelek, passed away within a year and that GelongLobsangThabkey performed his funeral service.

According to the elder nuns' recollections, their nunnery existed prior to Gyang-Gong Ani Gonpa. For seclusion, Lama KachenYeshiGelek travelled from Tsang, TashiLunpo, a monastery in Tibet, to Drakmar Dung Chung (upper Drakmar Dung-Chung). But after a lengthy retreat, he relocated to the current nunnery, where he constructed a small assembly hall, as the previous location was very remote and frequent outlaws would disturb him. However, there is no additional documentation and evidence to support their claims. Today, the nunnery is in excellent condition. There are presently over forty nuns living there. The majority of nuns are between 25 and 40 years old, while a few are between 60 and 70 years old.

JangchubChoeling Nunnery, also known as Singsur Ani Gonpa, has no documented evidence of its originator. Several indications, however, point to the 12th TsonaGonpatse Rinpoche as its originator. In 1960 noticed the construction of a new shrine built by the 12th TsonaGonpatse Rinpoche, Thupten Jamphel.

According to local lore, three renowned ascetic nuns named Ani NyamgyalWangmo, Ani LobsangBhuti, and Ani Ngawang Pema retreated at the current Singsur Ani Gonpa. The three were known locally as "Ani-Sum", which translates to "three nuns". They appear to have been the reason why this nunnery existed. H.E. 12th TsonaGonpatse Rinpoche observed their sincerity in spiritual practises while imparting teachings and initiations at the current nunnery site at the request of Lhou Village. He was moved by the three nuns' ascetic lifestyle. Therefore, Rinpoche decided to instruct them in spiritual practices, and they became the region's first monastic disciples. Then, in an effort to propagate and preserve the age-old traditions and Buddhism, he built a modest assembly hall where additional practitioners could practise. Thus, it is believed that he constructed the formal nunnery for the retreating nuns.

This nunnery is located above the municipality of Lhou, approximately 30 kilometres from Tawang town. It is surrounded by gorgeous meadows and trees and is close to the Guru Padmasambhava and PhaDamaSangey pilgrimage sites called Bragkar. Tenzin Jamphel Wangchuk, the reincarnation of the H.E. 12th TsonaGonpatse Rinpoche, erected a larger assembly hall close to the old one in 1995 when the previous structure became inadequate to accommodate the increasing number of nuns. Currently, more than fifty nuns reside in twenty dormitories.

Each of these three nunneries has over twenty small residences or houses (shak in the local language) with three to four rooms, which serve as the nuns' living accommodations. Each nun must construct her own home with the assistance of her family. Each resident is assigned a nun instructor and novice nuns or disciples. When a novice nun's training is complete, she can move to another hut or house to reside with and care for the new nuns and disciples. Each nun's room contains a personal altar where she keeps Buddhas, Bodhisattvas, Dakinis, and significant teacher figures and statues. Here, they present bowls of water and flowers, as well as butter lamps, and offer adoration from the heart.

In addition, there are two hermitages related to nuns in the region, known as SharmangGonpa and Brakarpo. Both can be found in remote areas that are surrounded by thick forests, making them ideal settings for religious activities due to their seclusion and natural beauty. In the Sharmang hermitage site, there are only five nuns who live in small huts that are made of bamboo. At the Brakarpo hermitage site, there is only one senior nun living there at this time. Despite this, there is not a single written record that can be used to help write the precise history of these holy sites.

Conclusion:

In fact, the preceding description attempts to illustrate the origin and formation of nuns and nunneries in the Mon region of Arunachal Pradesh, India. However, all of the earliest nunneries were affiliated with the Gelugpa sect. And there was no evidence that a nunnery belonging to other sects of Tibetan Buddhism existed in the region. In the last few decades, however, a growing number of younger female practitioners have flocked to nunneries founded by Tibetan Buddhist gurus who were exiled from their homeland and settled in India.

In addition, these nunneries have been placed in precarious situations numerous times in both the past and the present; however, the nuns' courage and resilience have allowed them to persevere through these obstacles, resulting in the nunneries becoming more valuable as spiritual sites with their own distinct heritage.

INDIA – CHINA LIBERALISATION SINCE 1980s: Theory and policy Changes with reference to Industry

Raju M

Research Scholar

Department of Political Science, Kakatiya University, Warangal

Abstract:

Since late 1970s, there has marked shift in the policies of both India and China. The political and economic factors during the period contributed this shift. Hitherto, agriculture and heavy industry were stressed for building infrastructure in both nations. However, since late 1970s, both India and China started to lay emphasis on the light and medium industries having short gestation period. Due to change of guard in both nations during this period, there occurred visible changes in the economic sphere, especially with reference to industry. They're occurred marked changes from state-controlled industrialization to market-oriented reforms, from import substitution to export led growth strategy. State withdrawal from market activity is visible. In China, the shift is primarily from state centered socialism to 'market socialism' and in India, it is a departure from Nehru-Mehalanobis model of socialism towards market economy. This becomes the subject of our discussion in this study. This study shall try to see the nature and course of liberalization in both nations with special focus on industry.

Keywords: liberalization, market socialism, socialism, industrialization, policies ...

Introduction:

China has been following a zig zag course right from the initiation of planned economic development. There have been frequent changes in the priorities as to which sector of the economy must be given preference and the mode of achieving development itself. However, following explicit objective for China's liberalization programme and continuation of the socialist development, have been shared by the Chinese leadership since 1950s:

Institutional formation and transformation including, planned economy, ownership and management of the economy centered in state and co-operatives (or collective) institutions and penetration and transformation of economy and society through expanded political, economic, educational and welfare functions of the party-state. Rapid economic development and the improvement of the livelihood of the people. Industry, particularly the state-owned heavy industry, would lead the way but agricultural development was vital to achieve national goals. Elimination of exploitation and the certain inequalities, notably: (a) those relationships associated with the landlord, capitalist and merchant classes and (b) inequalities between men and women, minority and majority and eventually those between rural and urban population (Selden, 1984:1; Srinivas, 1995a:93).

Policy Changes and course of reforms in China:

China has been following a zig zag course right from the initiation of planned economic development. There have been frequent changes in the priorities as to which sector of the economy must be given preference and the mode of achieving development itself. However, following explicit objective for China's liberalization programme and continuation of the socialist development, have been shared by the Chinese leadership since 1950s:

Institutional formation and transformation including, planned economy, ownership and management of the economy centered in state and co-operatives (or collective) institutions and penetration and transformation of economy and society through expanded political, economic, educational and welfare functions of the party-state.

Rapid economic development and the improvement of the livelihood of the people. Industry, particularly the state-owned heavy industry, would lead the way but agricultural development was vital to achieve national goals. Elimination of exploitation and the certain inequalities, notably: (a) those relationships associated with the landlord, capitalist and merchant classes and (b) inequalities between men and women, minority and majority and eventually those between rural and urban population (Selden, 1984:1; Srinivas, 1995a:93).

Though theoretically the leadership was united in achieving its objective in practice, sharp conflict developed on the conceptions of sectoral investment priorities (agriculture, light industry and heavy industry), rates of accumulation, the rate of achieving institutional transformation, as to what is the role of market and the planning in the national economy. Three important policy decisions implemented during the first five-year plan period and during GLF period. This course of policies made state on collision course with the rural population. The overt consensus of leadership was destroyed. These policies sowed the seeds for the collapse of collective agriculture that was in progress in early 1980s⁴. Thus, from late 1970s, the co-existence of both market economy and socialist goals in China can be seen. This, according to Pairault (1984) resulted in following trends:

(1) Relative autonomy was given in the social division of labour to the units of production (state, collective, individual)

(2) The imperfections of the planning system led to social labour diverging from social needs...such situation meant that waste of social labour was acute and the structure (nature) production did not correspond to the structure of social needs (Pairault, 1984:36).

Changes in Theory and Practice:

The reform process initiated by Deng Ping in 1978, announced a complete change economic direction with the announcement of the programme of 'Four modernization' (of industry, agriculture, defense and science and technology). The new strategy had two major components: importing modern plant and technology to develop export-oriented industries and the introduction of 'market relations' to replace central and state/provincial control over most of industry and practically all of agriculture.

Deng facilitates the shift in ideological stance has been facilitated by Deng, when he deviated from the Maoist concept of 'politics in command'. He pronounced his concept of 'market socialism with Chinese characteristics', taking queue from the problems that were resultant of the earlier policies such as Cultural Revolution, where in production suffered badly and serious inequalities cropped in due to overemphasis on collectivization.

Since then, under the concept of 'market socialism' Chinese followed the principle of 'economics in command'. However, Deng stressed that Chinese could not go back to capitalism and that socialism can only save China. The essence of socialism is to liberate and boost the productive forces, to eliminate exploitation and polarization, and to achieve common prosperity eventually.

Deng says, that: most fundamental task during the present phase of socialism is to develop the productive forces....the criteria for judging the rights and wrongs of economic development and the reform and opening-up policies Should depend on whether they are conducive to the

strengthening of comprehensive national strength and whether they are conducive to the improvement of the living standards of the people (Deng as cited in Weil, 1996:20).

Thus, while Mao stressed on the importance of relations of production, Deng's- 'market socialism' emphasized on the development of the productive forces. In this ideology of Deng, 'development', 'national strength' and 'improving the standards of the people' are the overriding objectives, and though "to eliminate exploitation and polarization, and to achieve common prosperity eventually", also are included as part of the 'definition' of socialism. It is this growth of productive forces that will help, according to Deng, resolve all other problems.

This is the essence of the Deng's theory of 'market socialism'. A one-sided theory of 'developmentalism' to which all other objectives are to be sacrificed, and through which all other goals including eliminating exploitative or polarizing tendencies, can be resolved, if growth is just fast growth. Thus, the speed of economic expansion, itself becomes crucial according to Deng. In his own words, "don't hinder the development pace. Wherever conditions permit, you should develop as fast as possible.... Low speed is equal to coming to a standstill or even retrogressing..... Development is of overriding importance" (Ibid.).

Rapid growth therefore not only constitutes the essential definition of socialism for the reformists, it is the goal which 'overrides' pursuit of any other social values, and it is in turn the foundation to 'save China' and its sovereignty.

Phases of Liberalization since 1978:

Since 1978, economic reforms committed China with an objective to achieve growth and development through enlargement of the role of market. China being a centrally planned economy, the path to transition to a liberalized and globalized market economy was not smooth. There still are several areas where progress of liberalization is very slow. However, steps taken by the Chinese towards initiation of liberalization are commendable. This is because of the fact that they could build several institutional and infrastructural frameworks to attract foreign investments and make exports from China possible. Unlike in India, where in spite of the presence of these frameworks, the leadership could not take advantage to vitalize economy.

Liberalization in China according to Swamy (1989 & 1996), Srinivas (1995) and Bandopadhyaya (1997) et al., was implemented in distinct phases. Same is given hereunder: The first phase (1978-83) of reform extending up to October 1984, focused on reforming agriculture sector, the financial system as also public finance. In the field of agriculture, in rural areas, de-collectivization was emphasized. Family production and contract responsibility system were introduced.

This involved three major policy decisions: separation of ownership of land from state management by contracting out land to farming families with ownership' remaining with the collective, abolition of the peoples' commune system and upward revision of the purchasing prices of agricultural Products. Thus, in agriculture, reforms had stepped up the procurement prices for agricultural products and reduction in the prices of agricultural inputs including agricultural machinery.

During this period there were steps to develop town and village enterprises. Commercial banks, separate from the central bank were established. In the area of public finance, major reform was that of the granting of financial autonomy to the local governments, through the fiscal responsibility system. This introduced greater decentralization of financial authority to the local

governments. Special Economic Zones (SEZ) were set up for industrial development and export also established during this period.

In the second phase (1984-87) of liberalization, two key elements were enterprise reform centered in urban areas and the introduction of a three-tier pricing system—state prices, state guided price & the market price and a hierarchy of wages according to work. Before liberalization, the public enterprises in China had little autonomy over management, wage policy and matters on labour relations like recruitment and exit policy. As a part of the enterprise reform, greater managerial autonomy was granted through introducing the management contract system. In addition, a flexible wage policy with wages linked to working hours and productivity was introduced replacing the old system of fixed wages. The enterprises were also given the autonomy to chalk out their own entry and exit policy for their employees. Regarding prices, as we already noted, multi-tier price system was introduced. Prices for consumer goods and non-staple food articles were liberalized and are to be decided by the market forces.

In the third phase (1988-91), the agenda was the reform of political economic, scientific, educational and cultural systems. During this period, due to growing inflationary pressures, the economy functioned under considerable control of the state. Prices of essential consumables such as food grains, edible oils etc., were reduced. At the same point of time, stock exchange was opened in Beijing, Shanghai and Shenzhen. Exclusive Economic Zones (EEZs) were established in various coastal cities.

In this current phase (1992-Till Date) of liberalization, China enforced the bankruptcy law as part of its effort to revitalize the state enterprises. During the pre-reform period there were large scale deviations between market prices and input prices. In order to correct such differences/distortions in price mechanism, the prices of production goods were adjusted to market prices.

On the external sector, China had reduced import tariffs, which earlier were very high. It reduced the licensing coverage so as to reform its international trade regime with a view to take active part in World Trade Organization(WTO) (See Swamy, 1989:37-39 and 1995:7;Srinivas, 1995a:94-95 and Bandyopadhyaya,1997:21 for details).

In the first phase of liberalization process, there was marked departure from the Maoist style of economics and politics. In the realm of domestic economics, the moderate reforms have expanded opportunities for private and collective ownership in both agriculture and urban services, offered greater autonomy to enterprise ‘managers, gave economic ‘incentives for peasants and workers and assigned market forces a greater role in the production, circulation and pricing of commodities. Reforms also have decentralized management foreign trade, allowed foreign investment with certain restrictions, established SEZs to attract foreign export processing enterprises.

According to Harding (1987), reforms also had their impact on the political sphere. He says that “moderate has been characterized by an explicit reproduction of the principal ideological tenets of the erecter freedom and predictability in the daily lives of ordinary Chinese citizens, greater creative attitude in scientific and academic pursuits, and greater pragmatism, institutionalization, and consultativeness in national policy making” (Harding, 1987:3).

According to Swamy (1989), it was only in the three phases that the economy was opened up to foreign, Investments. “Over 10,000 technological projects were imported and about as many joint contractual and sole foreign venture enterprises were permitted of which 4,300 were commissioned” (Swamy, 1989:37).

By late 1984 and early 1985, radical reforms were introduced in China. These were aimed at creation of markets not only for consumer goods, capital equipment and raw materials, but also for land, capital, labour, technology and even foreign exchange.

Liberalization in 'China since early 1988 till date, envision a fundamental change in the character of state ownership in urban industry, so that state enterprises would be leased out to individual entrepreneurs or to group of workers or would be leased out to individual entrepreneurs or to group of workers or would be issued shares of stock and be managed by board of directors who are internally responsible to shareholders. Reforms were also aimed to reschedule foreign trade regime and in integration of Chinese economy with global economy. Steps towards which were already initiated such as trade liberalization where licensing coverage, tariffs on imports, etc., were reduced in an attempt to join WTO.

Despite the ambitious objective of China's reformers, and the real changes which occurred in China since liberalization, much of the basic structure of late China remains intact. Although the leadership talks about the need for ideological breakthrough, China still contains official ideology (that of socialism) which restricts scope of political economic reform. In spite of the fact that Chinese have initiated steps to restore 'market economy' and there is increase in private entrepreneurship, State-owned enterprises still dominate the industrial sector. The government exercises powerful influence over prices, investment and allocation. Though life styles in cities and sub-urban areas have changed drastically, China remains to be a single-party state that suppresses fundamental dissent.³ Similarly, though there is growth urban centers, much of rural China still remains in poverty, regarding the inequalities in the Chinese system we shall discuss the same later.

The 'Open Door' to Foreign Capital:

In China, the 'open door' symbolizes sharp turn towards participation in the world market to speed up economic growth and technological modernization. Hitherto in China, foreign capital and technology played 'marginal role. Liberalization of foreign capital and investment, which grants increased autonomy to individual state enterprises to undertake joint venture deals with foreign capital, interacts with the competitive struggle and encourages the combination of national enterprises with foreign capital.

Like many other socialist countries, China has found easier to develop links with the world market, rather than to reform the home economy. Somewhat similar feature seen in Indian case also. Indeed, the thought must occur to some leaders that foreign trade and capital, by possible the importation of new technology and innovative management methods might let them side step hard choices of reform (Riskin, 1987:317).

The unregulated entry of foreign capital, and the development of foreign trade 'along capitalist lines', subordinates the national economy to the world market, and the capitalist international division of labour in the context of an increasingly dependent process of capital accumulation.

Policy Reforms:

Major changes in planning, enterprise management and ownership in the handling of employment, wage and labour issues, and in pricing, banking and trade were introduced in quick succession. Such changes have in fact been under way since 1979. When, intrigued by the existing system of planning and management, the leadership began putting forward a stream of piecemeal reform measures. The nature of reform in China can thus be summed up in following principles:

(1) That the reform is experimental in nature and confined to a few regions. The reforms are in the same regions trying new property forms like co-operatives and the reinforcement of factory managers' authority, before studying the consequences and using these methods on a wide scale all over the country. (2) that China is moving from imperative national level planning to indicative and regional level planning where by bringing decentralization. (3) that the Intervention of state shops trying to ensure price stability. (4) that there is diversification of property. The government has encouraged workers' self-managed co-operatives, mixed individual enterprises. Though they are allowed to function, their total share in industrial production is marginal and still state enterprises dominate the economy⁴. (5) The creation of a labour market at the national level. Under the old system employees are allocated (in equal number of both sexes) by the local labour office, jobs are guaranteed for life are hereditary. Wages are fixed by the administration are generally uniform for the entire country sectors of activity. The differential between and highest wage is extremely small. The bonus for better performance is paid to all workers of a factory almost identically equal to the 4 months wages by the state. This system is called the 'iron bowl' because it guarantees in principle the minimum essential requirement to the worker.

“From 1981 onwards, the urban reforms allowed factory managers to hold back profits of enterprises (paying only taxes in a fixed proportion to the state) to 'reinvest', as they say it. They were allowed to buy raw materials and components, and to sell their output, in the free market. Though, central/state controls still operates over key sectors of industry (such as in transport, power, armaments, etc.) practically all consumer industries, and most of heavy industry operate on this basis. Provincial and local officials were also given broader economic powers than before, in particular to negotiate foreign loans and investments” (Hore, 1991:72).

These reforms led to some of the highest rates of growth ever seen in China until 1985. The ruling classes response to such a growth was to limit enterprises to trade independently and to reassert central state controls over investments. But the economy was going into recession. Thus, economic policy went quickly into reverse. By 1987 when there was slight improvement, state was tightened once more. The pattern of increased control, then relaxation followed by new controls has continued ever since. Till 1989, both growths as well investments had run well above planning, thus proving it impossible for the state to regain its control over economy.

The town and village enterprises (TVEs) which were set up to employ peasants who had no land after the agricultural reform, had grown at higher speed (in some cases they undermined the role of heavy industry in China's development). This generated new opportunities, inequalities as also political competition in formulating rural policy and within rural China.⁵

On the other hand, the growth of TVEs has been largely at the expense of heavy industry, which had stagnated from the mid-1980s, mainly because of new industries, which are into their markets within both China and abroad. This might be because of the fact that the TVEs grew outside the state plan and could simply ignore the directions to slow down given by the state. Hence, in spite of number of credit squeezes imposed on TVEs from 1988 they were able to sustain their growth.

This apart, even newly acquired powers of local managers and officials led to a fundamental redistribution of power inside ruling classes. By 1985, centrally planned investment was half of ruling classes. By 1985, centrally planned investment was half of the total investment planned. The rest came from the private sector more specifically the locally controlled capital).

Conclusion:

The notion that. China can claim its 'due' share of world market through a dynamic export led growth strategy seems unrealistic in the light of the deepening of structural problems playing the world market: (1) wide protectionist tendencies in the developed world in the wake of formation of trade groupings like NAFTA, EU, etc., (2) wide price fluctuations of commodities, (3) stagflation in industrial countries, which reduces demand for developing countries export and simultaneously increases the price of their imports and (4) oil price fluctuations. The open-door policy brought not only foreign capital and technology, but also luxury contraband, pornography and other cultural ills that might corrupt China's super structure. "The extent of smuggling through the SEZs is estimated to run about \$500 million worth annually" (it might be even more now). If all this is outcome, can China succeed at all in its modernization drive, without legitimizing the above evils? Can not we revoke the center periphery theory and analyses the export led contradictions in Chinese model? Whatever be the consequences, the Chinese model had started their long march like many of its counterparts in the Third World towards open door policy (liberalization) which would ultimately restore capitalism.

NOTES:

1. During 1970s, due to the onslaught of cultural revolution China could not make headway over planned expansion of industrial base, added to this there was major struggle after the death of Mao. However, Deng only after he took over charge of CPC in 1978 could initiate policies of "Four Modernizations".

Similarly in India, Indira Gandhi faced serious political as well as economic upheavals. The 1973 oil crisis and war with Pakistan in 1971 had its impact in India's economy. This apart, on the political front, when Mrs. Gandhi faced stiff oppositions to her political supremacy, emergency was declared between 1975-77. Which brought in major social unrest. It is history that the 1978 elections resulted in dethroning of Congress and coalition government of many parties was formed. Subsequently, due to infighting, there occurred mid-term poll in 1980 when Congress won majority and formed the government. It is these two periods of 1978 and 1980, for China and India respectively, that we consider the beginning of liberalisation.

2. In 1978 Deng took over reins power in China and between 1978-80 in India there were two governments (one a opposition led coalition government and the other by congress headed by Mrs. Indira Gandhi).
3. There were frequent shifts in brief succession, which led to serious, economic imbalances, resulting in- the introduction of the policy of readjustment and reform by the Chinese leadership.
4. This explains as to why in early 1980s, people rushed to leave collective agriculture and opted for individual family plots.
5. The Tiananmen square demonstrations in 1986 and the 1989 and subsequent massacres, and recent, suppression of demonstrations for political liberalisation and a free Hong Kong state in early 1997 vindicates this point. Sometimes this same totalitarian state might itself responsible for smooth transition under liberalization, which keeps Chinese state an option to indicate as to where there shall be controls and where it is opening. This is the advantage which is distinctly missing in case of India.
6. Only 2 per cent of industrial production is shared by industrial enterprises and they are allowed to function in trade sector for modest services. Individual entrepreneurs are allowed

to employ up to 12 workers. But, a typical entrepreneur of the Chinese reforms is a petty trader or restaurant owner.

References:

1. Agarwal, R.N. (1999) "Financial Libealisation and Economic Development in China", Working Paper, New Delhi: Institute of Economic growth.
2. Archer, Robin (1995) "Economic Democracy: The Politics of Feasible Socialism", Oxford: Clarendon Press.
3. Pairault, Thierry (1984) "Chinese Market Mechanism: A Controversial Debate", in Nevielle Maxwell and Bruce Mcfarlane, (Ed.) China's Changed Road to Development, Oxford: Pergamon Press.
4. Narayana, N (1990) "Economic Development and Structural Changes in India", New Delhi: Discovery Publishing House.
5. Nolan, Peter and wang Xiaogiong (1998) "Reorganising amidst Turbulance: China's Largescale Industry in the midst of changing,International Distribution of Power Restructuring and Globalisation of Capitalist Big Business", Economic and Political Wekkly. Vol.XXXIII, No.3.
6. Rosen, George (1998) "Discussion on Labour under Reform in China", International Seminar on Economic Liberalisation in India and China: Problems & Prospects, Hyderabad: University of Hyderabad, March 12-14.
7. Selden, Mark (1984) "The Logic and Limits of Chinese Socialist Development" in Neivelle Maxwell and Bruce Mcfarlane (Ed.) China's Changed Road to Development, Oxford: Pergamon Press.
8. Srinivas, Burra (1995a) "Course of Liberalisation in Chinese Economy Since 1980s: An Overview", Indian Journal of Asian Affairs, Vol.8&9, No.1-2.

Ethics in Action Research

Dr. Uttam Kumar Mukherjee

Faculty, Department Of Bengali Vijaygarh Jyotish Ray College, Kolkata, West Bengal

Abstract

Research is a search for truth or new light on old conclusions. In the 20th century, the landing addition to social science research is action research. It is possible to identify problems in various fields of education and society and take steps to solve them quickly through effective research. The purpose of the present article is to determine the relationship of ethics in applied research one of the areas of social research. It is expected to researchers maintain impartiality, honesty, confidentiality, and non-discrimination, in the conduct of research. Action research can be done on a small scale and solutions to specific problems happen quickly.

Keywords:- Action Research, Ethics, Social Science.

Introduction

Action Research is conducted to solve a specific problem in the context of reality. Conducting action research to solve problems arising in the field of education is very fruitful. At present action research is considered as a genuine alternative to educational research considering the applicability and effectiveness of action research. According to action research, the teacher is the greatest assessor of the educational quality of a classroom. In a word, if any problem arises in the classroom, the teacher solved that problem by conducting research.

Action research can benefit not only teachers but also students, policymakers, and anyone involved in the educational process. In this research, the researchers must keep the ethical aspects in mind. A teacher should not be seen only as a livelihood but should be considered as a special service to a country and nation. In this case, the teacher or researcher will maintain an honest, devoted, and positive attitude.

Objective

The objectives of the present research article are -

- To point out the role of action research in quality improvement.
- Discuss the benefits of action research.
- About action research to protect ethics.

Methodology

This is a secondary study. So the researcher collected information mainly from books, journals, websites, Wikipedia, etc.

Content

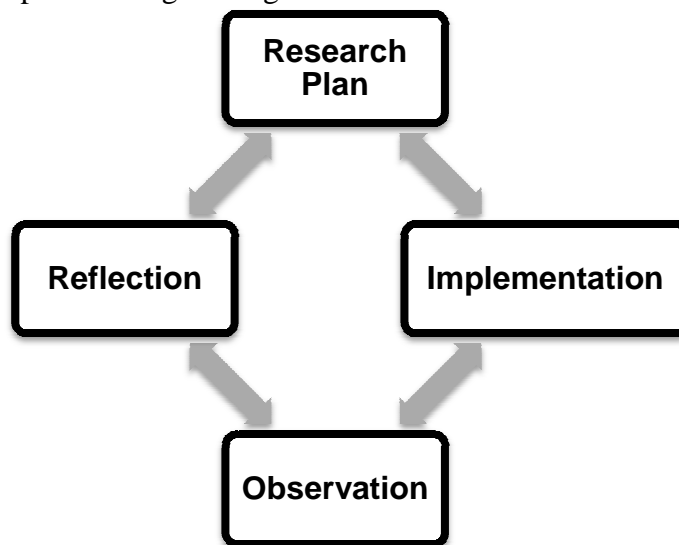
Action research is a newer addition to social studies. The 1940s saw the beginning of the action research movement in the United States. This research is mainly the application of scientific methods in solving educational problems, development of progressive thinking, social psychology, and team effort in human relations development training. Kurt Lewin is generally considered the father of action research. Action research is a type of research that aims to solve an immediate problem. Research that is conducted to adopt an appropriate course of action for the effective solution of a problem is called action research. In 1953 Stephen Curry initiated the establishment of a consistent and systematic process of applying action research.

Action research is a research method in which the participants identify problems in their social environment, i.e. classroom, office, or residential area, etc., Try to develop their procedures, try to develop and solve them and try to understand their professional role through reflection on what happened. Action research is conducted to answer the questions of why it happened and how to solve it. Self-assessment is one of the features of this study. The results of these studies are not far-reaching. It has no function after solving certain problems. although there are various models in action research. Kurt Lewin's model is mainly considered.

Where the research work is said to be completed through four steps. Such as:

- Adoption of the research plan.
- Implementation of the plan.
- Observation to collect data.
- Assessment-based reflection.

We can illustrate the point through a diagram:

Ethics in Research

It is desirable to maintain some ethics in any research, not only action research. Such as-

- **Honesty:-** Integrity of data collection, results, methods, and process is essential.
- **Objectivity:-** experimental planning, data analysis, data interpretation, and Peer review impartiality are very important.
- **Integrity:-** The researcher needs to keep his or her commitments and thoughts, act with sincerity, and maintain the harmony of thoughts and work.
- **Respect for intellectual property:-** Be careful about patents, and copyright, stealing published information without the permission of an individual or organization is considered a crime in research.
- **Confidentiality:-** All information collected must be kept confidential.
- **Be respectful to others:-** It is desirable to treat students, colleagues, or neighbors fairly and with respect.
- **Social Responsibility:-** To advance social welfare, there should be efforts to prevent social harm through research, education, and advocacy.
- **Non-discrimination:-** Discriminatory behavior towards students and colleagues based on gender, race, or any other reason should be avoided.

- **Validity:-** Need to be aware of relevant laws and institutional and government policies.

Discussion

The advantage of action research is that this research can be done from the classroom or the office through the application of action research. The improvement of the quality of students, teachers, and colleagues for all those associated with the specific work is possible. The teacher gets an opportunity to make positive changes in his activities. Student-teacher communication, teaching-learning methods, professional development, and organisational development can be included in this research.

Conclusion

Ethics is an important topic of discussion in research today. Ethical regulations should be followed in any type of research. The researcher should be sincere in the field of rules and regulations. It is necessary to remember that in any research work researcher has to face sensitive issues. Regardless of the situation the researcher never compromised his ethics. The research mindset is the key to the researcher's success.

Reference

1. Altrichter, Herbert, et al. "The concept of action research." *The learning organization* 9.3 (2002): 125-131.
2. Avison, David E., et al. "Action research." *Communications of the ACM* 42.1 (1999): 94-97.
3. Cohen, Louis, Lawrence Manion, and Keith Morrison. "Action research." *Research methods in education*. Routledge, 2017. 440-456.\
4. Eikeland, Olav. "Condescending ethics and action research: Extended review article." *Action Research* 4.1 (2006): 37-47.\
5. Hilsen, Anne Inga. "And they shall be known by their deeds: Ethics and politics in action research." *Action research* 4.1 (2006): 23-36.
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Action_research
7. https://en.wikiversity.org/wiki/Action_research
8. McNiff, Jean. *You and your action research project*. Routledge, 2016.\
9. Morton, Alec. "Ethics in action research." *Systemic Practice and Action Research* 12.2 (1999): 219-222.

A Review on Queueing Models and Their Applications.

Kalyankar S. B

Assistant Professor, S.A.S. Mahavidyalaya, Mukhed, Dist. Nanded. 431715 India.

Abstract

In operation Research Queueing theory has a prominent place. It is widely used in research as it gives optimal solution in real life problems. The simplest queueing model has a single station with a single server that processes customers. A variety of queueing network models have been developed to represent various system mechanisms. Literature reveals that, queueing models and hydrology have strong relation.

Introduction:

The literature review consists of traditional queueing models and applications of queueing models, based primarily on the following textbooks: Fundamentals of Queueing Theory (Gross and Harris, 1998), Introduction to Operations Research (Hiller and Lieberman, 1967), Principles of Operations Research (Wagner, 1969) and introduces some applications of queueing models with blockings, vacation, call centre, Health Care systems models.

Queueing Models:

Queueing theory has been a prominent analytical technique in operations research. The simplest queueing model has a single station with a single server that processes customers. In a single-station, single-server queueing model, the flow of customers is modeled as they arrive to the service station, wait in the queue if the server is busy in serving another customer, receive service, and eventually leave the station. The extent of the queue, which is typically measured by two characteristics, the number of waiting customers and the length of waiting time, is derived based on a set of mathematical equations given two characteristics of the station, which are: (i) distribution of inter-arrival times, and (ii) distribution of service times. If the arrival and service patterns are deterministic, the mean arrival rate and service rate is sufficient to describe the process. Otherwise, characterization of the inter-arrival and service times are required in the form of probability distributions. The extent of queue can also be measured by other characteristics of the service station include the maximum capacity of service station and the service discipline. The capacity of service station is the maximum number of customers at a service station, where such customers include both the customer that is being processed (which is “one” in this single-server model) and those that are waiting to be processed. The service disciplines include, for instance, “First Come First Served” (FCFS), “Last Come First Served” (LCFS), Priority, etc. FCFS is most commonly observed and include such examples as a store cashier, bank teller, etc. Examples of LCFS include inventory systems. Random service discipline includes examples such as taxi or bus rides, when arrival time at a certain destination could largely depend on the degree of traffic congestion. The service discipline may also be based on some priority rule. For instance, passengers with children normally receive priority for boarding an airplane.

The complexities of the queueing model become intense when the numbers of servers or service stations are expanded. As the number of stations increases, possible routes of customers' flows in the system expanded.

Queueing Network Models:

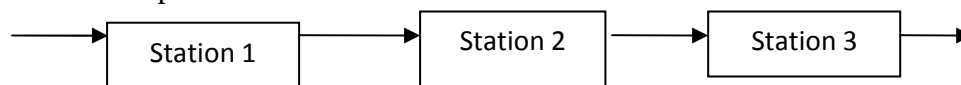
The model with multiple stations is called a queueing *network* model. A variety of queueing network models have been developed to represent various system mechanisms. The system in a network model is characterized by: (a) an open or a closed system, (b) linkage of stations (tandem, arbitrary linked with or without feedback flow). As in a single-station model, *each* station in a network system owns characteristics including (i) Distribution of inter-arrival times, (ii) Distribution of service times, (iii) The number of servers, (iv) The maximum capacity of station, and (v) service discipline.

In a closed queueing network, a constant number of customers circulate in the network indefinitely. In an open network model, customers enter the network from outside, receive service at one or more stations, and eventually leave the network. Thus, the population of an open model is likely to change randomly with different levels of inflows and outflows from the system at different points in time. The choice between using a closed or open queueing network models depends on whether or not the congestion levels at all possible locations of the customers are controllable by policy maker's or researcher's interest. If the congestion of any particular station is not controllable by policy makers or is not researcher's interest, the predicted congestion level and the associated information regarding the station would add little value. Thus, those stations are normally treated as external stations to prevent the model from becoming unnecessarily complex. The customer flows to these stations represent the departure from the system, assuring an open model as opposed to a closed model.

In a "tandem queueing model", customers always flow in a single direction from one station to the next. Customers always enter the queueing system through the most "upstream" station and exit from the most "downstream" station. In a "queueing network model", there may be multiple entry and exit points, and customers can optionally skip processing stations. A queueing network models can further be categorized into two groups depending on whether or not the system has feedback flow. Figure 2.1 shows the examples of an open network model with different flow configurations. Finally, it should be noted that a closed model must have feedback flows, since the system does not have an exit point and the flow must circulate in a system indefinitely.

Figure 2.1 Open Network Model

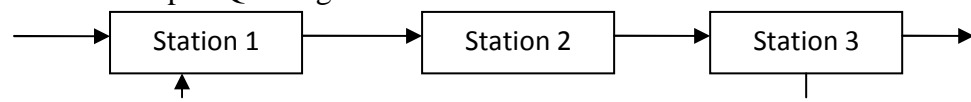
Ex. 1: An Open Tandem Mode

Ex. 2: An Open Queueing Network Model with Feed-forward Flows

Ex. 3: An Open Queueing Network Model with Feedback Flows

J. Jackson (1957, 1963) made notable contributions to the development of queueing network models. A Jackson model is probably the most researched and widely applied network model in various fields. Jackson's major contribution was to find a "product-form" steady-state solution for in open and closed models with a tandem or a feed-forward flow configuration. In a network model, various numbers of customers can exist at multiple stations, and the state of the system is described

by the joint probability distribution for the number of customers at each station, this is denoted as $Pr(N_1 = n_1, N_2 = n_2, \dots, N_k = n_k) \equiv p_{n_1, n_2, \dots, n_k}$, where the number of customers at service station i is denoted as n_i and the system consists of k service stations. Jackson showed that the following relationship must hold for a single-server model under certain assumptions

$$P_{n_1, n_2, n_3, n_4, \dots, n_k} = (1 - \rho_1)\rho_1^{n_1} (1 - \rho_2)\rho_2^{n_2} \cdots (1 - \rho_k)\rho_k^{n_k}$$

In the equation ρ_i is the ratio of arrival to service rate from station i and is known as the “traffic intensity” in queueing theory. $(1 - \rho_i)\rho_i^{n_i}$ is the solution of a single-server-single-station model and is equal to the probability of n_i customers being at station i . Thus, the joint probability that is expressed using the product form as above equation shows that the states at the service stations in the system are mutually independent. For this reason, the open Jackson network model allows us to analyse each service station separately. The model is based on the following five “Jackson properties”

- (i) Inter-arrival times to the system are IID (independently and identically distributed) random variables following an exponential distribution,
- (ii) Service times at each service station are IID random variables that follow an exponential distribution.
- (iii) The “routing probability”, meaning that the probability of an customer moving from one station to another, is fixed.
- (iv) There is an unlimited “waiting” capacity between stations
- (v) The system is stable, and thus the mean arrival rate is smaller than the mean service rate at each station ($\rho_i < 1$).

The internal arrival pattern in the Jackson model is basically related to the prior finding by Burke (1956), who demonstrated that the output distribution from a station is identical to the input distribution, as long as (a) the input rate to the service station is Poisson; (b) service time at the service station is exponential; and (c) there is no restriction on exiting the service station. In the context of the Jackson model, Burke’s theorem assures that the internal arrival rate follows a Poisson distribution as long as no feedback flows are allowed, as in the case of Burke (1956). The Burke finding is not intuitive as mentioned in Gross and Harris (1998): “Intuitively one would expect the means to be identical, since we are in steady state, so that the input rate must equal to the output rate; but it is not quite so intuitive that the variances and indeed the distributions are identical.” Numerous theoretical works were published which expanded the Jackson model, and many of those examined or modified the Jackson properties (i) and (ii), in particular, in an open model. Among those, Disney (1981) and Melamed (1979) are widely known. Disney (1981) examined the internal arrival rate distribution with feedback flow as a generalization of Jackson model. His research showed that when a system has any kind of feedback flow, the internal flows in the system do not follow the Poisson distribution. Thus, the assumption of Poisson arrival is justified only when the system under consideration has either a tandem or arbitrarily linked network configuration with feed-forward flows. It is, however, known that the Jackson’s product-form solution holds regardless of whether or not internal flows are Poisson. Melamed (1979) extended Burke’s finding in an open Jackson system. He showed that departure rates from internal stations to outside the system are mutually independent if arriving rates to all internal stations follow the Poisson distribution. The finding, in turn, means that the sum of all departure rates from the network must also be Poisson.

Queueing Models with Congestion (Blocking):

Congestion occurs when waiting spaces between stations are finite. This is violation of assumption (iv) in the Jackson model. In case of finite waiting space, a customer leaving a station may find the capacity at the destination full, in this case the customer may stay at the current station even after the service completion. This would block or congestion for a potential arriving customer from receiving service at the station.

The work by Hunt (1956) examined a finite waiting space between two stations. He used a single server with a sequential two-station model to compare traffic intensities for the three basic cases. These cases are: (i) where an infinite waiting space exists between the stations, with the exception that the first station may have a finite waiting space; (ii) where waiting space does not exist between the stations; and (iii) where a finite waiting space (>0) exists between the stations, with the exception that the first station may have an infinite waiting space. The model is based on Markov chains and thus has Poisson arrival rates and exponential service times. The methodology used in his model provides the exact solutions, and thus the probabilities of all the permutations of the states at the two stations are obtained. As expected, the number of states increases and thus the computation becomes far more complex as the number of stations or the number of servers becomes larger. Specifically, it is known that the number of unknown variables is approximately $2^k \prod_{i=1}^N C_i$

where c_i is the number of servers at station i , N is the number of stations in the system, and k is the number of flow-paths between stations (Takahashi, Miyahara, and Hasegawa, 1980). The methodology that approximates the solution was proposed. This method decomposes a network into smaller subsystems, analyzes each subsystem in isolation, and uses the subsystem results to analyze the overall network. The main challenge lies in finding “the revised arrival rates and the revised service time distributions so that the stationary distributions of the individual queues approximate the marginal stationary distribution of the network” (Korporaal, Ridder, and Kloprogge, 2000). In this way, the effect of Congestion or blocking is incorporated through adjusting the arrival and service rates for the preceding (upstream) stations.

The first single-node decomposition methodology was introduced by Hiller and Boling (1967). Their study is used as an open system with a tandem configuration where every station is equipped with multiple servers. The service time in their model was assumed to follow an exponential distribution, while the arrival process was assumed to be Poisson. With the exception of the first station, the arrival time was recorded at the time of the service completion at the previous station and the departure time was recorded at the time of physical departure from the station. The model assumed that the first station was considered “saturated”, meaning that the first station was constantly full. This implies that the arriving rate to the second station is always equal to the service rate at the first station.

The queueing models with congestion studies multi-class customers, network models with multi-class customers and congestion have also been researched under open or closed network frameworks with various arrival and service patterns. In such models, each type of customer owns a different routing pattern in the system. The research papers on this topic include Onvural (1989), and Akyldiz and von Brand (1989a).

The general description of the exact and approximate solution methods for queueing networks with blocking under different arrival and service time distributions, queueing disciplines, and network frameworks are given by Perros (1994) and Balsamo, Persone, and Onvural (2001).

The most existing blocking research takes either a tandem configuration with a single or multiple server, servers or an arbitrarily linked network model with feed-forward flows with a single server. The model that this study applied is an arbitrarily linked open network model with feed-forward flows with multiple servers where blocking after service is assumed. However, no work on this type of model was found with the exception of the applied work done by Korporal, Ridder, Kloprogge, and Dekker (2000). Their work analyzed the congestion level at prison systems in the Netherlands. The publication claims: “no algorithms have been reported on networks of bufferless multiple server queues with the blocking-after-service rule.” Building this type of model is substantially more difficult than constructing and solving a tandem single-server model. Modeling a tandem configuration is less complex, because there is only one location for the blocked customers to be. Also, the computation is easier for single-server models because the potential number of blocked entities cannot exceed $N-1$ where N is the number of stations in the system.

Queueing Models with Vacation:

In traditional queueing models a stream of customers arrives at a service station according to some stochastic process. These customers enter a waiting line when they find the server busy, where they wait until they can be processed. Although it is commonly assumed that the server is always available, an interesting alternative model is a system in which the server takes vacations, i.e., it alternates between an active and inactive mode. During the active times it is working at full speed, whereas it is not processing any work during the vacations. Systems with server vacations arise naturally as models for an important class of computer, communication, and production systems. The vacations may, e.g., represent server breakdowns, or periods in which the server processes work generated by other class of customers. Static priority queues and polling models constitute important classes of models for the latter situation. Performance measures like queue lengths, waiting times and workloads have been intensively studied for many types of vacation models. Vacation models observe the queueing behavior of systems in which the server takes a vacation (i.e. becomes unavailable) when certain conditions are met. Whenever a server leaves on a vacation, arriving customers are stored in the queue. Once the server returns, service begins once more. A wide variety of vacation models exists. For a general overview we refer to Doshi (1986) and Takagi (1988). The policy deciding on when the server leaves on a vacation is called a service discipline. Vacation models may operate under different service disciplines or combinations thereof. The most important disciplines reported in literature are listed below (refer to Fuhrman and Cooper (1985),):

- Exhaustive service. The server leaves on a vacation if and only if all customers in the queue have been served.
- Gated service. The server serves only those customers that were present in the queue at the beginning of the current service session.
- K-limited service. The server serves customers in a queue until either k customers have been served or the queue becomes empty. For large k , the vacation model behaves as if operating under exhaustive service. Often k is assumed to equal unity (Takagi 1991).
- Time-limited service. Time-limited systems initialise a timer at the beginning of a service session. Whenever the timer expires or when no more customers are present in the queue, a vacation is initiated.

With respect to the vacation itself, numerous possibilities arise. Vacation models may have single vacations or multiple vacations. Multiple vacation models assume that when the server returns from a vacation to find the queue not empty, the vacation period ends; otherwise a new vacation is

initiated (this process repeats itself until the server finds at least one customer in the queue upon returning from vacation). Single vacation models on the other hand presume that when the server returns from a vacation, the vacation period ends, irrespective of the status of the queue (i.e. it is possible for a server to become “idle”). The vacation length depends on the vacation policy applied (Kleinrock (1975) and Tijms (2003)). A wide variety of possible combinations of service and arrival distributions have been presented in literature. Most vacation models assume a Poisson arrival process and general service times (Stidham 2002). However, some research has also been performed on Markovian arrivals (MAP) and batch arrivals (BMAP). Bulk service has been considered by Katayama and Kobayashi (2003).

What we see from the survey

Literature reveals that, queueing models and hydrology have strong relation. However one being continuous phenomenon and the other being a discrete concept, the relations has not been properly exploited. Lack of axiomatic and formal theories is one big hindrance in development of these ideas. Proper transition from one to the other and vice versa is not yet comfortably understood. Complete analogy between them may provide better options for modeling hydrological cycle as queueing model. Keeping this in mind, an effort has been made in this current work to establish a proper analogy between hydrological cycle and queueing model, and exploit the analogy to improve the understanding of rainfall-irrigation input output processes.

References:

1. Jackson, J.R.(1963), “Jobshop-like Queueing Systems.” *Management Science*, 10, pp131-142
2. Jackson, J. R.,(1957), “Networks of Waiting Lines” *Operations Research*, 5, pp518-521
3. Burke, P.J.,(1956), “The Output of a Queueing System.” *Operations Research*, 4, pp699- 714
4. Gross, G. and Harris, C., (1998), “Fundamentals of Queueing Theory”, New York: A Wiley-Interscience Publication, John Wiley & Sons, Inc.
5. Disney, R. L.,(1981), “Queueing Networks”, *American Mathematics Society, Proceedings of Symposia in Applied Mathematics*, 25. pp53 - 83.
6. Melamed, B.,(1979), “Characterization of Poisson Traffic System in Jackson Queueing Networks.” *Adv. Appl. Prob.* 11, pp422-438
7. Hunt, G.C.,(1956) “Sequential Arrays of Waiting Lines.” *Operations Research*, Vol. 4,pp674-683
8. Korporaal, R., Ridder, A., Kloprogge P. and Dekker, R.,(2000), “An Analytic Model for Capacity Planning of Prisons in the Netherlands”, *Journal of the Operations Research Society*, 51. pp1228-1237.
9. Takahashi, Y., Miyahara, H., Hasegawa, T.,(1980), “An Approximation Method for Open Restricted Queueing Networks.” *Operations Research*, Vol. 28, pp594-602
10. Onvural, R. O.,(1989), “A Note on the Product Form Solutions of Multiclass Closed Queueing Network with Blocking”, *Perf. Eval.* 10, pp247-253.
11. Akyldiz, I.F. and von Brand, H.,(1989a), “Exact Solutions for Open, Closed and Mixed Queueing Networks with Rejection Blocking”, *Theoretical Computer Science*, 64, pp203-219.
12. Perros, H. G.,(1994), “Queueing Networks with Blocking”, New York: Oxford University Press.
13. Balsamo, S., Persone V. N. and Onvural, R.,(2001), “Analysis of Queueing Networks with Blocking”, *Kluwer Academic Publishers, Boston/Dordrecht/London*
14. Korporaal, R., Ridder, A., Kloprogge P. and Dekker, R.,(2000), “An Analytic Model for Capacity Planning of Prisons in the Netherlands”, *Journal of the Operations Research Society*, 51. pp1228-1237.
15. Doshi, B., (1986), “Queueing systems with vacations - a survey”, *Queueing Systems* 1, pp29–66.
16. Takagi, H., (1988), “Queueing analysis of polling models”, *ACM Computing Surveys* 20, pp5–28.
17. Fuhrman, S. and Cooper, R., (1985), “Stochastic decompositions in the M/G/1 queue with generalized vacations”, *Operations Research* 33, pp1117–1129.
18. Kleinrock, L., (1975), “Queueing systems - Volume I: theory”, John Wiley & Sons, New York.
19. Stidham, S., (2002), “Analysis, design and control of queueing systems”, *Operations Research* 50, pp197–216.
20. Katayama, T. and Kobayashi, K., (2003), “Sojourn time analysis of a two-phase queueing system with exhaustive batch-service and its vacation model”, *Mathematical and Computer Modeling* 38, pp1283–1291.

HOMOEOPATHIC TREATMENT FOR VITILIGO BASED ON LOCATION

Dr. Suvarna Patil

(Guide)

Dr. Sayali Sushil Vyawahare

MD Part 2, Department of Repertory

Guru Mishri Homoeopathic Medical College and Hospital, Shelgaon, Jalna.

ABSTRACT:

Vitiligo is a chronic condition where white patches develop in between of normally pigmented skin due to loss of melanocytes. Any area of the body may exhibit it as a distinct white patch. Hair roots, which also sprout white hair, areas surrounding body openings, bony regions, fingers, and toes, are typical sites for vitiligo. According to some data, it may be brought on by a mix of genetic, environmental, and auto-immune factors. The constitutional approach to treating vitiligo yields greater results. Although there are other rubrics in repertory that are tied to particular locations and could be quite useful in practice.

KEYWORD: Constitutional approach, Vitiligo, Homoeopathy, Repertory.

INTRODUCTION:

A well-defined, depigmented skin condition called vitiligo is characterized by areas of predominantly yellow skin that later turn white. Autoimmune disease and abnormalities of the thyroid are intimately related to aetiology. It centrifugally enlarges at an erratic rate.

CLINICAL VARIANTS

- Trichome vitiligo
- Marginal inflammatory vitiligo
- Quadrichrome vitiligo
- Koebner phenomenon vitiligo

Treatment is less amendable in the case of vitiligo but in repertory there are many rubrics as well as medicine related to specific parts of the body by using these, the physician can get better result in such cases.

In some other literature it is mainly classified in 2 major groups ²–

- Non – segmental (bilateral vitiligo)
- Segmental (unilateral vitiligo)
- In rare case if it covers whole body called as complete vitiligo

Table no1. Rubrics related to vitiligo in synthesis repertory ^[3]

S. No.	Location	Medicine
1.	In spot on abdomen	Chloralum hydratum
2.	In spot on ankle	Calcarea carbonica
3.	In spot on forearm	Berberis vulgaris
4.	In spot on arm	Apismel
5.	In spot in centre of nipple	Nux vomica
6.	On ears	Graphitis,
7.	On face in spot	Arsenic, Merc sol,

8.	Of nostrils	Stramonium
9.	Of soles in spots	Nat mur ,Apis
10.	Between toes after bleached	Baryta carb,Plumbum
11.	At tip of finger	Alumina ,Acidflour, Derris pinnata
12.	On finger	Lachesis,Vipera
13.	On thumb	Vipera
14.	On thumb in spot	Sulphur
15.	On lower extremities in spots	Calcarea carb
16.	On thighs in spots	Calcarea carb
17.	On scrotum in spots	Merc ,Thuja
18.	On neck in spots	Nat.carb
20.	Red discoloration of face followed by white spot	Histaminum
21.	On upper limb in spots	Berberis ,Kreosotum
22.	On foot	Marb-w
23.	On face with itching	Sulphur
24.	Vitiligo after dreams of white things	Ozone

CONCLUSION:

Homeopathy treats the person as a whole. Homeopathic treatments focus on the patient as a person, as well as his pathological condition. The Homeopathic medicines for vitiligo can be selected after a full individualization of case and secondly, it can also be prescribed on therapeutic ground as particular location or specific sensation where not much symptoms are available. The homeopathic remedies for vitiligo given above indicate the therapeutic affinity as per location of the lesion.

REFERENCE:

1. Davidson Stanley (2014) Principles & Practice of Medicine, 22nd ed. Philadelphia: Elsevier.
2. Ortonne J. (2008) Vitiligo and other disorders of hypopigmentation, Dermatology 2nd Spain: Elsevier, Vol 1:65
3. RADAR 10 (2009) ARCHIBEL Homoeopathic Software, Belgium.

Significance of Dream Rubrics in Kent's Repertory

Dr. Suvarna Patil (Guide)

Dr. Sayali Sushil Vyawahare

MD Part 2, Department of Repertory

Guru Mishri Homoeopathic Medical College and Hospital, Shelgaon, Jalna.

ABSTRACT:

Dreams are stories and pictures that our thoughts make up while we're asleep. They can be fascinating, enjoyable, romantic, upsetting, frightful, or odd. Analyzing dreams can help us understand how humans think. Dreams are influenced by the nature, personality, and character of the dreamer. In this article, an effort has been made to comprehend the first-grade remedies that correspond to the rubric Dreams from Kent's Repertory as well as their interpretation in homoeopathic treatment.

KEYWORDS: Dreams, Kent's Repertory

INTRODUCTION:

While collecting and evaluating homoeopathic cases, dreams are given consideration. Dreams disclose repressed impulses and feelings and offer useful criteria for repertorization. Generals to Particulars is the guiding principle behind Kent's Repertory. Generals include dreams. Everybody has a unique set of dreams. Dreams assist in identifying similarities and individualizing a patient.

The two hours of the Rapid-eye movement (REM) stage of sleep are when dreams typically happen. A dream might last anywhere from a few seconds to 20–30 minutes. If someone is awakened when they are in the REM stage, they are more likely to remember the dream. Most people experience three to five dreams each night, while other people have as many as seven. Most dreams are forgotten either away or very fast.

Common Types of Dreams are: –

- 1. NORMAL DREAMS:** Everybody has normal dreams every single night. These dreams arise mostly out of REM sleep and are essential to our survival. Common dreams about people and experience that we can sometimes forget.
- 2. DAYDREAMS:** A daydream starts with a compelling thought, memory or fantasy, and your imagination runs away. The longer you daydream, the deeper you become immersed in your private fantasy land. During daydreams, you are semi-awake. Clearly not asleep – but not fully checked-in with reality, either.
- 3. NIGHTMARES:** Nightmares are distressing dreams that cause the dreamer to feel a number of disturbing emotions. Common reactions to a nightmare include fear and anxiety.
- 4. FALSE AWAKENING DREAMS:** A vivid type of dreams that feels like you have woken up but you are actually still asleep.
- 5. LUCID DREAMS:** In Lucid dreaming, dreamer is aware that they are dreaming. They may have some control over their dream. This measure of control can vary between lucid dreams.

FIRST GRADE REMEDIES FOR DREAMS:

There are 48 First grade remedies for Rubric Dreams in Kent's Repertory. They are following: –

Sr no	MEDICINE	DREAMS
1	Aconite	Anxious dreams. Long dreams with anxiety in chest.
2	Alumina	Anxious and confused, frequent dreams, Dreams of robbers. Dreams with talking, laughter, tears, lamentations, groans and somnambulism. Dreams of horses, of quarrels, of vexation, of fire of marriages, of spectres, of death, Dreams with fear of death after waking. Nightmare.
3	Amm-c	Dreams anxious, Nightmare when falling asleep. Sleep full of dreams both anxious and romantic, historical and lascivious. Dreams of spectres, of death, of vermin, of quarrels.
4	Amm-mur	Amorous dreams, anxious, of difficulties, frightful, terrific or lascivious
5	Anacardium	Anxious dreams, disgusting or horrible, with cries, lively dreams with meditation and activity of mind. Dream of dead bodies, of fire, vivid dreams, of projects, of diseases, of dangers.
6	Arnica	Dreams of death, mutilated bodies, of unbraiding, of indecision, anxious and terrible, anxious.
7	Arsenicum	Frequent dreams. Dreams are full of care, accidents, anxious, of dead, of difficulties, frightful, threat, fantastic, lively and angry dreams. Dreams of storms, of fire, of black waters and darkness. Dreams with meditation.
8	Asarum	Nightly vexatious dreams about humiliations.
9	Aurum	Restless sleep with anxious dreams of thieves. Frightful dreams
10	Baryta carb	Frequent waking and anxious dreams.
11	Bell	Nightmare-Dreams anxious, terrible, frightful, vivid. Dreams of fire, of robbers, assassins, meditative, of falling.
12	Borax	Voluptuous dreams, frightful.
13	Bryonia	Dreams of events of previous day, busy dreams, vivid dreams of transactions of the day.
14	Calc ars	Frightful dreams.
15	Calc	Night terrors – Dream of dead. Anxious, frequent, fantastic, pleasant, vivid dreams, confused, frightful and horrible. Dreams of sick and dead persons.
16	Carb anim	Fantastic dreams. Sleep with unquiet dreams.
17	Carb-S	Deep morning sleep with anxious, vexatious dreams, Nightmare.
18	Cina	Night terrors of children, cries out, screams, wakes frightened.
19	Cocc	Anxious dreams, frightful, vivid dreams, Dreams of death and disease.
19	Conium	Frightful dreams, Dreams of death, disease, danger, mutilation and quarrels.
20	Crot-c	Frightful dreams.

21	Graph	Dreams of accidents, of deaths, of misfortune, of fire. Anxious, vivid dreams, dreams with meditations.
22	Hepar	Dreams of fire, sickness, danger, guns.
23	Ignatia	Dreams continuing a long time, troubling him. Dreams of mental exertion. Dreams with reflection and reasoning, or with fixed ideas.
24	Kali ars	Frightful dreams.
25	Kali brom	Night terrors and horrible dreams, frightful, confused dreams.
26	Kali carb	Frightful dreams. Dreams of robbers, of death, of danger, of serpents, of sickness, spectres, of devils.
27	Kali n	Dreams of journey. Anxious and uneasy dreams about dangerous situations, Nightmare.
28	Lach	Amorous dreams. Dreams of death, fantastic. Dreams connected and frequent, poetical, meditative or voluptuous, dreams of quarrels, of horrible things, of spectres.
29	Laur	Dreams of fire.
30	Lyco	Dreams of misfortune, frightful. Voluptuous, vivid, mournful dreams, dreams of murder, of occupation of the day. Anxious dreams of fatal accidents-jerks, cries, starts with fright, or bursts of laughter, or tears and groans during sleep.
31	Mag-c	Anxious dreams. Dream of dead, fire, flood, robbers, quarrels, money, pleasures, misfortunes.
32	Nat carb	Dreams pleasant, amorous, anxious which after waking seem to be true. Frightful dreams of deaths, floods, quarrels, robbers, devils, thieves, of travelling.
33	Nat mur	Dreams of vivid and lascivious dreams, with prolonged erections and pollutions. Anxious, distressing dreams with tears and talking during sleep. Frightful dreams of quarrels, murders, fire, thieves. Dreams of thieves in the house, making so strong an impression that patient wakes up and cannot go to sleep again until the house has been searched. Fantastic dreams-Dreams of being thirst, starts and talks in sleep and tosses about. Dreams which still keep possession of the mind after waking, and which are believed to be realities.
34	Nicc	Frightful dreams.
35	Nit acid	Fantastical, voluptuous, anxious, frightful dreams, often with cries, plaintive groans, talking and starts with fright. Dreams of death, of spectres, of business of day, of crimes, of festivities.
36	Nux vomica	Continual, fantastic, terrible, and anxious, or voluptuous dreams, full of cruelties and horror, meditation and cares, dreams of vermin, mutilated bodies, teeth falling out, of the occupations of the day, of urgent business.
37	Opium	Child dreams of cats, dogs, black forms, amorous, fantastic, pleasant. Nightmare- Lascivious, frightful, and anxious dreams.

38	Paeon	Nightmare-Unrefreshing dreams, unremembered, frightful, of death, of relatives, quarrelsome, anxious, vivid, wonderful, amorous after midnight, disturbing sleep, of ghost sitting upon his chest and oppressing his breath, so that he often woke groaning making respiration anxious.
39	Phos acid	Amorous, lascivious dreams with emissions. Anxious fear of death, with fear on waking.
40	Phos	Anxious, distressing, lascivious, frightful and horrible, vivid and uneasy, of animals which bite, of robbers, fire, business of the day which he could not finish, bloodshed, death, quarrels, creeping things and Nightmare- Somnambulism.
41	Puls	Fearful, frightful, anxious, confused, vivid, disgusting, voluptuous dreams, of quarrels and of business of the day, of spectres, and dead. Dreams of misfortune.
42	Rhus tox	Anxious, Dreams of great exertion, roaming over fields, vivid dreams of the business of the day with talking during sleep.
43	Silicea	Anxious dreams. Dreams of events long past, vivid. Lascivious dreams. Dreams of robbers, assassins, dogs, voyages, spectres.
44	Spongia	Sad, anxious, frightful. Dreams.
45	Staph	Dreams amorous with emissions, pleasant.
46	Sulphur	Vivid, beautiful, pleasant dreams. Happy dreams when one wakes up singing, busy all the time, wishing to touch something with inability to do so.
47	Thuja	Anxious dreams when lying on left side. Dreams of dead, of falling from high places, misfortune.
48	Viola-t	Dreams vivid and amorous.

Conclusion:

In Kent's Repertory, Dreams has been given elaborately in Chapter "Sleep". Dreams are given higher priority in the selection of the similimum. It helps in forming the totality of symptoms thereby helps in individualising the patient as well as the remedies. Thus, establishing complete cure.

Reference:

1. Boericke William (2012) Pocket Manual of Homoeopathic Materia & Repertory ,9 e, New Delhi: B. Jain Publishers.
2. Clarke J. (1995) A dictionary of practical Materia Medica.1st ed. New Delhi, India: B. Jain.
3. <https://en.wikipedia.org/wiki/Dream>
4. <https://www.medicalnewstoday.com/articles/284378>
5. <https://www.world-of-lucid-dreaming.com/types-of-dreams.html>
6. Kent lectures on Homoeopathic Materia Medica.1st ed. New Delhi: B. Jain publisher.1988
7. Kent Repertory of the Homoeopathic Materia Medica. Delhi. Jain Publishers;1961

ANCIENT ECONOMIC THOUGHT IN INDIA– An Overview

Dr. J. L. Banashankari

Assistant Professor, Dept. of Economics, Karnataka State Open University Mukthagangothri
Mysuru, Karnataka State.

Abstract

The study of ancient economic thought is essential for understanding the growth of economic theories and institutions in their proper light. The economic life of the people in the early past exhibited some basic features. In those days, wants were a few and simple. Food, clothing and shelter were their essential wants. In the beginning, property was owned by the community and not by individuals. Barter was the rule. There was not much of economic activity. The society was custom-bound and tradition-oriented. But in the later stages, with the development of the tribal society, economic order became somewhat dynamic. The principle of division of labour came to be applied and there was the exchange of surplus products. But it should be noted that the early thinkers did not formulate any independent economic theories. Whatever economic ideas they had contained in the books of religion, philosophy, ethics and politics. The main sources of information regarding the economic thought in ancient India are the Vedas, the Upanishads, the Epics (the Ramayana and the Mahabharata) and some treatises, especially Kautilya's Arthashastra. Thiruvalluvar's "Thirukkural" throws light on the economic thought in ancient South India. Present paper focuses on economic ideas of Kautilya and Thiruvalluvar.

Key words: Kautilya, Thiruvalluvar, Arthashastra, Wealth, Society.

Introduction:

The study of ancient economic thought is essential for understanding the growth of economic theories and institutions in their proper light. The economic life of the people in the early past exhibited some basic features. In those days, wants were a few and simple. Food, clothing and shelter were their essential wants. In the beginning, property was owned by the community and not by individuals. Barter was the rule. There was not much of economic activity. The society was custom-bound and tradition-oriented. But in the later stages, with the development of the tribal society, economic order became somewhat dynamic. The principle of division of labour came to be applied and there was the exchange of surplus products. But it should be noted that the early thinkers did not formulate any independent economic theories. Whatever economic ideas they had contained in the books of religion, philosophy, ethics and politics. For instance, usury (high rate of interest) was despised and legally prohibited. It was prohibited not on economic grounds but on ethical grounds. Taking interest was considered unethical.

There are two main views regarding the significance of the study of ancient economic thought. Some writers such as Gide and Rist are of the opinion that the ancient economic thought is only of historical interest and it has no relevance to modern times. But Prof. Cannan felt that such a study was rewarding because it would enable the readers to know about the origin of the science, its development, and the environment under which the science developed. So it is a profitable exercise to study the economic ideas of some of the early thinkers such as the Kautilya and Thiruvalluvar in India.

Sources:

The main sources of information regarding the economic thought in ancient India are the Vedas, the Upanishads, the Epics (the Ramayana and the Mahabharata) and some treatises, especially Kautilya's Arthashastra. Thiruvalluvar's "Thirukkural" throws light on the economic thought in ancient South India. The Vedas depict the life and work in the early vedic period. The Ramayana and Mahabharata provide sociological account of the contemporary period. Kautilya's Arthashastra of the fourth century B.C. gives details of the political, social, economic and military organisation of the Mauryan Empire.

There are two divergent views on the philosophy of life in ancient India. There is one set of writers, mostly of Western stock, who believe that life, work and thought in ancient India was based on the negation of life. In other words, they believe that the people in ancient India did not have materialistic view of life and they were interested mainly in things of the soul. So they concluded, religion and philosophy dominated their lives.

The opposite view, which seems to be nearer the truth, has been shared mostly by Indian scholars. Pandit Jawaharlal Nehru, for instance, believed that the basic background of ancient Indian culture was not one of other-worldliness or world-worthlessness. In fact, he believed that the Vedic Aryans were so full of zest for life that they paid little attention to the soul. While commenting on the Vedas, he tells that, "There is no idolatry in them, no temples for the Gods. The vitality and affirmation of life pervading them are extraordinary." In fact, the Indus valley civilization which was pre-Aryan, non-Aryan and definitely superior to the Aryan civilization was in "some respects even superior to that of a contemporary Mesopotamia and Egypt." The scheme of life practised in ancient India is an example of comprehensive and coordinated planning.

Kautilya's Arthashastra

Kautilya was the Prime Minister of Chandra Gupta Maurya. His book Arthashastra gives details of the political, social, economic and military organisations of the past, and especially of the Mauryan empire. We shall now describe some of the main economic ideas contained in the Arthashastra.

Wealth:

Generally, people in ancient India realized the importance of wealth for the welfare of mankind. In fact, acquisition of wealth was described as one of the four major goals of life, namely, Dharma (charity), Artha (wealth), Kama (love) and Moksha (salvation). Kautilya used wealth in a wide sense. He included things like money, property, precious metals and even forests. He has emphasized the importance of saving in acquiring wealth, "Wealth is to be acquired grain by grain, as learning is to be acquired every moment." A man's wealth might be used for the maintenance of his family or for giving away in charity.

Varta:

Ancient thinkers used the word Varta to mean the science of national economy. Kautilya included agriculture, animal husbandry and trade in Varta. He substituted the word "Arthashastra" for "Varta" and widened its scope. 'Arthashastra' is a combination of Economics, Political Science, Ethics, Jurisprudence and Military Science.

Agriculture:

Agriculture occupies a place of first-rate importance in Kautilya's Arthashastra. Kautilya suggested that even a Brahmin could follow agricultural pursuits provided the Brahmin did not himself hold the plough.

Labour and Caste:

The caste system in ancient India was rooted in the division of labour. Kautilya did not recommend slave labour. But hired labour was there. Kautilya had laid down a code of labour discipline. For instance, he suggested that a wage worker who abandoned his work before the term had expired was to pay the whole amount of stipulated wages to his employer and a fine to the King. "On the other hand, if an employer dismissed a workman whom he had hired before the expiration of the term agreed upon, he must pay the full amount of wages stipulated and a fine to the King, unless the workman were to blame."

Value and Trade:

The ancient thinkers of India seemed to have some notions on value which are relevant to modern times. The following statements make the above mentioned point clear. "Whatever is without another of the same kind, is as good as a gem, we should take the value of each commodity according to time and place but there can be no value (price) of that which is incapable of being exchanged." Again "whatever one pays for obtaining a thing must be taken to be the cost of value (mulya of that article). Value is determined by the easiness or otherwise of obtaining, and also by the inherent utility or lack of it" (Shukracharya).

Kautilya devoted a good deal of attention to the problems of trade such as regulation and development of trade by the State and the different taxes to be levied on the commodities that entered into trade. He even advocated state trading in certain commodities through departmental agencies.

Public Finance:

Land revenue was an important source of taxation in ancient India. The early writers have described the features of a good tax system. "The tax system should be such as not to prove a great burden on the public (praja), the king should act like the bee which collects honey without inconveniencing the plant" (Garola: Kautilya's, Arthasastra).

Kautilya's Arthasastra has an elaborate scheme of Public Finance. Kautilya advocated state participation in the economic sphere. In other words, he has emphasized the need for setting up state undertakings to step up the revenue of the State. He recommended a balanced budget.

Kautilya classified tax receipts into three types: (i) Income earned through taxes on goods, produced within the country, (ii) income earned through taxes on goods produced in the capital, and (iii) income earned through taxes, on imports and exports. Imports were usually taxed at the rate of 1/5th of the cost (value) of the commodity. It may be interesting to note here that Kautilya suggested imposition of heavy taxes on imports of luxuries and other articles which were not conducive to the welfare of the people.

Kautilya had given an elaborate scheme of land revenue system. He suggested different rates for different lands. The land revenue ranged between 1/12th and 1/3rd of the total produce of the land. The following were the main items of Public Expenditure outlined by Kautilya. (i) National Defence, (ii) Public Administration, (iii) Salaries of Ministers and Expenditures on Government Departments, and (iv) Expenditure incurred on the maintenance of armies.

Welfare State:

The ancient Indian writers had a clear idea of the welfare state. According to Shukra, "The State is a tree of which the King is the root and the counsellors are the main branches, the commanders are the lesser branches; the armies are the blossoms and the flowers, the people are

fruits and the land is the seed." The same idea has been echoed by Kautilya: "In the happiness of his (King's) subjects lies his happiness, in their welfare, his welfare."

Kautilya regarded wealth as the basis of strength and power of a country. So he suggested that industries producing gold, silver, diamonds and iron should be state-owned. Private enterprise was to be allowed in agriculture, weaving, arts and crafts and private property rights were recognised. However, production, distribution, exchange and consumption were regulated by the State with the object of promoting maximum efficiency and equitable distribution. Money-lending and interest were not despised in ancient India as in ancient Greece and Rome. Kautilya suggested that the just rate of interest should be 15 per cent as a general rule. But he allowed higher rates of interest on money lent to traders and sea merchants. Kautilya suggested a system of price controls in order to protect the interests of the consumers. The traders could add a maximum of only 8 per cent profit on domestic commodities and 10 per cent on imported goods. Traders who violated these rules were punished.

Thus Kautilya's 'Arthasastra' confirms the view that the ancient Indian society was not a simple one but a complex one with sophisticated ideas on economics, politics, ethics and public administration.

Economic Ideas of Thiruvalluvar:

The economic ideas of Thiruvalluvar are contained in the "Thirukkural", a book of ethics. Thiruvalluvar belonged to the Sangam Age. Thirukkural is variously dated from the 3rd century A. D. Thiruvalluvar's work is marked by pragmatic idealism. We may note one point here before we discuss the economic ideas of Thiruvalluvar. The conventional divisions of life's aim are Dharma or aram (Ethics), Artha or Porul (policy), Kama or inbam (Love), and Moksha or Veedu (liberation). Thirukkural deliberately excludes the fourth objective, namely, Moksha or Veedu (liberation). This is another instance that shows that the belief of some western scholars that people in ancient India were always concerned about other-worldliness and things like Moksha (liberation) was a mistaken notion.

Valluvar's economic ideas are found mostly in the second part of "Thirukkural", the "Porutpal", or the part dealing with wealth. By 'Porutpal', Valluvar meant all that Kautilya meant by the word "Arthasastra."

Thiruvalluvar was a fundamental thinker. He has made the point that rains lend basic support to life. The basis of stable economic life is rain, because rain furnishes food. Agriculture which is the most fundamental economic activity depends on rain. "It is rain that both ruins and aids the ruined to rise."

On Poverty and Begging

Valluvar considered freedom from hunger as one of the fundamental freedoms that should be enjoyed by every citizen. Valluvar realised that the destruction of the poor was their poverty. And he considered it foolish to redress the ills of poverty by begging, He condemned poverty and begging as the greatest curses of a society.

Wealth:

Valluvar tells about the importance of accumulation of wealth and he regarded wealth as only a means, and not an end. He said, "Acquire a great fortune by noble and honourable means," He condemned hoarding and described hoarded wealth as profitless riches. According to him, 'industry is real wealth' and 'labour is the greatest resource.'

Agriculture:

According to Thiruvalluvar, "Agriculture is the most fundamental economic activity." Husbandmen are the axle-pin of the world; for on their prosperity revolves the prosperity of the other sectors of the economy. He regarded agriculture alone as the most independent vocation. "The ploughmen alone", he says, "live as the freemen of the soil; the rest are mere slaves that follow on their toil." Valluvar was for free enterprise in agriculture. He was for peasant proprietorship and he condemned absentee landlordism.

For Valluvar, good ethics is also good economics. On charity and thrift, Valluvar says, "Give, always give, but let your giving be governed by your resources. Be thrifty, but not to verge, on miserliness." Valluvar has noted that, "generosity which is blind to its resources, perishes of its own accord." He was for a balance in all things.

Valluvar considered "the agriculturists", "the intellectuals" and "the capitalists" as the important ingredients of an economic society.

Public Finance:

Valluvar deals with the problems of Public Finance such as Public Revenue, Financial Administration and Public Expenditure. Though a tax is a compulsory payment made by a citizen to the State, Valluvar was against any undue compulsion in taxation. He compared a king who collected taxes by force to a highwayman. Valluvar refers to three main sources of revenue, (i) Wealth that comes by itself, (ii) customs, and (iii) tribute paid by defeated enemies (in modern times, we call this 'reparation').

It may be interesting to note that Valluvar did not refer to land revenue though the land revenue was a major source of revenue in those days. The traditional tax was about one-sixth of the produce. Valluvar took the land revenue for granted. For the payment of land revenue became a part of the normal duties of every citizen. In fact, it has been called a Kadamai or duty.

Public Expenditure:

Valluvar was for balanced budget. "It is not a great misfortune for a State if its revenues are limited, provided the expenditure is kept within bounds." His guidelines for a budgetary policy seem to be these: "Budget for a surplus, if possible, balance the budget at other times, but never budget for a deficit."

Valluvar recommended the following main items of expenditure, (i) Defence, (ii) Public Works, and (iii) Social Services. From an economic point of view, Valluvar recommended a welfare state. Valluvar regarded education as an important factor that promoted economic progress. He considered drinking, gambling and prostitution as evils that did harm to the socio-economic life of a society.

External Assistance:

Valluvar was against dependence on external assistance. "That alone is a country which has not to seek external resources. That is no country which has to depend on external resource." In other words, Valluvar was for a self-sufficient economy.

Conclusion:

Studying the history of economic thought is very important because one cannot possess knowledge about economics until one knows its history. Economic thought includes a historical account of economic doctrines. It involves different opinions and ideologies on economics subjects with special emphasis on the public policy of different times and place. It provides us with a broad basis or comparison between different ideas and also the thoughts of different economists about the

economy. Sometimes, a comparison is made between the economic ideas of Valluvar and Kautilya. With the above discussion the basic economic ideas of Valluvar are different from those of Kautilya. But both thinkers' ideas are useful to Economics.

References:

1. V. Lokanathan, (2019), A History of Economic Thought, S. Chand and Company Limited, New Delhi.
2. E. K. Hunt and Mark Lautzenheiser, (2011), History of Economic thought – A Critical Perspective, Third Edition, Tylor and Francis Publication.
3. H. L. Bhatia, History of Economic Thought, Vikas Publication House.
4. I I Rubin, (2017), A History of Economic Thought, Aakar Books Publication.
5. Jhingan, M. Girija, L Sasikala, (2011), Hostory of Economic Thought, Third Edition, Vrinda Publication.
6. S. S. M. Desai and NirmalBhalerao (2018), Economic History of India, Himalaya Publishing House, Mumbai. Vedantu.com, Father of Economics.

HUMAN RIGHTS PERSPECTIVE: AN INSIGHT INTO THE ISSUES OF WOMEN DOMESTIC WORKERS

Dr. G. Parvathi

Associate Professor, Dept of Political Science & Public Administration, Yogi Vemana University, Kadapa, Andhra Pradesh

Abstract

The Right against Exploitation enshrined in Articles 23 and 24 of the Indian Constitution gives protection against any form of forced labour. In spite of this, domestic workers, mostly women are the most oppressed section in the society. Physical and sexual abuse against domestic workers is often reported in the media. Lack of decent wages, work conditions and defined work time, violence, abuse, sexual harassment at workplace, victimization at the hands of traffickers/placement agencies, forced migration, lack of welfare measures and lack of skill development avenues resulting in stagnation are major issues that they face. Their socio economic background makes them vulnerable and voiceless. It is in this context the present paper assumes importance. The paper makes an attempt to study the working conditions and human rights situation of domestic workers, identify the issues and problems and suggest various measures for curbing human right violations.

KeyWords: *Domestic Workers, Most oppressed, Exploitation, Human Rights, Welfare measures*

INTRODUCTION

Ye Jathi charitra chusina yemunnadi garvakaranam. Nara Jathi charitra samastham para peedana parayanathvam. - Sri Sri

The above lines in telugu by famous telugu poet Srirangam Srinivasa Sasthry, popularly known as 'Sri Sri' literally means, "The glorious journey of any human civilization is nothing but a saga of oppression of one section by the other". Domestic Workers, mostly women (According to Human Development Report, 2015, of the estimated 53 million people in paid domestic work globally, 83 percent are women) are the most oppressed section in the society. Physical and sexual abuse against domestic workers is often reported in the media. Domestic workers come from vulnerable communities and backward areas. The majority are poor, illiterate, unskilled and do not understand the urban labour market. Their work is undervalued, underpaid and poorly regulated. Various studies and reports also reveal that domestic workers are subjected to discrimination on grounds of religion, caste and ethnicity. Children who are below 14 yrs, about whom we proudly boast of bringing Right to Education Act 2001- compulsory and free Education till 14 years also form a major part of this workforce; nearly 200,000 minors are estimated to be employed as domestic help. Especially young girls are preferred as household help as they cost less and also for their manipulability. The UN declared "Child domestic servants not only work long hours for a pittance but are particularly vulnerable to sexual as well as other physical abuse" and called it one of the forms of contemporary slavery... Apart from facing the continuous threat of such physical and sexual abuse, domestic workers engage in all kinds of potentially dangerous work like cleaning inaccessible or precariously high objects, are subject to regular use of disinfectants and detergents, are provided insufficient meals and have to work for interminably long hours." It's a gross violation of Child's Rights.

In spite of International and National conventions and constitutional, legal and judicial safeguards, they remain exploited and their human rights violated grossly. The Universal Declaration of Human Rights (UDHR), 1948, defines human rights as “rights derived from the inherent dignity of the human person.” Human rights are primarily based on respect, dignity, and moral worth of every individual. The dignity of domestic worker is the least bothered thing by everyone.

LPG (Liberalisation, Privatisation & Globalisation) of 90s has opened new windows of employment opportunities to many. Women grabbed those opportunities and find themselves employed in various sectors leaving the household chores to domestic workers. The growth of nuclear families with no one to their rescue and the increased purchasing capacity made even the middle class family to look towards domestic worker for help to take care of their home, children and elders. The responsibilities include cooking, driving, cleaning, grocery shopping, running errands and taking care of children, elders, plants and household pets, particularly in urban areas. Urbanization and Migration for better life and livelihood are other reasons for the growth of demand for domestic workers. Domestic workers make important contributions to the functioning of households and labour markets. However, domestic workers are often not recognized as workers by society.

In India and in most of the world countries, house hold work is considered as woman’s work which is easy, no skills, no hard work required and hence not valued and not paid. When a woman is hired as a domestic worker to do this unskilled, easy, not valued work at home, it is obvious that it is less paid/ under paid resulting in lack of decent working conditions, decent wages and defined work times. It is pity that the law does not recognize domestic worker as worker, workplace as establishment and their work as work. This is a great disadvantage to the domestic workers and even more to women domestic worker (WDW) who comes under unorganized/informal sector. It is obvious that there is great scope for exploitation in informal sector.

The draft national policy on Domestic workers defines domestic worker as – a person who is employed for remuneration whether in cash or in kind, in any household through any agency or directly, either on a temporary or permanent, part time or full time basis to do the household work, but does not include any member of the family of an employer.

The International Standards Classification of Occupation lists the duties of a Housemaid as under – Housemaid cleans rooms, prepares food and serves meals, washes dishes and performs additional domestic duties in private households – dusts and polishes furniture, sweeps and cleans floors and floor coverings and cleans windows, cleans bathrooms and toilets, make beds and changes linens; washes, cuts and otherwise prepares food for cooking or eating raw; prepares beverages, salads and desserts; washes dishes and cleans silverware; sets tables and arranges chairs in dining room and serves food; washes linen and other textiles by hand or machine and mends and irons them, performs additional duties such as answering telephone and door bell, feeding pets and purchasing food and other supplies, watering plants etc. May cook meals, bake cakes and pastries, and perform other cooking work.

Studies on Domestic workers have identified three different categories of Domestic workers

- i) Part time worker who work for one or more employers for a specified number of hours per day or perform specific tasks for each of the multiple employers every day.
- ii) Full time worker who work for a single employer every day for a specified number of hours and returns back to his / her home every day after work.

iii) Live-in worker who works full time for a single employer staying on the premises of the employer or in a dwelling provided by the employer which is close or next to the house of the employer.

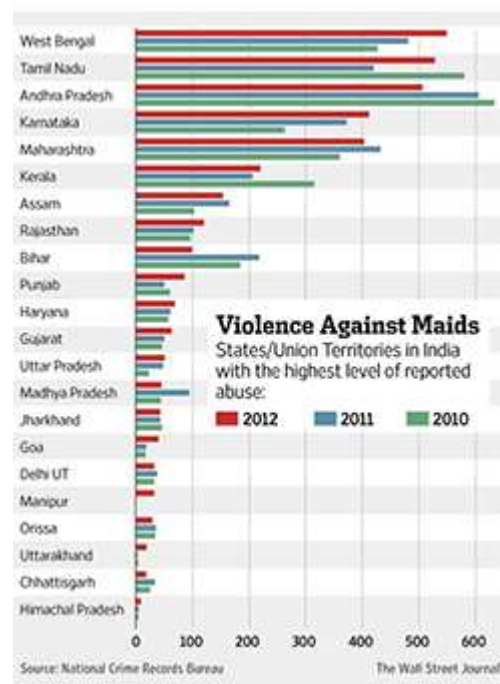
As statistics speak, there is significant number of Women Domestic Workers still living in inhuman conditions, against their dignity and in violation of their human rights. National Crime Records Bureau (NCRB), India gives the increasing number of cases registered in the country for abusing the rights of domestic workers.

Thus Domestic workers are the most exploited among all the labour classes. Live-in workers condition is even worse and is most vulnerable to human rights abuses and prone to exploitation.. They are often treated as bonded labour with their employers not allowing them to leave home. They work for long hours for meager pay, without any social protection for future. The fact that Live-in Women Domestic Workers stay along with the employers on the same premises make them more vulnerable to various atrocities like physical abuse, sexual abuse, mental torture, food, sleep, rest deprivations, no holidays, unsafe working conditions like need to climb heights for cleaning and other purposes, handling cleaning acids, detergents which are unsafe, social isolation with no family and friends near and a lower quality of life. Part time workers are in a better position as they stay with the family and can leave the work if they have issue with the employer.

The rampant abuse faced by domestic workers urgently necessitates a national policy to provide social and economic protection. In the absence of a national policy, domestic workers are freely exploited: since the sector is largely unorganised, these workers are at the mercy of their employers and suffer under abject poverty, little to no education and a competing demand for jobs which results in depressed wages.

The Table below gives the picture of violence against maids in India in different States

LAW AND ORDER VERSUS RIGHTS-BASED APPROACHES

Domestic workers form a significant chunk of numbers and contribute significantly to informal sector. In spite of this, there are no concrete laws in the country to protect their minimum rights and interests such as decent working conditions, social and economic security etc. Government

of India in recent years took measures to provide legal protection and social security to domestic workers. Domestic Workers have been included in The Unorganized Workers' Social Security Act (2008) and the Sexual Harassment of Women at Workplace (Prevention, Prohibition and Redressal) Act (2013). There have been other measures as well, like extension of the Rashtriya Swasthya Bima Yojana (RSBY) to cover domestic workers and the notification of Minimum Wages by a few State governments. The Juvenile Justice Act, 2000, has been effective to some extent in the rescue of workers below the age of eighteen. However, the Child Labour Act has included domestic work in prohibited employment for children up to age fourteen. The Government of India has included domestic work in the list of hazardous child labour (2006) prohibiting it for boys and girls under the age of eighteen. Still there remains an absence of comprehensive, uniformly applicable, national legislation that guarantees fair terms of employment and decent working conditions. Domestic workers do not fall under the definition of “workmen,” nor is their workplace an “establishment.” This characterization is often used by the Centre to explain the lack of regulation in the industry. This anomaly has to be addressed by the government in the Laws to be made.

The impending national policy framework for domestic workers—if and when it is passed in Parliament—needs to provide social protection, mandate a minimum wage and fix maximum number of working hours per day.

The following table gives an insight into the different State Governments measures towards welfare of the domestic workers

STATES PROTECTION FOR DOMESTIC WORKERS

Sl. No.	States/Union Territories	Minimum Wage (in Rs.)				
		State Sphere	Per hour	Per day	Per month	Effective date
1	Andhra Pradesh		12.50	100.00	2600.00	10.12.2007
2	Bihar		11.92	95.30	2478.00	01.10.2009
3	Karnataka		9.13 (for 45 minutes)	97.44	2533.00	01.04.2009
4	Rajasthan		10.15	81.00	2106.00	24.05.2008
5	Dadra & Nagar Haveli		-	117.80	-	25.09.2007

Source: Press Information Bureau (PIB)

The state governments of Andhra Pradesh, Bihar, Chhattisgarh, Jharkhand, Karnataka, Kerala, Maharashtra, Odisha, Rajasthan and Tamil Nadu have taken several steps to improve the working conditions of domestic workers and to provide access to social security schemes. Seven states including Andhra Pradesh, Bihar, Jharkhand, Karnataka, Kerala, Odisha, and Rajasthan have introduced minimum wages for domestic workers. The state governments of Kerala, Maharashtra, Tamil Nadu have also constituted Welfare Boards for domestic workers who are able to avail of welfare benefits by registering with these Boards. However, despite these efforts, a large majority of domestic workers remain outside the purview of labour laws even today for whom we the society and the Government should focus on.

CONCLUSION:

With the prevalence of rampant exploitation of domestic workers, effective legislation along with committed implementation is needed. Better hourly wage rates have to be fixed for the part time domestic workers.

Domestic workers in India continue to struggle for visibility and recognition. While several legislations such as the Unorganized Social Security Act, 2008, Sexual Harassment against Women

at Work Place (Prevention, Prohibition and Redressal) Act, 2013 and Minimum Wages Schedules notified in various states refer to domestic workers, there remains an absence of comprehensive, uniformly applicable, national legislation that guarantees fair terms of employment and decent working conditions. Domestic workers should however be guaranteed the same terms of employment as enjoyed by other workers.

Unlike other forms of labour market activity, domestic work takes place in an unconventional place of work, i.e. the household. Gaining public acceptance of a household as a place of work is a challenge. Implementation of labour laws such as minimum wages and regularized work hours, which are essential elements of any kind of work, also remain a challenge. Such regulation is complex because the nature of domestic work is unique compared to other forms of work. The sector lacks effective means to regulate working conditions, for example, through streamlined job descriptions which could be offered through standard contracts. Furthermore, unlike work in a formal setting, domestic work is not guided by clear and agreed production or output goals. Enforcing labour laws remains a significant bottleneck. This is because privacy norms do not bode well with the idea of labour inspectors entering private households and ensuring regulations. Policymakers, legislative bodies and people need to recognize the existence of an employment relationship in domestic work. Such a view would see domestic workers as not just “helpers” who are “part of the family” but as employed workers entitled to the rights and dignity that employment brings with it.

At present, domestic work stands as a readily-available livelihood option for millions of women. While a large number of women are engaged in this sector, it is important to look at the working conditions that exist in this sector. Fixing fair, minimum wages, providing weekly days off and paid annual leaves, protecting from physical and sexual abuse and ensuring social security, are key issues that need to be addressed by the government nationally, and across India’s states.

A greater sense of social co-responsibility must be developed- first towards a redistribution of responsibilities between households, the market and the state, that is a shift toward society as a whole assuming responsibility for the process of reproducing the labour force; and second, towards redistributing reproductive work/unpaid care work between men and women, in line with the change that has already taken place regarding productive (paid) work.

What is required is professionalising the relations between employer and employee, which can only be done through a combination of organisation, legislation and institution-building. This makes it imperative for the Government of India to ratify the ILO Convention on Domestic Work, which was passed by the International Labour Congress in 2010.

REFERENCES

1. Marriage, Work and Education among Domestic Workers in Kolkata | Nilanjana Sengupta and Samita Sen, 2012
2. Asian Women in International Migration-With Special Reference to Domestic Work and Entertainment | Leela Gulati, 1997
3. Tribal Migrant Women as Domestic Workers in Mumbai | Sunita Kumari, 2015
4. Living in Domestic-City: Women and Migration for Domestic Work from Jharkhand | Neha Wadhawan, 2013
5. Human Development Report, 2015
6. Domestic Workers’ Laws and Legal Issues in India. WIEGO Law and Informality Resources. Cambridge, MA, USA: WIEGO, SEWA. 2014.
7. Marriage, Work and Education among Domestic Workers in Kolkata | Nilanjana Sengupta and Samita Sen, 2012

IMPACT OF RUSSIA-UKRAINE WAR ON INDIAN ECONOMY

Dr. Sapna Jain

Assistant Professor, Department of Economics, Chaudhary Charan Singh University, Meerut

INTRODUCTION

Russia and Ukraine, two neighbouring countries, entered into a conflict on 24th February, 2022. Internationally this is considered to be the biggest military operation on a European Country since World War – II. Nearly 3.8 million citizens of Ukraine have migrated, leaving their homes and possessions, and millions of people are displaced. President Vladimir Putin didn't give a heed to international condemnation and warned the countries of the rest of the world that “any attempt to interfere would lead to consequences you have never seen.” Big explosions were heard before dawn in Kyiv, Kharkiv and Odesa as world leaders decried the start of a Russian invasion that could cause massive casualties and topple Ukraine's democratically elected government. The war between two countries is a setback to the world economy, adversely affecting the growth, leading to high inflation. Indian economy is not an exception and is bearing the consequences of war on different areas and aspects. In a United Nations' (UN) meeting, India abstained from voting and maintained a neutral silence.

OBJECTIVES OF THE STUDY

The objectives of the current study are as following:

1. To study the War crisis between Russia and Ukraine
2. To study the surge of edible oil prices
3. To examine the increase of crude oil prices
4. To identify the factor which carries impact on Indian Economy

METHODOLOGY AND DATA SOURCES

The study is mainly based on secondary sources, official websites of various nations, daily newspapers, social media, various studies conducted so far and the other information collected. Moreover, the attempt is being made here to relate the article to the present situation.

REVIEW OF LITERATURE

More than one year and four months and have passed but the war is still going on. None of the two countries is ready to surrender despite suffering the huge losses of wealth and people of both the countries. Researchers are trying to analyse the effects of this long lasting war but not too much studies are available till now. However on the basis of studies available so far, a brief review of the findings of the studies on Russia –Ukraine war crisis is presented over here

Kumar, Alfred and others in their article “How War in Ukraine is Reverberating across World Regions” threw light on the Russia –Ukraine war crisis how it affected the global economy.

The study of Verma, Mimansa, “How Will the Russia –Ukraine War Impact the Indian Economy” highlights the war crisis carries a big impact on Indian Economy, especially the rise of Crude oil prices. The supply disruptions would certainly cause a fall in the growth of the Indian economy.

Nazeeruddin, M, in his study, “The Russia-Ukraine War Crisis—It's Impact on Indian Economy” has analysed war crisis three things, the conflict on Indian Economy and impact of invasion on three things like ----higher prices for commodities like food and energy; disruption of

supply chain of trade with neighbouring countries , and thirdly, reduction of business among the countries, tightening the financial conditions of the countries leading to adverse effects on the market. The findings of the study are, the war would hurt the growth and raise prices of cooking oil. India is the biggest importer of edible oil buying around 60% of its domestic needs.

Kishore, Priyanka, in her study, “Russia-Ukraine Crisis Amplified Growth and Inflation Risks in Asia” analysed that global growth rate will be 0.2 ppts higher. GDP growth will be substantially lower in large oil importers like South Korea, Singapore and India. Higher inflation and deteriorating deficits will increase pressure on the Reserve Bank of India.

Anbumozhi, Venkatachalam, (May 11, 2022), in his study, “How the Ukraine Conflict is Impacting India’s Economy”, viewed that impact of high oil prices (due to war) is inflation. To him, in GDP growth in Economic Survey of India, to the oil prices, would be, 70 to 75 dollars per barrel, instead of 100 \$. Moreover high prices of imported fertilisers, particularly Urea and Potash from Russia, threatens to increase the agriculture fertilizr subsidy bill of the government by about 1.3billion dollar. However he sees a silver lining for India’s food exports, specially in wheat, maize, millet and processed food.

To Kumar ,Bhasker et el.(March 7,2022), Mahindra and Mahindra group chief economist Sachchidanand Shukla told a financial daily that tea exports from India and Sunflower Oil Imports may be affected. To him, India imports 84% of sunflower oil from Ukraine and exports 13% of tea to Russia. Due to war, supply of sunflower oil is disrupted which may lead to retail inflation in India. India also imports phosphetic fertilizers from Russia. Another important impact is uncertainty faced by Indian exporters to Russia and other commonwealth Independent States over goods worth 500 million dollars. This is subject to three reasons---

- a) the withdrawl of Credit guarantee protection on commodities,
- b) the restrictions on Russian banks, and
- c) the disruptions at Baltic ports amid the Ukraine war.

A. WAR CRISIS BETWEEN RUSSIA AND UKRAINE

Ukraine had become a bone of contention between Washington and Moscow. Russia wanted to keep Ukraine and other former Soviet Nations out of NATO, halt weapons deployments near Russian borders and roll back forces from Eastern Europe. But Ukraine wanted to join NATO at any cost which Russia didn’t like because if Ukraine joins NATO, the group is more likely to move near Russian borders. Moreover, Ukraine will become eligible to get support from the group’s members in case of any attacks by external countries. Russia feared that Ukraine would make an attempt to get Crimea back if it joins NATO. So, in order to restore Moscow’s influence throughout the post-Soviet space, Russia demanded the West to stay out of Ukraine, as, after the collapse of the Soviet Union, Russia had lost the control over 14 former republics including Ukraine. The Russian President dasked the West and Ukraine not to join NATO , and Ukraine to demilitarise and become a neutral state. But Ukraine didn’t follow the instructions and resulted the ongoing war.

B. IMMEDIATE IMPACT OF WAR ON INDIA

To Darshan Gohil, as the conflict between Russia and Ukraine broke out , Sensex crashed by 2700 points due to panic selling and nervousness amongst the investors. As a result, Rs. 7.5 lakh crores were being wiped off from the stock market. Even the Russian Stock Market nose-dived by 50% leading to a significant impact on all Asian markets. The conflict also triggered the gold and crude oil prices which were almost at their highest.

According to a report given by SBI, India has limited connections with both the countries relating to banking and corporate sector. So impact on these sectors will be negligible. Many Non-Russian organisations operating in Russia terminated their operations in Russia due to conflict, for example PayPal,Mc Donald's Disney, etc.

C. IMPACT ON CRUDE OIL PRICES

Russia is one of the largest crude oil producers in the world. Owing to sanctions imposed by US on Russia, crude oil prices are expected to rise further . The crude oil price has already crossed the \$100 per barrel mark (\$108 as on 5th May,2022), which is highest since 14 years. The price hike was already by 45% in the first 6 months of 2021 as it was rallying to \$80 per barrel. But fortunately, its impact on India will be almost negligible because India imports most of it's oil needs from Middle East. The reason behind this being the cheaper logistics and transportation due to the geographical positions of the countries.

D. IMPACT ON EDIBLE OIL PRICES

NO doubt, the prices of cooking oil are set to soar in India due to ongoing war between Russia and Ukraine , the two top producers and exporters of sunflower oil. India imports 90 % of sunflower oil from these two countries only. To Indian Express, among edible oils, palm oil is the most consumed edible oil in India with an annual consumption of 8 to 8.5 million tonnes(mt), soyabean following at 4.5mt, mustard or rapeseed at 3mt, and sunflower oil at fourth place at 2.5mt consumption annually. India produces only 50,000 tonnes of sunflower oil and the rest it imports from Russia and Ukraine. The crude sunflower oil price was recorded at \$2,150 a tonne, including cost, insurance and freight (CIF), in India for April shipments, compared with \$1,630 before the crises started. Due to supply disruptions, the prices of sunflower oils will increase further, so Indian buyers are replacing their orders to soyaoil, rapeseed oil, and groundnut oil.

E. GAUZZING INDIA'S TRADE EXPOSURE TO RUSSIA AND UKRAINE

India's direct trade exposure to Russia- Ukraine-Belarus is just one percent of total exports and 2.1% of total imports, but its supply dependence on specific products is much higher. According to Mimansa Verma India depends on these countries is illustrated by the following table:

ITEM NAME	PERCENTAGE
Project Goods	32.5
Edible Oils	11.5
Fertilisers	11.1
Paper Products	6.6
Crude Oil and Coal	2.8

Here are the ways India could suffer due to a Russia-Ukraine war even without being part of it.

BAN ON RUSSIA'S CRUDE EXPORTS

Russia is one of the largest exporters of crude oil globally. As U.S. banned all oil and gas imports from Russia, Brent Crude oil prices increased to nearly \$130 per barrel(43%) from beginning of February. India's trade comprised only 1 % oil imports from Russia, but there could be spillover impact in the form of inflation and slow growth. on March 13, India's GDP forecast for fiscal year 2023 was lowered by 50 basis points to 7.9 %, by Morgan Stanley. It is indication of risk to macro stability, which may hamper India's exports and capital expenditure cycle.

VOLUME OF TRADE BETWEEN INDIA AND RUSSIA

In Parliament, Commerce and Trade Minister of State, Anupriya Patel, replying A. Ganesh Murthi, said that, as far as, the volume of trade between two countries is concerned is shown by the following table:

Year	Exports(billion \$)	Imports(billion \$)	Total trade(billion\$)
2019-20	3.018	7.093	10.11
2020-21	2.656	5.486	8.142
2021-22	3.26	9.86	13.26
2022 -23	27.97	16.43	44.4

TRADE BETWEEN INDIA AND RUSSIA (Source: Zee Business)

From above statistics it is clear that the volume of trade between India and Russia has been reduced after the war. Before war it was 11.89 US dollars, but after the invasion of Russia over Ukraine it has decreased to 9.4 US billion dollars.

Bilateral Trade Between India and Russia:

Year	India's Import from Russia	India's Export to Russia	Total Trade	Percentage Increase YOY
<u>2010</u>	<u>6.39</u>	<u>2.14</u>	<u>8.53</u>	<u>14.4</u>
<u>2011</u>	<u>6.09</u>	<u>2.79</u>	<u>8.89</u>	<u>4.19</u>
<u>2012</u>	<u>7.91</u>	<u>3.04</u>	<u>10.95</u>	<u>23.8</u>
<u>2013</u>	<u>7.01</u>	<u>3.10</u>	<u>10.11</u>	<u>-7.34</u>
<u>2014</u>	<u>6.34</u>	<u>3.17</u>	<u>9.51</u>	<u>-5.6</u>
<u>2015</u>	<u>5.58</u>	<u>2.26</u>	<u>7.83</u>	<u>-17.67</u>
<u>2016</u>	<u>5.23</u>	<u>2.36</u>	<u>7.59</u>	<u>-3.07</u>
<u>2017</u>	<u>6.46</u>	<u>2.90</u>	<u>9.36</u>	<u>23.32</u>
<u>2018</u>	<u>7.75</u>	<u>3.23</u>	<u>10.98</u>	<u>17.31</u>
<u>2019</u>	<u>7.24</u>	<u>3.92</u>	<u>11.16</u>	<u>1.64</u>
<u>2020</u>	<u>5.83</u>	<u>3.48</u>	<u>9.31</u>	<u>-17</u>
<u>2021</u>	<u>3.22</u>	<u>2.01</u>	<u>5.23</u>	<u>+31.4%</u>

Source: Federal Customs Service of Russia

VOLUME OF TRADE WITH UKRAINE

India has good relations with Ukraine too. If we talk about trade between these two countries then during 2020-21, total trade was worth 2.59 billion dollar. Whereas within 11 months, up to Feb 2022, it hiked to 3.09 billion dollar. To take into notice, India exports telecom products, iron, steel and pharmaceutical products, reactors /boiler machinery, mechanical appliances, oil seeds, fruits, coffee, tea, spices , iron and steel etc. to Ukraine . And it imports vegetable oil, fertilisers, chemicals, plastic and plywood, from Ukraine. (Source: Zee Business).

Pharmaceuticals account for majority of Indian exports to Ukraine. After Germany and France, India is the third largest exporter of pharmaceutical products to Ukraine, in value terms. Many Indian companies like Ranbaxy, Dr. Reddy's Laboratories, Sun Group etc. Have set up an

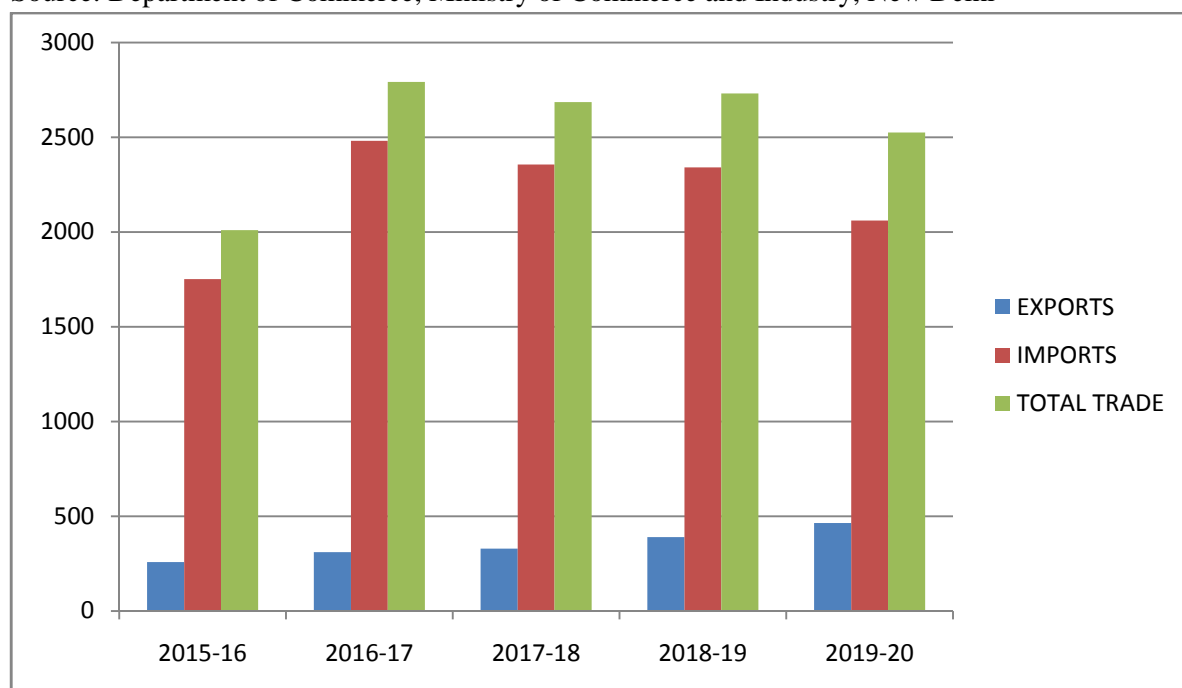
Indian Pharmaceutical companies have set up Indian Pharmaceutical Manufacturers' Association(IPMA) in Ukraine.

Bilateral Trade figures for last five years are as follows:

Values in US \$ Millions

S.No.	Year	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20
1	EXPORT	259.11	310.16	330.10	390.80	463.81
2	India's Total Exports	262291.09	275852.43	303526.16	330078.09	313361.04
3	% Share	0.10	0.11	0.11	0.12	0.15
4	IMPORTS	1751.10	2481.47	2355.97	2341.03	2060.79
5	India's Total Imports	381007.76	384357.03	465580.99	514078.42	474709.28
6	% Share	0.46	0.65	0.71	0.46	0.43
7	TOTAL TRADE With Ukraine	2010.21	2791.63	2686.07	2731.82	2524.60
8	India's Total Trade	643298.84	660209.46	769107.15	844156.51	788070.32
9	% Share	0.31	0.42	0.35	0.32	0.32
10	India's Trade Balance	-118716.7	-108504.6	-162054.8	-184000.3	-161348.2

Source: Department of Commerce, Ministry of Commerce and Industry, New Delhi

VOLUME OF TRADE BETWEEN INDIA AND UKRAINE (US \$ Million)

Desai, Mahesh, chairman of the Engineering Export Promotion Council, said:

India-Ukraine bilateral trade

Fiscal Year	Exports	Imports	Total Trade
2022	0.372 billion \$	2 billion \$	2.3 billion \$
2021	0.450 billion \$	2.14 billion \$	2.5 billion \$

India- Russia Bilateral Trade

Fiscal Year	Exports	Imports	Total Trade
2022	2.55 billion \$	6.5 billion \$	9.4 billion \$
2021	2.62 billion \$	5.48 billion \$	8.1 billion \$

Source: Ministry of Commerce

E. THE PAYMENTS PROBLEM

Economic sanctions on Russia has been swift. Europe and US have barred five major Russian banks from the SWIFT global messaging system. This system helps the banks to communicate with each other across borders about payments and transfers between them. SWIFT, or The Society for Worldwide Interbank Financial Communications, has more than 11,000 participating member banks and financial institutions from 200 countries, and makes global trade and finance possible. According to Ajay Sahai, Director General and CEO of the Federation of Indian Export Organisations(FIFO), “Receiving payments for exports to Russia will now be a big problem.”

F. POTENTIAL OPPORTUNITIES FOR INDIA

Every dark cloud has a silver lining. This old saying seems to be true for India as a financial daily, reported that export demand for Indian wheat, corn, millets, maize, spices and processed food has seen a significant rise after Russia-Ukraine war started. Global world is looking for India to get supplies as the supplies from two countries have come to a halt.

- a) **Russia and Ukraine both are one of the major producers and exporters of grain around the world.** Due to war the exports of wheat and such commodities has been disrupted and a vacuum has been created. This vacuum can be filled by India by increasing wheat exports. India has made quick move on this front. (Darshan Gohil)
- b) **Wheat is being delivered by different states at different prices- Gujarat at Rs.2400 per quintal, Rajasthan at Rs. 2450 per quintal, and Uttar Pradesh at Rs. 2100 per quintal.** Indian Government is required to manage both the things carefully--- India's overall available domestic stock, and, exports on the other hand. Prices of edible oil, vegetable oil, oil seeds are also skyrocketing.
- c) **Another potential benefit visualised is to the growers of mustard oil in Rajasthan and Uttar Pradesh.** At present the mustard prices in the market are above Rs. 6500 per quintal whereas minimum support price is Rs. 5,050 per quintal. The rise in the prices of synthetic fibre has elevated the prices of Cotton. One of the largest factor for increasing the prices of all said commodities and other commodities is-**Brent Crude Oil**. Undoubtedly there are ample positive opportunities in many areas from this conflict. The only thing India is required to do is -to observe and analyse the current scenario and act accordingly.
- d) **The hike in Steel prices could be beneficial for India, said Amit dixit, Director of a Mumbai based firm.** Ukraine and Russia exports about 11 percent of seaborne steel to the world. Most of it is intended for Southeast Asia. As due to crisis, the supplies have been disrupted, this can be an opportunity for Indian Steel makers to enter the market.
- e) **During this conflict, US and its many ally-based organisations have terminated their operations in Russia. Even SWIFT, an international organisation, connected with more than 200 countries and 11,000 banks (as mentioned earlier) worldwide, handling more than 4 crore transactions in a single day, has cut ties with Russia. So, there is a vacuum, and this can be filled by India's own UPI(Unified Payments Interface).** During financial year 21-22, UPI has crossed its transactions to \$1 Trillion. If UPI succeeds in filling this vacuum, it will be a great leap for India in the financial sector.

- f) **The Aviation Industry** is also grounded in Russia. Large number of aircrafts may be on lease agreements that may be suspended. Or due to restricted sanctions, their insurance cover may be stopped. In this case, India can help its ally by sending some financial aid and establish itself in such industries. From such operations, it will be able to increase in the forex exchanges and revenues.
- g) **India is considering guarantees of lenders' letters of credit and soft loans for exporters hit by a cash squeeze following.** Government is also planning, asking state-owned banks to lend to exporters at reduced rates or provide funds to them directly up to the amount of pending payments from Russia and Ukraine.

ANALYSIS

The crisis between two countries Russia and Ukraine has not only effected the Indian economy but has shattered the global world. Supply chains have been disrupted leading to fall in Imports as well as exports from these countries. In absence of a perfect substitute of trading country, some sectors which depend mainly on oil as a key input, like chemicals, fertilisers, gas utilities, refining and marketing will be affected negatively. While few sectors can gain. Experts differ in their opinion about this matter.

Sinha, Sunil, research director and principal economist at India Ratings, says that the Russia–Ukraine crisis has stoked uncertainty in global trade and will have effect on oil and other commodities. India, though not having significant merchandise trade with Russia, it stands to lose economically as supply of certain goods will be disrupted, caused by western sanctions.

Verma, Sonal, chief economist at Nomura Holdings, said in a report, “Despite India’s limited direct exposure, the combination of supply disruptions and the ongoing terms of trade shock will likely weigh on growth, result in sharper rise in inflation, and (lead to) a wider current account deficit.”

Union Finance Minister Nirmala Sitaraman is concerned about exports of Indian farm produce to Ukraine and Russia being disrupted.

Another News Organisation reported that India’s trade with Russia would be negatively affected with reference to commodities like—automobile components, pharmaceuticals, engineering goods, agriculture product, and telecom equipment.

Findings of the study

The findings of the current study are that the ongoing war is between Russia and Ukraine is a big blow to the whole world. It is going to hurt the growth rate as well as trade. As India is the biggest importer of edible oils from these two countries, around 90 % of its domestic need, the supply disruptions would definitely lead to hike in prices of cooking oil and crude oil leading in turn to inflation.

CONCLUSION

The ongoing conflict between Russia and Ukraine is big hit on the global economy, destructing huge resources of the two economies, creating uncertainty in trade all over the world. It has huge impact on edible oil, crude oil, other commodities like wheat, corn, metals, fertilizers etc. They are the biggest exporters and suppliers of edible oil, wheat crude oil, and other commodities to the entire world. But the war has disrupted the supply chains leading lot of inconveniences to the importers as well as traders. Being the major suppliers of wheat and cooking oil, Russia and Ukraine account together for one fourth of the world exports. So a significant hike has been noticed in the prices of edible oil, gas and crude oil. But for India, there is a silver lining amongst the dark cloud.

India is a country that never gives up and finds a way through any adverse situation. So it is making the conflict as an opportunity, moving ahead, ready to become a role model for the global world.

References

1. <https://taxguru.in/corporate-law/impact-russia-ukraine-conflict-indian-economy.html>
2. <https://www.indiatoday.in/diu/story/india-affected-by-russia-ukraine-war-day-100-of-https://www.tv9hindi.com/knowledge/trade-between-russia-and-india-know-import-and-export-details-in-indo-russia-trade-check-here-all-details-1160705.html/ampwar-1957134-2022-06-01>
3. <https://www.tv9hindi.com/knowledge/trade-between-russia-and-india-know-import-and-export-details-in-indo-russia-trade-check-here-all-details-1160705.html/amp>
4. <https://www.indianembassy-moscow.gov.in/overview.php>
5. <https://tradingeconomics.com/india/imports/russia>
6. <https://economictimes.indiatimes.com/news/defence/view-the-root-cause-of-the-ukraine-conflict/articleshow/89807225.cms>
7. Five reasons why Russia is bogged down in Ukraine
8. Rudroneel Ghosh | TNN | Updated: Mar 24, 2022, 09:29 IST
9. https://en.wikipedia.org/wiki/Prelude_to_the_2022_Russian_invasion_of_Ukraine
10. <https://m.economictimes.com/news/international/world-news/the-cost-of-war-how-russias-economy-will-struggle-to-pay-the-price-of-invading-ukraine/articleshow/90194979.cms>
11. <https://www.npr.org/2022/05/10/1093066817/ukraine-war-gas-prices-refugees>
12. <https://www.euronews.com/next/2022/04/22/war-in-ukraine-has-already-caused-60bn-in-damage-could-russia-s-frozen-assets-foot-the-bil>
13. <https://newsable.asianetnews.com/gallery/india-defence/loud-and-clear-lessons-to-be-learnt-from-russia-ukraine-war-army-chief-rbmgsi>

समाचार पत्रोंमें इन्फर्मेसन टेक्नोलोजी

प्रा. डॉ. सुहास दुर्गादास पाठक

सहयोगी प्राध्यापक, स्वा. रा. ती. म. विद्यापीठ, नांदेड.

समाचारपत्र छपनेवाले समाचारों और लेखोंका दायरा अब केवल राजनैतिक या सामाजिक पृष्ठभूमियाले समाचारोंतकही सीमित नहीं रहा है। मानव जीवन से संबंधित हर एक पहलू की स्वरूप से पत्रकारिता हो सकती है। इस स्तरपर आज स्पेशलाईझेशन का जमाना आ गया है। साहित्य, संस्कृति संगीत, फिल्म, खेलकूद शिक्षा से संबंधित महिलाओं की समस्याएँ कृषि क्षेत्र से संबंधित ऐसी न जाने कितनेही विषयोंकी पत्रकारिता आज के दौर में विकसित हो चुकी है। इस तरह इन्फर्मेसन टेक्नोलोजी क्षेत्र में हुए बहुतेरे विकास की वजह से इस क्षेत्र में हो रहे विकास का ब्यौरा पाठकोंतक पहुँचानेवाली इन्फर्मेसन टेक्नोलोजी की पत्रकारिता विकसित हो चुकी है। इस क्षेत्र में हर दिन हर क्षण जो तकनीकी बदलाव आ रहे हैं उनकी पूरी जानकारी पाठकोंतक पहुँचाकर उन्हें अपडेट रखना आवश्यक हो गया है। शुरुवाती दौर में कुछ गिनेचुने समाचारपत्रोंनेही इस क्षेत्र की ओर ध्यान दिया। लेकिन आजकल सभी समाचारपत्र इस ओर ध्यान दे रहे हैं। इसका प्रमाण हमें आजकल कोई भी समाचारपत्र पढ़कर आसानी से मिल सकता है।

इन्फर्मेसन टेक्नोलोजी इस शब्द से आज हमारे देश के लोग भलीभाँती परिचित हो गये हैं। किसी जमाने में प्राचीन सभ्यता और कृषिप्रधान ऐसी पहचान जिस देश की थी वह देश आज डिजिटल इंडिया बननेकी और अग्रेसर हो रहा है। इस डिजिटल क्रांती के बारे में सरकारका भी दृष्टीकोण पहले से कहीं ज्यादा सकारात्मक और पहल करनेवाला होने की वजह से डिजिटल इंडिया यह मात्र कविकल्पना न रहकर मूर्तरूप लेती दिखाई पड़ रही है।

भले समाचारपत्र इस क्रांती की अनदेखी कैसे कर सकते थे? लेकिन यह इलेक्ट्रानिक मिडिया खुद ही समाचारपत्रों के स्पर्धक के रूपमें आने की वजह से मुद्रित माध्यम जगत में इलेक्ट्रानिक मिडिया के प्रति शुरुवाती दौर में बड़ा ही कड़वा भाव था। कम्प्युटर यह मनुष्य को आलसी बनानेवाला यंत्र है इस बात से लेकर तो गैरजिम्मेदाराना पत्रकारिता और इन्सान के मस्तिष्कको गुलाम बनानेवाला यह मिडिया है यहाँ तक इल्जाम इस मिडियापर लगाये गये थे। मुद्रित माध्यमों का भविष्य अब अन्धः कारमय हो गया है ऐसा डर पैदा हो गया था। यद्यपि भारतीय समाचारपत्रोंने स्वाधीनता संग्राम में और भारतीय जनमानस के सामाजिक बदलाव में जो योगदान दिया है वह एक बड़ा ही गौरवपूर्ण इतिहास है। यह सब इस डिजिटल क्रांती की बाढ़ में खत्म न हो जाये ऐसा शक का माहौल पैदा हुआ था इसलिए प्रिन्ट मिडिया, इलेक्ट्रानिक मिडिया के स्वागत या स्वीकार के लिए कतई तैयार नहीं था। लेकिन कम्प्युटरीकरण की वजह से ही समाचारपत्रों के ढाँचे में बदलाव आना शुरु हुए छपाई की तकनीक और कम्प्युनिकेशन की वजह से इतने बदलाव आये की मुद्रित समाचारपत्रोंकाही इसमें उत्कर्ष हुआ। यह दोनो विधायें एक दुसरे की भलाईही कर सकती है ऐसा प्रतीत होने के बाद खुद समाचारपत्रोंनेहीइलेक्ट्रानिक मिडिया और इन्फर्मेसन टेक्नोलोजी के क्षेत्र में हर दिन होनेवाले बदलाव के बारेमें जानकारी देना प्रारंभ किया। मुद्रित माध्यम ने इलेक्ट्रानिक मिडिया का किया हुआ यह स्वागत दोनो विद्याओंके लिए लाभदायी ही रहा।

समाचारपत्रों में इन्फर्मेसन टेक्नोलोजी क्षेत्र के समाचार और लेखोंका चलन क्यों बढ़ा:

टीवी एलसीडी टीवी, एलईडी टीवी, कम्प्युटर, टैब, आयपैड, एन्ड्राईड मोबाईल ऐसे सब नये नये उपकरण संशोधित हो रहे हैं। इन सब उपकरणों में हो रहे बदलाव की जानकारी उन पाठकोंतक पहुँचाना आवश्यक हो गया है जो पाठक आज भी इन्फर्मेसन टेक्नोलोजी से कम्प्युटरीकरण से पूरी तरह से परिचित नहीं हैं। इन सब उपकरणोंको प्रयोग में लाने के लिए कुछ तकनीकी दिमाग की या जानकारी की जरूरत होती है। यह केवल रेडिओ या टीवी का बटन शुरु करने तक सीमित नहीं है। इसके लिए टेक्नो सेव्ही बनना पडता है जो जनरेशन कम्प्युटरसे भलीभाँती परिचित नहीं है उनके लिए यह कुछ मुश्किल साबित होता है इसलिए उनके लिए यह आसान तरीका है की अखबार में छपे हुए समाचार और लेखोंका सहारा लिया जाए और फिर उस जानकारी के सहारे आय. टी. या कम्प्युटरीकरण थोडा-थोडा सिखा जाए। समाचारपत्रही अब उनके कम्प्युटर शिक्षक की भूमिका निभा रहे हैं। और इस डिजिटल क्रांती से इस पुरानी पिढी को जोड़कर रखनेका प्रयास कर रहे हैं।

लेकिन जिस नयी पिढीने कम्प्युटर, टैब मोबाईल यह सब उपकरण बचपन से ही देखे है उन्हें यह सबकुछ अजुबा नहीं लग रहा है। उनके लिए तो इस बातपर भरोसा करना मुश्किल है की यह सब पहले नहीं था। नई पिढी के बच्चे इन गैजेट्सका उपयोग करना इसने जल्दी सीख जाते है की पुरानी पिढी के लोग उन्हें देखते ही रह जाते है बल्की इनकी बहोत सारी समस्याएँ छोटे बच्चे ही सुलझा देते है। यद्यपि पुरानी पिढी अब इन्फर्मेसन टेक्नोलोजी कितनी उपयुक्त चीज है इसके बारे में पूरी तरह से आश्वस्त हो गयी है। लेकिन फिर भी इन उपकरणों का प्रयोग आज भी उनके लिए मुश्किल प्रतीत होता है। सीखने की गती से कही ज्यादा टेक्नोलोजी की गती होने से उन्हें मुश्किलों का सामना करना पड़ता है। वैसे तो कम्प्युटर ही आपको बहुत कुछ सिखाता है। लेकिन उसके लिए बिना हिचकिचाहट के बहुत सारे ऑपशन्स खंगालने होते है जो की पुरानी पिढी के लोगोंको मुश्किल लगता है इसलिए वो अपने उस जीवनपर्यंत साथी समाचारपत्रोंका सहारा लेते है जिसे पढते वक्त वे आरामदेह महसूस करते है। हर अपे का वापर कैसे हो, हर अप्शन कैसे ढुंढा जाये, नया कौनसा उपकरण इजाद हुआ है इसकी पुरी पुरी जानकारी समाचारपत्र में छपे समाचार और लेखों से लेकर उसका प्रयोग अपने कम्प्युटर पर या मोबाईल पर करने का प्रयास यह पुरानी पिढी कर रही है।

सारांश :

इन्फर्मेसन टेक्नोलोजी की इस अभूतपूर्व क्रांती की वजह से सारे विश्व की आधुनिक समाज की संरचना में बदलाव आ रहा है। ज्ञान के भंडार सभी लोगोंके लिए खुले है। जाति, धर्म, देश, भाषा और विभिन्न विचारधाराओंकी श्रृंखलाएँ कमजोर पड़ती दिख रही है और सारा मानवसमाज वैश्विकरण की ओर गती से बढ़ रहा है। इस बदलाव का साक्षी मिडिया है। भविष्य में कौनसी तकनिक आयेगी इसका आज हम सिर्फ अंदाज लगा सकते है। आज के जीवन का आनंद हम तकनिकी जानकारी से ही अच्छी तरह से ले सकते है। इस तथ्य को ध्या में रखकर समाचारपत्रों ने इन्फर्मेसन टेक्नोलोजी को बहुत सारा महत्व दिया और इन्फर्मेसन टेक्नोलोजी से संबंधित समाचार और लेखों को बहुत महत्वपूर्ण स्थान देकर समाज के प्रति जिम्मेदारी की भूमिका अदा की है ऐसा प्रतीत होता है।

संदर्भ :

1. पत्रकारितेचा इतिहास - लेले आर. के.
2. सामाजिक संशोधन पद्धती - भांडारकर पु.ल.महाराष्ट्र ग्रंथ निर्मिती मंडळ, नागपूर
3. इंटरनेट एक कल्पवृक्ष - आपटे मोहन, राजहंस प्रकाशन, पुणे
4. माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान - वर्तक अक्षक कुसुम प्रकाशन, पुणे

निराला का कथा साहित्य: समाज दर्शन

डॉ० विशु मेघनानी

सिन्दरी कॉलेज, सिन्दरी

“साहित्य समाज का दर्पण होता है।” प्रत्येक साहित्यकार समाज से कुछ लेता है और तब समाजको कुछ देता है, क्यों कि साहित्य और समाज का एक-दूसरे से घनिष्ठ संबंध होता है। साहित्य समाजको प्रभावित करता है और स्वयं प्रभावित होता है। इस प्रकार युगद्रष्टा साहित्यकार की दृष्टि समाज सापेक्ष होती है। वह समाज की उपेक्षा नहीं करता बल्कि सामाजिक परिवेश और उसके भीतर चलरहे अन्तरद्वंद्व कोभी वह सुनता है, देखता है, परखता है और तब उसका चित्रण करता है। समाज की समस्याओंको देखकर उनके निराकरण का रास्ताढूढता है। उसी के अनुरूप वह उसका उपचार करने का प्रयत्नभी करता है। निराला भी ऐसेही प्रमुख समाज चिंतक कलाकारथे जिन्होंने अपने कथा-साहित्य के माध्यम से समाज का यथार्थ चित्रण करने का प्रयास किया है। उनकी सामाजिक दृष्टि निस्संदेह अभिनव है।

सामान्यतः समाज शब्द का प्रयोग मनुष्यों के समूह के अर्थमें किया जाता है। पर समाजशास्त्र में समाज शब्द का प्रयोग समुदाय, समूह, संगठन या समष्टि के अर्थमें नहीं किया जाता है। वहाँ इस परिभाषिक शब्द से जो अभिप्रेत है उसे समझलेना आवश्यक है।

मनुष्य का समाजमें रहना उसकी नियति है, क्योंकि मनुष्य एक सामाजिक प्राणी होता है। अपनी इस प्र. ति के कारणही मनुष्य एक समुदाय या संगठन बनाता है। एक संगठन का अंग होने के कारण मनुष्योंको एक निश्चित व्यवस्था का अनुसरण करना होता है। एक निश्चित मर्यादामें रहना पड़ता है। दूसरों के साथ संबंध होने के कारणही मनुष्योंको यह सोचना पड़ता है कि उनका कौनसा व्यवहार उचित है कौनसा अनुचित है, और उसके आधारपरही वह अपने आचरणको अपनाता है। समाजमें जाति-भेद, वर्णव्यवस्था की विषमता का जो अनुभव निराला ने कियाथा उसको उन्होंने अपने कथा-साहित्य के माध्यम से अभिव्यक्त किया। निराला का सामाजिक दृष्टिकोण बड़ा व्यापकथा उन्होंने अपनी गहन अनुभूति और अंतरभेदिनीदृष्टि द्वारा समाजको अच्छी तरह देखा-परखा था। समाज के विभिन्न वर्गों का, उनकी अच्छाई और बुराईयों का, उसके विभिन्न स्तरों का, उन्होंने यथा तथ्य चित्रण अपने लेखन द्वारा किया। समाजमें व्याप्त कुप्रथाएँ अंधविश्वास, रुढ़ियाँ इत्यादि का उन्होंने खंडन किया है। वेश्या समस्या, विधवाविवाह, अनमेलविवाह, बाल-विवाह, वृद्ध विवाह आदि समस्याओं से समाजभी ग्रस्तथा इसका निरालाजी ने अपनी ओर से निराकरणका रास्ता लेखन द्वारा प्रस्तुत किया है।

निराला के कथा-साहित्य में सामाजिक विषय समाज चिरंतन है जो सामाजिक समस्याओं का भी चिरन्तन होजाना आश्चर्यजनक तथ्य नहीं है। समाजमें अनेक प्राणी होते हैं, जिसके कारण सबके विचारों में मतभेद भी होता है इसीकारण समस्याएँ उत्पन्न होती हैं। हर युगमें कोई-न-कोई सामाजिक समस्याएँ रहीं हैं। निराला के युगमेंभी सामाजिक परिस्थितियाँ जिस प्रकार थीं उनसे सामाजिक समस्याओं का जन्म हुआ। उस समय समाजमें अनेक कुरीतियाँ व्याप्तथीं, सबसेबड़ी समस्याजोथी वह नारी शोषण, नारीपर अत्याचार की समस्या। परंतु इन सभी समस्याओं से हटकर एक समस्या जो सबसे बड़ी थी वहथी देश की गुलामी। इसका फायदा उठाकर समाज-सुधारकों ने यह कहने दिया कि जबतक देशको आजादी नहीं मिलती तबतक देश के अंदर की समस्या पर ध्यान न दिया जाए। परंतु कुछ सुधारकों का यह कहनाथा कि सामाजिक समस्याओंपरभी ध्यान दिया जाए क्योंकि वे समाज सेवा को ही देश भक्ति मानते थे। विशेष रूप से इसका लाभ ईसाई मिशनरियों ने उठाया उन्होंने अपने धर्म का प्रचार करने के लिए स्कूल तथा आश्रम आदि खोले, लोगों की मददकर ईसाई धर्म का प्रचार करने लगे। समाजसुधारकों ने सबसे पहले नारी की समस्याको हल करने का बीड़ा उठाया। जिनमें विधवा विवाह, बाल विवाह निषेध, नारी शिक्षा, जातिव्यवस्था का विरोध आदि समस्याएँ थी। परंतु रुढ़िवादी तत्वों का प्रभुत्व होने के कारण कोई भी इन मान्यताओं को स्वीकार नहीं करताथा जो इसे मानता उसे समाज से बहिष्कृत करदिया जाता। इसलिए इस समाधान के लिए कईनारी संस्थायें, नारी केन्द्र खोलेगए। नारीको शिक्षा देना सर्वप्रथम कार्य हो गया। विधवाओंको स्वावलंबी बनाना, उसके लिए भी शिक्षा जरूरी थी। इस समय नारीको गृहणी के रूप में ही देखा जाताथा इसलिए उसे गृहविज्ञान से संबंधित शिक्षा दीगई। इस समय अछूतों की समस्याभी विकराल रूप धारण कियेहुए थी इसलिए अछूतोद्धार के लिए गाँधीजी ने आंदोलन चलाये। इस समय सामंत वर्ग का बोलबाला था। पूँजीपति अपने से छोटों का शोषण करते थे। मालिक और मजदूर व शोषक और शोषित ये प्रमुख वर्गथे।

इस तरह जब निरालाजी ने साहित्य में पदार्पण किया तब समाज अनेक सामाजिक समस्याओं से जूझ रहा था। ऐसे समयमें जो लेखक जन्मलेते हैं उनका ध्यान इन्हीं समस्याओंपर केन्द्रित रहता है तथा इसे हलकरने का उपाय वह खोजता रहता है। यही निरालाजी ने किया उन्होंनेभी अपने उपन्यासों और कहानियों में युगीन सामाजिक समस्याओंको ही चित्रित किया है तथा उसके हल प्रस्तुत किये हैं। क्योंकि देश के नागरिक का

यही कर्तव्य है कि अपने साहित्य के माध्यम से इन समस्याओं पर प्रकाश डाले तथा इन्हें हल करने के उपाय खोजे। देश के लोगों का ध्यान अपनी रचनाओं के माध्यम से इस ओर खींचे। इस तरह जब निरालाजी ने साहित्य में पदार्पण किया तब समाज अनेक सामाजिक समस्याओं से जूझ रहा था। ऐसे समय किसी भी लेखक का ध्यान इन्हीं समस्याओं पर केन्द्रित रहता है तथा इसे हल करने का उपाय वह खोजता रहता है। यही निरालाजी ने किया उन्होंने भी अपने उपन्यासों और कहानियों के माध्यम से युगीन सामाजिक समस्याओं को ही चित्रित किया है तथा उसके हल प्रस्तुत करने का प्रयास किया। क्योंकि देश के नागरिक का यही कर्तव्य है कि अपने साहित्य के माध्यम से इन समस्याओं पर प्रकाश डाले तथा इन्हें हल करने के उपाय खोजे। देश के लोगों का ध्यान अपनी रचनाओं के माध्यम से इस ओर खींचे।

निरालाजी ने अपने कथा-साहित्य में नारी संबंधी समस्याओं को निरूपण किया है। हिन्दी उपन्यास साहित्य में सर्वप्रथम विधवा विवाह की समस्या का जो उचित समाधान दिखाई देता है वह निराला ने 'अलका' उपन्यास के माध्यम से ही प्रस्तुत किया है। उन्होंने अपने दूसरे उपन्यास 'अप्सरा' में वेश्या समस्या का चित्रण किया है। इसमें उन्होंने वेश्या पुत्री कनक जो उच्च शिक्षित है, उसका विवाह कराकर रुढ़िवादी मान्यताओं को तोड़ा है। 'निरुपमा' उपन्यास में वर्णव्यवस्था पर प्रहार किया है। लंदन से शिक्षा प्राप्त करके लौटे डॉक्टर कोचमार का पेशा करते हुए दिखाया है। इसमें यही बताया गया है कि रुढ़िवादी लोग भले ही उच्च शिक्षा ग्रहण करें परंतु वे अपने विचार नहीं त्याग सकते।

निराला ने अपने कथा-साहित्य में सामाजिक परिस्थितियों को ही अपने उपन्यास और कहानियों की विषय-वस्तु बनाई है। अपनी कहानियों में भी उन्होंने शोषित नारी का ही चित्रण किया है। देवी, लिली, सुकुल की बीबी इत्यादी सभी कहानी संग्रहों में भी वेश्या समस्या, नारी शिक्षा की समस्या, नारी की समाज में स्थिति आदि का चित्रण किया है।

निराला के कथा-साहित्य में युगीन समाज का चित्रण: निराला ने अपने कथा-साहित्य में युगीन समाज का सुंदर चित्रण किया है—

जातिव्यवस्था, खान-पान, वेशभूषा, रुढ़ि और अंधविश्वास का वर्णन निरालाजी ने निरुपमा उपन्यास के माध्यम से वर्णव्यवस्था पर व्यंग्य किया है। उन्होंने ज्योतिर्मयी कहानी में सामाजिक नियमों तथा पुरुष जाति की स्वच्छन्दता पर व्यंग्य किया है। 'अप्सरा' उपन्यास, 'कमला' कहानी के माध्यम से उन्होंने जातिभेद को चित्रित किया है। इस प्रकार निरालाजी ने अपने उपन्यासों और कहानियों के माध्यम से जातिव्यवस्था, वर्णव्यवस्था, साम्राज्यादिक व्यवस्था आदि की आलोचना की है। उस युग में समाज में अनेक रुढ़ियाँ थीं तथा अंधविश्वास फैला हुआ था इसे निराला ने अपनी कहानियों में चित्रित कर अंधविश्वासों का भण्डाफोड़ किया है। निरालाजी ने अपने रचनाकाल में जिस सामाजिक रूप को देखा उसका यथार्थ चित्रण किया।

सामाजिक जीवन मूल्यों का अंकन प्रत्येक समाज में सामाजिक जीवन को सुचारु रूप से चलाने के लिए कुछ व्यवस्थाओं का संयोजन किया जाता है। वर्णव्यवस्था, शासनव्यवस्था, आर्थिक व्यवस्था आदि ऐसी ही व्यवस्थाएँ हैं। इन व्यवस्थाओं अथवा जीवन पद्धतियों में जबतक युगानुरूप परिवर्तनशीलता एवं गतिशीलता के गुणविद्यमान रहते हैं तभीतक ये समाज के लिए उपादेय रहती हैं किंतु जब इनमें से किसी में भी रुढ़िवादी जड़ता आजाती है तो वह समाज के पतन का कारण ही बनती है। निराला ने भारतीय समाज और संस्कृति के पतन का सूक्ष्म अध्ययन करने के पश्चात् वर्णव्यवस्था की वृत्तिको इसका मूल कारण माना है। वे परिवार को एक महत्वपूर्ण सामाजिक संस्था मानते हैं। उनके अनुसार स्त्री-पुरुष के काम-संबंधों, स्थूलनाते रिश्तों और परिजनों के भरण-पोषण का निर्वाह ही पारिवारिक जीवन का लक्ष्य नहीं है, अपितु पारिवारिक सीमाओं से ऊपर उठकर आध्यात्मिक समाजीकरण को प्राप्त करना ही उसका साध्य होना चाहिए।

समाज से ही व्यक्ति और परिवार का अस्तित्व, सत्ता अक्षुण्ण है। व्यक्ति का सही अर्थों में पारिवारिकरण समाज के माध्यम से ही संभव है। समाज अथवा सामाजिक सदस्यों के मन-मस्तिष्क में एक-दूसरे के प्रति अन्तर्निहित श्रद्धा सम्मान, सहयोग, सद्भावना, कर्तव्यबोध, आत्म-नियंत्रण, उत्तरदायित्व की भावना, कर्तव्य बोध, प्रेम, स्नेह, मोह, ममता, वात्सल्य, त्याग, उदारता, सहिष्णुता-भय, सुरक्षा, न्याय इत्यादि विशिष्ट गुणों को उभारा गया है। इस प्रकार इन गुणों का वहन करनेवाली शक्ति या अनुभूति की भावना सामाजिक भावना कहलाती है। निरालाजी ने साहित्य में सामाजिक भावनाओं का खुलकर प्रयोग किया है।

इस युग में लोगों में अंधविश्वास व्याप्त था, लोगों की सोचलकीर के फकीर एवं रुढ़िवादी थीं। वे संस्कार के पचड़ों में जकड़कर अपना भला-बुरा समझने को भी तैयार न थे। निरालाजी की कहानी 'अर्थ' में हिन्दू धर्म के संस्कारों पर व्यंग्य किया है किस तरह बालक मस्तिष्क पर ये संस्कार अपना असर डालते हैं। रामकुमार बचपन से ही इन संस्कारों को देखता है तथा ये संस्कार उसके मन पर घरकर लेते हैं। वह सोचता है कि केवल पूजापाठ इत्यादि से ही गृहस्थी चलेगी और वह निठल्ला रहता है केवल पूजा अर्चना करता है। धीरे-धीरे वह 'अत्यंत' गरीब हो जाता है पर उसका विश्वास अंत तक कायम रहता है।

“स्वामी शारदानंदजी महाराज और मै” से निरालाजी को जिस रहस्यमय आकर्षण का अनुभव हुआ उसका उल्लेख करनाही उनका लक्ष्य रहा है। इसके माध्यम से उन्होंने साधुओं के चमत्कारिक कार्योंपर भी अविश्वास प्रकट किया है। “भक्त और भगवान” में ईश्वर संबंधी चिंतन के रूप में अध्यात्मतत्व का प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष निरूपण हुआ है। “निरूपमा” उपन्यास में पिछड़े हुए अंधविश्वासी रुढ़िवादी समाज के दर्शन होते हैं जो अपनी लीक बदलना नहीं चाहता। कुमार एम० ए०, पी-एच० डी० है, पर समाज स्वागत नहीं करता बल्कि उसकी शिक्षा का उपयोगभी नहीं लेता, उसे तिरस्कृत करता है।

इस युगमें आर्थिक स्थितियाँ दयनीय थी। भीषण अकाल आदि के कारण किसानोंको कारखानों में काम करना पड़ा। जमींदार वर्ग समृद्ध होता जा रहा था वह लगान वसूलकरता तथा अन्न का एक चौथाई हिस्सा किसानों को मिलता। जमींदार इन किसानों का शोषणकर स्वयं पूजीपति होते जा रहे थे। इसी युगमें प्रथम विश्वयुद्ध होने के कारण विश्व की हालत और भी गिरगई। निराला ने अपने उपन्यासों और कहानियों में इन आर्थिक स्थितियों का यथा स्थान चित्रण किया है।

प्रकृति जीवन का प्रभाव निरालाजीपर था जिसके कारण इन्होंने अपने उपन्यासों और कहानियों की कथा गांव के स्वच्छंद वातावरण से की है। गाँव में खेतों की हरियाली तथा स्वच्छंद जीवन का चित्र प्रस्तुत किया है। इसी तरह शहरी जीवन को प्रस्तुत करते समय भी प्राकृतिक दृश्यों व वातावरण का चित्रण सहजतापूर्वक अपने रचनाओं में किया है। उनके चित्र बड़े मनोरम हैं।

इस समय देशमें राष्ट्रीय आंदोलन जोरोंपर चल रहे थे। ब्रिटिशों का शासनथा। ब्रिटिशों ने अपने स्वार्थ के लिए हिंदू-मुस्लिमों में फूट डालकर अपना शासन करना चाहा। अंग्रेजों ने मुस्लिमों से यह कहकर कितु महमें हिंदुओं से ज्यादा प्रिय हो अपने में मिला लिया तथा हिंदू-मुस्लिम वैमनस्य उत्पन्नकर दिया। इन्हीं कारणों से राष्ट्रीय आंदोलन का सूत्रपात हुआ।

‘अलका’ उपन्यास में देशभक्ति व समाजसेवा के अनेकचित्र अंकित हैं। निराला का “चोटी की पकड़” उपन्यासभी 1946 में स्वदेशी आंदोलन की पृष्ठभूमिपर लिखा गया एक अधूरा उपन्यास है। इसमें उस समय का वर्णन है जब बंग-भंग आंदोलन जोरोंसे चल रहा था। इसमें तत्कालीन राजनीति का चित्रण मिलता है। इसमें स्वदेशी वस्तुओं को ही उपयोग में लानेपर जोर दिया गया है। विदेशी वस्तुओं का बहिष्कार कर देशको बचाया जा सकता है। उस समय हिंदू-मुस्लिम वैमनस्य की भावना भी पनपी हुई थी जिसके कारण जातिभेदको भी बढ़ावा मिल रहाथा। इसका भी इस उपन्यासमें यथार्थ चित्रण किया गया है। ‘कमला’ कहानी में हिंदू-मुस्लिम संघर्ष के भीषण परिणामोंको दिखाया गया है “चतुरी-चमार” में भी एक साधारणचमार के मनमें देश के स्वतंत्रता आंदोलन में सहर्ष भागलेने का साहस दिखाया है। “देवी” कहानी में भी राजनीतिक व्यवस्था पर व्यंग्य किया गया है।

इस प्रकार निरालाजी की सामाजिक दृष्टि बड़ीही व्यापक थी। उन्होंने तत्कालीन सामाजिक गतिविधियों की अपने उपन्यासों और कहानियों के माध्यम से सजग अभिव्यंजना की है। उनका समाज के प्रतिचिंतन निःसंदेह अभिनंदन के योग है।

अतः इस प्रकार उपयुक्त संदर्भों के अध्ययन से यह पता चलता है कि निराला अपने कथा-साहित्य में समाजदर्शन का जो रूप दिग्दर्शन कराये हैं, वह अपूर्व है। वे स्वस्थ समाज का निर्माण करना चाहते थे। ढोंग और पाखंड से उन्हें सदा से चिढ़ थी। विद्रोही व्यक्तित्व होने के कारणही उनके द्वारा चित्रित पात्रोंमें भी इस प्रवृत्ति के दर्शन होते हैं। इस प्रकार निराला समाज वेत्ता और सजग कलाकारथे।

संदर्भ—

1. निराला की साहित्य साधना एक अनुशीलन-मोहन चौहान
2. निराला की साहित्य साधना-1,2,3-रामविलास शर्मा
3. हिन्दी कहानी: अंतरंग पहचान-रामदरश मिश्रा
4. निराला साहित्यमें प्रतिरोध के स्वर-विवेक निराला
5. निराला-इन्द्रनाथ मदान
6. महाप्राणनिराला-समग्रमूल्यांकन-वीरेन्द्र सिंह
7. निराला-रामविलास शर्मा
8. अलका, अप्सला, चतुरीचमार, शुक्ल की बीवी, देवी, निरूपमा-निराला

अनुसूचित जनजातियों के विकास का ऐतिहासिक परिपेक्ष में अध्ययन

अविनाश नेगी

एम.ए., राजनीतिक विज्ञान, दिल्ली विश्वविद्यालय, यूजीसी-नेट,
वी.पी.ओ. आसरंग, तहसील-मूरंग, जिला-किन्नौर, हि.प्र.-172109,

सार

यह लेख भारत में अनुसूचित जनजातियों के विकास का ऐतिहासिक परिपेक्ष में व्यवस्थित अध्ययन करती है। इस लेख में भारत में जनजातियों के विकास को चार चरणों में बांटा गया है, जिसके प्रथम चरण में ब्रिटिश राज से पूर्व, दूसरे चरण में ब्रिटिश राज के दौरान, तीसरे चरण में संविधान सभा एवं संवैधानिक प्रावधान तथा चौथे चरण में आजादी के बाद के समय का वर्णन किया गया है। इस लेख के माध्यम से इतिहास के विभिन्न चरणों में जनजातीय समुदायों के प्रति सरकार, शासक वा प्रभावशाली समाज के दृष्टिकोण, नीतियों एवं व्यवहार का वर्णन किया गया है तथा जनजातियों से संबंधित समकालीन समस्याओं की ओर संकेत किया गया है।

कुंजी शब्द

आदिवासी, संविधान, जनगणना, अस्तित्व, जनजाति

प्राक्कथन

भारत की जनगणना 2011 के अनुसार कुल आबादी का 8.6% जनसंख्या अनुसूचित जनजातियों की है, जो 10.43 करोड़ है। भारत की जनजातियां स्वयं को इस देश का मूलनिवासी मानते हैं। भारत में अनुसूचित जनजाति को आदिवासी, वनवासी, आदिम जाति आदि नामों से जाना जाता है। इंपीरियल गेजेटियर ऑफ इंडिया के अनुसार "जनजाति समान नाम धारण करने वाले परिवारों का एक संकलन है जो समान बोली बोलते हो, एक ही भूखंड पर अधिकार करने का दावा करते हो अथवा दखल रखते हो, जो आमतौर पर अंतर्विवाही नहीं है, हालांकि मूल रूप से ऐसा हो सकता है।" भारतीय संविधान में अनुसूचित जनजातियों के संदर्भ में कोई स्पष्ट परिभाषा नहीं है, फिर भी विभिन्न समितियों की सिफारिशों तथा जनगणना रिपोर्ट के आधार पर किसी समुदाय को जनजाति के रूप में निर्देशित करने के लिए निम्नलिखित मुख्य मापदंड स्थापित हो चुके हैं, जिसमें आदिम लक्षण, विशिष्ट संस्कृति, भौगोलिक अलगाव, बाहरी समुदाय के साथ संपर्क करने में संकोच तथा सामाजिक एवं आर्थिक पिछड़ापन शामिल है। भारत का जनजातीय समाज वैदिक काल से लेकर ब्रिटिश सरकार के अधीन एवं आधुनिक समय तक अपने मूल स्वरूप और अस्तित्व को बनाए हुए हैं। प्रकृति से प्रेम एवं सह अस्तित्व उनकी विशेषता है। इसके अलावा वे सामान्य जनसंख्या से दूर दुर्गम जंगलों में रहते हैं, वे अपनी जनजातीय बोलियां बोलते हैं, आज भी आदिम व्यवसाय का पालन करते हैं एवं समुदाय के भीतर आर्थिक आत्मनिर्भरता होती है।

ब्रिटिश राज से पूर्व

वैदिक काल से ब्रिटिश साम्राज्य की स्थापना से पूर्व भारतीय इतिहास में जनजातियों का विभिन्न प्रसंगों में उल्लेख दर्ज है। इस काल में उल्लेखित प्रमुख जनजातियों में भील, किन्नर, किरीस, निषाद, वानर, द्रविड़, शवरा, पुलिंद, नागा आदि शामिल है। इस काल के दौरान इन्हें मुख्य रूप से वनवासी के रूप में जाना जाता था, वनवासी मुख्य आबादी से दूर जंगलों पहाड़ों में अपना जीवन व्यतीत करते थे। इस दौरान बाहरी लोगों से संपर्क न्यूनतम था तथा मुख्यधारा के हिंदू समाज द्वारा भी वनवासियों पर किसी भी प्रकार का दबाव या आक्रमण नहीं किया जाता था। इस काल में वनवासी स्वतंत्र रूप से अपने पारंपरिक कानूनों का पालन करते हुए जीवन निर्वाह करते थे। वनवासी समुदाय पूरी तरह से आत्मनिर्भर था एवं भिन्न-भिन्न कबीलों का अपना राजा होता था जो पारंपरिक कानूनों के आधार पर अपने कबीले का प्रशासन चलाता था। राजा द्वारा प्रशासन की सुगमता के लिए कबीले के कुछ सदस्यों को प्रशासनिक जिम्मेवारी दिया जाता था। जनजातीय समुदाय में किसी भी प्रकार की सोपानीयता नहीं थी, समुदाय के सभी सदस्यों को समान अधिकार प्राप्त थे। प्रकृति की पूजा, प्रकृति से प्रेम एवं वन्य भूमि वा वन्य पदार्थों का संतुलित उपयोग वनवासियों की सामान्य विशेषता थी।

भारतीय धर्मशास्त्रों एवं महाकाव्यों में भी वनवासियों के विभिन्न उल्लेख उपलब्ध है। रामायण महाकाव्य में वर्णित अयोध्या के राजा राम की लंका के राजा रावण पर जीत में वानर सेना ने अपनी महत्वपूर्ण भूमिका निभाई थी, जो वनवासी समुदाय से संबंधित थे। इसके अतिरिक्त रामायण महाकाव्य में वर्णित राम शबरी भेंट का

प्रसंग जनजातियों के अस्तित्व को दर्शाती है, शबरी राम की परम भक्त थी जो वनवासी समुदाय भील समुदाय से संबंध रखती थी। शबरी का राम से भेंट होना तथा उन्हें बेर खिलाना वैदिक काल में जनजातियों के अस्तित्व पर मुहर लगाती है। महाभारत महाकाव्य में वर्णित एकलव्य द्रोणाचार्य प्रसंग भी इसी कड़ी को आगे बढ़ाती है, जिसमें भील जनजाति से संबंध रखने वाले एकलव्य ने अपने गुरु द्रोणाचार्य को गुरु दक्षणा के तौर पर अपना अंगूठा अर्पित कर दिया तथा इतिहास में आदर्श शिष्य के रूप में अमर हो गया।

सामंत काल के बाद से हिंदुओं द्वारा वनवासी क्षेत्रों में प्रवेश तथा वनवासियों पर अपने धार्मिक एवं सांस्कृतिक विश्वासों को थोपने की प्रक्रिया प्रारंभ हुई। वनवासी कबीलों के हिंदूकरण की प्रक्रिया की शुरुआत हो गई। भक्ति आंदोलन ने इस प्रक्रिया को तेज धार प्रदान की, भक्ति आंदोलन से सबसे अधिक प्रभावित जनजातियों में मुंडा व उरांव जनजातियां शामिल थी जिन्होंने भक्ति आंदोलन के प्रभाव में आकर हिंदू धर्म के बहुत से कर्मकाण्डों को आत्मसात कर लिया था। इस दौरान बड़ी संख्या में वनवासियों का हिंदू धर्म में धर्मांतरण भी हुआ। मुस्लिम आक्रांताओं के आगमन के पश्चात बड़ी संख्या में हिंदू राजा पराजित होकर राज्य से दूर पहाड़ी एवं जंगलों की तरफ विस्थापित हुए जिस कारण वहां पहले से रह रहे जनजातियां अधिक बाहरी लोगों के संपर्क में आने लगे और उन पर अन्य धर्म का प्रभाव पड़ने लगा। इसके अतिरिक्त मुस्लिम आक्रांताओं द्वारा उत्तर पश्चिम सीमा क्षेत्र में बहुत से जनजातियों का धर्मांतरण कर इस्लाम का अनुयायी बना दिया।

ब्रिटिश राज के दौरान

भारत में ब्रिटिश राज्य की स्थापना के पश्चात जनजातियों एवं गैर जनजातियों के बीच संबंधों में तेजी से बदलाव आया तथा जनजातियों एवं गैर जनजातियों में संघर्ष गहराता गया। ब्रिटिश राज की स्थापना के साथ ही भारत में नई-नई तकनीकों का आयात हुआ, रेलवे की शुरुआत के बाद सुदूर जंगलों पहाड़ों तक भी आम जनसंख्या की पहुंच सुगम हो गई। बड़ी संख्या में लोग इन पहाड़ियों एवं जंगलों की तरफ जाकर बसने लगे जहां पर वर्षों से जनजातीय लोग अपना स्थाई निवास बना कर रह रहे थे। बाहरी लोगों के आगमन से जनजातीय लोगों के दैनिक जीवन पर प्रभाव पड़ने लगा। ब्रिटिश शासकों द्वारा बड़ी संख्या में वनों का कटान किया गया। ब्रिटिश प्रशासकों द्वारा इन पहाड़ी एवं जंगली क्षेत्रों में रेलवे विस्तार का लक्ष्य इन क्षेत्रों में उपलब्ध खनिज एवं अन्य वन्य संसाधनों का दोहन करना था। वहां रह रहे जनजातियों को पारंपरिक कृषि से हटकर नकदी फसल उगाने को मजबूर किया गया जिससे जनजातियों की आत्मनिर्भर अर्थव्यवस्था प्रभावित हुई। अब उन्हें कृषि करने के लिए धन एवं उपकरणों की आवश्यकता थी, वह अपनी इन आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए बाहरी जमींदारों वा ब्रिटिश प्रशासकों पर निर्भर हो गए। जनजातीय समाज पूरी तरफ से इन जमींदारों के ऋण के बोझ में दब गए। स्वतंत्र एवं आत्मनिर्भर रहने वाला जनजातीय समाज जमींदारों की दास्ता को मजबूर हो गया।

वहीं दूसरी ओर ब्रिटिश प्रशासन को बहुत से जनजातीय क्षेत्रों से प्रतिरोध का सामना करना पड़ा। भारत के कई हिस्सों में ब्रिटिश प्रशासकों की विस्तारवादी नीति के खिलाफ आदिवासियों ने सशस्त्र विद्रोह कर ब्रिटिश प्रशासकों को मुंह तोड़ जवाब दिया था। संथाल विद्रोह ब्रिटिश हुकूमत के विरुद्ध एक सशस्त्र विद्रोह था जो बिहार से लेकर बंगाल के इलाकों तक फैल गया था। संथाल भारत की महत्वपूर्ण जनजाति है, जो मुंडरी भाषा बोलते थे। संथालों के बड़े भाग को ब्रिटिश प्रशासकों ने ईसाई धर्म में परिवर्तित कर दिया था बावजूद इसके इनकी एकता में कोई परिवर्तन नहीं आया। संथालों का यह विद्रोह ब्रिटिश प्रशासकों द्वारा स्थापित जमींदारी व्यवस्था के कष्टों एवं ब्रिटिश प्रशासकों द्वारा वसूल किए जाने वाले उच्च कर के विरुद्ध विद्रोह था। विद्रोह का नेतृत्व कानू तथा सिद्धू मूर्मु के हाथ में था। भगवान बिरसा मुंडा के नेतृत्व में मुंडा विद्रोह भी ब्रिटिश प्रशासकों एवं जमींदारों के अत्याचारों के विरोध में एक सशस्त्र विद्रोह था। फसलों की उपज कम होने के बावजूद अधिक कर की वसूली से जनजातीय समुदाय में व्यापक असंतोष फैल गया जिस कारण मुंडा जनजाति ने सभी बाहरी लोगों को "दीकू" की संज्ञा दी और उनके विरुद्ध सशस्त्र विद्रोह का आवाहन किया। इसी क्रम में उत्तर पूर्वी भारत की पहाड़ियों पर नागा एवं मिजो जनजातियों ने लगातार सशस्त्र विद्रोह द्वारा ब्रिटिश प्रशासकों को अपने स्थाई निवास में आने से रोकने का प्रयास किया ब्रिटिश सरकार द्वारा ईसाई मिशनरियों की सहायता से बड़ी संख्या में जनजातीय लोगों का धर्मांतरण कराया गया। सरकार द्वारा मिशनरियों को जनजातीय इलाकों में जाने एवं ईसाई धर्म के प्रचार करने की खुली छूट दे रखी थी। मिशनरियों द्वारा जनजाति इलाकों में स्कूल एवं अस्पताल खोलकर भोले-भाले जनजातीय लोगों का धर्मांतरण कराया गया। लालच देकर भी इस कार्य को व्यापक स्तर पर अंजाम दिया गया, धर्मांतरण के इस खेल से भी जनजातीय समाज में असंतोष का माहौल था।

इन सभी विद्रोह को रोकने एवं जनजातियों में फैले असंतोष को दूर करने तथा अपने प्रशासनिक

सहूलियत के लिए सरकार ने इन पहाड़ी एवं जंगली इलाकों के लिए अलग से प्रशासनिक कानून के निर्माण एवं संचालन का फैसला लिया। पहली बार सरकार में जनजातियों का अलग वर्गीकरण एवं उनके संबंध में जानकारी एकत्रित करने का प्रयास किया। इसकी शुरुआत सरकार ने जनगणना में जनजातियों को अलग वर्गीकरण कर उनकी गिनती करने से की। 1891 की जनगणना में इन्हें "जंगली जनजाति" के रूप में निर्देशित किया, इसके बाद 1901 की जनगणना की रिपोर्ट में इन्हें धर्म के आधार पर वर्गीकृत कर "जीववाद" की संज्ञा दी, 1911 की जनगणना रिपोर्ट में "जनजातीय जीववाद" तथा 1921 की जनगणना रिपोर्ट में "पहाड़ी एवं जंगली जनजाति" के नाम से निर्देशित किया गया, 1931 की जनगणना में "आदिम जनजातियां" तथा 1935 के भारत सरकार अधिनियम में जनजातीय आबादी को "पिछड़ी जनजाति" के नाम दिया, 1941 की जनगणना में इन्हें केवल "जनजाति" के नाम से निर्देशित किया गया।

संविधान सभा एवं संवैधानिक प्रावधान

संविधान सभा में आदिवासियों की आवाज को संविधान सभा के सदस्य जयपाल सिंह मुंडा ने मुखर ढंग से रखा था। उन्होंने संविधान सभा में बोलते हुए कहा कि वह ऐसे लाखों भारतीय मूल निवासियों का प्रतिनिधित्व करते हैं जिन्हें प्रायः जंगली समझा जाता है, परंतु वह इस देश के मूल निवासी हैं जो हजारों वर्षों से अपने अस्तित्व को बनाए हुए हैं उन्हें ऐसे मूलनिवासी के रूप में जंगली होने पर गर्व है। संविधान सभा में जयपाल सिंह मुंडा ने अनुसूचित जाति की भांति आदिवासियों को भी आरक्षण देने की पुरजोर मांग की जिसमें उन्हें सफलता हासिल हुई, साथ ही उन्होंने आदिवासियों को अनुसूचित जनजाति नामित करने पर ऐतराज जताया परंतु अंबेडकर द्वारा अनुसूचित जनजाति शब्द को प्रशासनिक एवं कानूनी वैधता के रूप में निर्देशित किया। जयपाल मुंडा ने संविधान सभा में आदिवासियों के भाषा के संरक्षण एवं संवर्धन की मांग की। जयपाल मुंडा ने आदिवासियों की जमीन को गैर आदिवासियों को ना बेचने के संबंध में संरक्षण आगे चलकर आदिवासियों के अस्तित्व को बनाए रखने के लिए मील का पत्थर साबित हुई। आदिवासियों को अपने सांस्कृतिक एवं पारंपरिक त्योंहारों में हथियारों के प्रदर्शन संबंधी संरक्षण जयपाल मुंडा की बड़ी उपलब्धि थी। इसके अतिरिक्त शराबबंदी के मामले में बोलते हुए जयपाल मुंडा ने इसे आदिवासियों के सांस्कृतिक एवं धार्मिक अधिकारों में हस्तक्षेप माना क्योंकि शराब आदिवासियों के सांस्कृतिक एवं पारंपरिक जीवन का अभिन्न भाग है। इसके अलावा जयपाल मुंडा तथा भीमराव अंबेडकर की दूरदर्शिता के कारण भारतीय संविधान में आदिवासियों के संरक्षण एवं विकास के लिए विभिन्न प्रावधानों की व्यवस्था की गई है साथ ही समय-समय पर इसमें संशोधन कर नए प्रावधानों को जोड़कर जनजाति विकास को सशक्त किया जाता है इसमें से कुछ मुख्य संविधान इस प्रकार हैं:

- अनुच्छेद 342 के अंतर्गत अनुसूचित जनजातियों की पहचान एवं उन्हें दर्जा दिए जाने का प्रावधान है संसद को इस सूची में संशोधन की शक्ति प्रदान की गई है।
- अनुच्छेद 330 एवं 332 के अंतर्गत संसद एवं राज्य विधानसभा में अनुसूचित जनजातियों के जनसंख्या के अनुरूप प्रतिनिधित्व की व्यवस्था की गई है संविधान निर्मित होते समय इसे 10 वर्षों के लिए लागू किया गया था परंतु विभिन्न सरकारों द्वारा प्रतिनिधित्व की इस व्यवस्था को प्रत्येक 10 वर्ष बाद संविधान संशोधन कर संसद की सर्वसम्मति से आगे बढ़ाया जाता रहा है जो कि वर्तमान समय तक लागू है।
- अनुच्छेद 16(4) के अंतर्गत पदों और नौकरियों में आरक्षण की व्यवस्था की गई है इस आरक्षण पर किसी भी प्रकार की समय सीमा नहीं थी जैसा कि अनुच्छेद 330 व 332 के अंतर्गत 10 वर्षों की सीमा तय की गई थी।
- अनुच्छेद 19(5) के अंतर्गत गैर जनजातीय लोगों को जनजातीय क्षेत्र में बसने एवं जमीन खरीदने से प्रतिबंधित किया गया है।
- अनुच्छेद 29 के अंतर्गत भाषा, संस्कृति एवं मूल्यों के संरक्षण का अधिकार दिया गया है।
- अनुच्छेद 46 समाज के कमजोर वर्गों जिसमें अनुसूचित जनजाति भी शामिल है के शैक्षणिक एवं आर्थिक हितों को बढ़ावा देने से संबंधित है।
- संविधान के अनुच्छेद 371 (क) में नागालैंड, 371 (ख) असम तथा 371 (ग) में मणिपुर के संबंध में विशेष प्रावधान की व्यवस्था की गई।
- पांचवी अनुसूची – संविधान की पांचवी अनुसूची में 'अनुसूचित क्षेत्रों' के प्रशासन संबंधी अधिकार राज्यपाल को दिए गए हैं जिसमें राज्यपाल की विशिष्ट विधाई शक्तियां, राष्ट्रपति को राज्यपाल का

प्रतिवेदन सौंपना तथा जनजातीय सलाहकार परिषद के गठन का प्रावधान है अनुसूची का मुख्य लक्ष्य जनजातियों के अधिकारों की सुरक्षा एवं संवर्धन तथा जनजातियों की भागीदारी सुनिश्चित करना है यह अनुसूची उत्तर पूर्व भारत के असम, मेघालय, मिजोरम और त्रिपुरा को छोड़कर शेष भारत के सभी जनजातीय इलाकों में लागू होता है।

- छठी अनुसूची— संविधान की छठी अनुसूची असम, मेघालय, मिजोरम और त्रिपुरा के जनजातीय क्षेत्रों पर लागू होती है इस अनुसूची के अंतर्गत इन राज्यों में 'स्वायत्त जिला परिषद' की स्थापना की छूट दी गई है जो जनजातियों के स्वशासन का प्रतीक बनी इसे "राज्य के भीतर राज्य" की संज्ञा दी है।

आजादी के बाद

आजादी के बाद भारत सरकार के समक्ष जनजातियों के विकास के संबंध में मुख्य रूप से दो धाराएं उपलब्ध थी जिसमें एक और 'अलगाव' की नीति थी तो दूसरी और 'आत्मसात' की नीति प्रचलित थी। अलगाव की नीति का समर्थन वेरियर एल्विन ने किया था, उनका मानना था कि जनजातियों के विकास के लिए उन्हें मुख्यधारा के समाज से दूर स्वतंत्रता पूर्वक अपने जीवन को निर्वाह करने दिया जाना चाहिए उनके जीवन में किसी भी प्रकार का बाहरी हस्तक्षेप नहीं होना चाहिए। ब्रिटिश प्रशासक लंबे समय से भारतीय जनजातियों के संबंध में इसी नीति का अनुसरण करते रहे थे। एल्विन जनजातियों के लिए 'नेशनल पार्क' बनाने का सुझाव दिया जहां पर जनजातीय लोग रह सके। इसे जनजातियों के पारंपरिक जीवन शैली, संस्कृति एवं अस्तित्व के लिए आवश्यक माना। उनका मानना था कि सामान्य जनसंख्या एवं जनजातीय जनसंख्या के लिए एक समान नीति का कार्यान्वयन संभव नहीं है।

इसके विपरीत जी एस गुरैय ने जनजातीय समाज को मुख्यधारा के समाज में सम्मिलित करने का विचार प्रस्तुत किया। गुरैय का मानना था कि जनजातीय लोग हिंदू समाज का ही हिस्सा हैं। गुरैय ने जनजातियों को 'पिछड़े हिंदू' की संज्ञा दी। उन्होंने तर्क दिया कि जनजातीय समुदाय इसलिए पिछड़े गए हैं क्योंकि वह मुख्यधारा के समाज से दूर हो गए थे इसलिए जनजातीय समाज के विकास के लिए उन्हें मुख्यधारा के हिंदू समाज में सम्मिलित करना आवश्यक है। इसके अतिरिक्त बहुत से राष्ट्रवादी नेताओं को भी लग रहा था कि राष्ट्र निर्माण की प्रक्रिया में जनजातीय समुदाय को मुख्यधारा के समाज के साथ जोड़कर ही राष्ट्र निर्माण की प्रक्रिया को मजबूती प्रदान की जा सकती है। गुरैय जनजातीय समुदाय को हिंदू समाज का अभिन्न अंग मानते थे। निश्चित तौर पर विभिन्न जनजातीय समुदायों पर किसी ना किसी रूप में हिंदू धर्म का प्रभाव रूप से देखा जा सकता था।

आजादी के पश्चात राष्ट्र निर्माण की प्रक्रिया में राष्ट्रीय नेताओं ने इन दोनों ही प्रचलित धारणाओं में संतुलन स्थापित करने का प्रयास किया एवं बीच का रास्ता चुना जो कि दोनों धाराओं का मिश्रित स्वरूप था। स्वतंत्र भारत के नीति निर्माताओं ने जनजातीय विकास के प्रति 'एकीकरण' की नीति का अनुसरण किया जिसमें जनजातीय समुदाय को अपने पारंपरिक, सांस्कृतिक एवं धार्मिक क्षेत्र में स्वायत्तता प्रदान कर मुख्यधारा के समाज के साथ जोड़ने का प्रयास किया। जनजातियों के मूल स्वरूप को क्षति पहुंचाए बिना सामाजिक, आर्थिक सशक्तिकरण का प्रयास किया गया। जनजातीय को अपने पारंपरिक नियमों के संबंध में व्यापक स्वायत्तता प्रदान की गई पांचवी वा छठी अनुसूची के माध्यम से जनजातियों को स्वशासन एवं सहभागिता में वृद्धि का अधिकार दिया गया। स्वतंत्रता के आरंभिक वर्षों में जनजातीय विकास की नीति को समझने के लिए भारत के प्रथम प्रधानमंत्री जवाहरलाल नेहरू द्वारा जनजाति विकास के प्रति अपनाई गई 'जनजातीय पंचशील' के सिद्धांत का अध्ययन आवश्यक है इस सिद्धांत में निम्न बातें शामिल थी।

- "लोगों को अपनी प्रतिभा और खासियत के आधार पर विकास की राह पर आगे बढ़ना चाहिए हमें उन पर कुछ भी थोपने से बचना चाहिए उनकी पारंपरिक कला और संस्कृति को बढ़ावा देने के लिए हर मुमकिन कोशिश करनी चाहिए।
- जमीन और जंगलों पर आदिवासियों के हकों की इज्जत करनी चाहिए।
- प्रशासन और विकास का काम करने के लिए हमें उनके लोगों (आदिवासियों) को ही ट्रेनिंग देने और उनकी एक टीम तैयार करने की कोशिश करनी चाहिए हमें आदिवासी इलाकों में बहुत ज्यादा बाहरी लोगों को भेजने से बचना चाहिए।
- हमें इन इलाकों में बहुत ज्यादा शासन प्रशासन करने से या उन पर ढेरों सारी योजनाओं का बोझ लादने से बचना चाहिए हमें उनकी सामाजिक एवं सांस्कृतिक संस्थाओं से मुकाबला या होठ करने का काम नहीं करनी चाहिए इसके बरअक्स उनके साथ तालमेल के साथ काम करना चाहिए।

- आंकड़ों के जरिए या कितना पैसा खर्च हुआ है हमें इस आधार पर विकास के नतीजे नहीं तय करने चाहिए बल्कि इंसान की खासियत का कितना विकास हुआ नतीजे इससे तय होनी चाहिए।”

यही पंचशील सिद्धांत सरकार एवं प्रशासन के लिए जनजाति विकास के प्रति मार्गदर्शक सिद्धांत के रूप में स्थापित हुआ।

निष्कर्ष

जनजातीय क्षेत्रों को विकास की मुख्यधारा में लाने का प्रयास आज भी जारी है। स्वतंत्रता के बाद समय-समय पर विभिन्न कानूनों, योजनाओं एवं अधिनियमों के माध्यम से जनजातीय समाज को सशक्त करने का निरंतर प्रयास जारी है, बावजूद इसके जनजातीय समाज आज भी भारत के सबसे पिछड़े समाजों में शामिल है। जनजातीय क्षेत्र के विकास के संबंध में पर्यावरण एवं विकास का द्वंद ऊभर कर आता है, विकास की बड़ी बड़ी परियोजनाओं के नाम पर आदिवासियों को उनके मूल निवास से विस्थापित होना पड़ रहा है। विस्थापन के कारण उनके अस्तित्व पर लगातार खतरा बना रहा है। जनजातीय क्षेत्रों में व्याप्त प्राकृतिक संसाधनों का तेजी से दोहन हो रहा है। प्रकृति और मनुष्य के मध्य संबंधों में तेजी से बदलाव के कारण जनजातियों के अस्तित्व पर लगातार प्रश्न चिन्ह उठते रहते हैं। अभी भी जनजातीय क्षेत्रों में मूलभूत सुविधाओं की कमी है। जनजातीय समुदाय ने हजारों वर्षों से विकास की विभिन्न धाराओं को देखा है तथा इसमें और भी नए आयाम जुड़ने बाकी हैं।

संदर्भ

1. Xaxa, Virginius. (2008). State, Society and Tribes: Issues in Post colonial India. New Delhi : Pearson Longman.
2. Verma, R.C. (1990). Indian Tribes Through The Ages. New Delhi : Publications Division, Ministry of Information and Broadcasting, Government of India.
3. Hasnain, Nadeem. (2020). Tribal India. Delhi : Palaka Prakashan.
4. Ghurye, G.S. (1963). The Scheduled Tribes . Mumbai : Popular Press.
5. Ambagudia, Jagannath. (2011). Scheduled Tribes and the Politics of Inclusion in India :Asian Social Work and Policy Review 5 (2011)Page 33-43.
6. Singh, K.S. (2002). Birs Munda and his Movement, 1872-1901 : A Study of Millenarian Movement in Chotanagpur. Kolkata : Seagull Books.
7. Ambagudia, Jagannath. (2019). Adivasis Migrents and State in India. London : Routledge.
8. Elwin, Verrier. (1944). The Aborigines. Bombay : Oxford University Press.
9. Bose, N.K. (1971). Tribal Life in India. New Delhi : National Book Trust.
10. Dube, S.C. (1977). Tribal Haritage of India. New Delhi: Vikas Publication House.

विभा रानी कृत नाटक पीर पराई में चित्रित राजनीतिक परिवेश

देवानंद यादव

शोधार्थी, हिंदी विभाग, इंदिरा गाँधी राष्ट्रीय जनजातीय विश्वविद्यालय अमरकंटक म.प्र.

सारांश:

शासक और प्रजा यह किसी गाड़ी के दो पहिए के समान हैं। अगर दोनों समान रूप से चले, तो गाड़ी पटरी पर सही रूप से चलती है, परंतु इनमें से कोई एक भी अपना काम, अपना दायित्व ठीक से न निभाए तो गाड़ी पटरी से उतर जाती है। शासक का काम है प्रजा के कल्याण के लिए कार्य करना परंतु शासन में आने के बाद व्यक्ति अपनी स्वार्थ की पूर्ति में लग जाता है। विभा रानी ने अपने नाटक पीर पराई में राजनीतिक परिवेश का यथार्थ चित्रण किया है। इस नाटक के माध्यम से विभा रानी ने जनता और सत्ता में बैठे हुए लोगों के मध्य संघर्ष को चित्रित किया है। हिरणी जन सामान्य का प्रतिनिधित्व करने वाली पात्र हैं और कौशल्या सत्ता में बैठे हुए व्यक्ति का प्रतिनिधित्व करती है। हिरणी और कौशल्या के संघर्ष को जनता और सत्ता के संघर्ष के रूप में चित्रित करना नाटककार विभा रानी का मुख्य उद्देश्य रहा है।

बीज शब्द – विभा रानी, पीर पराई नाटक, हिंदी महिला नाट्य लेखन, हिंदी साहित्य, नाटक, रंगमंच।

सत्ता में बैठे हुए लोगों का काम होता है कि वे जनता की समस्याओं को सुने और उन समस्याओं को दूर करने का प्रयास करें। परंतु सत्ता में आने के बाद व्यक्ति जनता को भूल जाता है। और अपनी ही जेब भरने लग जाता है। भारत एक लोकतांत्रिक देश है। लोकतंत्र में जनता के द्वारा चुने गए प्रतिनिधियों के द्वारा शासन का कार्यभार संभाला जाता है। लोकतंत्र दो शब्दों के योग से बना है- लोक एवं तंत्र। लोक का अर्थ होता है जनता और तंत्र का अर्थ है शासन। यानी कि कहने का तात्पर्य है कि लोकतंत्र में शासन की बागडोर अप्रत्यक्ष तौर पर जनता के हाथों में होती है। जनता के द्वारा चुने गए प्रतिनिधि उस शासन की बागडोर संभालते हैं। परंतु वास्तव में ऐसा होता नहीं है। वास्तव में यह देखने को आया है कि जनता जनप्रतिनिधियों को चुनकर संसद में भेजती है अपना प्रतिनिधित्व करने के लिए। वह जनता की प्रतिनिधित्व करने की बजाय अपने स्वार्थ की सिद्धि करने में लग जाते हैं। जनता उनके सामने अपनी कोई परेशानी लेकर जाती है तो वे उसे दूर भगा देते हैं। अपनी सत्ता के बल पर उनका मुंह बंद करने का प्रयास करते हैं। सत्ता के इसी अन्यायी रूप का चित्रण हमें विभा रानी के पीर पराई नाटक में देखने को मिलता है। विभा रानी का पीर पराई नाटक एक राजनीतिक परिवेश को लेकर लिखा गया नाटक है। जिसमें सत्ता एवं जनता के बीच के संघर्ष को चित्रित करना नाटककार का मुख्य का उद्देश्य है। अक्सर सत्ता में बैठे हुए लोग यह भूल जाते हैं कि उनके द्वारा जो निर्णय लिए जाते हैं उनसे सामान्य जनता को किन समस्याओं का सामना करना पड़ सकता है। सत्ता में बैठे हुए लोग अपने धन एवं शक्ति के बल पर साधारण जनता को अपने निर्णय मान्य करने के लिए मजबूर कर देते हैं। प्रस्तुत नाटक पीर पराई में कौशल्या और हिरणी के माध्यम से सत्ता और सामान्य जनता की संघर्ष को देखा जा सकता है। विभा रानी ने उत्तर प्रदेश और बिहार के घरों में प्रचलित सोहर के अवसर पर गाए जाने वाले एक गीत छापक पेड़ छिहलिया को लेकर यह नाटक लिखा है। "विभा रानी ने हिरणी और कौशल्या के संवादों के जरिए इसे नाटक रूप में जीवंत किया है। लेकिन यह संवाद सिर्फ हिरणी और कौशल्या के बीच न होकर, सत्ता और जनता के बीच का संवाद है। यह सत्ता राष्ट्रीय या प्रादेशिक ही नहीं, बल्कि किसी भी संगठन, कार्यालय या संस्था की भी है। जहां शक्ति, धन, पद के मद में चूर लोग अपनी छोटी सी खुशी या ऐसो-आराम के लिए अपने ही

लोगों की बड़ी-बड़ी तकलीफों को नजरअंदाज करते हैं। हिरणी (जनता), कौशल्या (सत्ता) के संवादों और इस नाटक की गीतों में यही संदेश छुपा है, जो इसकी आत्मा है।ⁱ

नाटककार विभा रानी ने नाटक के आरंभ में ही यह स्पष्ट कर दिया है कि यह कथा राम की नहीं है अपितु एक अभागन हिरणी माता की कथा है, जिसके बच्चे को मारने वाले हैं।

"साधुजनों,
गुनीजनों,
सुधीजनों,
रहे ध्यान कि
नहीं है यह कथा राम की,
ना ही कथा रामचरितमानस की
यह कथा है तो सिर्फ एक माई की,
माई की ममता की।
अभागन हिरणी के पीर की
उसके हृदय के शूल की।"ⁱⁱ

भारतीय समाज में धर्म के नाम पर पशुओं की बलि देना एक आम बात है। इसी प्रथा का वर्णन इस दृश्य में देखने को मिलता है कि राम का जन्म हुआ है और उनकी बरही के अवसर पर हिरणों की बलि दी जाती है। इस बली में हिरणी का एक नन्हा सा बच्चा है। जिसे बचाने के लिए वह रानी कौशल्या के पास आती है।

"हाय रे माई का प्रेम,
दुखी हिरदय,
भारी मन,
आंखों में नीर,
जी में आस लिए
पहुंची माई हिरणी ,
रानी कौशल्या के पास,
लेकर अपनी अरदास।"ⁱⁱⁱ

पीर पराई नाटक में समाज की विसंगतियों का भी चित्रण हुआ है, कि किस प्रकार एक तरफ राम के जन्म के अवसर पर रानी कौशल्या, दशरथ प्रसन्न है। और दिल खोलकर अपने प्रजा में उपहार स्वरूप सोना, चांदी, वस्त्र आदि भेंट कर रहे हैं। राम के जन्म अवसर पर नगर के प्रजाजन, परिजन सब नाच रहे हैं, झूम रहे हैं, गा रहे हैं। दूसरी तरफ हिरणी का कलेजा फट रहा है। उसके बच्चे की आज अंतिम विदाई है। उसका पुत्र आज मर जाएगा। उसकी बलि दे दी जाएगी।

"कसक रहा है हिरदे मेरा
हो रहे हैं खंड खंड इस कलेजे के
आज है हमारे लाल की अंतिम विदाई
नहीं रह जाएगा आज के बाद मेरा पूत
जीवित

रह जाएगी बस
कसकती हुई यादें उसकी
रोती हुई ममता मेरी
चिखती रह जाएगी आत्मा
एक माँ की।^{iv}

जिसके हाथ में सत्ता होती है, जिसका पेट भरा होता है। उसे दूसरों की भूख एवं दुख दर्द दिखाई नहीं देता। रानी कौशल्या राम के जन्म से बहुत प्रसन्न है। राम के बाल रूप, सांवरी सूरत पर कौशल्या मोहित है। वह राम के प्रेम में अंधी हो चुकी है, उसे प्रजा का दुःख भी दिखाई नहीं देता। इस कारण हिरणी कहती है कि-

"क्या सचमुच अपनी ममता बना देती है दूसरों के लिए
स्वयं को बंजर चट्टान

जिस पर खिल नहीं सकता कभी कोई फूल!"^v

सत्ता में बैठे हुए लोग अक्सर कुछ ऐसे निर्णय कर बैठते हैं जिनका खामियाजा सामान्य जनता को उठाना पड़ता है। शासक वर्ग का कहना है कि राजा के सुख के लिए जनता को बलिदान देना पड़ता है कुछ कष्ट सहने पड़ते हैं। रानी कौशल्या हिरणी से कहती है कि राम तो स्वयं भगवान विष्णु के अवतार हैं। भक्तों के पालनहार हैं। दुखियों के दुख को दूर करने वाले हैं। गरीबों को कष्टों से मुक्त करने वाले हैं। सब के दुख हरने वाले प्रभु राम हैं। भविष्य में जब वे अयोध्या के राजा बनेंगे तो प्रजा की भलाई में अपना जीवन समर्पित कर देंगे। तो ऐसी राजा के लिए क्या प्रजा थोड़ा-सा कष्ट नहीं सह सकती?

"क्या नहीं तुम्हें मालूम है कि
यह जो है रामलला मेरे
वह सिर्फ मेरे ही रामलला नहीं है।
यह तो है अयोध्या के राजा।
अब राजा के सुख के लिए
थोड़ा सा कष्ट तो
पड़ता ही है सहना जनता को,
करना ही पड़ता है,
थोड़ा बहुत बलिदान।"^{vi}

रानी कौशल्या हिरणी से कहती है कि तुम्हारे बच्चे को भगवान के सामने भोग लगाया जा रहा है। इससे तो तुम्हें प्रसन्न होना चाहिए। तुम्हारा जीवन सफल हो गया है। जन्म जन्मांतर तक तुम और तुम्हारे बच्चे, दोनों का जीवन सफल हो गया। इस पर हिरणी कौशल्या को जवाब देते हुए कहती है कि अगर जन्म सफल करना है तो हम प्रजा ही अपना बलिदान बार-बार क्यों दे?

"जो ऐसे ही सुफल होते रहे जन्म जन्मांतर
तो हे रानी,
क्यों नहीं कर लिया जन्म सुफल तुमने अपना
लगा कर भोग
लखन, भरत या शत्रुघ्न का!
परंतु नहीं!

बलिदान के लिए हम प्रजा ही तो है बनी।^{vii}

हिरणी कौशल्या से कहती है कि सच बोल रही हो तुम रानी कि हमेशा राजा और राज-काज के लिए बलिदान और कष्ट प्रजा को ही सहना पड़ता है। हिरणी के नन्हे बच्चे की बलि दे दी जाती है और उसके मास को पकाने के लिए रसोई घर में भेज दिया जाता है। उसकी नरम-नरम चमड़े की खाल को सुखाने के लिए लकड़ी पर लटका दिया जाता है। हिरणी चाहती है कि कम से कम रानी कौशल्या उसके बच्चे के खाल को लौटा दे। जिससे कि वह उसकी खाल में भूसा भरकर अपनी मड़ई में लटका कर उसे प्रेम कर सके। उसे देख-देख कर वह अपना पूरा जीवन बिता देगी।

**"दिला दो रानी वह खाल मुझे
भरकर भुस गढ़ लूंगी
अपने बालक का प्रतिरूप
रहेगा वह रूप मेरी नजरों के सामने
तो लगता रहेगा कि मेरा बचवा भी
वैसे है मेरे साथ
जैसे तुम्हारा बचवा है
तुम्हारे साथ।"^{viii}**

रानी कौशल्या राजहठ के कारण हिरनी के बात को स्वीकार नहीं करती है। वह कहती है कि हिरनी के बच्चे के खाल का खंजड़ी बनेगा, क्योंकि हिरण के बच्चे की जो खाल है। वह नरम नरम होते हैं और रामलला के जो हाथ है वह नरम-नरम हैं। अगर कड़ी खाल की खंजड़ी बनाएंगे तो उससे रामलला के कोमल, मुलायम हाथ कट सकते हैं। उनके हाथों में छाले पड़ सकते हैं। भविष्य का होने वाला राजा कष्ट सहे? उसके हाथ में छाला पड़े? यह प्रजा कैसे सह सकती है? इसलिए इतनी छोटी सी बात के लिए तू परेशान मत हो। राजा के लिए प्रजा को कष्ट तो सहना ही पड़ेगा। हिरणी के द्वारा बार-बार अपने नन्हे बच्चे की खाल को मांगने से कौशल्या उस पर क्रोधित होते हुए कहती है-

**"तू भी सौ बला की एक ही बला
तबसे रटे जा रही है पुत- पुत- पुत!
अरे तेरे जैसों के पूतों की औकात ही क्या?
जनमते है ढोर डंगर की तरह
कौन सा होना होता है उन्हें चक्रवर्ती सम्राट!"^{ix}**

कौशल्या अपने राज हठ एवं वात्सल्य प्रेम के कारण हिरणी को उसके बच्चे की खाल नहीं देती। उस खाल से खंजड़ी का निर्माण होता है, जिसे बजा बजाकर श्री राम प्रभु अपना बाल लीला करते हैं। नाटक बहुत ही मर्मस्पर्शी है। इसमें हिरनी के माध्यम से नाटककार विभा रानी ने सत्ता और जनता के बीच के संघर्ष को चित्रित किया है। सत्ता अपनी मनमानी के कारण अपने स्वार्थ की पूर्ति करती है और सामान्य जनता को झेलना पड़ता है कष्ट।

हिरणी रानी कौशल्या की निर्दयता और अपनी दयनीयता को व्यक्त करते हुए कहती है कि-

**"यह कैसा राज है भगवान
जहां प्रजा का रखता ही नहीं कोई ध्यान!
राजसत्ता मगन है अपने सुख संसार में
नहीं है उसे परवाह,
कि जा रही है उसकी जनता
दुख दर्द और**

क्षोभ के किस पाताल में!"*

यह प्रश्न केवल हिरणी का भगवान से नहीं है। यह प्रश्न वर्तमान समय की जनता का सत्ता में बैठे हुए स्वार्थी शासकों से है। आखिर कब तक वे अपने स्वार्थ सिद्धि के लिए सामान्य जनता को बलि का बकरा बनाते रहेंगे? कब तक सामान्य जनता शासकों के अन्याय और अत्याचार को सहती रहेगी? सामान्य जनता के दुख दूर कब होंगे? जनता की पुकार कौन सुनेगा? ऐसे कई प्रश्न विभा रानी पीर पराई नाटक के माध्यम से हमारे सामने उपस्थित करती है। जिन प्रश्नों का उत्तर हमें ढूंढना है।

नाटक पीर पराई बहुत ही मर्मस्पर्शी नाटक है। इसका पहला मंचन 14 जनवरी 2004 में 'विवेचना रंगमंडल' जबलपुर द्वारा जबलपुर के तरंग प्रेक्षागृह में किया गया था। इसके बाद इस नाटक का भोपाल, रायपुर, इलाहाबाद, पटना, मुंबई आदि कई शहरों में सफल मंचन किया गया। मुंबई में इसके दो शो 'अवितोको' के बैनर के साथ किया गया। विभा रानी स्वयं एक अभिनेत्री हैं। उन्होंने कई नाटकों, टीवी सीरियल और फिल्मों में अभिनय का कार्य किया है। इस कारण उन्होंने इस नाटक को लिखने में भी अपने अनुभव का अनुकूल उपयोग किया है। जिससे पीर पराई नाटक में रंगमंच के रंग निर्देश देने में उन्हें बहुत सफलता प्राप्त हुई है। हिंदी नाट्य लेखन को समृद्ध करने में विभा रानी का महत्वपूर्ण भूमिका है। विभा रानी के अन्य नाटक हैं- दूसरा आदमी दूसरी औरत, अगले जन्म मोहे बिटिया न कीजो, आओ तनिक प्रेम करें, पीर पराई, मियां मुसलमान, प्रेग्रेट फादर। इन नाटकों का नाट्य लेखन करके विभा रानी जी ने हिंदी नाट्य विधा को समृद्ध करने में अपनी महत्वपूर्ण भूमिका का निर्वाह किया है।

निष्कर्ष:

विभा रानी के नाटक पीर पराई में वर्तमान राजनीतिक परिवेश का यथार्थ चित्रण देखने को मिलता है। राजनीति में व्याप्त अवसरवादिता और स्वार्थ पूर्ति की भावना का जीवंत वर्णन नाटक पीर पराई में कौशल्या के माध्यम से विभा रानी ने दिखाने का प्रयास किया है। नाटक हिरणी और कौशल्या के संघर्ष के माध्यम से आम जनता और सत्ता के मध्य संघर्ष को चित्रित करता है।

संदर्भ:

1. विभा रानी (2015). पीर पराई, किताबघर प्रकाशन, नई दिल्ली, पृष्ठ संख्या 16, 24, 26, 41, 51, 52, 63, 68

सुधा जोशी यांची उपयोजित कथा समीक्षा

डॉ. कैलास सोनू महाले

सहायक प्राध्यापक, मराठी विभाग, रा. ब. ना. बोरावके कॉलेज, श्रीरामपूर

पार्श्वभूमी :

सुधा जोशी हे मराठी कथासमीक्षा प्रांतातील आघाडीचे नाव आहे. त्यांच्या समीक्षेत त्यांनी संशोधिलेले ताजे आणि अद्ययावत असे व्यूह आढळतात. मोजकेच पण वैशिष्ट्यपूर्ण असे समीक्षालेखन त्यांनी केले आहे. त्यातच कथा हा साहित्यप्रकार त्यांच्या आस्थेचा, चिंतनाचा आणि व्यासंगाचा विषय आहे. मराठीत कथा या साहित्यप्रकाराची समीक्षा जोरकसपणे झालेली दिसत नाही. कथा हा साहित्यप्रकार अनेक समीक्षकांचा टीकेचा विषय बनलेला दिसतो. या पार्श्वभूमीवर कथा या साहित्यप्रकाराच्या पृथगात्मकतेच्या आणि स्वतंत्र अस्तित्वाच्या दृष्टीने समीक्षकांची भूमिका महत्वाची ठरलेली आहे. सुधा जोशी यांची कथासमीक्षा नवकथेच्या कालखंडातील उल्लेखनीय समीक्षा मानली जाते. अभ्यासविषयाची तपशीलात जाऊन सामग्र्याने मांडणी करण्याचा, प्रत्येक अर्थपूर्ण गोष्ट स्पष्ट करून ती उलगडून दाखवत सुक्ष्म विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करणे हे त्यांच्या समीक्षा लेखनाचे खास वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल. आपल्या समीक्षेत त्यांनी वेगवेगळ्या समीक्षाविषयक दृष्टिकोणांचा सहज व अपरिहार्य अवलंब केला असल्याने त्यांची समीक्षा अधिक समृद्ध झाली आहे. त्यांनी केलेली कथेची सैद्धांतिक समीक्षा ही काही नव्या दृष्टिकोणांचा अवलंब करणारी असली तरी मराठी कथासमीक्षेत सुधा जोशी हे नाव उपयोजित समीक्षेच्या दृष्टीनेच अधोरेखित केले गेले आहे. या दृष्टीने त्यांची उपयोजित कथासमीक्षा अभ्यासणे महत्वाचे ठरते.

सुधा जोशी यांची उपयोजित कथासमीक्षा :

नवकथाकार गंगाधर गाडगीळ व व्यंकटेश माडगुळकर तसेच रत्नाकर मतकरी आणि आनंद विनायक जातेगावकर या मोजक्याच कथालेखकांच्या कथांचा कथालेखक केन्द्री तसेच कथाकेन्द्री अभ्यास 'कथा : संकल्पना आणि समीक्षा' (२०००) या ग्रंथात सुधा जोशी यांनी केला आहे. नव्या कथादृष्टीचा प्रत्यय देणाऱ्या त्यांच्या या समीक्षात्मक लेखनाचा पुनर्विचार प्रस्तुत शोध निबंधात केला आहे.

मराठी कथेचे नवप्रवर्तक गंगाधर गाडगीळ :

बा. सी. मर्ढेकरांप्रमाणे गंगाधर गाडगीळांनी मराठी साहित्यात नवतेचे प्रवर्तन घडवून आणले. नवकथेच्या जडणघडणीत गाडगीळांच्या जोडीने अनेक कथाकारांचा सहभाग होता. पण गंगाधर गाडगीळ हेच तत्कालीन नव्या वाङ्मयीन युगधर्माचे प्रतिनिधित्व करणारे होते, असे सुधा जोशी यांनी निसंदिग्धपणे म्हटले आहे. नवी संवेदनशीलता त्यांच्या कथेतून प्रतीत होत होती. नवे मुल्यादर्श साकारताना त्यांच्या कथेने प्रस्थापित कथेविरुद्ध बंड केले. गाडगीळांच्या कथेने मराठी कथेला कोणती नवी कलात्म परिमाणे दिली, जीवनार्थ व कलारुपाच्या दृष्टीने या कथेचे स्वरूप काय आहे? याची जाणीव करून देण्याबरोबरच या कथाविश्वाचे ठळक विशेष समीक्षकाने नोंदविले आहेत.

गाडगीळांच्या अनुभवविश्वाचे स्वरूप साकारताना त्यांनी अनेक बाबींचा उल्लेख केला आहे. आधुनिक नागर संवेदनशीलता हा त्यांच्या कथेतील अनुभवविश्व आकारणारा एक प्रमुख घटक असून मुंबईतील नागर जीवन ही त्यांच्या अनुभवक्षेत्राची एक कक्षा आहे. त्यातही मुख्यत्वे पांढरपेशा मध्यमवर्गीयांचे जीवनचित्रण त्यांनी रेखाटले आहे. कथाकाराच्या उपहास उपरोधात्मक निवेदनमागे जाणवणारे आयरनीचे भान, विविध पातळ्यांवर अनेकविध अनुभव घेण्याच्या पद्धती, मानवी जीवनासंबंधी आयरनीतून व्यक्त झालेल्या विविध जाणिवाही गाडगीळांच्या कथेतील अनुभवविश्वाची जी विविध परिमाणे आहेत त्याविषयी सखोल भाष्य करीत काही निष्कर्ष नोंदविले आहेत. कथांमधील स्त्रीचित्रणाच्या वैविध्याबरोबरच स्त्रीशोषणाची विविध परिमाणे चित्रित करताना प्रत्ययाला येणारी लेखकाची संवेदनशीलता, या चित्रणातील लेखकाचे भान इत्यादी बाबींचा विचार करीत असताना समीक्षकाने कथाकाराच्या स्त्रीचित्रणातील वैचित्र्य आणि वैविध्याचे गमक म्हणून अनेकविध दृष्टिकोणालाच प्राधान्य दिले आहे.

कथानकाची अधिक मुक्त व लवचीक संकल्पना कथाकाराने साकारून फडकेप्रणीत रुढ संकल्पनेला धक्का दिल्याचे त्या म्हणतात. पात्रांचा विस्तीर्ण आवाका, त्यातील विविधता आणि वैचित्र्य हे त्यांच्या कथेतील

पात्रघटकांचे ठळक विशेष आहेत. पात्रांना कथेत स्वयंभू स्थान नसते तर कथार्थाची निर्मिती करणारा तो एक कथाघटक असतो, या तथ्याचे नेमके भान या पात्रचित्रणातून होत असल्याचा निष्कर्ष त्यांनी नोंदविला आहे. फ्राईडप्रणीत तत्वदृष्टी या पात्रचित्रणामागे असून आधुनिक मनोविज्ञानाचे भान गाडगीळांच्या कथेतून प्रतीत होते हे पात्रांच्या मनातील गंड, त्यांच्या मनोविकृती या आधारे स्पष्ट केले आहे. गाडगीळांच्या कथाविश्वात भेटणारी सत्वसंपन्न पात्रे ही जोशी यांना त्यांच्या समृद्धीचे गमक वाटते. निवेदक पात्रांसंबंधीचे सौंदर्यात्म भान हे गाडगीळांच्या कथेचे एक उल्लेखनीय वैशिष्ट्य असल्याचे त्यांनी नमूद केले आहे. यशियाय भाषेच्या वापरासंबंधीची गाडगीळांची आधुनिक दृष्टी, या दृष्टीने त्यांनी केलेले नियामोल्लंघन, त्यांच्या कथेतील भाषिक रुपातील विविधता, विविध कथात्म परिणाम साधणाऱ्या गाडगीळांच्या कथेतील प्रतिमा, त्यातील नाविन्य व मौलिकता, गाडगीळांची स्वतंत्र विनोदी प्रकृती आदी विशेषांबरोबर त्यांनी मराठी कथेत जे नवप्रवर्तन घडवून आणले त्याचा परामर्शही घेतला येथे आहे. कथा घटकांच्या स्वरूपात व योजनेत गाडगीळांनी जे मूलगामी परिवर्तन घडवून आणले ते त्यांच्या कथेतील अनुभवरूपांच्या, कथार्थाच्या अपारंपरिक व नवीन स्वरूपांमुळे असे जोशी यांना वाटते. परंपरेला विरोध करून आपल्या लेखनात अशाच प्रकारे त्यांनी नवता आणली त्यामुळे हे “कथालेखन त्यांच्या कलापुर्णतेमुळे, मौलिकतेमुळे तर महत्वाचे आहेच, पण ते बीजधर्मी स्वरूपाचे परंपरेला नवविणारे, कथा हा साहित्यप्रकार पुढे नेणारे आहे, म्हणून ऐतिहासिक दृष्ट्याही विशेष मोलाचे आहे” (जोशी, २०००, पृ. ५७) या जोशी यांच्या अभिप्रायातून गाडगीळांनी मराठी कथेत घडवून आणलेल्या मन्वंतरातून व परंपरेविरुद्ध पुकारलेल्या बंडातून आपली स्वतंत्र प्रकृतिवैशिष्ट्ये सादर करीत ‘नव’ कथा घडविल्याची प्रचिती येते. शिवाय कथाकार म्हणून मराठी कथा वाङ्मयातील गाडगीळांचे ऐतिहासिक महत्वही स्पष्ट होते.

ग्रामीण कथेचे अग्रदूत व्यंकटेश माडगूळकर :

नवकथाकारांच्या पहिल्या पिढीचे प्रतिनिधी व ग्रामीण कथेचे अग्रदूत व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या कथासाहित्यातील प्रमुख वैशिष्ट्यांचा परामर्श घेताना जोशी यांनी नवकथेच्या प्रवाहाशी त्यांच्या असलेल्या अनुबंधाचा अर्थ स्पष्ट केला आहे. त्यांच्या लेखनातील काही सूत्र नवसाहित्यातील प्रवृत्तींशी कशी संवादी आहेत हे त्यांनी आपल्या नव्या परिदृष्टीतील समीक्षापध्दतीतून कसे दाखवून दिले आहे त्याचा विचार करणे महत्वाचे ठरते.

अनुभव घेण्याचे कालावंताचे स्वातंत्र्य हे माडगूळकरांनी स्वीकारलेले एक मूल्य होते. कालावंताची स्वातंत्र्याची ही संकल्पना नवसाहित्याच्या प्रवाहामागील प्रमुख जाणीव होती. माडगूळकरांच्या समग्र कथालेखनात तिचे प्रत्यंतर येते. त्यांच्या कथांतून प्रत्ययाला येणारी गार्भित लेखकाची जाणीव लक्षात घेऊन पात्रांकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोण जोशी यांनी तपासलेला आहे. त्यातून माडगूळकरांच्या पात्रलेखनातील तटस्थता, संयम व व्यंजकता लक्षात घेता ती नवसाहित्यातील आधुनिक कलादृष्टीची द्योतक असल्याचे त्या म्हणतात. पात्रांकडे औपचारिक, मिस्कील दृष्टिकोणातून पाहणे हे माडगूळकरांच्या असंख्य कथांतून दिसून येणारे निवेदकाचे वैशिष्ट्य व्यापक संदर्भात नवकथेच्या प्रवाहाशी नाते सांगणारे आहे असे त्यांना वाटते. या दृष्टीने ‘देवा सटवा महार’, ‘गोडं पाणी’, ‘वारी’ या कथांचा संदर्भ त्यांनी दिला आहे. पात्रचित्रणासंदर्भात माडगूळकरांच्या कलादृष्टीतील प्रगल्भता व त्यांना असलेले व्यापक नैतिकतेचे भान यांचा अनुबंधही नवसाहित्यातील कलाप्रवृत्तींशी जुळणारा असल्याचे त्या म्हणतात. त्यांच्या कथेतील ऐंद्रिय संवेदनांचे चित्रण महत्त्वपूर्ण आहे. या संवेदनांची समृद्धता, त्यांच्या कलात्म प्रयोजनपूर्व वापरातून अनुभवाला लाभणारे समग्र रूप हे नवकथेमागील कलादृष्टीशी संवादी असल्याचे समीक्षकाला वाटते. याशिवाय या कथावाङ्मयातील भावोत्कटता, काव्यात्मता व नाट्यात्मता यांचाही अनुबंध नव्या वाङ्मयीन जाणिवांशी जुळणारा असल्याचे त्यांचे मत आहे.

समाजिक अनुबंधाची जाणीव प्रकट करणाऱ्या माडगूळकरांच्या अनेक कथांचा वेध जोशी यांनी येथे घेतला आहे. त्यातून लेखकाच्या साहित्यातील सामाजिकता, माणसाकडे माणूस म्हणून पाहण्याची दृष्टी या गोष्टी कशा प्रतीत होतात हे त्यांनी शोधले आहे. माडगूळकरांच्या कथाविश्वातील अनेक कथांचे कथारचनांप्रमाणे वर्गीकरणासह स्पष्टीकरण देऊन हा विशाल पट त्यांनी उलगडून दाखविला आहे. “आपल्या सर्व कथातून माडगूळकरांनी एक व्यापक आणि व्यामिश्र असा समाजजीवनाचा पट उभा केला आहे”. (जोशी, २०००, पृ. १०३) कथाकारांप्रमाणेच समाजमनाचा निरनिराळ्या अंगाने वेध घेणारा माडगूळकरांमधील अस्सल कालावंतदेखील त्या शोधू पाहतात याची जाणीव उपरोक्त विवेचनातून होते. माडगूळकरांच्या कथाविश्वात विशेष प्रभावी ठरलेल्या पात्र या घटकाचा सखोल वेध त्यांनी घेतला आहे. समाजजीवनाबरोबर पात्रांचा एवढा व्यापक परीघ सामावून घेणारी कथासृष्टी

मराठी साहित्यात आजही आढळणार नाही असे याबाबत त्यांनी म्हटले आहे. मानवी पात्रांच्या जोडीने येणारी प्राणिपात्रे हे त्यांच्या कथाविश्वाचे खास वैशिष्ट्य असून “माणसे आणि इतर प्राणी यांच्यातील अनेकविध परस्पर संबंधाचे कथात्मदृष्ट्या प्रयोजनपूर्ण असे चित्रण ही मराठी कथेतील अनुभवविश्वाला माडगूळकरांनी दिलेली एक महत्त्वाची जोड आहे”. (जोशी, २०००, पृ.१०८) हा जोशी यांचा निष्कर्ष कथाकारांच्या कथावाङ्मयातील एका वेगळ्या विशेषाकडे लक्ष्य वेधणारा व नवकथा वाङ्मयातील त्यांचे निराळेपण अधोरेखित करणारा आहे. त्यामुळेच माडगूळकरांच्या पात्रचित्रणपध्दतीचे अनेकविध विशेष प्रस्तुत लेखात त्यांनी सूक्ष्मपणे नोंदवले आहेत.

माणदेशाचा ग्रामीण परिसर हे माडगूळकरांचे अनुभवक्षेत्र. स्वाभाविकच त्यांच्या कथेत केंद्रस्थानी आहेत ती तेथील सामान्य माणसे, त्यांची सुख-दुःखे, एकाकीपण. रूढ वीरनायकाची प्रतिमा त्यांच्या कथेत आढळत नाही हे नवकडेचे वैशिष्ट्य म्हणता येईल असे समीक्षकाला वाटते. कथाकाराचे वातावरणनिर्मितीतून येणारे मितव्ययाचे कौशल्य, स्त्रीचित्रण, माडगूळकरांची विनोदाची प्रकृती, कथात्म अवकाश, निवेदन, भाषा व प्रतिमा याविषयीची काही निरीक्षणेही त्यांनी सूत्ररूपाने मांडली आहेत. कथेतील संवादघटकाचे स्वरूप व उपयोजन यातही आधुनिक कथादृष्टी व्यक्त होत असल्याचे त्यांना जाणवते. पहिल्या पिढीतील प्रमुख नवकथाकारांमध्ये कलात्मक गुणवत्तेच्या दृष्टीने अधिक मातब्बर कथाकार म्हणून गाडगीळ व माडगूळकरांचा उल्लेख केला आहे. प्रस्तुत विवेचनात अनेक ठिकाणी गाडगीळांच्या लेखनाशी नाते जोडत दोहोंच्या लेखनातील समान सूत्रे त्या शोधनात दिसतात. माडगूळकरांच्या कथेचे नवकथेशी असलेले साधर्म्य स्पष्ट करताना त्यांच्या समग्र कथासृष्टीचा जोशी यांनी घेतलेला वेध त्यांची वैशिष्ट्यपूर्ण समीक्षादृष्टी व व्यासंगाची साक्ष देणारी आहे.

गूढकथाकार रत्नाकर मतकरी:

कथा या साहित्यप्रकाराचा उपप्रकार म्हणून १९६०नंतर मराठीत रूढ झालेल्या ‘गूढकथा’ या प्रकाराची लक्षणे, स्वरूप, उद्देश, प्रेरणा व प्रकारांबरोबर मराठीतील गूढकथा लेखकांच्या कार्याचा आढावा प्रारंभी समीक्षकाने घेतला आहे. तदनंतर गूढकथेच्या प्रांतात सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण कामगिरी करणारे लेखक रत्नाकर मतकरी यांच्या लेखनकर्तृत्वावर त्यांनी येथे सोदाहरण प्रकाश टाकला आहे.

रत्नाकर मतकरी हे केवळ कथाकार नाहीत तर ते एक चतुरस्त्र साहित्यिक व कलावंत आहेत. गूढकथालेखक म्हणून स्वतःचे स्थान त्यांनी निर्माण केले आहे. किंबहुना कथाकार म्हणून त्यांचे स्वतंत्र वैशिष्ट्य व त्यांच्या लेखनातील मौलिकता विशेष जाणवते ती त्यांच्या ‘गूढकथातून’. ‘खेकडा’ या पहिल्या गूढकथेपासून विविध प्रकारातील कथा मतकरींनी लिहिल्या असल्या तरी आतिमानुषी आणि मानसशास्त्रीय या दोन प्रकारातील गूढकथा हे त्यांचे सर्वात महत्त्वपूर्ण असे लेखन असल्याचे मत जोशी यांनी नोंदवले आहे. या दृष्टीने या दोन्ही प्रकारातील कथांचा सविस्तर आढावा घेऊन कथाकाराने याशिवायही गूढकथांचे जे अन्य उपप्रकार हाताळले आहेत त्याचाही सोदाहरण लेखाजोखा त्यांनी मांडला आहे. त्यामुळे मतकरींच्या गूढकथालेखनातील प्रभावशाली कर्तृत्वावर सहज प्रकाश पडतो. कथाकाराने ज्या गूढकथांचे लेखन केले आहे. त्यांचे सर्वसामान्य विशेष नोंदवून कथानकरचना, पात्र, वातावरण, निवेदक व निवेदनपध्दती आणि भाषाशैली इत्यादी घटकांच्या विशेषांचाही परामर्श घेतला आहे. खरोखरच ज्याची अत्यंत गंभीरपणे दखल घ्यावी अशा योग्यतेचा व लेखकाच्या सर्जनशीलतेला आवाहन करणारा एक कथाप्रकार म्हणजे गूढकथा याची जाणीव रत्नाकर मतकरींच्या अनेक गूढकथांमधून येते. अर्थात त्यांच्या सर्वच कथांनी कलात्मकदृष्ट्या वैशिष्ट्यपूर्ण उंची गाठली नसली तरीही “मराठी गूढकथेच्या क्षेत्रातील मतकरींची कामगिरी महत्त्वपूर्ण व मोलाची आहे. गूढकथेखेरीज इतर प्रकारचे कथालेखनही त्यांनी केले असले आणि तेही लक्षणीय असले तरी त्यांचे कथाक्षेत्रातील योगदान मुख्यतः गूढकथा या प्रकारातील आहे. गूढकथा मराठी साहित्यात रूजवण्याचे, तिला वाङ्मयीन दर्जा लाभवून देण्याचे आणि या कथाप्रकारातील कलात्मक निर्मितीच्या अनेकविध शक्यतांचा मोठ्या क्षमतेने व परोपरीने वेध घेण्याचे श्रेय निसंदिग्धपणे मतकरी यांचेच आहे”. (जोशी, २०००, पृ. १६५) जोशी यांच्या या मताधारे मराठी गूढकथेच्या क्षेत्रात मतकरी यांचे योगदान स्पष्ट होते.

कथाकार आनंद विनायक जातेगावकर

आपल्या प्रकृतिधर्माप्रमाणे मोजकेच पण सुरुवातीपासूनच गुणवत्तापूर्ण व स्वतंत्रता लाभलेले कथालेखन करणाऱ्या जातेगावकराचे कथालेखन मध्येच का थांबले? ही विचार करण्यासारखी बाब असल्याचे स्पष्ट करीत त्यांच्या कथांमधून व्यक्त झालेल्या आशयाचे स्वरूप समजावून देण्यासाठी या कथाविश्वाचा स्थूल आराखडा मांडला

आहे. काही अपवाद वगळता खाऊनपिऊन सुखी असा मध्यमवर्ग हे जातेगावकरांचे कथाकेंद्र आहे. त्यांच्या कथेतील मध्यवर्ती मनोविश्व सर्वसाधारण विसीच्या उंबरठ्यावरील तरूणाचे आहे. अनेक कथांच्या माध्यमातून जोशी यांनी कथाकाराचे कथाविश्व आपल्यासमोर उभे केले आहे. कथाबीजातून प्रतीत होणारी व्यापक संगती व समांतर आशयसूत्राचा वेध घेताना जोशी यांनी आपल्या विवेचनात नेहमीप्रमाणे सोदाहरण स्पष्टीकरणाची झालर कायम ठेवली आहे. त्यातून त्यांची व्यापक समीक्षादृष्टी तर प्रतीत होतेच पण त्यांच्या विवेचनातील मथितार्थही सहज लक्षात येतो. याशिवाय त्यांच्या कथेचे कलात्मक मूल्य आजमवण्यासाठी व त्यांच्या कथेने मराठी कथेला काय दिले हे समजून घेण्यासाठी या कथेतील कौटुंबिकता, पौगंडावस्थेचे रेखाटलेले चित्र, समर्थ निवेदनक्षमता व त्यातून प्रतीत होणारे अन्य विशेष तसेच शैली व गद्याची मूक्त सरणी यांचा सविस्तर मागोवा घेतला आहे. त्याआधारे जातेगावकरांच्या समर्थ निवेदनक्षमतेप्रमाणेच पौगंडावस्थेचे त्यांनी पूर्ण सहानुभवाने घडवलेले विस्तृत व प्रत्ययकारी दर्शन ही मराठी कथेतील अनुभवविश्वात त्यांनी घातलेली एक लक्षणीय भर असल्याचे त्या म्हणतात.

‘मुखवटे’ या कथासंग्रहातून जातेगावकरांच्या कथेचे स्वतंत्र व्यक्तित्व, तिच्यातील अनेकविधता ठळकपणे ध्यानात येत असल्याचे जोशी यांनी म्हटले आहे. मात्र यानंतर त्यांच्या लेखनाला पूर्णविराम का मिळाला यासाठी ‘मुखवटे’ संग्रहानंतरच्या त्यांच्या लेखनासंदर्भात काही निरीक्षणे मांडून प्रस्तुत प्रश्नाचे त्या उत्तर शोधताना दिसतात. त्या दृष्टीने कथाकाराच्या लेखनकौशल्यातील व वृत्तीतील काही मर्यादांवर त्यांनी बोट ठेवले आहे. “माणसाच्या एकाकीपणाचा जीवनातील साचेबेदपणाचा जीवनाशी असलेल्या माणसाच्या बांधिलकीचा वेध घेताना कथाकार व्यक्तिगत व कौटुंबिक जाणिवेकडून एकदम व्यापक वैश्विक जाणिवेकडेच वगले आहेत. या दोहोंमधील सामाजिक अस्तित्वाच्या जाणिवेला त्यांनी स्पर्श केला नाही. ती ओलांडून पुढे जाण्याचा त्यांनी प्रयत्न केलाकदाचित टाळूनही” (जोशी, २०००, पृ. १८७) या कथाकाराविषयी वर्तविलेल्या शक्यतेतून त्यांच्या लेखनातील अनेक दोष अधोरेखित झाले. मानवी जीवनाचा वेध घेताना जातेगावकर सामाजिक अस्तित्वाला जाऊन भिडत नाहीत. त्यांच्या कथेतील कुंठिततेचे, अवर्ततेचे मर्म जोशी यांनी येथेच शोधल्याचे स्पष्ट जाणवते. तरीही या स्थितीतून बाहेर पडून कलावंत म्हणून त्यांची क्षमता मुक्त जाणिवेतून विकसित होईल अशी अपेक्षाही त्यांनी व्यक्त केली आहे.

आनंद विनायक जातेगावकर यांच्या ‘भातुकली’ या कथेविषयी सुधा जोशी यांनी जो प्रदीर्घ समीक्षात्मक लेख लिहिला आहे त्या आधारे स्वतंत्र कथेसंदर्भातील त्यांची रसग्रहणात्मक दृष्टी व पद्धती जाणून घेण्याचा प्रयत्नही येथे केला आहे. एका कनिष्ठ मध्यमवर्गीय ओढाताणीचे जीवन जगणाऱ्या कुटुंबातील एक शाळकरी मुलगी वयात येताना तिच्या शरीरात व मनात होत जाणारे बदल आणि पौढांच्या जगातील एका गोष्टीच्या आकस्मिकपणे झालेल्या धक्कादायक ज्ञानामुळे उद्ध्वस्त होणारे तिचे बालसुलभ भावविश्व हे या कथेचे आशयसूत्र आहे. घटनांच्या गुंफणीतून व कालक्रमव्यवस्थेतून हे आशयसूत्र कसे साकारते ते जोशी यांनी दाखविले आहे. कथेतील भातुकलीचा खेळ हा भातुकलीचे नियम व कुटुंबजीवनाचे संकेत यांची देवघेव होऊन कसा उभा राहतो हेही त्यांनी स्पष्ट केले आहे. पुढे कथाकाराची विविध कार्ये, संवादाच्या भाषेचे कथात्म कार्य, प्रतिमांची अर्थव्यंजकता अशी या कथेतील अनेक सौंदर्य स्थळे उलगडून दाखविली आहेत. कथा घटकांचा पद्धतशीरपणे वेध घेऊन कथेचे सौंदर्यउलगडून दाखविण्याची त्यांची ही पद्धती महत्वाची ठरते. “कथा आपल्या मर्यादित अवकाशात मितव्ययी व व्यंजक शैलीत सूक्ष्मतेने व नेमकेपणाने आपले जीवनदर्शनाचे, कलात्मक सर्जनाचे इप्सित साधत असते, याचा प्रत्यय ‘भातुकली’ कथेतून येतो” अशी या कथेविषयी टीकात्मक भूमिका त्यांनी मांडली आहे. कथनमीमांसेच्या आधारे आलेल्या परिदृष्टीतून, वाचकांच्या सहभागाच्या सहाय्याने केलेले हे कथासमीक्षण सौंदर्यनिर्मितीची असंख्य स्थळे प्रकट करण्यास समर्थ ठरते हे जोशी यांच्या वरील विवेचनातून लक्षात येते.

समारोप :

अशा प्रकारे सुधा जोशी यांनी तत्कालीन कथेचे रूप, स्वरूप, वाचकांची अभिरुची आणि समीक्षकांची कथेकडे पाहण्याची दृष्टी लक्षात घेऊन कथेची समीक्षा केलेली आहे. नव्या आणि वेगवेगळ्या कथादृष्टीचा अवलंब करीत कथाकारांच्या कथालेखनाचा अंतर्बाह्य धांडोळा घेतला आहे. कथाघटकांची सर्वांगीण चिकित्सा करीत कथाकारांचा लेखन दृष्टिकोन तपासण्याचा त्यांनी केलेला प्रयत्न त्या काळातील कथा समीक्षेला वळण देणारा ठरला आहे.

संदर्भ :

१. जोशी, सुधा, ‘कथा: संकल्पना आणि समीक्षा’, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, २०००, पृ. ५७, 103, 108, 165, 187

भारतातील अनुसूचित जमातीची आर्थिक सामाजिक स्थिती

प्रा. महेन्द्र पां. गावंडे

प्राचार्य डॉ. संजय धनवटे

मॉडेल कला व वाणिज्य महा. कारंजा (घा.)

भारतीय जनगणना २०११ नुसार अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या १०४२८१०३४ असून त्यामध्ये ग्रामीण जनसंख्या ९३८१९१६२ व शहरी जनसंख्या १०४६१८७२ आहे. त्यामध्ये पुरुष ५२४०९८२३ संख्या असून स्त्रीयांची जनसंख्या ५१८७१२११ होते. त्यामध्ये ग्रामीण पुरुष जनसंख्या ४७१२६३४१ व स्त्रीयांची जनसंख्या ४६६९२८२१ होते. तसेच शहरी पुरुष जनसंख्या ५२८३४८२ व स्त्रीयांची जनसंख्या ५१७५३९० होते. लिंगानुपाताचा विचार केल्यास २००१ मध्ये एकूण ९७८ होता तो ग्रामीण क्षेत्रात ९८१ व शहरी क्षेत्रात ९४४ होता. २०११ मध्ये एकूण ९९० होता तो ग्रामीण क्षेत्रात ९९१ व शहरी क्षेत्रात ९८० होता. एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण ८.२ असून ग्रामीण लोकसंख्येशी हे प्रमाण १०.४ व शहरी लोकसंख्येशी हे प्रमाण २.४ आहे. साक्षरता प्रमाण ५ वर्ष व वरील ग्रामीण एकूण ६१.५ पुरुष ७०.१ स्त्री ५२.६ आहे तर शहरी एकूण ८०.४, पुरुष ८८.० स्त्री ७२.० आहे. ग्रामीण व शहरी मिळून एकूण ६३.१ पुरुष ७१.७ स्त्री ५४.४ आहे आदिवासींच्या जनसंख्ये बाबतीत भारत जगात दुसऱ्या स्थानावर आहे. १९९१ च्या जनगणनेनुसार मध्यप्रदेशामध्ये सर्वाधिक आदिवासीची जनसंख्या १.५४ कोटी आहे, महाराष्ट्र ०.७३ कोटी, उडीसा ०.७० कोटी, बिहार ०.६६ कोटी, गुजरात ०.६१ कोटी. देशामध्ये मिझोरम मध्ये एकूण लोकसंख्येच्या ९५ टक्के आदिवासीची लोकसंख्या आहे तर नागालँडमध्ये ८९ टक्के, मेघालय व अरुणाचलमध्ये प्रत्येकी ८० टक्के, त्रिपुरा मध्ये ७० टक्के मध्यप्रदेश व उडीसा मध्ये प्रत्येकी २३ टक्के राजस्थान मध्ये १२ टक्के आसम व बिहार प्रत्येकी १० टक्के आदिवासीची लोकसंख्या आहे. २००१ मध्ये अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या ८.२ टक्के होती ती २०११ मध्ये ८.६ टक्के झाली. त्यामध्ये ग्रामीणक्षेत्रात २००१ मध्ये अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या १०.४ टक्के होती ती २०११ मध्ये ११.३ टक्के झाली व शहरी क्षेत्रात २००१ मध्ये अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या २.४ टक्के होती ती २०११ मध्ये २.८ टक्के झाली

प्रस्तुत संशोधनाची उद्दिष्टे—

१. आदिवासींच्या समस्या जाणून घेवून कारणांचा शोध घेणे
२. आदिवासींकिरिता असलेल्या कायदेशिर तरतूदी जाणून घेणे
३. आदिवासींच्या विकासातील उणीवा शोधने

गृहिते—

१. शासनाने आदिवासींच्या विकासाकरिता पर्याप्त तरतूदी केल्या आहे.
२. आदिवासींच्या कल्याणाकरिता असलेल्या कायदयांची योग्य अमंलबजावणी होते.
३. आदिवासींच्या योजना त्यांना माहिती आहे.

संशोधन पद्धती :-

सदर शोध निबंधाकरिता लागणारी माहिती ही दुय्यम साधन सामुग्रीवर आधारित असून समंक गोळा करण्यासाठी संदर्भ ग्रंथ शासकीय अहवाल, मासिके व नियतकालिके. लेख इत्यादींचा आधार घेण्यात आला आहे.

भारतातील आदिवासीची वैशिष्टे—

- प्रत्येक जनजातीचे विशिष्ट नाव असते.
- प्रत्येक जनजातीची आपली बोली भाषा असते.
- प्रत्येक जनजातीचे विशिष्ट संस्कृती असते.
- प्रत्येक जनजातीमध्ये अंतर्विवाह पध्दती असते.
- प्रत्येक जनजातीचे विशिष्ट राजनैतिक संघटन असते.
- जनजातीमध्ये आर्थिक सक्रीयता दिसून येते.

११ टक्के आदिवासी कृषि क्षेत्रामध्ये कार्य करतात. ३ टक्के आदिवासी निर्माण क्षेत्रामध्ये कार्य करतात, ५ टक्के आदिवासी नौकरी, १ टक्के आदिवासी वानिकी व भोजन संग्रहणाचे कार्य करते असे दिसून येते.

आदिवासी मध्ये असंतोषाची प्रमुख कारणे म्हणजेच आदिवासीच्या तक्रारी निवारणा मध्ये नौकरशाही व प्रशासकामध्ये सहानुभूतीची कमतरता, सुस्तता व उदासिनता दिसून येते. वन कायदे व वन नियमाची जटीलता, आदिवासींची जमीन गैर आदिवासीच्या ताब्यामध्ये जाण्यापासून रोकणाऱ्या कायद्याची कमतरता, आदिवासींच्या पुनर्वसनाचे सरकारी प्रयत्न निशप्रभावी ठरणे, आदिवासींच्या समस्या सोडविण्यात राज्यकर्त्यांची अरूची व गती हिनता, उच्चस्तरीय सिफारशी लागू करण्यात विलंब, सुधारणात्मक उपायांना लागू करण्यात भेदभाव, म्हणजेच असंतोषाकरिता जबाबदार आर्थिक, सामाजिक व राजनैतिक कारणे आहे. तसेच आदिवासींच्या प्रमुख समस्या आदिवासींमध्ये दारिद्र्याची समस्या दिसून येते कारण शेतीव्यवसायाची वाईट अवस्था, बेरोजगारी, कर्जबाजारीपणा, सरकारचे वन धोरण, आर्थिक शोषण, साधी राहणी, निरक्षरता, अंधश्रद्धा व अंधविश्वास, सामाजिक वृद्धी परंपराचा प्रभाव, कुटूंब नियोजनाचा अभाव, सामाजिक प्रबोधनाचा अभाव, इतर राजकीय कारणे. दुसरी समस्या निरक्षरता दिसून येते कारण दुर्गम भागात शिक्षणाचा अभाव, शैक्षणिक वातावरणाचा अभाव, आदिवासींची शिक्षण विषयक उदासिनता, गैर आदिवासी शिक्षकाची प्रतिकूल मानसिकता, विद्यार्थ्यांचे शिक्षण विषयक गैरसमज, गरिबी, आदिवासींमध्ये तिसरी समस्या म्हणजे ऋणग्रस्ततेची आहे, कारण अत्यल्प उत्पन्न, नैसर्गिक संकटे, जोड व्यवसायाचा अभाव, कौटोंबीक खर्चात वाढ, महागाई, बँक सुविधा नसणे, आदिवासींचे अज्ञान, दुरावाची समस्या आदिवासींमध्ये दिसून येते कारण भौगोलिक पृथकता, आदिवासींची स्वतंत्र जिवनशैली. सामाजिक मागासलेपणा, स्वतंत्र बोली भाषा, गरिबी, निकृष्ट राहणीमान दिसून येते. शेती संबंधीच्या आदिवासींमध्ये वेगळ्या समस्या आदिवासी मध्ये दिसून येतात कारण शेतीची परंपरागत पध्दती 'झूम' शेती गैर आदिवासी जमिनीचे हस्तांतरण, सावकारकडे जमिनी गहाणाची समस्या, शेती संबंधी आदिवासीं विरोधी कायदे, शोषणची समस्या आदिवासीं मध्ये दिसून येते. अशा अनेक समस्या आदिवासी समूहात जाणवते व त्यांची कारणे एकमेकाला पुरक अशीच आहे.

भारतीय संविधानामध्ये आदिवासीं करिता तरतूदी—

सामाजिक तरतूदी—

अनुच्छेद १४ नुसार कायद्यापुढे समानता, अनुच्छेद १५ (१) नुसार धर्म, वंश, जाती, लिंग, जन्मस्थान यापैकी कोणत्याही आधारावर राज्य नागरीकामध्ये भेदभाव करणार नाही. अनुच्छेद १५ (२) नुसार धर्म, वंश, जाती, लिंग, जन्मस्थान यापैकी कोणत्याही आधारावर एखाद्या नागरीकास दुकाने, सार्वजनिक भोजनालये, उपहारगृहे, सार्वजनिक मनोरंजनाची स्थाने येथे प्रवेशाबाबत आणि कोणत्याही अंशतः व पूर्णतः राज्याच्या मदतीवर असलेल्या सर्व साधारण जनतेला समर्पित केलेल्या विहीरी, घाट, सडका, सार्वजनिक ठिकाणे यांचा उपयोग करण्याकरिता निर्बंध घालू शकत नाही. अनुच्छेद १५ (४) नुसार सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या कोणत्याही वर्गाच्या उन्नतीकरिता किंवा अनुसूचित जाती आणि जमाती करिता कोणतीही विशेष तरतूद राज्य करू शकेल. अनुच्छेद १६ (१) नुसार राज्यांतर्गत सेवायोजना किंवा कोणत्याही पदावरील नियुक्ती संबंधी सर्व नागरिकाला समान संधी दिली जाईल. अनुच्छेद १६ (४) नुसार राज्याच्या सेवामध्ये नागरिकापैकी ज्या कोणत्याही मागास वर्गाला राज्याच्यामते पर्याप्त प्रतिनिधित्व मिळाले नाही अशा वर्गाकरिता नियुक्ती किंवा पदे राखून ठेवण्यासाठी कोणतीही तरतूद राज्यास करता येते. अनुच्छेद १६ (४-ब) नुसार अनुसूचित जाती आणि जमाती करिता पदाच्या कोणत्याही श्रेणी किंवा श्रेणीमधील पदोन्नतीच्या संदर्भात तरतूद करण्याचा अधिकार राज्यास आहे. अनुच्छेद ३३८ नुसार अनुसूचित जाती आणि जमाती करिता एका अधिकाऱ्याची नियुक्ती करण्याचा राष्ट्रपतीला अधिकार आहे. अनुच्छेद ३४० नुसार सामाजिक आणि शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेल्या वर्गाच्या स्थितीचे व अडचणीचे अन्वेषण करणे व दुर करण्याकरीता एक आयोग नियुक्त करणे. अनुच्छेद ३४२ नुसार राष्ट्रपतीला असा अधिकार देण्यात आला आहे की राज्याच्या राज्यपालाच्या सल्ल्याने प्रत्येक राज्यातील अनुसूचित जमाती कोणत्या आहेत हे ठरविण्यात यावे व तशी यादी तयार करावी. अनुच्छेद १६४ नुसार आदिवासी कल्याणाकरिता आणि त्यांच्या हिताच्या रक्षणाकरिता राज्यात सल्लागार परिषदा आणि स्वतंत्र विभागाची स्थापना करण्याची व्यवस्था केली आहे.

आर्थिक तरतूदी—

अनुच्छेद ४६ नुसार राज्य हे दुर्बल वर्ग आणि विशेषतः अनुसूचित जाती आणि जमाती यांचे विशेष काळजीपूर्वक शैक्षणिक आणि आर्थिक हितसंवर्धन करेल. अनुच्छेद २७५ (१) नुसार अनुसूचित जमातीच्या कल्याण वृद्धीकरिता किंवा राज्यातील अनुसूचित क्षेत्रातील प्रशासन पातळी त्या राज्याच्या उर्वरीत क्षेत्राच्या प्रशासन पातळी इतकी उंचावण्याकरिता भारताच्या एकत्रित निधीतून सहायता अनुदाने देण्यात येईल. अनुच्छेद ३३५ नुसार संघराज्य किंवा राज्य यांच्या कारभाराच्या संबंधातील सेवामध्ये आणि पदावर नियुक्ती करतांना अनुसूचित जाती आणि जमाती मधील व्यक्तीचे हक्क प्रशासनाची कार्यक्षमता राखण्याशी सुसंगत असेल अशा रितीने विचारात घेतले जातील.

राजकीय तरतूदी—

अनुच्छेद ३३० नुसार अनुसमचित जाती आणि जमाती मधील लोकांना पुरेसे प्रतिनिधीत्व मिळावे म्हणून त्यांना त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात काही जागा आरक्षित ठेवण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. अनुच्छेद २४३ नुसार अनुसूचित जाती आणि जमाती मधील लोकांना पुरेसे प्रतिनिधीत्व मिळावे म्हणून राज्याच्या विधानसभेत जागा आरक्षित ठेवण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. अनुच्छेद २४३ (घ) नुसार अनुसूचित जाती आणि जमाती मधील लोकांना पुरेसे प्रतिनिधीत्व मिळावे म्हणून प्रत्येक पंचायत समितीला आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली आहे. अशा रितीने भारतीय संविधानामध्ये आदिवासींच्या सामाजिक आर्थिक व राजकीय कल्याणाकरिता विशेष तरतूदी करण्यात आल्या आहे.

भारतातील आदिवासी विकास कार्यक्रम—

संविधानातील कलम १३५ नुसार केंद्रीय लोकसेवा आयोग व राज्य लोकसेवा आयोग तसेच निवडमंडळे यांच्याद्वारे भरल्याजाणाऱ्या एकूण जागापैकी ७.५ टक्के जागा आदिवासींकरिता राखीव ठेवण्यात आल्या आहे. विशेष शैक्षणिक सवलती देण्यात आल्या आहे. राजकीय आरक्षण— लोकसंख्येच्या प्रमाणात लोकसभा व विधानसभे करिता ७.५ जागा आरक्षित करण्यात आल्या आहे. आदिवासी विकास महामंडळे स्थापन करण्यात आली आहे. वैद्यकीय मदत आणि आरोग्य सुविधा देण्यात आल्या आहे. आदिवासी करिता स्वतंत्र अनुसूचित जमाती आयोगाची निर्मिती कलम ३३८ नुसार करण्यात येते. राष्ट्रीय अनुसूचित जमाती वित्त महामंडळाची २००१ मध्ये केंद्र शासनाने स्थापना केली. आदिवासी महिला सशक्तीकरण योजना केंद्र शासनाने २००२—०३ पासून सुरू केली आहे. आदिवासी किंवा जमाती मंत्रालय १९९९ पासून केंद्र शासनाने स्थापन केले आहे. आदिवासी संशोधन संस्था स्थापन करण्यात आल्या आहे १९७८ मध्ये भारतीय आदिवासी सहकारी विपणन विकास परिसंघ स्थापन करण्यात आला आहे.

निष्कर्ष

आदिवासी समूहाच्या असलेल्या विविध समस्या सोडविण्याकरिता शासनाने अनेक तरतूदी केल्या व विविध योजना आदिवासींच्या विकासाकरिता आखल्या असल्या तरी त्यांची कार्यक्षमतेने अंमलबजावणी झाल्या शिवाय पर्याप्त विकास आदिवासीं मध्ये दिसून येणार नाही. त्यामुळे योजना आखून चालणार नाही, तर योग्य अंमलबजावणी कडे विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे. कारण आदिवासींना त्या योजना संबंधी आजही पुरेशा प्रमाणात माहिती नाही त्यामुळे त्यांना त्यांच्या हक्का विषयी जागृत करणे आवश्यक आहे. म्हणजेच शिक्षणाचा प्रचार प्रसार होणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ—

1. आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र — डॉ. प्रदिप आगलावे
2. भारतीय समाज — राम आहूजा
3. महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती— डॉ. गोविंद गारे
4. केंद्रीय आदिवासी मंत्रालयांचा २०१०—११ चा वार्षिक अहवाल.
5. Tribal Profile at a glance May 2013
6. Alexander K. C., (1991). Jahagirdar-Tribals, Rehabilitation and Development, Jaipur : Rawat Publication

प्रभावी वाचनात विविध घटकांची भूमिका: एक अभ्यास

रमेश मारोतीराव शिंदे
बी.ए., बी. एड.(हिंदी), एम्.एड.

सहशिक्षक, श्री. छत्रपती शिवाजी हायस्कूल, शारदानगर, सगरोळी, तालुका बिलोली जिल्हा नांदेड

प्रस्तावना (Introduction)

विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या या आधुनिक जगात ज्ञान, कौशल्ये आणि विचारांच्या अभिव्यक्तीचे संपादन करण्याचे वाचन हे एक महत्त्वाचे माध्यम आहे. एखाद्या व्यक्तीच्या जीवनात घडलेल्या प्रगतीशी वाचनाचा जवळचा संबंध आहे. शाळेत यशस्वी होण्यासाठी आणि समाजाचा नागरिक म्हणून जबाबदाऱ्या पार पाडण्यासाठी प्रत्येक मुलाने वाचनात पूर्णपणे सक्षम होणे आवश्यक आहे. जो नागरिक वाचतो त्याच्याकडे शिकण्याच्या सातत्यामध्ये सक्रियपणे सहभागी होण्याची क्षमता असते. विद्यार्थ्यांच्या संवाद साधण्याच्या क्षमतेचे सक्षमीकरण करणे आणि समाजात प्रभावीपणे कार्य करणे यासाठी वाचनाची आवश्यकता असते.

वाचनाने माणूस ज्ञानी होतो आणि त्याला पुस्तकासारखा एक नवीन मित्र मिळतो. वाचन ही एक कला आहे. वाचन माणसाला माणूस बनविते, जीवनाला एक नवी दिशा देते, विचार करायला शिकविते, अंतर्मुख करविते, योग्य अयोग्य काय याची जाणीव करवून देते. संस्कृत मध्ये वाचन हा शब्द वच या धातूपासून तयार होतो. वाचकाचे विषयाचे ज्ञान, भाषेच्या रचनांचे ज्ञान, मजकूर रचना आणि शैलीचे ज्ञान, संज्ञानात्मक आणि मेटाकॉग्निटिव्ह धोरणांचे ज्ञान, त्यांची तर्क क्षमता, त्यांची प्रेरणा आणि त्यांच्या व्यस्ततेच्या पातळीचा आकलनावर परिणाम होतो.

रूढ अर्थाने ज्यास आपण वाचन म्हणतो, त्याचे स्वरूप भिन्न असल्याने वाचनास अनेक शब्दांनी ओळखले जाते. पठन, पाठन, अभ्यास, उच्चारण, परिभाषण, आकलन, अन्वय, संदर्भ, चाळणे, पाहणे, भाषांतर, दृष्टिक्षेप इत्यादी शब्द वाचन-क्रिया सूचित करणाऱ्या आहेत. या प्रत्येक शब्दामुळे वाचनाचे बदलते रूप-स्वरूप लक्षात यायला मदत होते. वाचणे वा वाचन म्हणजे लिहिलेली अक्षरे उच्चारणे. हे उच्चारण प्रगट असते तसे मौनही असते.

बहुतदा लोक अनिवार्य असते त्यावेळी वाचत असतात. तरीपणहे लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे की, वाचक हे नेते असतात आणि चांगले वाचक चांगले नेते बनतात. आपल्यापैकी बरेच जण पुस्तक वाचण्यापेक्षा मित्रांना भेटणे, बसून गप्पा मारणे, दूरदर्शन पाहणे किंवा व्हिडिओ गेम खेळणे पसंत करतात. वाचनासाठी डिजिटल युगात पुस्तके अजूनही महत्त्वाची आहेत. वाचनासाठी वाचनालयाची आवश्यकता भासते. वाचनालय म्हणजेच ग्रंथालय असे म्हंटले जाऊ शकते. तेव्हा प्रभावी वाचन होण्यासाठी सक्षम ग्रंथालय व ग्रंथपालांची आवश्यकता असते. **प्रभावी वाचनात विविध घटकांची भूमिका: एक चिंतन** या विषयाच्या अनुषंगाने येथे अध्ययन करण्यात आलेले आहे. म्हणून संक्षिप्तपणे या विषयाची मांडणी अथवा चिंतन पुढीलप्रमाणे करण्यात आलेले आहे.

वाचनाचा अर्थ

वाचन ही एक विस्तृत व गुंतागुंत असलेली संकल्पना आहे. वाचन संप्रेषणाची एक मानसिक क्रिया आहे. वाचन हे लिखित चिन्हे किंवा अक्षरे यांचा पूर्णपणे अर्थ लावणे व समजून घेण्याचे एक कार्य आहे. मुद्रित केलेल्या चिन्हांचे किंवा ध्वनिचे संकेत समजून घेणे, त्यांना ओळखणे म्हणजे वाचन होय. आणि काहीवेळा या चिन्हांचे शाब्दिकीकरण करून वाचन केले जाऊ शकते. जेव्हा वाचकाला भाषेत रूपांतरित केलेला संदेश काय आहे, हे समजते, तेव्हा वाचन होते.

“Reading is an active process of constructing meanings of words. Reading with a purpose helps the reader to direct information towards a goal and focuses their attention.”

Although the reasons for reading may vary, the primary purpose of reading is to understand the text. Reading is a thinking process.”

शैक्षणिक यशासाठी सर्वात महत्वाचा घटक म्हणजे विद्यार्थ्यांनी वाचनासाठी दिलेला वेळ; पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे आणि वेबसाइट्स या होत. वाचनामुळे माहितीचा साठा वाढतो. त्यामुळे अज्ञान कमी होण्यास मदत होऊ शकते, त्यामुळे साक्षरता आणि सशक्त संप्रेषणाला प्रोत्साहन मिळते. आपल्या जगाच्या शैक्षणिक, सामाजिक-आर्थिक आणि राजकीय विकासामध्ये वाचनाला चांगल्या सवयींचा विषय म्हणून पाहिला पाहिजे.

मानसशास्त्रज्ञ थॉर्नडाइक असे सुचवितात की, परिच्छेदाचे वाचन विचारांना विश्लेषणाप्रमाणेच मूल्य देते. यात शिकणे, पुनर्विचार, निर्णय, विश्लेषण, संश्लेषण आणि समस्या सोडवणे समाविष्ट आहे. यात लक्ष जोडणे, अमूर्तता, सामान्यीकरण, आकलन, एकाग्रता आणि वजावट यांचा समावेश आहे.

वाचण्यासाठी अनेक भिन्न तंत्रे आहेत. लेबलिंग, स्किमिंग, आणि स्कॅनिंग इत्यादींचा त्यात समावेश होतो. लेबलिंग एखाद्या व्यक्तीस कागदपत्र, मेमोरँडम किंवा पत्राचा संदर्भ लक्षात ठेवण्यास मदत करते. स्किमिंग आपल्याला विशिष्ट माहिती ओळखण्यास सक्षम करते जी आपल्यासाठी उपयुक्त असू शकते. स्कॅनिंगमध्ये आयटम पाहणे समाविष्ट आहे. वाचनाची क्रिया ही मूलतः विचार करण्याची प्रक्रिया आहे. सखोल वाचनामध्ये संपूर्ण विभाग, अध्याय किंवा संपूर्ण पुस्तक वाचणे समाविष्ट आहे आणि ही एक सक्रिय प्रक्रिया आहे.

ग्रंथालय म्हणजे वाचन, अभ्यास, संशोधन आणि सल्लामसलत करण्यासाठी विविध माध्यमांमध्ये रेकॉर्ड केलेले ज्ञान व्यवस्थितपणे ठेवलेला मुद्रित आणि गैर-मुद्रित साधनांचा संग्रह असतो. ग्रंथालय ही एक संस्था आहे. त्यात माहिती सामग्रीचा संग्रह असतो. तो संग्रह इमारत किंवा खोलीमध्ये ठेवलेला असतो.

वाचनही शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय बदल घडवून आणणारी एक प्रक्रिया होय. ते सांस्कृतिक वारसा, मनोरंजन आणि ज्ञानाचे संप्रेषण म्हणून कार्य करते. लोकांच्या माहिती, शैक्षणिक, सामाजिक आणि मनोरंजनाच्या गरजा लक्षात घेऊन वाचन साहित्य निर्माण केले जाते. त्याचा उपयोग व्यक्ती, आणि राष्ट्राचे मानसिक व्यक्तिमत उन्नत होण्यासाठी केला जावू शकतो. त्यासाठी पायाभूत सुविधा, साहित्य, आणि उपयोगाच्या व्यवस्थेची आवश्यकता असते. म्हणून ग्रंथालयाला योग्यरित्या ठेवलेली संस्था म्हणूनही संबोधले जाऊ शकते. ग्रंथालयात ग्रंथपालांनी पद्धतशीरपणे मांडलेल्या आणि ज्या लोकांसाठी ती स्थापन केली आहे त्यांच्या वापरासाठी उपलब्ध करून दिलेल्या ज्ञान सामग्रीचा संग्रह असतो.

वाचनात ग्रंथालयांची भूमिका

आपल्या शैक्षणिक तसेच सामाजिक जीवनात ग्रंथालय महत्वाची भूमिका बजावते. ग्रंथालय आम्हाला भौतिक इमारतीत किंवा खोलीत, किंवा आभासी जागेत किंवा दोन्ही माहितीपूर्ण सामग्रीसाठी भौतिक किंवा डिजिटल सुविधा प्रदान करते. वाचन करणे म्हणजे “लिखित किंवा छापिलेले शब्द किंवा चिन्हांचा अर्थ पाहणे आणि समजून घेणे” आणि वाचन ही वाचणाऱ्या व्यक्तीची क्रिया आहे. ग्रंथालयाची भूमिका महत्वाची आहे, असे दिसून येते.

ग्रंथालय हे शैक्षणिक उपक्रमांच्या केंद्रस्थानी आहे आणि एवढेच नव्हे तर सर्वात महत्वाच्या उपक्रमांपैकी एक आहे. वाचनाला चालना देण्यासाठी व शिकण्यासाठी ग्रंथालयाची भूमिका ही मूलभूत अशी आहे. ज्ञान संपादन करण्याचा हा सर्वात प्रभावी मार्ग म्हणजे वाचन आणि आपल्या मनाचा आणि शारीराचा योग्य विकास साधण्याचा स्रोत आहे. ग्रंथालय हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी निर्माण केलेले एक ठिकाण आहे.

ग्रंथालये ही कोणत्याही संस्थेच्या किंवा देशाच्या शैक्षणिक रचनेत अमूल्य भूमिका बजावतात आणि ज्ञानाचा राष्ट्रीय खजिना म्हणून त्याकडे पाहिले जाऊ शकते. तेथे ज्ञान, मुद्रित आणि गैर-मुद्रित स्वरूपात, प्राप्त केले जाते, जतन केले जाते आणि वाचन लोकांपर्यंत पोहोचवले जाते. ग्रंथालयांना सामान्यतः माहितीचे भांडार मानले

जाते आणि ते वाचकांना द्यापील आणि अ-द्व्यापील संसाधनांद्वारे उपलब्ध केले जाते. तसेच हे जगातील शिक्षण आणि संप्रेषण प्रणालींचे एक महत्वाचे साधन आहे.

उच्च शिक्षणात ग्रंथालय महत्वाची भूमिका बजावते. २१ व्या शतकात हे तराधिकच महत्त्वपूर्ण आहे. कारण आपण सर्वात वेगवान तंत्रज्ञानाच्या, नवकल्पनांच्या जगात वावरत आहोत. येथे आपल्या जगात प्रत्येक सेकंदाची नवीन माहिती तयार होत आहे, जी स्मार्ट लायब्ररीशिवाय जतन केली जाऊ शकत नाही. त्याशिवाय आपण या माहितीवर प्रक्रिया किंवा वापर करू शकत नाही. ग्रंथालय हे शिकण्याचे व्यासपीठ असून ते माहितीच्या विशाल जंगलातून जेव्हाही गरज भासेल तेव्हा आमच्या उच्च शिक्षणात आम्हाला योग्य माहिती प्रदान करते. त्यामुळे स्मार्ट लायब्ररीशिवाय आपल्या उच्च शिक्षणात यशाची शिखरे गाठणे फार कठीण आहे. मुख्यत्वे उच्च शिक्षणातील ग्रंथालयाची भूमिका आणि उच्च शिक्षणातील आमच्या माहितीची गरज पूर्ण केले आहे.

ग्रंथालये आणि म्हणून ग्रंथपालांना शैक्षणिक प्रक्रियेचे अविभाज्य आणि सक्रिय भाग मानले जावे आणि नंतरचे अभ्यासक्रम नियोजन आणि विकासामध्ये सहभागी व्हावे, असा आग्रह धरला जातो. आज, लायब्ररी इंटरनेट-आधारित सेवांच्या विशाल महासागराशी जोडलेली आहेत. इलेक्ट्रॉनिक संसाधने वेगाने विकसित होत आहेत. विद्यापीठ, महाविद्यालय किंवा कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेशी संलग्न असलेले ग्रंथालय शैक्षणिक ग्रंथालय म्हणून ओळखले जाते. शैक्षणिक ग्रंथालये ही त्यांच्या संस्थांचे तंत्रिका केंद्र आहेत आणि त्यांनी शिक्षण, संशोधन आणि इतर शैक्षणिक कार्यक्रमांना समर्थन दिले पाहिजे. प्रभावी वचनासाठी ग्रंथालयाची भूमिक अधोरेखित होताना दिसून येते.

वाचनात आवडीची भूमिका

शैक्षणिक ग्रंथालयाचे मुख्य कार्य म्हणजे पालक संस्थेची उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी सहाय्यक म्हणून काम करणे. ग्रंथालय हे शैक्षणिक समुदायाचे एक महत्वाचे बौद्धिक संसाधन आहे आणि त्यांना अभ्यासक्रमाच्या आवश्यकता पूर्ण करण्यात आणि अभ्यास आणि संशोधनाला चालना देण्यासाठी मदत करते. शैक्षणिक ग्रंथालयांनी शिक्षणाच्या सर्व औपचारिक कार्यक्रमांच्या यशस्वितेसाठी आवश्यक सुविधा आणि सेवा पुरवल्या पाहिजेत, अभ्यासाच्या एका क्षेत्राच्या सीमेपलीकडे असलेल्या ज्ञानाच्या जगाची दारे उघडली पाहिजेत आणि पुस्तके, विद्यार्थी आणि विद्वानांना प्रोत्साहन देणाऱ्या परिस्थितीत एकत्र आणले पाहिजे. आनंद, आत्म-शोध, वैयक्तिक वाढ आणि बौद्धिक कुतूहल वाढवण्यासाठी वाचनकरणे आवश्यक आहे हे नाकारता येत नाही. प्रभावी वचनासाठी ग्रंथालयाची भूमिक किती महत्वाची आहे हे दिसून येण्यास मदत होते. वाचनामुळे वाचकांचा शब्दसंग्रह आणि जगाबद्दलची त्यांची समज वाढण्यास मदत होते. एखाद्या आवडत्या पुस्तकाशी जवळीक साधण्यामुळे आत्मविश्वास आणि कल्पनाशक्ती वाढते आणि पुस्तकांमधून मुलांना भरपूर ज्ञान मिळवण्यास मदत होते.

वाचन बौद्धिक जीवनाच्या विविध टप्प्यांवर विविध आवडी पूर्ण करते. योग्य वाचन संस्कृती विकसित केल्याने राष्ट्रांचा विकास होण्यास मदत होते आणि कोणतेही राष्ट्र तेथील लोक वाचल्याशिवाय विकसित होऊ शकत नाही. वाचनाची आवड माणसाला घडवते, आणि ते मनाचा विकास करून माहितीपूर्ण, विचारशील आणि रचनात्मक होण्यास मदत करते. मुलांच्या जन्मापासून त्यांच्या आयुष्यात पुस्तक आणण्याची जबाबदारी कुटुंबाची असते. काही ग्रंथालये अशा कार्यक्रमांचे आयोजन करतात. सार्वजनिक ग्रंथालये जीवनाच्या सर्व स्तरातील लोकांसाठी आणि सर्व पिढ्यांसाठी तयार केली गेली. लहान वयातच जर मुलांना ज्ञानाच्या उत्कंठा आणि कल्पनाशक्तीच्या कृतींद्वारे प्रेरित केले जाऊ शकले, तर ते वैयक्तिक वाचनाचा आयुष्यभर त्यांना लाभ होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. वाचनामध्ये वाचकांच्या आवडीची भूमिका ही महत्वाची असते.

सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीची भूमिका

सर्वमान्यपणे हे स्वीकारणे भाग पडते की मुलांचे कार्य संपादन, वाचन आणि लेखनाच्या बाबतीत त्यांचे यश मोठ्या प्रमाणात त्यांच्या सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीवर अवलंबून असते, त्यांच्या पालकांची पात्रता, त्यांची शिक्षणाबद्दलची वृत्ती आणि त्यांच्या मुलांबद्दलच्या त्यांच्या अपेक्षा, तसेच त्यांची उपस्थिती यासारख्या घटकांवर अवलंबून असते. तरीही ग्रंथालय, वाचन साहित्य महत्वाची भूमिका बजावतात, हे नाकारता येत नाही. विद्यार्थ्यांमध्ये वाचन संस्कृती रुजवण्यात शालेय ग्रंथालयांची भूमिका सुद्धा तेवढीच महत्वाची आहे. उच्च

शिक्षणातही सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीची भूमिका महत्त्वाची असते. ग्रंथालय असलेल्या शाळांमध्ये चांगली वाचन संस्कृती असल्याचा निष्कर्ष पुढे आला. पुस्तक चर्चा आणि पुस्तकी परीक्षा व्यतिरिक्त विद्यार्थ्यांना नियमित ग्रंथालय अभिमुखता देण्याची शिफारस करणे चुकीचे ठरणार नाही.

प्रदीर्घ काळापासून सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती वाचनाला मोठी दिशा देत आले आहे. प्रभावी वचनाशिवाय कोणतेही चांगली व्यक्तिमत्व दीर्घकाळ अस्तित्वात राहू शकत नाही. त्यामुळे जगात कुठेही उच्च शिक्षण पूर्ण करण्यासाठी चांगली सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती हा सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे. आजकाल माहितीचा विलक्षण स्फोट झाला त्यात आवश्यक विद्वानांना विषय समजून घेण्यासाठी आणि निर्दिष्ट माहिती मिळवण्यासाठी वाचन आवश्यक ठरते. एक आदर्श सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती खरोखरच वाचानामध्ये महत्त्वाची भूमिका ही बजावताना दिसून येते.

वाचनात उद्दिष्टांची भूमिका

वाचनाची प्रभावशीलता ही शैक्षणिक उद्दिष्टांवर अवलंबून असते. वाचन हे निःसंशयपणे विद्यार्थी आणि कर्मचारी यांचे बौद्धिक आणि शैक्षणिक उत्पादन वाढवते. उद्दिष्टे ही आधुनिक शैक्षणिक संरचनेचा पाया आहे. कोणतीही शिक्षण व्यवस्था प्रभावी उद्दिष्टाशिवाय पूर्ण होत नाही. वाचन हे आपला बौद्धिक वारसा प्राप्त करण्याचे आणि त्याचे उपयोजन करण्याचे प्रमुख साधन आहे. निकृष्ट वाचन क्षमतेची काही प्रमुख कारणे म्हणजे कठीण मजकूर, डिस्लेक्सिया, मर्यादित शब्दसंग्रह, कार्यरत स्मरणशक्तीची कमतरता आणि बरेच काही असते. कंटाळवाणेपणामुळे किंवा ते जे वाचत आहेत त्याबद्दल अनास्थेमुळे लोकांना आकलनात अडचण येऊ शकते. माणूस का वाचतो या प्रश्नाचे त्याचं उत्तर एका वाक्यात देता येणार नाही. कारण माणूस अनेक उद्देश, हेतू मनात ठेवून वाचत असतो. शिवाय वय, मानसिक स्थिती, गरज लक्षात घेता वाचन माणसात इतक्या परीने उपयोगी होत असते की, उद्देशांची यादी करणेच अशक्य होवून बसते. तरीपण काही मूलभूत गरजा म्हणून माणसाचं वाचन होत असतं. बालपणापासून ते वृद्धावस्थेपर्यंत माणूस वाचत राहतो; पण वयपरत्वे वाचनाच्या गरजा बदलत राहतात. बालपणाचं वाचन शिकण्यासाठी असतं, तर पुढील जीवनात ते शहाणपण वाढविण्यासाठी असते, यात शंका नाही.

वाचनात शिक्षकांची भूमिका

वाचन तरुण पिढीच्या मनाला घडवण्याची भूमिका बजावते. वाचनाचे प्रशिक्षण दिले जावे. शिक्षक त्यांच्या वर्गात विद्यार्थ्यांच्या जीवनात खूप महत्त्वाची भूमिका बजावतात. शिक्षकांना त्यांच्या निगरानीखाली ठेवलेल्या विद्यार्थ्यांना शिक्षित करण्याची महत्त्वाची भूमिका पार पडावी लागते. त्यापलीकडे, शिक्षक वर्गात इतर अनेक भूमिका बजावतात. शिक्षकाची भूमिका उत्कट, प्रशिक्षित, मॉनिटरिंग आणि फॅसिलिटेटर अशाप्रकारचे वर्गातील वातावरण तयार करणेअसे असावे. अभ्यासाच्या निकालांवरून असे दिसून आले आहे की पार्श्वभूमी ज्ञानाचा अभाव, अपुरा शब्दसंग्रह, वेळेचा दबाव आणि रणनीतींचा अयोग्य वापर हे चार सर्वात लोकप्रिय घटक आहेत ज्यामुळे वाचन आकलनात अडचणी येतात.

निष्कर्ष (Conclusion)

माणूस आणि प्राणी यांच्यामध्ये अंतर निर्माण करणारे जे अनेक घटक आहेत, त्यात भाषा, हास्य, विचार, बुद्धी, अभिव्यक्ती नि आविष्कार इत्यादी घटकांचा समावेश होतो. माणसाचा विकास ही निरंतर प्रक्रिया होय. त्याच्या विकासात वाचन महत्त्वाची भूमिका बजावत असते. वाचन ही महत्त्वाची बौद्धिक प्रक्रिया आहे. वाचन करणे म्हणजे लिखित किंवा द्यापील शब्द किंवा चिन्हांचा अर्थ पाहणे आणि समजून घेणेहोय आणि वाचन ही वाचणाऱ्या व्यक्तीची मानसिक क्रिया आहे. त्यात विविध घटकांची भूमिका महत्त्वाची आहे, असे दिसून येते. ग्रंथालय हे शैक्षणिक समुदायाचे एक महत्त्वाचे बौद्धिक संसाधन आहे. प्रदीर्घ काळापासून ग्रंथालय शिक्षणाला मोठी दिशा देत आले आहे. ग्रंथालये आणि ग्रंथपालांना शैक्षणिक प्रक्रियेचे अविभाज्य आणि सक्रिय भाग मानले जावे, यात शंका नाही.

संदर्भसूची (Bibliography)

1. https://www.researchgate.net/publication/319946753_The_Importance_of_the_Use_of_Libraries_and_the_Ne
2. https://www.researchgate.net/publication/305902214_An_Analytical_Study_of_Reading_Skills_Among_Library_Users_in_Universities_of_Engineering_And_Technology
3. Brian, Tracy (2018). The discipline of Reading. <https://www.earlytorise.com>
https://www.researchgate.net/publication/340925657_Role_of_Library_in_shaping_the_behavioural_change
4. Ailakhu, U.V & Unegbu, V.E. (2017). Librarians' promotion of reading culture and student's responsiveness in selected secondary schools in Lagos State, Nigeria. *Ebonyi Journal of Library and Information Science*, 4(1) 30-42.
5. Aina, A.J., Ogungbeni, J.I., Adigun, J.A., Akesode, F.A & Ogundipe, T.C (2011). Poor reading Habits among Nigerians: the role of libraries. *Library Philosophy and Practice (ejournal)*. 529
<http://digitalcommons.ul.edu/libphilprac/529>
6. Reading: <https://www.ukessys.com>
7. What Libraries Do-: www.ivelibraries.org
8. <https://www.lifehack.org/lifestyle/10benefitsofreading>
9. https://www.google.com/search?q=role+of+library+in+reading+researchgate&rlz=1C1CHBD_en-GBIN1026IN1026&ei=Ma3LY6_iEafg4-
10. <https://mr.wikisource.org/wiki/%E0%A4%B5%E0%A4%BE%E0%A4%9A%E0%A4%A8>

शैक्षणिक साहित्य संच : निपुण भारत अंतर्गत FLN कार्यक्रमाच्या उद्दिष्ट प्राप्तीसाठीचे साधन-एक अभ्यास

लक्ष्मीकांत एकनाथराव ईडलवार

प्राथमिक शिक्षक, जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा, नायगाव ता. जामखेड जि. अहमदनगर

प्रस्तावना :

पायाभूत साक्षरता व संख्याज्ञान ही आजीवन शिक्षणाची एक पूर्व अट आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 नुसार पूर्व प्राथमिक ते इयत्ता तिसरी पर्यंतच्या प्रत्येक विद्यार्थ्यांस सन 2026 पर्यंत मूलभूत स्तरावर वाचन, लेखन व अंकगणिताच्या क्षमता प्राप्त करण्यास सर्वोच्च प्राधान्य देण्यात आले आहे. कोरोना परिस्थितीमुळे विद्यार्थ्यांचा झालेला अध्ययन ऱ्हास भरून काढण्यासाठी अध्ययन स्तर निश्चिती, निपुण भारत अध्ययन अभ्यास सर्वेक्षण, उपचारात्मक अध्यापन करून पायाभूत साक्षरता संख्याज्ञान वाढीसाठी शासन स्तरावर उत्तम प्रयत्न चाललेले आहेत. 2026 पर्यंत मूलभूत स्तरावर वाचन, लेखन, अंक गणिताच्या क्षमता प्राप्त करण्याचे ध्येय गाठण्यासाठी शिक्षण संचालनालय महाराष्ट्र राज्य यांच्या वतीने पुरवलेले अभ्यासक्रमातील मूलभूत संकल्पनांवर आधारित शैक्षणिक साहित्य संच यासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरणार आहे.

जवळपास सर्वच शाळांमध्ये सदर शैक्षणिक साहित्य संच उपलब्ध झालेले आहेत. इयत्ता पहिली व दुसरी साठी 'अ' व तिसरी चौथीसाठी 'ब' नामक शैक्षणिक साहित्य संच पुरविले आहे. कल्पक निर्मिती व उत्तम दर्जा असलेले हे साहित्य संच FLN कार्यक्रमाच्या उद्दिष्ट प्राप्तीसाठीचे साधन म्हणायला हरकत नाही.

शैक्षणिक साहित्य संचाची वैशिष्ट्ये:

- 1) अभ्यासक्रमातील मूलभूत संकल्पनांवर आधारित साहित्य
- 2) नाविन्यपूर्ण, रचनात्मक, मनोरंजक कृती व साहित्य
- 3) अभ्यासक्रमास पूरक
- 4) खेळ व प्रत्यक्ष कृतींवर आधारित साहित्य
- 5) विचारांना चालना देणारे साहित्य
- 6) लर्न विथ फन
- 7) विद्यार्थी-विद्यार्थी आंतरक्रिया घडून येते
- 8) नाविन्यपूर्ण खेळ व कृतींचा समावेश
- 9) आव्हान देणारे साहित्य व कृतींचा समावेश
- 10) सर्व विषयांच्या कृतींचा समावेश
- 11) आकर्षक रंगसंगती व हाताळण्यास सुलभ साहित्य

शैक्षणिक साहित्य संचातील इयत्तानुसार साहित्य संख्या :

इयत्ता पहिली व दुसरी साठी-

मराठी -38

इंग्रजी -7

गणित -14

इयत्ता तिसरी व चौथीसाठी-

मराठी -7

इंग्रजी -9

गणित -11

परिसर अभ्यास - 28

शैक्षणिक साहित्य संच वापरासंबंधीच्या सूचना:

सदर साहित्य संचातील साहित्याचा वापर विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आवडीप्रमाणे करू द्यावा. तत्पूर्वी प्रत्येक साहित्याची ओळख व साहित्याचा वापर कसा करावा याबाबतची माहिती शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना सांगायची. साहित्य वापरासंबंधीची माहिती असणारी एक मार्गदर्शिका संचात दिलेली आहे. तिचा वापर करावा. साहित्याचा वापर करून झाल्यावर योग्य त्या पॉकेटमध्ये ठेवून साहित्य बॉक्स मध्ये जागच्या जागी ठेवण्यासंबंधीच्या सूचना विद्यार्थ्यांना द्याव्यात. एका गटाला एक साहित्य देऊन संकल्पना स्पष्ट होईपर्यंत विद्यार्थ्यांना साहित्य हाताळू द्यावे. कृती करताना आवश्यक तेथे शिक्षकांनी मार्गदर्शन करावे.

शैक्षणिक साहित्य संचाचे फायदे:

- 1) संकल्पना स्पष्ट होण्यास मदत होईल
- 2) अध्ययन प्रक्रिया आनंददायी पद्धतीने होण्यास मदत होईल
- 3) विद्यार्थी-विद्यार्थी, शिक्षक-विद्यार्थी आंतरक्रियेतून अपेक्षित क्षमता प्राप्त होण्यास मदत होईल
- 4) कृतीतून शिक्षण मिळत असल्याने ज्ञान चिरकल स्मरणात राहिल
- 5) अभ्यासक्रमातील मूलभूत संकल्पना स्पष्ट होतील
- 6) विद्यार्थ्यांना अभिव्यक्ती व कृतीयुक्त सहभागाची संधी उपलब्ध होईल
- 7) स्वयंअध्ययन व नवनिर्मितीची आनंदानुभूती प्राप्त होईल

निष्कर्ष :

निश्चितच या साहित्य संचाचा वापर केल्यास विद्यार्थ्यांच्या वाचन, लेखन व अंकगणित संबंधितच्या क्षमता प्राप्त होण्यास मदत होईल.

संदर्भ साहित्य सूची :

- a) शैक्षणिक साहित्य संच वापरासाठी मार्गदर्शक पुस्तिका 2022-23
- b) NEP 2020
- c) निपुण भारत G.R.
- d) FLN -G.R.

दुर्गाबाई देशमुख: एक लोक शिक्षणतज्ञ

नागोराव पोचिराम माचापुरे

बी.एस्सी., बी. एड.(गणित), एम्.ए.(शिक्षणशास्त्र),

सहशिक्षक, श्री. छत्रपती शिवाजी हायस्कूल, शारदानगर, सगरोळी तालुका बिलोली जिल्हा नांदेड

प्रस्तावना

भारतीय स्वातंत्र्यापूर्व व स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील कर्तृत्ववान स्त्रीयांच्या कर्तृत्वाचा शोध अभ्यास करतानाहंसा मेहता, सुचेता कृपलानी, उषा मेहता, सरोजिनि नायडू, अनी बेझंट, कमला नेहरू, विजयालक्ष्मी पंडीत यांच्या सारख्या अनेक महान महिलांचा संदर्भ सापडतो.

अनेक महान नाईकेंची कार्ये एका विशिष्ट क्षेत्रापुरती मर्यादित दिसून येतील. परंतु दुर्गाबाई देशमुख यांची कार्ये एका विशिष्ट क्षेत्रापुरती मर्यादित दिसून नाहीत. दुर्गाबाई देशमुख यांची कार्ये अनेक अंगी असलेली अढळतात. त्यांनी उच्चविद्याविभूषित विदुषी, समाजसुधारक, निष्णात वकील, धडाडीची स्वातंत्र्यसेनानी, अद्भुत वक्ता, संविधान सभेतील महिला सदस्य, पहिल्या भारतीय नियोजन आयोगातील महिला सदस्य, उत्तम संघटक व शिक्षणतज्ञ अशा अनेक क्षेत्रात स्वतःच्या कार्याचा अनमोल ठसा उमटवला. अनेक क्षेत्रात स्वतःच्या कार्याचा अनमोल ठसा उमटवणाऱ्या दुर्गाबाई देशमुख म्हणजे भारतीय महिलांच्या इतिहासातील अविस्मरणीय ठेवा असल्याचा उल्लेख करणे क्रमप्राप्त ठरते. या नायिकेच्या कार्य-कृतत्वाचा शोध अभ्यास करणे आणि विशेषतः त्या एक शिक्षणतज्ञ असल्याचा अभ्यासप्रस्तुत शोध-लेखाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. त्याकरिता त्यांच्या विविधांगी कार्याची मांडणी 'दुर्गाबाई देशमुख: एक शिक्षणतज्ञ' या शिर्षकाधिन पुढील प्रमाणे करण्यात येते.

'निराधार मुले आणि युवक'

भारतीय राज्यघटनानिर्माण करण्यासाठी सन १९४६ मध्ये एक घटना समिति नेमण्यात आली. आणि त्यातील मसुदा समितीवर दुर्गाबाई देशमुखयांची निवड मद्रास प्रांताच्या प्रतिनिधी म्हणून झाली होती. राज्यघटना मसुदा समितीतील अध्यक्षीय मंडळावरत्या एकमेव स्त्री सदस्या होत्या. अनामिक कारणांमुळे संविधान समितीतील रिक्त झालेल्या जागा भरण्यासाठी असलेल्या नियमात त्यांनी बदल सुचविले. त्यांनी लहान मुले वयुवकांच्या शोषण मुक्तीसाठी आणि त्यांच्या अधिकार अंमलबजावणीसाठीच्या तरतुदी बाबत आग्रह धरला. त्यांच्यामते, "वनचर प्राणी आणि पक्षी यांच्यासारखे विषय जर घटनेतील सातव्या अनुसूचित समाविष्ट होऊ शकतात तर 'निराधार मुले आणि युवक' यांच्या संरक्षण आणि शोषण मुक्तीचा विषय घटनेत का असू नये?" त्यांनी उपस्थित केलेल्या प्रश्नाचे उत्तर ४२व्या घटना दुरुस्तीनंतर कलम ३९ (फ) मध्ये प्रतिबिंबित होताना दिसते. त्यांनी लहान मुले वयुवकांच्या शोषण मुक्तीसाठी आणि त्यांच्या अधिकार अंमलबजावणीसाठीच्या तरतुदी बाबत धरलेला आग्रह उल्लेखनीय ठरतो.

भाषिक संतूलन साधण्याचा प्रयत्न

दुर्गाबाई देशमुखयांनी एक शिक्षणतज्ञ या नात्याने भाषिक संतूलन साधण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. राष्ट्रभाषे बद्दल चर्चा करीत असताना संस्कृत प्रभावित हिंदी ऐवजी हिंदुस्तानी हिंदी राष्ट्रभाषा असावी, असा आग्रह त्यांनी केला. यातून त्यांनी भाषिक संतूलन साधण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. एक निष्णात वकील म्हणून संविधान समितीच्या कामकाजाबद्दलचे त्यांनी सुचविलेले बहुतांश नियम मान्य करण्यात आलेहोते. त्यापैकी न्यायाधीश हे भारतीय नागरिकच असावे ही त्यांनी सुचविलेली दुरुस्ती समितीने मान्य केली. चित्रपट प्रदर्शना संबंधीचे सर्व अधिकार केंद्राकडे असावे जेणेकरून भारतीय चित्रपटांचा सांस्कृतिक व सामाजिक दर्जा देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर उंचावला जाईल, असे त्यांचे मत होते. आणिबाणीच्या परिस्थितीत राष्ट्रपतींकडे सर्व राज्यांच्या आर्थिक नियोजनासंबंधी अधिकार असावे हे हीत्यांनी सुचविले होते. यावरून दिसून येते की, संघराज्य

पद्धतीत त्या मजबूत केंद्राच्या समर्थक होत्या. यशस्वी लोकशाहीकरीता लोकशिक्षणाची आवश्यकता काय असते हे त्या ओळखून होत्या.

संविधानिक मूल्यशिक्षण

संविधानिक मूल्यशिक्षणात दुर्गाबाई देशमुख यांचा धर्माबाबतचा व मानवतेबाबतचा वैश्विक दृष्टीकोन दिसून येतो. भारतीय संविधानातील कलम २५ (२) ब मध्ये 'कुठल्याही समुदायांच्या' शब्दा ऐवजी 'सर्व समुदायांच्या किंवा वर्गातील व्यक्तींना सार्वजनिक धार्मिक स्थळे व मंदिरांत मुक्त प्रवेश असावा' असा बदल त्यांनी सुचविला होता. यावरून त्यांचा धर्माबाबतचा व मानवतेबाबतचा वैश्विक दृष्टीकोन दिसून येतो. त्यांच्या संविधान सभेतील कार्याचा गौरव करताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यांच्या बदल "Here is the women who has been in her bonnet,"^२ असे गौरवोद्गार काढले.

एकंदरीतच १८५७च्या उठावामध्ये झाशीच्या राणीचे जे स्थान होते, एकंदरीत तेच स्थान दुर्गाबाई देशमुख यांचे भारतीय संविधान निर्मितीत होते. असे म्हंटले तर ते वावगे ठरू नये. त्यामुळे संविधानिक मूल्यशिक्षणात त्यांचे योगदान दिसून येते.

समाजशिक्षणातील कार्य

दुर्गाबाई देशमुख यांच्या एकुण कार्यात त्यांच्या समाजसुधारना विषयक शिक्षणकार्यासही महत्त्वाचे स्थान द्यावयास पाहिजे. बालविवाह आणि देवदासी या प्रथा मोडून काढण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केला. त्यांच्या अजाणत्या वयात त्यांचा बालविवाह झाला होता. तो मोडण्याचे धाडसत्यांनी दाखवले. देवदासीची दुष्ट प्रथा मोडून काढण्यासाठी देवदासींनाव मुस्लीम महिलांना संघटित करून त्यांना महात्मा गांधींचे विचार ऐकवण्यासाठी दुर्गाबाईंनी धडपड केली. त्यावेळी त्याकेवळ १२ वर्षांच्या होत्या. समाजसुधारणेत समाजशिक्षणाला किती महत्त्वाचे स्थान आहे हे त्या ओळखून होत्या.

महात्मा गांधीजींनी केलेल्या मार्गदर्शनामुळे देवदासींनी आपल्या मुलींचे विवाह करून देण्यास सुरुवात झाली. पुढे १९३७मध्ये मद्रास प्रांतात देवदासी प्रथा कायद्याने नष्ट करण्यात आली. त्यात दुर्गाबाईंनी पुढाकार घेतला. त्याकाळी पुरुष आपल्या पत्नीला मारझोड करत. दुर्गाबाईंनी आपल्या वयाच्या २०-२५ मुलींना गोळा करून रस्त्यांवरून अशा पुरुषांविरोधात घोषणा दिल्या. तसेच अशा पुरुषांवर बहिष्कार घालण्याचे व त्यांना कामावरून काढून टाकण्याचे आवाहन त्यांनी समाजाला केले. तसेच विधावांचे केशवपन करण्याच्या त्या विरोधात होत्या. त्यांच्या वडिलांचा त्यांच्या वयाच्या ३६व्या वर्षी मृत्यू झाला, वडिलांच्या मृत्यूनंतर आपल्या आईचे केशवपन करण्यास त्यांनी नकार दिला. त्यांच्या या आदर्शाचे अनुकरण करत त्यानंतर अनेक स्त्रीयांचे केशवपन करणे थांबवले गेले.^३ हे त्यांच्या समाजशिक्षणाचा दृष्टिकोण ओळखण्यास पुरेसा ठरतो.

एकंदरीतच स्त्रीयांबाबतच्या सामाजिक इतिहासात महात्मा ज्योतिबाफुले व क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांनी सुरु केलेला वारसा दुर्गाबाईंनी दक्षिणेकडील राज्यांमध्ये प्रत्यक्ष कृतीमधून चालविलेला दिसतो. त्यामुळे समाजीकरण व आधुनिक लोकशिक्षणात त्यांचे कार्य मोलाचे ठरते.

तेलुगु व तमिळ भाषांतरकाराचे कार्य

दुर्गाबाईंनी तेलुगु व तमिळ भाषांतरकाराचे काम केले. सन १९२१मध्ये महात्मा गांधीजींनी काकीनाडाला भेट दिली. तेव्हा दुर्गाबाईंनी हिंदी भाषा अवगत असल्यामुळे महात्मा गांधींचे भाषण तेलुगु मध्ये भाषांतर करून सांगितले. पुढे जेव्हा-जेव्हा गांधीजी दक्षिण भारतात आले, तेव्हा दुर्गाबाईंनी त्यांच्याकरीता तेलुगु व तमिळ भाषांतरकाराचे काम केले. सन १९२३मध्ये काँग्रेसचे संमेलन काकीनाडा येथे भरले होते. त्यावेळी त्यांनी त्यात स्वसंसेवक म्हणून काम केले. त्यांनी मद्रासमध्ये टी. प्रकाशम यांच्यासोबत मीठाच्या सत्याग्रहात भाग घेतला. त्यांचे अद्भुत संघटन कौशल्य व वक्तृत्वकला पाहून लोक त्यांना 'जोन ऑफ आर्क' या नावाने ओळखत असत. त्या चांगल्या भाषांतरकार होत्या.

कायद्याची पदवीही संपादन

दुर्गाबाई देशमुख या मद्रास कोर्टातल्या निष्णात वकील होत्या. फौजदारी खटले चालविणाऱ्या त्या पहिल्या महिला वकील होत्या. स्त्रीया निरक्षरतेमुळे त्यांनी न केलेल्या गुन्ह्याबाबतही विनाकारण कारावास भोगत आहेत, हे दुर्गाबाईंच्या लक्षात आले. दुर्गाबाईंनी महात्मा गांधी यांच्या मीठाच्या सत्याग्रहामध्येही भाग घेतला होता. या

सत्याग्रहा दरम्यान त्यांना कारावास ही झाला. या कारावासात असताना त्यांचा संबंध तेथील कैदी स्त्रीयांशी आला. त्यावेळी त्यांच्या लक्षात आले की, बऱ्याच स्त्रीया निरक्षरतेमुळे त्यांनी न केलेल्या गुन्ह्याबाबतही विनाकारण कारावास भोगत आहेत. ज्याप्रमाणे स्त्रीयांना वैद्यकीय उपचारांकरिता महिला डॉक्टरची गरज असते, त्याप्रमाणे स्त्रीयांना कायदेशीर मदत मिळण्याकरिता स्त्री वकीलच हवी या विचारातून त्यांनी सन १९४१ साली कायद्याची पदवीही संपादन केली.^४ मद्रास कोर्टातल्या त्या निष्णात वकीलहोत्या. फौजदारी खटले चालविणाऱ्या त्या पहिल्या महिला वकील होत्या.

सन १९५३साली दुर्गाबाई देशमुख चीनच्या दौऱ्यावर गेल्या असताना तेथील 'कुटुंब न्यायालया'च्या कार्याने प्रभावित झाल्या. त्या प्रभावातून भारतातही अशा प्रकारची स्वतंत्र कुटुंब न्यायालये स्थापन करण्याची आवश्यकता प्रतिपादित करणाऱ्या त्या पहिल्या व्यक्ती होत्या. त्यांनी भारतातही कुटुंब न्यायालये स्थापन करण्याची शिफारस तत्कालीन पंतप्रधान व न्यायमूर्तींना केली व त्याचा पाठपुरावा केला. याचा परिणाम म्हणून सन १९८४ साली कुटुंब न्यायालये कायदा पास होऊन सन १९८९साली मुंबईमध्ये कुटुंब न्यायालयाची स्थापना झाली.^५ याठिकाणीसुद्धा त्यांची शैक्षणिक दूरदृष्टी दिसते.

नियोजन आयोगातील प्रकाशन कार्य

सन १९५३मध्ये पं. नेहरूंनी दुर्गाबाई देशमुख यांची नियोजन आयोगाच्या सदस्यपदी नियुक्ती करून त्यांच्याकडे समाजकल्याण खात्याची जबाबदारी सुपूर्त केली. दुर्गाबाईंच्या शिफारसीमुळे समाजोपयोगी कामांसाठी मोठा निधी राखून ठेवण्याची परंपरा सुरू झाली. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली नियोजन आयोगाने 'Encyclopaedia Of Social Service In India' तयार करून प्रकाशित केला.^६ त्या १९५४मध्ये केंद्रीय सामाजिक कल्याण परिषदेच्या प्रमुख होत्या आणि १९६२मध्ये त्यांनी सामाजिक विकास केंद्राची स्थापन केली.^७ तेंव्हा त्यांचे प्रकाशकीय कार्य महत्वाचे आहे.

भारताच्या नियोजन आयोगातील त्यांच्या कार्यामुळे भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्यातील 'सामाजिक न्याय', 'समाजवादी लोकशाही' आणि 'कल्याणकारी राज्य' स्थापन करण्याच्या संकल्पनेस दृढता प्राप्त झाली. त्यांच्या सामाजिक दृष्टीकोनात गांधीवाद, समाजवाद आणि मानवतावाद यांचा सुरेख संगम दिसून येतो, यात शंका नाही.

शिक्षणक्षेत्रातील कार्य

दुर्गाबाई देशमुख यांनी वयाच्या केवळ १४ व्या वर्षीच आपल्या घरात ४०० स्त्रीयांना हिंदी शिकविण्यासाठी बालिका हिंदी पाठशाळा चालविली. महात्मा गांधी, कस्तुरबा गांधी, चित्तरंजन दास, जमनालाल बजाज यांनी जेंव्हा या शाळेला भेट दिली तेंव्हा या छोट्या शिक्षिकेच्या कार्याने ते अतिशय भारावून गेले.^८ केवळ स्त्री शिक्षणाचाच विचार करण्याकरिता सन १९५८मध्ये श्रीमती दुर्गाबाई देशमुख यांच्या अध्यक्षते खाली एक 'राष्ट्रीय स्त्रीशिक्षण समिती' नेमण्यात आली. 'शाळा नसलेल्या ठिकाणी शाळा काढणे; मागसलेल्या भागांकरिता मध्यवर्ती शाळा व वसतिगृह काढणे, वाहनांची सोय करणे; गरीबमुलींच्या दुपारच्या जेवणाची सोय करणे; गरजू मुलींना पुस्तके, गणवेश व इतर शालेय साहित्य मोफत पुरवणे; शिक्षणाचा दर्जा उंचावणे, इ.'काही शिफारशी त्यांनी केल्या होत्या.^९ यावरून दुर्गाबाई देशमुख यांना शैक्षणिक दूरदृष्टी होती असे प्रतिपादन करता येईल.

'राष्ट्रीय स्त्रीशिक्षण समिती'या समितीने स्त्री-शिक्षणाचा प्रश्न त्या काळाच्या मानाने व्यापक तऱ्हेने हाताळला. 'स्त्री ही सुमाता आणि सुपत्नी बनण्यासाठी तिच्या जीवनात व्यवसायाची आवश्यकता आहे, सामाजिकदृष्ट्या उपयुक्त व वैयक्तिक दृष्ट्या साफल्याची भावना निर्माण करणारा असा जीवन व्यवसाय प्रत्येक व्यक्तीच्या विकासासाठी आवश्यक असतो. त्यासाठी घराबाहेरचा एखादा योग्य तो व्यवसाय स्वीकारल्याने स्त्रीच्या विचाराचे कार्यक्षेत्र रुंदावते, तिच्या व्यक्तिमत्वात एक प्रकारचा समतोलपणा येतो. त्यामुळे माता आणि पत्नी या भूमिकांसाठी ही ती अधिक कार्यक्षम ठरते,' असे समितीने म्हटले होते.^{११} त्यांचे शैक्षणिक कार्य अत्यंत मोलाचे आहे.

दुर्गाबाई देशमुख यांनी अखिल भारतीय महिला परिषद, आंध्र महिला सभा, विश्वविद्यालय महिला संघ, नारी रक्षा समिति आणि नारी निकेतन यांची स्थापना करून महिला सक्षमीकरणाचे कार्य केले. याच बरोबर त्यांनी

१९६२मध्ये दुर्गाबाई देशमुख हॉस्पिटल, श्री वेंकटेश्वर कालेज, नवी दिल्ली आणि १९४८ मध्ये आंध्र एजुकेशन सोसाइटीची स्थापना दिल्ली मध्ये राहणाऱ्या तेलगू विद्यार्थ्यांकरीता केली होती. त्यांनी अंधांसाठी सुद्धा विद्यालये, वसतिगृहे तसेच तंत्र प्रशिक्षण केंद्रे सुरु केले.

सारांश व निष्कर्ष

“दुर्गाबाई देशमुख एक लोक शिक्षणातील तज्ञ” यानुषंगाने अभ्यास करताना पुढील सारांश व निष्कर्ष याची मांडणी करण्यात आलेली आहे. दुर्गाबाईचे व्यक्तीमत्वच विविधांगी होते. त्यानुषंगाने त्यांनी आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा विविध क्षेत्रांमध्ये उमटवला. त्यांनी आपल्या विचार व कृतींना भारतीय संविधानाच्या सरनाम्यातील उदात्त मुल्यांपासून दूर जाऊ दिले नाही. त्यांचे स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान हे त्यांचे लोकशाहीवरचे प्रेम दर्शविते. त्यांचे भारताच्या नियोजन आयोगातील कार्य समाजवादाच्या मुल्यांवरची निष्ठा दर्शविते. वकीलीच्या क्षेत्रातील कार्य सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्यायाची स्थापना करणारे आहे. संविधान सभेतील त्यांचा प्राकृतिक हिंदीबाबतचा दृष्टीकोन विविधतेतून एकता जपून बंधुत्वला बळकटी आणणारा आहे. भारतीय संविधान व संविधानाचा सरनामा यांच्या केवळ निर्मितीतच त्यांचा वाटा नव्हता तर त्यातील मुल्यांसह जगण्यात त्यांनी उभे आयुष्य वेचले. त्यांनी विविध क्षेत्रात करून ठेवलेल्या असामान्य कामगिरीमुळे स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात स्त्रीयांना विविध क्षेत्रात काम करण्याची संधी आणि प्रेरणा मिळाली. त्यामुळेच दुर्गाबाई देशमुख एकलोक शिक्षणातील तज्ञ व धुरंधर नायिका म्हणून आदर्श ठरतात.

संदर्भ :

1. <https://www.loksatta.com/lekh-news/15-women-involved-in-shaping-the-indian-constitution-1388932/>
2. DurgabaiDeshmukh, *Chintaman and I*, Allied Publishers Pvt.Ltd.Mumbai, 1980p.10.
3. उपरोक्त, पान क्र.p.10.
4. उपरोक्त, पान क्र.p.10.
5. <https://districts.ecourts.gov.in/maharashtra-family-courts>
6. लीलाधरशर्मा, *भारतीय चरित कोश*, भारतडिस्कवरी पुस्तकालय: शिक्षा भारती, राजपाल ऍन्ड सन्स, Mumbai, 2011, p.10.
7. उपरोक्त, पान क्र.p.10.
8. DurgabaiDeshmukh, *Chintaman and I*, Allied Publishers Pvt.Ltd., Mumbai, 1980p.10.
9. Rajeev Balakrishnan(Editor) , *Towards Just & Equitable Development*, Konark Publishers Pvt.Ltd., Mumbai, 2012, p.10.
10. उपरोक्त, पान क्र.p.10.

उद्योजगतांच्या सामाजिक जबाबदारीचे कृषीक्षेत्रातील लाभार्थ्यांच्या सुधारित आर्थिक दर्जाचे अध्ययन : विशेष संदर्भ संभाजीनगर

डॉ. विवेक गुणवंतराव सिरस्कार
संशोधन मार्गदर्शक संशोधन

श्री० पंढरी रामभाऊ गोरे
कर्ता, पीएच० डी० (समाजकार्य)

संक्षेप:

उद्योजगतांच्या सामाजिक जबाबदारीच्या उपक्रमांचा एक भाग म्हणून, ज्या कॉर्पोरेट्सने शेतीमध्ये गुंतवणूक केली आहे त्यांनी सुधारित कृषी पद्धतींचा अवलंब करणे, नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धनकरणे, लागवडीचा खर्च कमी करणे आणि बाह्य निविष्टा इत्यादींवर भर दिला आहे. प्रस्तुत आलेखात संभाजीनगर जिल्ह्यातील कृषी क्षेत्रात उद्योजगतांच्या सामाजिक जबाबदारी अंतर्गत लाभ प्राप्त करणाऱ्यांच्या सुधारित आर्थिक दर्जाचे अध्ययन करण्यात आलेले आहे. प्राप्त तथ्यांना अनुसरून येथे हे स्पष्ट होते की, उद्योजगतांच्या सामाजिक जबाबदारीचे कृषीक्षेत्रातील हस्तक्षेप हा शेतकऱ्यांच्या आर्थिक दर्जावर आपला प्रभाव सोडतो आहे आणि हा प्रभाव सकारात्मक असल्याची पुष्टी देखील येथे होते. प्राप्त तथ्यांना अनुसरून येथे हे स्पष्ट होते की, उद्योजगतांच्या सामाजिक जबाबदारीचे कृषी क्षेत्रातील हस्तक्षेप हा शेतकऱ्यांच्या आर्थिक दर्जावर आपला प्रभाव सोडतो आहे आणि हा प्रभाव सकारात्मक असल्याची पुष्टी देखील येथे होते.

प्रस्तावना:

भारतीय अर्थव्यवस्था ही नेहमीच शेतीवर आधारित अर्थव्यवस्था राहिली आहे. गेल्या काही वर्षांत देशाच्या जी डी पी मध्ये कृषी क्षेत्राचे योगदान कमी झाले असले, तरी लोकसंख्येचा मोठा भाग अजूनही शेतीवर अवलंबून आहे. मात्र, कृषी क्षेत्राची अवस्था अजून ही दयनीय आहे. कृषी क्षेत्राच्या बिघडलेल्या आर्थिक स्थितीमुळे, भारतामध्ये आत्महत्यांच्या घटना मोठ्या प्रमाणात आढळतात¹.

कृषी क्षेत्रात लक्षणीय वाढ होत असतानाही, भारतीय शेतीला मातीची घसरण या सारख्या गंभीर आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे; पाणी आणि इतर नैसर्गिक संसाधने; शेत होलंडिंग आकार कमी; इनपुट वापर अकार्यक्षमता; महागाडे आणि तुटपुंजे शेतमजूर; शेतीच्या कामात कष्ट; शेतीमध्ये वाढती जोखीम; माहिती, ज्ञान आणि कौशल्य अंतर; क्रेडिट आणि गुंतवणुकीसाठी खराब प्रवेश; संबंधित तंत्रज्ञानाचा संथ प्रसार; निर्यात आणि देशांतर्गत बाजारात गुणवत्ता आणि किंमतींची स्पर्धात्मकता; प्रक्रिया आणि मूल्यवर्धनावर अपुरा लक्ष; शेतीची कमी नफा; अपुरी ग्रामीण पायाभूत सुविधा; कृषी क्षेत्रातील महिलांसाठी संसाधने आणि सेवांमध्ये कमी प्रवेश; कमकुवत संस्थात्मक संबंध आणि अभिसरण; हवामान बदलाच्या अत्यंत घटना इ. या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी प्रभावी विस्तार वितरण प्रणाली द्वारे शेतकऱ्यांपर्यंत संशोधन प्रणालीद्वारे व्युत्पन्न केलेल्या तंत्रज्ञानाचा प्रसार करणे हे खरे आव्हान आहे. अशा प्रकारे, कृषी आणि संबंधित क्षेत्रांच्या वाढीसाठी आणि शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ करण्यासाठी विस्तार धोरणात्मक आहे².

उद्योजगतांच्या सामाजिक जबाबदारीच्या उपक्रमांचा एक भाग म्हणून, ज्या कॉर्पोरेट्सने शेतीमध्ये गुंतवणूक केली आहे त्यांनी सुधारित कृषी पद्धतींचा अवलंब करणे, नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन करणे, लागवडीचा

¹Sharma, E., & Mani, M. (2013). Corporate social responsibility: An analysis of Indian commercial banks. *AIMA journal of Management & Research*, 7(1/4), 0974-497.

²<https://indiacr.in/corporate-social-responsibility-for-agricultural-development/#:~:text=The%20challenges%20faced%20by%20the%20public%20extension%20system,Responsibility%20of%20CSR%29%20funds%20for%20overall%20development%20of%20agriculture.>

खर्च कमी करणे आणि बाह्य निविष्ठा इत्यादींवर भर दिला आहे³. प्रस्तुत आलेखात संभाजीनगर जिल्ह्यातील कृषी क्षेत्रात उद्योजगतांच्या सामाजिक जबाबदारी जबाबदारी अंतर्गत लाभ प्राप्त करणाऱ्यांच्या सुधारित आर्थिक दर्जाचे अध्ययन करण्यात आलेले आहे.

संशोधन पद्धती आणि उद्देश्य:

प्रस्तुत संशोधन हे उद्योजगतांच्या सामाजिक जबाबदारीचे कृषी क्षेत्रातील लाभार्थ्यांच्या सुधारित आर्थिक दर्जाच्या अध्ययनावर केंद्रित झालेले आहे आणि याची पुरतात करण्यासाठी अध्ययन संदर्भ संभाजीनगर येथे करण्यात आले. प्रस्तुत संशोधनाकरिता परिक्षेत्रातील 2015 ते 2017 या कालावधीतील कृषी क्षेत्रातील सि एस आर सामाजिक व्यावसायिक जबाबदारी अंतर्गत येणाऱ्या लाभार्थ्यांची निवड करण्यात आली आहे. वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा येथे वापर करण्यात आले आहे. सर्वेक्षण पद्धतीने अध्ययन पूर्ण केले असून पूर्णतः संख्यात्मक स्वरूपात प्रस्तुत करण्यात आलेले आहे. तथ्य संकलन हे संरचित मुलाखत अनुसूची द्वारे करण्यात आलेले आहे.

सुधारित सामाजिक स्थिति:

कोणताही उपक्रम का असोना त्याचा प्रभाव तर आलाच. येथे चर्चा उद्योजगतांच्या सामाजिक जबाबदारीचे कृषी क्षेत्रातील लाभार्थ्यांच्या आर्थिक दर्जावर होणाऱ्या प्रभावाची आहे. प्रस्तुत संशोधनात याचाच उलगाड करण्यासाठी एक एकीकृत अनुमापण तंत्राचा वापर येथे करण्यात आलेला आहे. यासाठी सर्व प्रथम उद्योजगतांच्या सामाजिक जबाबदारीचे कृषी क्षेत्रातील लाभार्थ्यांच्या आर्थिक दर्जावर होणाऱ्या प्रभावाशी संबंधित एकूण दहा विधाने निर्माण करण्यात आली आणि यास अनुमापन पर्याय देऊन त्या आधारावर प्रसन्काची गणना करण्यात आली. या गणनेच्या आधारे एकूण सुधारित आर्थिक दर्जा अभ्यासण्यात आला. प्राप्त तथ्य आलेख 1 आणि सारणी 1 मध्ये प्रदर्शित आहेत.

आलेख 1 वरून (page no. 168) असे निदर्शनास येते की, तीन पंचमांश पेक्षा जास्त ६२.० टक्के उत्तरदात्यांचा उद्योजगतांच्या सामाजिक जबाबदारीचे कृषी क्षेत्रातील हस्तक्षेपामुळे आर्थिक दर्जा मध्यम प्रमाणात सुधारला, त्यानंतर तीन दशांश ३०.० टक्के उत्तरदात्यांमध्ये हा सुधार जास्त प्रमाणात आढळून येतो, आणि उर्वरित ८.० टक्के उत्तरदात्यांमध्ये हा सुधार थोड्या प्रमाणात आढळून येतो.

जेव्हा प्रश्न हा सुधार नेमका कोणता असा येतो तेव्हा सारणी 1 मधील प्रथम आयामास असे आढळून येते की, दोन तृतीयांशच्या जवळपास ६३.३ टक्के उत्तरदात्यांना मध्यम प्रमाणात विविध प्रकारच्या उत्पन्ना संबंधीत कार्या विषयी अधिक माहिती मिळविली आहे जेव्हा की एकचतुर्थांशच्या जवळपास २४.२ टक्के उत्तरदात्यांनी ही माहिती थोड्या प्रमाणात मिळविली आहे, ९.२ टक्के उत्तरदात्यांनी ही माहिती जास्त प्रमाणात मिळविली आहे आणि उर्वरित ३.३ टक्के उत्तरदात्यांनी ही माहिती मुळीच मिळविली नाही.

सारणी १: सुधारित आर्थिक दर्जाचे विविध आयाम

अनु. क्र.	घटक	मुळीच नाही	थोड्या प्रमाणात	मध्यम प्रमाणात	जास्त प्रमाणात	एकूण
	सि एस आर ची कृषीक्षेत्रातील उपक्रमांमुळे.....					
1	मी विविध प्रकारच्या उत्पन्नासंबंधीत कार्या विषयी अधिक माहिती मिळविली आहे.	4	29	76	11	120
		3.3	24.2	63.3	9.2	100.0
2	मी उत्पन्न उपक्रमांच्या सुविधां विषयी मी अधिक माहिती मिळविली आहे.	2	40	61	17	120
		1.7	33.3	50.8	14.2	100.0
3	मी सामूहिक प्रयत्नातून उत्पन्न मिळवून देणाऱ्या क्रियांशी संबंधित अधिक माहिती मिळविली आहे.	3	20	76	21	120
		2.5	16.7	63.3	17.5	100.0
4	मी कुटुंबाच्या आर्थिक संसाधनांवर अधिक	4	46	39	31	120

³<https://fiinnovation.co.in/corporate-social-responsibility-for-agricultural-development-and-its-impact-on-income-generation/>

	नियंत्रण मिळविले आहे.	3.3	38.3	32.5	25.8	100.0
5	मी घरगुती आर्थिक व्यवस्थापनात अधिक सुधारले आहे.	7	28	67	18	120
		5.8	23.3	55.8	15.0	100.0
6	माझी बचतक्षमता वाढली आहे.	15	47	31	27	120
		12.5	39.2	25.8	22.5	100.0
7	माझे उत्पन्न वाढले आहे.	25	33	41	21	120
		20.8	27.5	34.2	17.5	100.0
8	संपत्तीच्या कागदपत्रांचे महत्व कळले.	3	55	47	15	120
		2.5	45.8	39.2	12.5	100.0
9	माझ्या संपत्तीचे सर्व कागदपत्रे अपडेट केले आहे.	4	52	45	19	120
		3.3	43.3	37.5	15.8	100.0
10	मी शेतकी आर्थिक व्यवस्थापनात अधिक सुधारले आहे.	4	50	48	18	120
		3.3	41.7	40.0	15.0	100.0

सारणी १ मधील द्वितीय आयामास असे आढळून येते की, अर्धे ५०.८ टक्के उत्तरदात्यांनी मध्यम प्रमाणात उत्पन्न उपक्रमांच्या सुविधांविषयी मी अधिक माहिती मिळविली आहे जेव्हा की एकतृतीयांश ३३.३ टक्के उत्तरदात्यांनी ही माहिती थोड्या प्रमाणात मिळवली आहे, १४.२ टक्के उत्तरदात्यांनी ही माहिती जास्त प्रमाणात मिळवली आहे आणि उर्वरित १.७ टक्के उत्तरदात्यांनी ही माहिती मुळीच मिळवली नाही.

सारणी १ मधील तृतीय आयामास असे आढळून येते की, दोन तृतीयांशच्या जवळपास ६३.३ टक्के उत्तरदात्यांना मध्यम प्रमाणात सामूहिक प्रयत्नातून उत्पन्न मिळवून देणाऱ्या क्रियांशी संबंधित अधिक माहिती मिळविली आहे जेव्हा की १७.५ टक्के उत्तरदात्यांनी ही माहिती जास्त प्रमाणात मिळवली आहे, १६.७ टक्के उत्तरदात्यांनी ही माहिती थोड्या प्रमाणात मिळवली आहे आणि उर्वरित २.५ टक्के उत्तरदात्यांनी ही माहिती मुळीच मिळवली नाही.

सारणी १ मधील चतुर्थ आयामास असे आढळून येते की, दोन पंचमांशच्या जवळपास ३८.३ टक्के उत्तरदात्यांनी थोड्या प्रमाणात कुटुंबाच्या आर्थिक संसाधनांवर अधिक नियंत्रण मिळविले आहे जेव्हा की एक तृतीयांशच्या जवळपास ३२.५ टक्के उत्तरदात्यांनी हे नियंत्रण मध्यम प्रमाणात मिळविले आहे, एक चतुर्थांश २५.८ टक्के उत्तरदात्यांनी हे नियंत्रण जास्त प्रमाणात मिळविले आहे आणि उर्वरित ३.३ टक्के उत्तरदात्यांनी हे नियंत्रण मुळीच मिळविले नाही.

सारणी १ मधील पंचम आयामास असे आढळून येते की, अध्यपेक्षा जास्त ५५.८ टक्के उत्तरदात्यांचे मध्यम प्रमाणात घरगुती आर्थिक व्यवस्थापनात अधिक सुधारले आहे जेव्हा की एक चतुर्थांशच्या जवळपास २३.३ टक्के उत्तरदात्यांचा हा सुधार थोड्या प्रमाणात झाला आहे, १५.० टक्के उत्तरदात्यांचा हा सुधार जास्त प्रमाणात झाला आहे आणि उर्वरित ५.८ टक्के उत्तरदात्यांचा हा सुधार मुळीच झाला नाही.

सारणी १ मधील षष्ठम आयामास असे आढळून येते की, दोन पंचमांशच्या जवळपास ३९.२ टक्के उत्तरदात्यांची थोड्या प्रमाणात बचत क्षमता वाढली आहे जेव्हा की एकचतुर्थांश २५.८ टक्के उत्तरदात्यांची ही क्षमता मध्यम प्रमाणात आढळून आली, एक पंचमांश पेक्षा जास्त २२.५ टक्के उत्तरदात्यांनी ही क्षमता जास्त प्रमाणात आढळून आली आणि उर्वरित १२.५ टक्के उत्तरदात्यांनी ही क्षमता मुळीच आढळून आली नाही.

सारणी १ मधील सप्तम आयामास असे आढळून येते की, एक तृतीयांश पेक्षा जास्त ३४.२ टक्के उत्तरदात्यांचे मध्यम प्रमाणात उत्पन्न वाढले आहे जेव्हा की एक चतुर्थांश पेक्षा जास्त २७.५ टक्के उत्तरदात्यांचे उत्पन्न हे थोड्या

प्रमाणात वाढले आहे, २०.८ टक्के उत्तरदात्यांनी ही उत्पन्न मुळीच वाढली नाही आणि उर्वरित १७.५ टक्के उत्तरदात्यांनी ही उत्पन्न जास्त प्रमाणात वाढले आहे.

सारणी १ मधील अष्टम आयामास असे आढळून येते की, दोन पंचमांश पेक्षा जास्त ४५.८ टक्के उत्तरदात्यांना थोड्या प्रमाणात संपत्तीच्या कागदपत्रांचे महत्व कळले जेव्हा की दोन पंचमांशच्या जवळपास ३९.२ टक्के उत्तरदात्यांना मध्यम प्रमाणात संपत्तीच्या कागदपत्रांचे महत्व कळले, १२.५ टक्के उत्तरदात्यांना जास्त प्रमाणात संपत्तीच्या कागदपत्रांचे महत्व कळले आणि उर्वरित २.५ टक्के उत्तरदात्यांना संपत्तीच्या कागदपत्रांचे महत्व मुळीच कळले नाही.

सारणी १ मधील नवम आयामास असे आढळून येते की, दोन पंचमांश पेक्षा जास्त ४३.३ टक्के उत्तरदात्यांनी थोड्या प्रमाणात त्यांच्या संपत्तीचे सर्व कागदपत्रे अपडेट केले आहे जेव्हा की एकतृतीयांश पेक्षा जास्त ३७.५ टक्के उत्तरदात्यांनी मध्यम प्रमाणात त्यांच्या संपत्तीचे सर्व कागदपत्रे अपडेट केले आहे, १५.८ टक्के उत्तरदात्यांनी जास्त प्रमाणात त्यांच्या संपत्तीचे सर्व कागदपत्रे अपडेट केले आहे आणि उर्वरित ३.३ टक्के उत्तरदात्यांनी मध्यम प्रमाणात त्यांच्या संपत्तीचे सर्व कागदपत्रे अपडेट मुळीच केले नाही.

सारणी १ मधील दशम आयामास असे आढळून येते की, दोन पंचमांश पेक्षा जास्त ४१.७ टक्के उत्तरदात्यांमध्ये थोड्या प्रमाणात शेतकी आर्थिक व्यवस्थापनात अधिक सुधारले आहे जेव्हा की दोन पंचमांश ४०.० टक्के उत्तरदात्यांमध्ये हा सुधार मध्यम प्रमाणात आढळून येतो, १५.० टक्के उत्तरदात्यांमध्ये हा सुधार जास्त प्रमाणात आढळून येतो आणि उर्वरित ३.३ टक्के उत्तरदात्यांमध्ये हा सुधार मुळीच आढळून येत नाही.

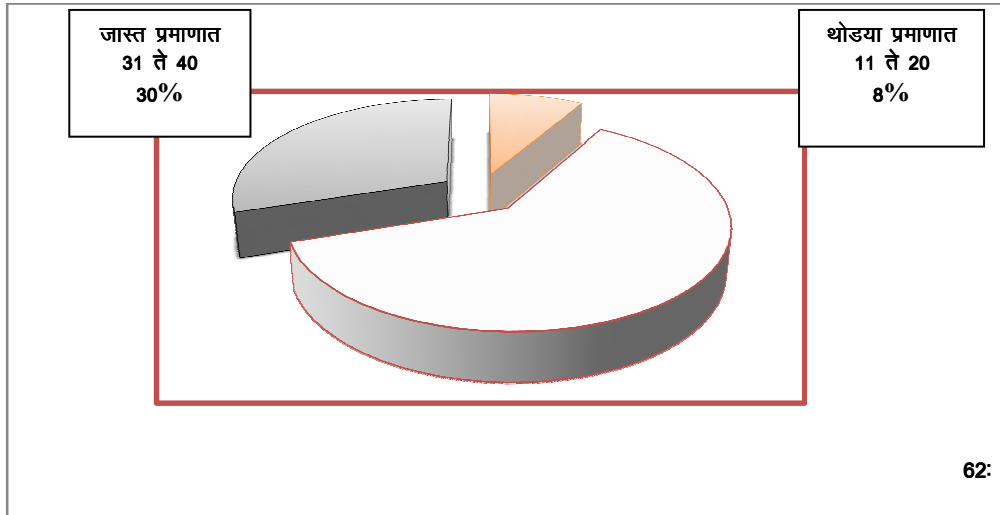
निष्कर्ष:

प्राप्त तथ्यांना अनुसरून येथे हे स्पष्ट होते की, उद्योजगतांच्या सामाजिक जबाबदारीचे कृषी क्षेत्रातील हस्तक्षेप हा शेतकऱ्यांच्या आर्थिक दर्ज्यावर आपला प्रभाव सोडतो आहे आणि हा प्रभाव सकारात्मक असल्याची पुष्टी देखील येथे होते. तीन पंचमांश पेक्षा जास्त शेतकऱ्यांमध्ये उद्योजगतांच्या सामाजिक जबाबदारीचे कृषी क्षेत्रातील हस्तक्षेपामुळे आर्थिक दर्जा मध्यम प्रमाणात सुधारणा याची पुष्टी देखील करते. तीन दशांश शेतकऱ्यांमध्ये हा सुधार जास्त प्रमाणात देखील आढळून येतो. या सुधाराचे सखोल अध्ययन केले असता असे स्पष्ट होते की, शेतकरी विविध प्रकारच्या उत्पन्ना संबंधित कार्यां विषयी अधिक माहिती मिळविली आहे, उत्पन्न उपक्रमांच्या सुविधांविषयी अधिक माहिती मिळविली आहे, सामूहिक प्रयत्नातून उत्पन्न मिळवून देणाऱ्या क्रियांशी संबंधित अधिक माहिती मिळविली आहे, कुटुंबाच्या आर्थिक संसाधनांवर अधिक नियंत्रण मिळविले आहे, घरगुती आर्थिक व्यवस्थापनात अधिक सुधारले आहे, बचत क्षमता वाढली आहे, उत्पन्न वाढले आहे, संपत्तीच्या कागदपत्रांचे महत्व कळले, संपत्तीचे सर्व कागदपत्रे अपडेट केले आहे, आणि मी शेतकी आर्थिक व्यवस्थापनात अधिक सुधारले आहे. इत्यादी सर्व प्रभाव प्रमुख्याने आढळून आलीत. येथे उद्योजगतांच्या सामाजिक जबाबदारीचे कृषीक्षेत्रातील हस्तक्षेप हा कृषीक्षेत्रात आपली चाप सोडतो पण येथे या उपक्रमांशी शेतकऱ्यांचे जुळणे देखील तेवढेच महत्वाचे आहे.

संदर्भ:

1. Sharma, E., & Mani, M. (2013). Corporate social responsibility: An analysis of Indian commercial banks. *AIMA journal of Management & Research*, 7(1/4), 0974-497.
2. <https://indiacr.in/corporate-social-responsibility-for-agricultural-development/#:~:text=The%20challenges%20faced%20by%20the%20public%20extension%20system,Responsibility%20%28CSR%29%20funds%20for%20overall%20development%20of%20agriculture.>
3. <https://fiinnovation.co.in/corporate-social-responsibility-for-agricultural-development-and-its-impact-on-income-generation/>
4. Chauhan, A. (2020). The positive impact of corporate social responsibility: A study of CSR in India. *Indian Journal of Positive Psychology*, 11(3), 237-240.

आलेख 1 एकूण सुधारित आर्थिक दर्जा

गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासींच्या विकासात पोलीस प्रशासनामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या दादालोरा खिडकीचे महत्व – एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

मार्गदर्शक
प्रा. डॉ. पंढरीएन. वाघ

संशोधनकर्ता
आशिष अशोक येल्लेवार

Abstract –

दिनांक २६ ऑगस्ट १९८२ रोजी गडचिरोली जिल्ह्याची निर्मिती झाली. गडचिरोली जिल्हा हा महाराष्ट्राचा एकतीसवा जिल्हा म्हणून अस्तित्वात आला. जिल्ह्यात एकूण लोकसंख्येपैकी ३७.८ % लोक आदिवासी जमातीचे आहे म्हणून गडचिरोली जिल्ह्याला आदिवासी जिल्हा असे संबोधतात. गडचिरोली जिल्हा हा अतिदुर्गम व अविकसित आहे. जिल्ह्यातील अधिक क्षेत्र हे जंगलांनी वेढलेले आहे. १९८०च्या काळात नक्षलवाद्यांनी या जिल्ह्यात हिंसक कारवाया करण्यास सुरवात केली. नक्षलवाद्यांनी आदिवासी लोकांच्या साधेपणाचा फायदा घेऊन त्यांच्या कडून नक्षली हिंसात्मक कारवाया करवून घेतात. आदिवासी समाजाच्या प्रगतीसाठी राज्यशासन विविध योजना राबवीत असतात परंतु नक्षलवादीच्या भीतीमुळे अतिदुर्गम भागात विविध कल्याणकारी योजनांची अमलबजावणी करण्यात अडथळे येत आहे. नक्षलवाद्यांच्या धाकामुळे या क्षेत्राचा पाहिजे त्या प्रमाणात विकास झालेला नाही. दळणवळणाच्या सोयी अपुऱ्या आहे. पायाभूत सुविधांची कमतरता आहे. आदिवासी बांधवाना कोणत्या योजना आपल्यासाठी आहे? या योजनांचा लाभ कसा घेता येईल? ऑनलाईन अर्ज कसा करावा? यांची माहिती नाही. या सर्व अडचणींचा विचार करून गडचिरोली पोलीस प्रशासनाने नागरी कृती शाखे मार्फत दादालोरा खिडकी अस्तित्वात आणली. गडचिरोली पोलीस प्रशासन ग्रामसंपर्काच्या माध्यमातून ग्रामीण आदिवासी बांधवांची भेट घेतात. आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी जनजागरण मेळाव्याचे आयोजन करतात. या मेळाव्यातून आदिवासी समाजात जाणीव जागृती निर्माण केली जाते. आरोग्य शिबिरे, कृषी मेळावे याद्वारे प्रत्यक्ष लाभ आदिवासी बांधवांना प्राप्त करून देण्यात येते. शासनाच्या विविध कल्याणकारी योजनांचा लाभ आदिवासी बांधवाना मिळाला तर नक्कीच आदिवासी दादाची प्रगती होईल व तो नक्षलवाद्यांना बळी पडणार नाही. नक्षलवाद संपविणे व शासनाच्या विविध योजना आदिवासींच्या दारापर्यंत पोहचवून त्यांचा विकास करणे या उद्देशाने गडचिरोली पोलीस प्रशासनाची दादालोरा खिडकी महत्वाची भूमिका वठवित आहे.

Keyword – आदिवासींच्या विकासात पोलीस प्रशासनाची दादालोरा खिडकी परिचय :-

भारत हा एक विकसनशील देश असून त्याने अनेक क्षेत्रात नेत्रदीपक प्रगती केली आहे. परंतु अजूनही काही भागांचा विकास, अनुसूचित जाती-जमातींचा विकास पाहिजे त्या प्रमाणात झाला नाही. त्यात प्रामुख्याने आदिवासी जमातींचा उल्लेख करावा लागतो.

आदिवासी हे सर्वात मागासलेले, अशिक्षित, साधे जीवन जगणारे असून जंगलाचे राजे म्हणून ते ओळखले जातात. निसर्गाच्या सान्निध्यात राहणारे आदिवासी, त्यांचे जीवनमान अतिशय निम्न दर्जाचे असून अन्न, वस्त्र, निवारा या गरजांची पूर्तता देखील त्यांचे कडून पूर्णपणे होत नाही. त्यांच्या मधील निरक्षरता हे त्यांच्या समस्यांचे मूळ कारण आहे. निरक्षरते मुळे त्यांच्या मध्ये अनेक अंधविश्वास व कुसंस्कार आढळतात. त्यांच्या मध्ये असणाऱ्या रूढी, परंपरा व अंधश्रद्धा यामुळे ते आजही अंधकारमय जीवन जगत आहेत. सावकार व व्यापारी यांचे कडून त्यांची आर्थिक पिळवणूक केली जात आहे.

आदिवासींच्या सामाजिक व आर्थिक विकासाच्या दृष्टीकोनातून शासनाद्वारे विविध योजना राबविल्या जात आहेत. परंतु ह्या योजना आदिवासी पर्यंत पोहचत नाही. त्यामुळे आदिवासींचा अद्याप पर्यंत विकास झालेला नाही. प्रस्तुत अध्ययनामध्ये आदिवासींच्या विकास मार्गात येणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास करण्यात येईल. आणि त्यांच्या समस्या दूर करून त्यांना विकास प्रक्रियेत आणण्यासाठी पोलीस प्रशासनाच्या भूमिकेचा अभ्यास करण्यात येईल.

भारतात ४६१ आदिवासी जमातींचा उल्लेख अनुसूचित जमातीत केला आहे. आदिवासी लोकसंख्येच्या प्रमाणात महाराष्ट्र हा सहाव्या क्रमांकावर असून राज्याच्या लोकसंख्येत हे प्रमाण ८.८५% इतके आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात आदिवासी लोकसंख्या १०५.१० लाख इतकी आहे. राष्ट्रपतींच्या अधिसूचनेनुसार राज्यातील आदिवासी क्षेत्र आणि आदिवासी बहुल जिल्हे नक्की करण्यात येतात. महाराष्ट्रातील १५ जिल्ह्यात आदिवासी समाज असून, एकूण ४७ आदिवासी जमाती महाराष्ट्रात आहेत. त्यापैकी तीन जमाती या अति मागास जमाती म्हणून घोषित करण्यात आलेल्या आहे. कातकरी, कोलाम आणि माडिया गोंड या तीन जमाती अति मागास किंवा प्रिमीटिव्ह ट्राइब मध्ये समाविष्ट केलेल्या आहेत. त्यांची लोकसंख्या ही ४.३३ लाख असून एकूण आदिवासी लोकसंख्येशी ते प्रमाण ५.९२% इतके आहे. आदिवासी समाज हा सलग समाज नसून तो अनेक जमातींमध्ये विभाजित झाला आहे. त्यांचे निवासस्थान, बोलीभाषा, प्रथा-परंपरा, संस्कृती, एकूणच जीवन जगण्याच्या पद्धती वेगवेगळ्या आहेत. एकाच भूभागावर निवास करणाऱ्या, सर्वसामान्यपणे एकच नाव किंवा ठराविक आडनावे, कुळे लावणाऱ्या, एकाच प्रकारची भाषा बोलणाऱ्या, विवाह संबंध आणि व्यवसायाच्या बाबतीत एकाच प्रकारचे, मग ते निषेधात्मक असो वा समंती दर्शक असे नियम पाळणाऱ्या व निश्चित पणे एका विशिष्ट प्रकारची मूल्ये व विचार प्रणाली यांची जपणूक करणाऱ्या कुटुंबाच्या समुदायाला आदिवासी समाज असे म्हणतात. काही विचारवंत, अभ्यास व सामाजिक कार्यकर्ते यांनी सुद्धा या समाजाला विविध नावे दिली आहेत. रिस्ले, शुबर्ट, मार्टिन, ए. व्ही. ठक्कर यांनी या लोकांना 'अगदी प्राचीन' (Aborginial) किंवा 'अगदी मुळचे रहिवासी' (Aborginies) म्हटले आहे. हट्टने यांना 'आदिम अगर आदिवासी' (Primitive Tribes) असे म्हटले आहे. डॉ. घुर्ये यांनी त्यांना 'तथाकथित मूळचे रहिवासी' (So called Aborginies) व 'मागासलेले हिंदू' (Backward Hindus) असे म्हटले आहे. भारतीय राज्यघटनेत त्यांना 'अनुसूचित जमात' (Schedule Tribes) असे म्हटले आहे. डॉ. दासांनी या लोकांचे वर्णन 'बुडत असलेली जमात' (Submerged Humanity) असे केलेले आहे.

आदिवासी समाज सुधारलेल्या समाजाच्या तुलनेत निर्धन, निरक्षर असतील, त्यांचे राहणे मागासलेले व रानटी असेल, पण ते असंस्कृत नाहीत. त्यांचे आचार विचार व समाजव्यवस्था उत्तम आहे. त्यांची स्वतःची संस्कृती, बोली, धार्मिक विधी व साहित्य कला ही आहेत. त्यांच्या समाजात नियमांचे काटेकोर पणे पालन केल्या जाते. त्यामुळे आदिवासी समाज हा 'अप्रगत व गौण समाज' असे म्हणणे योग्य ठरणार नाही.

आदिवासी जमातीच्या व्याख्या -

इंपिरियल गॅझेट नुसार

आदिवासी म्हणजे "समान बोली भाषा बोलणाऱ्या, एकाच भूभागात राहणाऱ्या, सुरवातीला अंतर्विवाही असण्याची शक्यता असलेला, पण सर्वसामान्य पणे अंतर्विवाही नसलेल्या व समान नाव धारण करणाऱ्या कुटुंबाच्या समुच्चयाला आदिवासी समाज असे म्हणतात.

आदिवासी जमातीची लोकसंख्या -

जगभरातील ९० देशांमध्ये जवळपास ४७६ दशलक्ष आदिवासी लोक राहतात. ते जगाच्या एकूण लोकसंख्येच्या ६.२ टक्के आहेत. भारतामध्ये या आदिवासी लोकांपैकी सुमारे १०४ दशलक्ष लोक राहतात. यांचे प्रमाण देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या ८.६ टक्के आहेत. सन २०११च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील एकूण लोकसंख्या ११२३.७४ लाख एवढी आहे. त्यापैकी आदिवासींची लोकसंख्या हि १०५.१० लाख असून एकूण लोकसंख्येच्या प्रमाणात ९.३५ टक्के आहेत. २०११ च्या जनगणने नुसार गडचिरोली जिल्ह्याच्या एकूण १०,७२,९४२ लोकसंख्या पैकी ४,१५,३०६ लोकसंख्या आदिवासींची आहे. जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येपैकी ३८.७ टक्के लोकसंख्या आदिवासींची आहे. जिल्ह्यात कुरखेडा, धानोरा, अहेरी, एटापल्ली, सिरोंचा, कोरची, भामरागड व मुलचेरा या तालुक्यात आदिवासींचे प्रमाण जास्त असून ते जिल्ह्यातील एकूण आदिवासींची लोकसंख्येच्या ७७.२ टक्के आहे.

गडचिरोली जिल्ह्यातील पोलीस प्रशासन -

जिल्ह्यात कायदा व सुव्यवस्था राखण्यासाठी पोलीस विभाग जबाबदार आहे. प्रशासकीय दृष्टीकोनातून जिल्ह्यात पोलीस दलाचे गडचिरोली, कुरखेडा, धानोरा, पेंढरी, घोट, सिरोंचा, अहेरी, एटापल्ली, हेडरी, भामरागड

आणि जिमलगट्टा असे एकूण दहा पोलीस उपविभाग कार्यरत आहे. त्या अंतर्गत एकूण पोलीसस्टेशन १६, उपपोलीसस्टेशन १३ व पोलीस मदत केंद्र २९ आहेत. जिल्ह्यात एकूण ३०८७ (अंदाजे) पोलीस कर्मचारी कार्यरत आहेत. पीपल्सवॉर ग्रुपचे नक्षलवादी जिल्ह्यात अत्यंत तीव्र पणे प्राणघातक हल्ले केले जातात. जिल्ह्यात घनदाट जंगल व डोंगराळ भाग असल्याने नक्षलवादी कार्यवाही जिल्ह्यातील दुर्गम व अतिदुर्गम भागामध्ये चालतात. जिल्ह्याचे दक्षिणेकडील भाग मुख्यतः सिरोंचा, अहेरी, एटापल्ली आणि भामरागड हा नक्षलग्रस्त आहेत. कारण या भागामध्ये घनदाट जंगल आहे आणि आंध्रप्रदेश आणि छत्तीसगढ राज्याच्या सिमा जिल्ह्याला लागून आहेत. महाराष्ट्रातील इतर जिल्ह्यांच्या तुलनेत जिल्ह्यात नक्षलवाद्यांना दूर ठेवण्यासाठी पोलीस कर्मचाऱ्यांना खुप त्रास सहन करावा लागला आणि त्यांचे कडून जिल्ह्यात एक महत्वाची भूमिका बजावली जाते. याशिवाय जिल्हा पोलीसांनी जनजागृती मेळावा, दादालोरा खिडकी, कृषी मेळावे वरोजगार मेळावे यासारख्या अनेक चांगल्या योजना ही सुरु केल्या आहेत ज्यामध्ये आदिवासींना आमंत्रित करून त्यांना विविध सरकारी योजनाचा परिचय करून देण्यात येतो व त्यांचे कडून लाभ मिळवून दिल्या जाते.

विषयाचे महत्व –

आदिवासींच्या विकासात पोलीस प्रशासनाच्या दादालोरा खिडकीचे महत्व या संशोधनाचे महत्व असे आहे कि, आदिवासीं समुदायाचा विकास करण्यासाठी शासनाच्या विविध कल्याणकारी योजना त्यांच्या पर्यंत पोहचविणे क्रमप्राप्त ठरते. आदिवासी बांधव नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर प्रभावी पणे करण्यास असमर्थ आहे त्यामुळे या क्षेत्रात त्याला मदतीची गरज आहे. आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी संशोधन करणाऱ्या तसेच पोलीस प्रशासनाच्या उपक्रमाचे संशोधन करणाऱ्या संशोधकाला हा संशोधन पेपर महत्वाचा ठरेल.

अभ्यासाचे क्षेत्र –

गडचिरोली जिल्ह्यातील धानोरा, एटापल्ली, अहेरी व भामरागड या तालुक्यात आदिवासींची लोकसंख्या अधिक आहे. या तालुक्यातील आदिवासी जमातींचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात येणार असून आदिवासींच्या विकासात पोलीस प्रशासनाच्या भूमिकेचा चिकित्सक विश्लेषण करून निष्कर्ष प्रत पोहचणे हा या अध्ययनाच्या क्षेत्रात अंतर्भूत आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे-

प्रस्तुत संशोधना करीता संशोधकाने खालील उद्दिष्टांची मांडणी केलेली आहे.

1. गडचिरोली पोलीस प्रशासनाच्या नागरीकृती शाखे मार्फत राबविलेल्या विविध उपक्रमाचा अभ्यास करणे.
2. गडचिरोली पोलीस प्रशासना मार्फत निर्माण केलेल्या दादालोरा खिडकीची परिणामकारकता अभ्यासणे.
3. गडचिरोली पोलीस प्रशासन व आदिवासी समाज यांच्यातील परस्पर संबंधाचा अभ्यास करणे.
4. गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासींच्या समस्यांचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहीतके –

प्रस्तुत संशोधनाकरीता संशोधकाने खालील गृहीतकृत्यांची मांडणी केलेली आहे.

1. गडचिरोली पोलीस प्रशासन आदिवासींच्या विकासासाठी प्रयत्न करीत आहे.
2. गडचिरोली पोलीस प्रशासन आदिवासींच्या शिक्षणासाठी प्रयत्न करीत आहे.
3. गडचिरोली पोलीस प्रशासन आदिवासी बांधवाना नक्षली चळवळीत सहभागी होण्यापासून परावृत्त करीत आहे.
4. गडचिरोली पोलीस प्रशासन नागरिकांच्या कला व क्रिडा कौशल्यांना, सुप्तगुणांना प्रेरणा देत आहे.
5. गडचिरोली पोलीस प्रशासन आदिवासी बांधवाना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देत आहे.

संशोधनाचा आराखडा –

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक आराखड्याचा विचार करण्यात आला आहे.

नमुना निवड :-

संशोधकाने गैरसंभाव्यता नमुना निवडीच्या चार प्रकारातून सहेतूक किंवा उद्देशपूर्ण नमुनाची निवड केलेली आहे.

तथ्य संकलन –

तथ्य संकलनासाठी प्राथमिक स्त्रोतातील मुलाखत अनुसुचीचा व दुय्यम स्त्रोतातील पुस्तके व प्रकाशित आदिवासी साहित्यांचा समावेश करण्यात आला.

दिनांक २६ ऑगस्ट १९८२ ला गडचिरोली जिल्ह्याची निर्मिती झाली आणि गडचिरोली जिल्ह्यासाठी स्वतंत्र पोलीस दलाची निर्मिती करण्यात आली. जिल्हा निर्मिती होण्यापूर्वी पासूनच गडचिरोली जिल्ह्यात नक्षलवादी समस्या आवासून उभी आहे. हि समस्या नष्ट करण्याच्या उद्देशाने पोलीस विभाग नवनवीन उपाययोजना आखत आहे. नक्षलवाद हि भारताची अग्रगण्य समस्या असून भारतासाठी हि समस्या प्रचंड धोका निर्माण करणारी आहे असे प्रतिपादन भारतचे पंतप्रधान यांनी सन २००९ मध्ये केले. या समस्येवर खालील दोन उपाय योजना सांगण्यात आल्या.

१. नक्षल विरोधी अभियान २. नक्षलग्रस्त भागाचा विकास

गडचिरोली जिल्ह्याचे पोलीस प्रशासन वरील दोन्ही उपाय योजनांची अमलबजावणी करताना दिसून येत आहे. गडचिरोली जिल्ह्यातील पोलीस प्रशासन नक्षलविरोधी अभियान राबवीत असताना नक्षलग्रस्त आदिवासी नागरिकांचा विकास करण्यासाठी प्रयत्न करीत आहे. यासाठी गडचिरोली पोलीस प्रशासनामार्फत नागरी कृती शाखेची निर्मिती करण्यात आली. नक्षलविरोधी अभियान प्रभावी पणे राबवून नक्षलग्रस्त आदिवासी नागरिकांनी विविध सोयी उपलब्ध करून देणे हा उद्देश नागरीकृती शाखा स्थापन करण्यामागील आहे. गडचिरोली जिल्हा हा जंगल व्याप्त आहे. जिल्ह्यातील बहुतांश क्षेत्र हे नक्षलवादी समस्येने ग्रस्त आहे. त्यामुळे रस्ते, वाहतूक, वीज, पाणी, संदेशवहन, इंटरनेट या सुविध्या अपुऱ्या प्रमाणात आहे. प्रतिकूल परिस्थितीमुळे येथील आदिवासी बांधवांना जिल्हा प्रशासना मार्फत राबविलेल्या योजनांची माहिती होत नाही परिणामी या उपयुक्त योजनां पासून आदिवासी बांधव वंचित राहतो. हि समस्या ओळखून नागरीकृती शाखे मार्फत प्रत्येक पोलीसस्टेशन, उपपोलीस स्टेशन, पोलीस मदत केंद्र स्तरावर दादालोरा खिडकीची स्थापना करण्यात आली. या दादालोरा खिडकीच्या माध्यमातून शासन स्तरावरून देण्यात येणारे दाखले व शासनाच्या विविध योजनांचे ऑनलाईन प्रस्ताव भरून देण्याचे कार्य पोलीस प्रशासनामार्फत होत आहे.

दादालोरा खिडकीच्या सहकार्याने आदिवासी दादांना इंदिरा गांधी राष्ट्रीय वृद्धापकाळ निवृत्ती वेतन, इंदिरा गांधी राष्ट्रीय विधवा निवृत्ती वेतन, इंदिरा गांधी राष्ट्रीय अपंग निवृत्तीवेतन, संजय गांधी निराधार योजना, कृषी स्वावलंबन योजना, प्रधानमंत्री आवास योजना, शेतकरी विमा योजना, अपंगांच्या योजना, आधार कार्ड, पॅन कार्ड, बस सवलत कार्ड इत्यादी योजनांचा लाभ पत्रास करून देण्यात आला. गडचिरोली पोलीस दादालोरा खिडकीच्या माध्यमातून नागरिकांना मिळालेल्या सुविधांची तपशीलवार माहिती पुढील प्रमाणे आहे.

उपक्रम	एप्रिल २०२३ लाभार्थी संख्या	जानेवारी २०२१ ते एप्रिल २०२३ लाभार्थी संख्या
प्रोजेक्ट प्रगती अंतर्गत जात प्रमाणपत्र	७४९	१५९९९
प्रोजेक्ट विकास अंतर्गत विविध प्रकारच्या योजना (बालसंगोपन योजना, संजय गांधी निराधार योजना, श्रावणबाळ योजना, अटल दिव्यांग योजना, प्रधानमंत्री किसान सन्मान योजना इत्यादी)	१४८६	८५०७२
विविध प्रकारचे दाखले (आधार कार्ड, पॅन कार्ड, आयुष्यमान भारत कार्ड, QR Code कार्ड, जॉबकार्ड, ई-श्रमकार्ड, वाहन परवाना इत्यादी)	१०६८९	२४३१५२
गोपीनाथ मुंडे शेतकरी अपघात विमा	०६	२०५
रोजगार व व्होकेशनल ट्रेनिंग	२४७	९१५३

(नर्सिंग असिस्टंट, बिझनेस डेव्हलपमेंट, वाहन चालक प्रशिक्षण परवाना, भाजीपाला लागवड, मत्स्य पालन, वाती बनविणे प्रशिक्षण, कुक्कुट पालन , MSCIT प्रशिक्षण, YCMOU अंतर्गत पदवी प्रवेश)		
पोलीस भरती पूर्व प्रशिक्षण	०	१६३२
प्रोजेक्ट कृषी समृद्धी (शेतकऱ्यांना मोफत बियाणे, मत्स्यबीज, पपई रोपे, फळझाडे वाटप व कृषी दर्शन सहल इत्यादी)	७८	१७११७
प्रोजेक्टशक्ती (दिव्यांगाना तीन चाकी सायकल, एम आर कीट, स्टिक, बेरोजगार युवतींना शिलाई मशीन तसेच इतर साहित्य वाटप)	२३	२१२०
इतर उपक्रम (दिव्यंग महामेळावा, ऑपरेशन रोशनी अंतर्गत नेत्र तपासणी, आरोग्य तपासणी, आदिवासी सामुहिक मेळावा व इतर)	८१	१३३३१
एकूण	१३३५९	३८७७७३

नागरीकृती शाखेतर्गत दादालोरा खिडकीच्या माध्यमातून खालील प्रकारच्या कार्यांची अमलबजावणी करण्यात आली.

ग्राम भेट –

पोलीस स्टेशन मधील अधिकारी वर्ग आपल्या हद्दीतील गावांना प्रत्यक्ष भेटी देऊन नागरिकांच्या समस्या जाणून घेतात. जसे – पाणी, आरोग्य, शिक्षण, सांडपाण्याची समस्या, रस्ते, पूल, वाहतुकीच्या समस्या, बससेवा, समाजमंदिर, मोबाईल नेटवर्क इत्यादी समस्यांची नोंदी ठेवण्यात येते. या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी संबंधित विभागाकडे या समस्या निदर्शनास आणून समस्या निकाली काढण्यासाठी पाठपुरावा करण्यात येते.

जनजागरण मेळावे –

आदिवासी समाजात अशिक्षित व अज्ञानाचे प्रमाण अधिक प्रमाणात आहे त्यामुळे आदिवासी बांधवना त्यांच्यासाठी राबविण्यात येणाऱ्या विविध शासकीय कल्याणकारी योजनांची माहिती होत नाही. या योजनांचा प्रत्यक्ष लाभ आदिवासी बांधवना होण्यासाठी गडचिरोली पोलीस दलातर्फे विविध जनजागरण मेळाव्यांचे आयोजन करण्यात येते. जनजागरण मेळाव्यात विविध दाखले, उत्पनाचे प्रमाणपत्र, जमिनीचे सातबाराचे वाटप करण्यात येते. तसेच सांस्कृतिक कार्यक्रम, क्रीडा स्पर्धा व आरोग्य शिबिरांचे आयोजन करण्यात येते. मेळाव्यात विविध विभागांचे स्टाल लावून संबंधित विभागांच्या योजनांची माहिती नागरिकांना देण्यात येते. या मेळाव्यात आदिवासी समाजातील प्रतिष्ठित व्यक्ती तसेच अधिकारी वर्गाकडून जनतेला मार्गदर्शन करण्यात येते.

महाराष्ट्रदर्शन सहल –

गडचिरोली हा अतिमागास, आदिवासी व नक्षलपिडीत जिल्हा आहे. या जिल्ह्यात अतिमागास आदिम जमातीचे वास्तव्य आहे. पूर्व विदर्भाचा हा भूभाग महाराष्ट्राच्या इतर भूभागापेक्षा वेगळा आहे. या आदिम जमातीतील १२ ते १८ वयोगटातील विद्यार्थ्यांना महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध ठिकाणांची, तेथील संस्कृतीशी, ऐतिहासिक स्थळाशी माहिती होण्यासाठी तसेच आधुनिक तंत्रज्ञानाची ओळख करून देण्यासाठी महाराष्ट्र दर्शन सहलीचे आयोजन करण्यात येते. एप्रिल २०२३ पर्यंत एकूण २४ सहलीचे आयोजन करण्यात आले. एका सहली मध्ये ४० मुले व ४० मुलींचा समावेश करण्यात येतो. या सहलीची उल्लेखनीय बाब म्हणजे या सहलीमध्ये नक्षल पिडीत कुटुंबातील मुलांचा व नक्षल कुटुंबातील इतर सदस्यांचा सुध्दा समावेश करण्यात येतो.

आदिवासी नृत्य कला स्पर्धा –

गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी बांधव विविध नैसर्गिक कलागुणांनी संपन्न आहे. त्यांचा या सहज प्रवृत्तीला चालना देण्यासाठी गडचिरोली पोलीस प्रशासनामार्फत आदिवासी रेलानृत्य स्पर्धांचे भव्य आयोजन करण्यात येते. ह्या स्पर्धेचे पोलीस स्टेशन, उपविभाग व जिल्हा स्तरावर आयोजन करण्यात येऊन आकर्षक बक्षिसे, रोखरक्कम व सन्मान चिन्ह प्रदान केली जातात.

कबड्डी व व्हॉली बॉल स्पर्धा –

आदिवासी बांधव हे क्रिडा कौशल्यात निपुण असतात. त्यांच्याठायी असणाऱ्या क्रिडा कौशल्यांना राष्ट्रीय स्तरावर संधी मिळावी व क्रिडा गुणांना प्रेरणा मिळावी याकरिता भव्य कबड्डी व व्हॉलीबॉल स्पर्धेचे आयोजन पोलीस स्टेशन, उपविभाग व जिल्हास्तरावर आयोजन करण्यात येऊन आकर्षक बक्षिसे, रोखरक्कम व सन्मान चिन्ह प्रदान केली जातात.

आदिवासी सामुहिक विवाह –

गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी बांधवाना आपली संस्कृती जोपासता यावी, त्यांच्या संस्कृतीचे दर्शन इतर समाजांना व्हावे, सामाजिक बांधिलकी जोपासता यावी या उद्देशाने आदिवासी सामुहिक विवाह सोहळ्यांचे आयोजन केले जाते.

आदिवासी बांधवांसोबत दिवाळी – गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी समाज हा आर्थिक दृष्ट्या मागासलेला आहे. आर्थिक मागासलेपणामुळे सण समारंभ साजरे करू शकत नाही. हि समस्या लक्षात घेवून गडचिरोली जिल्ह्यातील पोलीस प्रशासनाच्या वतीने दुर्गम भागातील आदिवासी बांधवाना कपडे, फराळ, मिठाई इत्यादी साहित्यांचे वाटप करण्यात येते.

YCMOU अभ्यास केंद्राची सोय – आदिवासी समाज हा आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला आहे. या समाजातील मुले जेमतेम बारावी पर्यंत शिक्षण घेतात आणि अर्थाजन करण्यासाठी शेती, पशुपालन व इतर व्यवसायात गुंततात. परिणामी त्यांना शिक्षणमध्येच सोडावे लागते. आदिवासी समाजातील शाळा बाह्य विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठाच्या विविध अभ्यास केंद्राची हेडरी, गॅरापत्ती, ताडगाव, पेंढरीवदामरंचा या ठिकाणी स्थापना करण्यात आली. एप्रिल २०२३ पर्यंत १३३५ पेख अधिक विद्यार्थ्यांनी या ठिकाणी निशुल्क प्रवेश घेतला.

वीर बाबुराव शेडमाके सामान्य ज्ञान स्पर्धा –

गडचिरोली जिल्ह्यातील आश्रम शाळेतील विद्यार्थ्यांचा बौद्धिक विकास व्हावा, स्पर्धा परीक्षेची ओळख व्हावी व नोकरीच्या संधी प्राप्त व्हावे हा उद्देश ठेवून वीर बाबुराव शेडमाके सामान्य ज्ञान स्पर्धेचे आयोजन करण्यात येते. सर्व समन्वयक शिक्षकांचा whatsapp group तयार करण्यात आला आहे. गुपवर प्रश्न व उत्तरे पाठवून विद्यार्थ्यांकडून साराव करून घेण्यात येते. हि परीक्षा २३ ऑगस्ट २०२२ ला घेण्यात आली असून या स्पर्धेत २१५४७ विद्यार्थ्यांनी सहभाग नोंदविला आहे.

राणी दुर्गावती हस्तकला स्पर्धा – आदिवासी बांधव हा कला गुणांनी बहरलेला आहे. आदिवासी महिलांच्या सुप्त कला गुणांना प्रेरणा मिळावी व हस्तकलेतून रोजगार उपलब्ध व्हावा या उद्देशाने पोलीस स्टेशन, उपविभाग व जिल्हास्तरावर हस्तकला स्पर्धेचे आयोजन करण्यात येऊन आकर्षक बक्षिसे, रोखरक्कम व सन्मान चिन्ह प्रदान केली जातात.

पोलीस भरती पूर्व प्रशिक्षण कार्यक्रम –

गडचिरोली जिल्हा वनसंपत्तीने व खनिज संपत्ती समृद्ध आहे. परंतु उद्योगधंद्याची कमतरता आहे. त्यामुळे येथील आदिवासी बांधवाना रोजगार उपलब्ध होत नाही. हि समस्या लक्षात घेवून आदिवासी युवक युवतींची लष्करी व निमलष्करी दलात निवड व्हावी तसेच नक्षली दलामध्ये भरती होण्यापासून परावृत्त व्हावे या उद्देशाने पोलीस भरती पूर्व प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करण्यात येतो. या प्रशिक्षण कार्यक्रमात सहभागी झालेल्या युवक व युवतींची विविध ठिकाणी निवड झालेली आहे.

रोजगार मेळावे –

गडचिरोली पोलीस प्रशासनाने रोजगार मेळावा हे अप्लिकेशन तयार केले. यामध्ये सुशिक्षित बेरोजगार युवक युवतींनी नोंदणी केली. नोंदणी केलिल्या इच्छुक उमेदवारची सुरक्षा रक्षक – ४१३, नर्स – १११, हॉस्पिटॅलिटी

– १००, ऑटोमोबाईल – ४५ अश्या ठिकाणी रोजगार उपलब्ध करून देण्यात आला. तसेच युवक युवतीना ब्युटीपॉर्लर, मत्स्यपालन, कुक्कुटपालन, शेळीपालन इत्यादी व्यावसायिक प्रशिक्षण देण्यात आले आहे. रोजगार मेळाव्यातून एप्रिल २०२३ पर्यंत ३५०० युवकयुवतीना रोजगार उपलब्ध करून देण्यात आला आहे.

शेतकऱ्यांना बि-बियाणे वाटप: -

गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी समाजातील लोक परंपरागत पद्धतीने शेती करतात. परिणामी शेतीतून मिळणारे उत्पादन हे कमी असते. ग्रामीण समुदायातील शेतकऱ्यांना उच्च दर्जाचे बि-बियाणे सवलतीच्या दरात मिळावे याकरिता पोलीस प्रशासनाने कृषी विभागाशी संपर्क साधून ३००० शेतकऱ्यांना ५०० क्विंटल धानबियाणे वाटप करण्यात आले.

कृषी समृद्धी योजना -

गडचिरोली जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांना आधुनिक शेतीची ओळख होण्यासाठी कृषी समृद्धी योजना हा कार्यक्रम हाती घेण्यात आला. यामध्ये १५००० शेवगा रोपांची रोपवाटिका तयार करण्यात आली. व ग्रामीण भागातील ५०० शेतकऱ्यांना ३० रोपे वाटप करण्यात आली. या प्रमाणे पपई व सीताफळ रोपांची वाटिका तयार करण्यात आली. शेतीतून येणारे उत्पादन जमा करून गडचिरोली बाजारपेठेत उपलब्ध करून देण्यात आले.

निष्कर्ष -

१. दादालोरा खिडकी मधून ग्रामीण आदिवासी बंधूना अनेक शासकीय योजनांचा लाभ मिळत आहे.
२. दादालोरा खिडकी मधून ग्रामीण आदिवासी बंधूना नवीन तंत्रज्ञानाची ओळख होत आहे.
३. पोलीस प्रशासन आदिवासी बांधवांना रोजगार उपलब्ध करून दिले आहे.
४. पोलीस प्रशासनाच्या दादालोरा खिडकी मधून शेतकऱ्यांना आधुनिक शेतीची ओळख करून दिले.
५. पोलीस प्रशासन आदिवासी युवक युवतीना नक्षलवादी पासून परावृत्त केले.

संदर्भ ग्रंथ सूची-

१. आगलावे प्रदीप., (2003), *संशोधन पद्धती शास्त्र व तंत्रे*, नागपूर : श्रीसाईनाथ प्रकाशन.
२. आकरे बी. एम., (2014), *आदिवासींची ओळख*, नागपूर : पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स.
३. देवगावकर शैलजा., (1989), *वैदर्भीय आदिवासी*, नागपूर : श्रीमंगेश प्रकाशन .
४. गडचिरोली जिल्हा प्रशासन, *विकासाकडे वाटचाल 2020 -2021*.
५. गारे गोविंद., (2013), *आदिवासी समस्या आणि बदलते संदर्भ*, पुणे : सुगावा प्रकाशन .
६. Irpate Vinayak& Dr. Robin Tribhuvan., (2013), *Traditional Panchayats in Tribal Societies: Status, continuity & change*, Nagpur ;shubhayPrakashan.
७. कऱ्हाडे बी. एम., (2000), *आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र*, नागपूर : पिंपळापुरे प्रकाशन.

वृत्तपत्र : एक जाहिरात माध्यम

प्रा. डॉ. सुहास दुर्गादास पाठक

सहयोगी प्राध्यापक, स्कूल ऑफ मिडिया स्टडिज, एस.आर.टी. एम. युनिव्हर्सिटी, नांदेड

वृत्तपत्र हाच एक उद्योग असला तरी मुळात त्याचे स्वरूप हे जनमाध्यमाचे असल्याने अन्य उद्योगांपासून त्याचे स्वरूप भिन्न आहे. या उद्योगातील नफा हा या उद्योगातील जे प्रमुख उत्पादन वृत्त अथवा मतांची निर्मिती या पासून येत नसून या उद्योगाचे जे आनुषांगिक उत्पादन जाहिरात, त्यापासून या उद्योगात नफ्याची निर्मिती होते. त्यामुळे वृत्तपत्र आणि जाहिराती यांचा अतूट संबंध आज प्रस्तापित झालेला आहे. मात्र जाहिराती प्राप्त होत राहण्याकरीता त्या त्या वृत्तपत्राची वाचकांतील लोकप्रियता आणि त्या वृत्तपत्रांची ग्राहक वाचक संख्या हाच आधार असतो. या आधाराकरता केवळ प्रचंड प्रमाणावरील वितरणच नव्हे तर वाचकांची त्याची रुची देखील टिकवून धरली जाणे ही ही वृत्तपत्राच्या व्यवस्थापनाची जबाबदारी होऊन बसते. संपादकीय भागाचे उत्पादन कसे आखले गेले आहे व अधिकाधिक लोकांच्या पसंतीस व मान्यतेस ते उतरते अथवा नाही यावरच त्या त्या वृत्तपत्राचे अस्तित्व अवलंबून असते. अधिकाधिक जाहिराती प्राप्त होत राहणे हा या उद्योगाचा कणा असतो. जाहिरातीशिवाय वृत्तपत्रे काढण्याचे यशस्वी प्रयोगही झालेले असले तरी ते अपवादात्मक ठरले आहेत. वृत्तपत्रात जाहिराती असल्यानेच वाचकाला वृत्तपत्र नगण्य अशा स्वस्त दरात प्राप्त होऊ शकते. जाहिराती नसल्यास वृत्तपत्रांची किंमत कितीतरी पटीने वाढलेली असेल.

वृत्तपत्रीय जाहिरातींची मांडणी

वृत्तपत्रातील जाहिरात ही भर गर्दीत आपल्याकडे लक्ष वेधून घेऊ इच्छिणाऱ्या व्यक्तीसारखी असते. हे लक्ष ती व्यक्ती त्याच्या केवळ शब्दांनीच नव्हे तर त्याचे कपडे, त्याच्या शारीरिक हालचाली, एकुण व्यक्तिमत्व अशा कितीतरी अनेक बाबींनी वेधून घेत असते. ते अनुकूल असेल अथवा प्रतिकूल पण वृत्तपत्रातील जाहिरातींसाठी हेच तत्व लागू पडते. जाहिरातीची ही लक्ष वेधण्याची शक्ती अधिक वाढणे वा कमी होणे हे जाहिरातीचीमांडणी (ले-आऊट) कशी केली जाते यावर अवलंबून आहे आणि मांडणीचे यशापयश हे मांडणीच्या मुलतत्वाची मांडणी करणाऱ्याची जाण किती प्रगल्भ आहे यावर अवलंबून असते. अनुकूलरीत्या लक्ष वेधून घेणे, जाहिरात वाचनात सुलभता आणणे, वाचकाची नजरहवी तिथे व तशी वळती करणे, वस्तूची समग्र कल्पना वाचकास करता येणे ही अध्ययनातूनसाध्य केली जातात.

शीर्षक, जाहिरात, चित्र, रेखाचित्र इ. उत्पादकाचे बोधचिन्ह, चौकटी, रेषा अथवा अलंकारीक टाईप, कोरी जागा या सहा प्रमुख घटकांची मिळून संपूर्ण जाहिरात बनलेली असते. आणि हे घटक एकजीव होऊन जाहिरातीतील समग्र आशय व ईप्सित संवाद प्रस्थापित करायला मदत करतील अशा रीतीने जाहिरातीच्या उपलब्ध जागेत रचले जाणे ही जाहिरातीची मांडणी असे व ती जाहिरातीच्या समग्र परिणामासंदर्भात सर्वाधिक महत्वाची बाब ठरते.प्रमाण, तोल, विरोधाभास, हालचाल आणि एकात्मका या रचनेच्या मुलभूत तत्वांचा यथायोग्य अवलंब करून जाहिरातीतील घटकांची मांडणी केली जाते.

वृत्तपत्रीय जाहिरात : यंत्राक्षरे आणि यांत्रिक प्रक्रिया

टाईपोग्राफी या इंग्रजी शब्दाने टाईप व त्याच्या वापराचे ज्ञान याचा बोध होतो. टाईप या प्रकाराची निर्मिती ही यांत्रिक पध्दतीने व वेगवेगळी मुलद्रव्ये वापरून होते. आज संगणकाक्षरापर्यंत आलेली आहे. मराठीत समर्पक उपलब्ध शब्द म्हणून यंत्राक्षरे हा शब्द योजिला आहे.

जाहिरातीतील अक्षरे आणि यंत्राक्षरे यांचा वापर हा दुहेरी कार्य करीत असतो. त्याद्वारे भाषिक संदेश वाचकाच्या मनात पेरला जातोच परंतु त्याच वेळी जाहिरातीच्या मांडणी रचनेचे अंगभूत घटक म्हणूनही ती कार्य करीत असतात. या यंत्राक्षराच्या विविध आकारांच्या व प्रकारांच्या रचनेतून देखील वेगवेगळ्या प्रकारांची रेषा, चौकटी अथवा अलंकारीक प्रकारच्या यंत्राक्षराच्या मुलद्रव्यातील सामुग्रीचा वापर जाहिरातीत केला जातो.

प्रस्तुत अध्ययनाचे प्रयोजन व वैशिष्ट्य

वरील सर्व विवेचनाच्या पार्श्वभूमीवर 'जाहिरात' हा प्रकार जटिल व मिश्र अशा स्वरूपाचा संवादप्रकार आहे. व त्यातही हा जनसंवादाचा प्रकार असल्यामुळे त्याचे स्वरूप अन्य संवादप्रकारापेक्षा कसे वेगळे ठरते हे स्पष्ट होते. तसेच विविध माध्यमांशी या प्रकारचे नाते काय व वृत्तपत्रासारख्या माध्यमाशी जाहिरात या प्रकारची किती जवळीक आहे हे ही लक्षात येते. एकाच वेळी अनेकांना संभाव्य ग्राहक म्हणून ज्याचा शोध घेतला गेला आहे. अशांना, मोहित, प्रभावित करून केवळ | संवादाद्वारे त्यांच्या गळी आपली कल्पना, विचार मत इ. उतरवून त्यांच्या वृत्तीत अपेक्षित बदल घडवून आणून ईप्सित कृती करावयास बाध्य करण्याची कला व शास्त्र असलेली जाहिरात आपला कार्यभाग कसा साधते त्याकरीता कशाकशाचा, कोणत्या उपायांचा कसा कसा अवलंब करते याचा शोध घेणे त्यामुळे केवळ जाहिरातीदारांच्या दृष्टीकोनातून तेवढे महत्वाचे ठरत नाही, तर अनुनयी संवादप्रकारची ही शैली कशी निर्माण होते याचाच तो शोध ठरतो, जाहिरातीच्या या शैली प्रयोगाने प्रभावा कसा पाडायचा हे समजणे जाहिरातदारांच्या जसे हिताचे आहे तसेच जाहिरातींच्या शैलीमुळे प्रभाव का व कसा पडतो याची जाण उपभोक्तास असणं हे देखील जाहिरातींचा अवांच्छित प्रभाव रोखण्याकरिता त्याच्या हिताचे ठरते. त्यामुळे जाहिरातींच्या शैलींचे अध्ययन हे एकाच वेळी उत्पादक, जाहिरात संस्था व जाहिरात निर्माता तसेच जाहिरातीचा | ग्राहक असणारा संभाव्य उपभोक्ता जाहिरात व संवाद- जनसंवाद तसेच आनुशंगिक व संबंधित विषयाचे अभ्यासक, विद्यार्थी, संशोधक, शिक्षक आणि जिज्ञासू या सा-यांच्याच हिताचे ठरते. जाहिराती या परिणामकारकतेचे प्रभावाचे सामर्थ्य तिच्या ज्या नेमक्या शैली वैशिष्ट्यात सामावलेले | आहे त्याच्या उगमाचे व जाहिरातीचे स्पष्ट केलेले अनुनयी जनसंवाद स्वरूप तसेच संवादशास्त्रीय पार्श्वभूमीवरून जाहिरातीची लक्षात येणारी जडण-घडण या संदर्भात जाहिरातींच्या शैलीकडे बघण्याचा असा प्रयत्न यापूर्वी झालेला नाही. जाहिरातींचा हा शैलीशास्त्रीय अभ्यास या पार्श्वभूमीवर केला गेला आहे.

जाहिरातही आता केवळ वस्तु विक्रीची कला व शास्त्रच तेवढे उरलेली नसून ती सर्वांच्याच जीवनाचा, सर्वत्र दृष्टीस अथवा श्रवणास पडणारा असा अविभाज्य भाग आहे. जाहिरात ही जाणीवपूर्वक बघितली गेली नाही तरीही जाहिरातीचा प्रभाव हा आजच्या अर्थव्यवस्थेचा उत्पादक आणि ग्राहक यांच्यामधल्या नात्याचा पूल झालेला असून जीवनाच्या अन्य क्षेत्रातही जाहिरात तंत्राचा अवलंब करून कार्यसिध्दी करण्याचा प्रयत्न केला जातो. लहान मुलांपासून ते थोरांपर्यंत दूरचित्रवाणी, नियतकालिके, रेडिओ, होर्डिंग्ज इत्यादी माध्यमांमुळे साधल्या जाणा-या जाहिरातींच्या प्रभावापोटी व्यवहार भाषेत ही जाहिरात स्वरूपी वा प्रत्यक्ष जाहिरातीतील भाषा प्रयोगांचा अवलंब होवू लागला आहे. केवळ वस्तूंची विक्री नव्हे तर राजकीय पक्ष आपल्या उमेदवाराचा पक्षाच्या हेतूंचा, आपण निवडून आल्यास काय करणार याचा प्रचार देखील जाहिरातींच्या व्दारा वस्तु विकावी तसा जाहिरात तंत्रांचा अवलंब करून करू लागले आहेत. सांस्कृतिक संस्था, धार्मिक प्रतिष्ठाने अथवा समाजोपयोगी कार्य करणा-या स्वयंसेवी संस्था देखील जाहिरात तंत्राचा अवलंब करून आपला संदेश लोकांपर्यंत प्रभावी रित्या पोहचवू लागले आहेत.

थोडक्यात, जीवनाच्या सा-या क्षेत्रांत लोकानुनय करून आपला संदेश प्रभावीरित्या सादर करण्याचे जाहिराततंत्र हे संवादाच्या हेतुपूर्तीकरता वापरावयाचे महत्वाचे संवादतंत्र झालेले आहे. हे तंत्र ज्या घटकांचा वापर करते त्या वापरातून त्याची स्वतःची अशी जी शैली निर्माण होते त्यामुळेच जाहिरात हा संवाद प्रकार इतर संवाद प्रकारापेक्षा वेगळा व प्रभावी, परिणामकारक असा संवाद प्रकार म्हणून प्रतिष्ठा प्राप्त झालेला आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची :-

1. लेले रा.के., मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास, कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन पुणे
2. भागवत यशोदा, जाहिरातीचे जग. मौज प्रकाशन गृह, मुंबई (२००७)
3. पाध्ये प्रभाकर, पत्रकारितेची मुलतत्वे, मेहता पब्लिशिंग पुणे,

महिलांच्या लैंगिक छळास प्रतिबंध मनाई आणि निवारण कायदा

२०१३

संशोधक

गोविंदा अनिलराव तांदळे

मार्गदर्शक

डॉ. प्रकाश तुकाराम शिंदे

महात्मा फुले समाजकार्य महाविद्यालय जालना.

आज २१ व्याशतकात महिला आपल्याला अनेक क्षेत्रांमध्ये पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून नोकरी करताना दिसते. उच्च पदावरसुद्धा अनेक महिला नोकरीकरताना दिसून येते. अनेक क्षेत्रात हजारो सुशिक्षित स्त्रिया किरकोळ नोकऱ्या पासून मोठ्या अधिकाऱ्यांच्या नोकऱ्यापर्यंत सर्व तऱ्हाच्यानोकऱ्या करीत आहेत. अनत्या पुरुषाइतक्याच जबाबदारीने आणि ने पण्याने करीत आहे. प्रथम स्त्रिया कारकून, शिक्षक, वकील, डॉक्टर, प्रोफेसर इत्यादी झाल्या. तर एक वेगळ्या प्रकारची धास्ती घेत होतो. उलट एकदा मोठमोठ्या ऑफिसात एकाआड खुर्चीवर बूट पॅन्ट ऐवजी, गोल पातळ आणि अंबाडा पाहण्याची सवय झाल्यावर आपण नोकरीच्या क्षेत्रापुरत्या तरी स्त्रियांना पुरुषचमानू लागलो आणि समाजशास्त्राच्या आणि प्राणीशास्त्राच्या दृष्टीने आपणही एक घोडचूक करीत आहोत. स्त्रियांनी नोकऱ्या करण्यात काही तोटा नाही उलट घरसंसारसाठी पैशाच्या बाबतीत हातभार लागेल. पण नोकरी करणाऱ्या स्त्रिया ही स्त्रियाच आहेत. हे विसरण्यात मात्र आपण चूक करत आहोत आणि स्त्रियांना नकळत वाईट वागणूक देत आहोत.

आज स्त्रियांना नोकरीच्या ठिकाणी जाण्याकरिता प्रवास करावे लागते. त्या प्रवासात देखील पुरुष कडून त्यांना वाईट नजरेने पाहणे, तिला नकळत स्पर्श करणे असे अनेक अत्याचार तिच्यावर सतत होत असते. म्हणजेच स्त्रियांवर लैंगिक छळ/शोषण सतत होत असतोच.

राज्यसभेच्या एका अहवाला नुसार स्त्रिया आणि मुले यांच्यावरील आत्याचारात एकूणात वाढ दिसते. कायदे असून ही लैंगिक अत्याचाराकडे गांभीर्याने पाहिले जात नाही. स्त्रियांवरील अत्याचाराची गुन्ह्यांची नोंद करण्याची प्रवृत्ती नाही. त्यामुळे न्यायास विलंब होतोच, पण गुन्हेगार ही सोकावतो. परिणामी आत्मसन्मान गमावलेल्या स्त्रियांच्या सामाजिक स्थानाचे अधिकच खच्चीकरण होते. गुन्हेगाराची पुरुषी सत्ता, दबाव, त्याला समाजाचा पाठिंबा, सत्तेचा गैरवापर, भ्रष्टाचार या सगळ्यामुळे स्त्रीला न्याय मिळणे दुरापास्त होते.

लैंगिक छळाचीव्याख्या सोप्या पद्धतीने सांगायचे झाल्यास "एखाद्या स्त्रीच्या मनाविरुद्ध केलेले कार्य म्हणजेच लैंगिक छळहोय "

"कामाचे ठिकाणी महिलांच्या लैंगिक छळास प्रतिबंध, मनाई आणि निवारण कायदा 2013"

१९९२साली राजस्थानमध्ये घडलेल्या एका घटनेमुळे भारतामधील संपूर्ण स्त्री वर्गाला प्रथमतः सर्वोच्च न्यायालयाने आणि नंतर केंद्र सरकारने कायदा करून लैंगिक छळापासून संरक्षण उपलब्ध करून दिले.

राजस्थानमध्ये भवरीदेवी ही मध्यमवयीन स्त्री महिला विकास योजनेत काम करत असताना बालविवाह रोखण्यासाठी एका ठिकाणी गेली असता, त्या कुटुंबातील पुरुषांनी तिच्यावर बलात्कार केला. बलात्कारचे खटल्यात आरोपींना निर्दोष ठरवले गेले. परंतु या निकालामुळे भवरीदेवी हारनमानता राजस्थान मधील "विशाखा" या

संघटनेने न्यायालयात जनहित याचिका दाखल केली या प्रकरणी दिलेला निकाल हा "विशाखा निकाल" म्हणून प्रसिद्ध आहे. परंतु अनेक वर्ष या कायद्याविषयी सर्वोच्च न्यायालयाने वेळ घेतला १६ वर्षे या कायद्याला वेळ लागला. शेवटी ९ डिसेंबर २०१३ सालापासून हा कायदा अमलात आला. या कायद्यामध्ये

- १) घरकाम करणारे स्त्रिया.
- २) केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारांच्या सेवेत असणारे स्त्रिया.
- ३) स्थानिक स्वराज्य संस्थांत काम करणारे स्त्रिया.
- ४) कारखाने, वाणिज्य संस्था येथे काम करणारे स्त्रिया.
- ५) ठेकेदार मार्फत काम करणारे स्त्रिया.
- ६) थोडक्यात म्हणजे कुठेही काम करणारे स्त्रिया या कायद्याखाली संरक्षणात पात्र आहेत.

नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांना कामावर असताना शारीरिक व मानसिक सुरक्षितता मिळावी तो त्यांचा हक्क आहे म्हणून हा कायदा अमलात आला आहे.

कायद्यांतर्गत लैंगिक छळ म्हणजे काय तर

- १) शारीरिक नकोस स्पर्श.
- २) लैंगिक अनुकूलतेसाठी मागणी.
- ३) लैंगिक शेरबाजी करणे.
- ४) अक्षील व्हिडिओ दाखवणे.
- ५) शिट्टी मारणे.

असे अनेक बाबींचा समावेश लैंगिक छळात होतो.

या कायद्यांतर्गत स्त्री सेवकाला नोकरीवर ठेवणाऱ्या मालकाने अंतर्गत समिती स्थापन करणे आवश्यक आहे. ज्येष्ठ पदावर काम करित असलेली स्त्री कर्मचारी या समितीचे अध्यक्ष असेल. समितीचे निम्मे सभासद स्त्री असणे आवश्यक आहे.

कुठल्याही पिढीत स्त्रीने लेखी तक्रार समितीकडे गुन्हा घडल्यापासून तीन महिन्यात करणे आवश्यक आहे. त्या तक्रार ची चौकशी पूर्ण झाल्यावर स्थानिक अथवा अंतर्गत समितीने चौकशी अहवाल तयार करून मालक अथवा जिल्हाधिकारीकडे सुपूर्त करावे. या अहवालाची ६० दिवसात कारवाई होऊन पीडित स्त्रीला नुकसान भरपाई रक्कम निश्चित होते. अधिकाऱ्यास अथवा मालकास शिक्षाची शिफारस करता येईल जसे लेखी माफी पत्र, कडकशब्दात सूचना, बढतीरोखने, कामावरून काढून टाकणे, समुपदेशन करणे इत्यादी शिक्षाची शिफारस करता येते. त्यासाठी कामाच्या ठिकाणी अस्तित्वात असलेली तक्रार निवारण यंत्रणा अधिक मजबूत, निष्पक्षपाती, लोकशाहीपुरक असली पाहिजे. नैसर्गिक न्याय तत्त्वाधारित चौकशीच्या प्रक्रियावर भर देऊन सदर यंत्रणेद्वारे सर्वांना कामाच्या तसेच सार्वजनिक ठिकाणी स्त्रीद्वेषी वातावरण बदलवून आरोग्यदायी व सुरक्षित वातावरण निर्माण करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे स्त्रिया कोणत्याही भेदभावाला अथवा दबावाला बळी न पडता निर्भीडपणे काम करतील.

या कायद्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचे म्हणजे कंपनी / कार्यालये/ आस्थापना / कामाच्या ठिकाणी खालील बाबी राबवायला हव्यात.

१. आस्थापनेने कार्यालयात महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने न्याय देणे महत्त्वाचे आहे.

२. कार्यालयात असणाऱ्या महिलांना सर्वप्रथम सुरक्षिता आणि काम करावयास चांगले निकोप वातावरण देणे आस्थापनेच्या दृष्टीने महत्त्वाचे ठरते.
३. कार्यालयातील एखाद्या व्यक्तीचे वर्तन अयोग्य असेल तर त्याला समज देणे गरजेचे ठरते. हे त्या कंपनीच्या आस्थापनेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करणारे ठरू शकते.
४. कार्यालयात निरोगी आणि निकोप वातावरण नसेल तर कर्मचारी सातत्याने चिंतेत असू शकतात वा साशंक असू शकतात. त्यामुळे कामासाठी पोषक वातावरणदेणे गरजेचे राहते.
५. कार्यालयात एखाद्या महिलेची तक्रार आली तर ही तक्रार तक्रार निवारण समितीकडे योग्य प्रकारे नोंदवून घेणे महत्त्वाचे ठरते.
६. तक्रारदाराची तक्रार समजून घ्या, हा कार्यालयातील थट्टेचा विषय होऊ नये याची काळजी घ्या.
७. सुसंवाद हाच कंपनीचा आणि वैयक्तिक प्रगतीचा पाया आहे हे लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे.

हा कायदा महिलांच्या हितासाठी असून महिला या कायद्याचा उपयोग कमी प्रमाणात करतात अशी दिसते. काही महिला हा होत असलेली लैंगिक छळसहन करून घेतात. याचे कारण त्यांना वाटत ते कि आपली बदनामी होईल. घरचे व्यक्ती नोकरी सोडायला लावेल. ते हा होणारा लैंगिक छळ सहन करतात आणि ह्याचा फायदा पुरुषवर्ग घेतो. परंतु आज अनेक शासकीय क्षेत्रात महिला नोकरी करतात म्हणजेच ते उच्चशिक्षित आहेत मग उच्चशिक्षित महिला असून सुद्धा हा होणाऱ्या लैंगिक जवळ का सहन करतात हाच मोठा प्रश्न आज 21 व्या शतकात पडतो. का तिच्या कायद्यांतर्गत त्या पुरुषांना शिक्षा देत नाहीत. ह्याच अनेक गोष्टीचा विचार करून ह्या कायद्याची जनजागृती प्रत्येक शासकीय कार्यालय खाजगी कार्यालय तसेच विविध स्तरावर झाली पाहिजे.

संदर्भ सूची:-

- १) स्त्री जीवन व विवाह विषयक लेख संग्रह लेखक प्रा. श्री. के. क्षीरसागर मार्च १९९२.
- २) महिला विषयी कायदे, लेखक अँड. वि. पु. शिंदे
- ३) महिलांचे हक्क व अधिकार (महिला व बाल विभाग महाराष्ट्र शासन) ३ मार्च २००१.
- ४) Handbook on Sexual Harassment of Women at Workplace (महिला व बालविकास मंत्रालय नोव्हेंबर २०१५.
- ५) नोकरदार महिलांसाठी उपयुक्त कायदे, महाराष्ट्र महिला आयोग मे २०१८.
- ६) वृत्तपत्र सकाळ ८ मार्च २०२३.

रासायनिक खतांचा वाढता वापर आणि मानवी आरोग्य

जाधव सुनिता रामचंद्र

भूगोल विभाग, कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय अळकुटी.

जगामध्ये भारत हा कृषिप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो इतर देशांच्या तुलनेमध्ये भारताने कृषी तंत्रज्ञान आणि त्याचबरोबर कृषी संशोधनामध्ये मोठ्या प्रमाणात प्रगती घडवून आणली आहे. परंतु मानव हा दिवसेंदिवस स्वार्थी होत चाललेला आहे मोठ्या प्रमाणावर रासायनिक शेतीच्या दिशेने आपले पाऊल टाकताना आपणास पहावयाला मिळत आहे. पूर्वीपासून चालत आलेल्या सेंद्रिय शेतीपासून मानव दूर होत चाललेला आहे आणि त्याचा परिणाम मानवी आरोग्यावर मोठ्या प्रमाणात होताना दिसत आहे.

आज आपण २१ व्या शतकात जगत आहे तसेच वाढत चाललेली लोकसंख्या आणि अन्नधान्याच्या उत्पादनात होत चाललेली घट ही आजच्या जगातील फार मोठी गंभीर समस्या बनली आहे. या समस्या निवारण्यासाठी शेतकरी रासायनिक खताचा वापर करून शेतीचा अवलंब करताना आपल्याला दिसत आहे त्यामुळे कमीत कमी जागेमध्ये अधिकाधिक पीक घेणे शक्य होत आहे हे जरी खरे असले तरी हे रासायनिक खतांचा वापर करून घातलेल्या उत्पादनांचा मानवी जीवनावर परिणाम होताना दिसत आहे रासायनिक खतांच्या वाढत्या वापरामुळे मानवाला त्याच बरोबर जमिनीला ही मोठ्या प्रमाणावर दुष्परिणाम सोसावे लागत आहेत आपण आपल्या फायद्यासाठी जमिनीची अन्नसाखळी तोडत आहोत तसेच जमिनीवरील सजीव घटकाकडे ही दुर्लक्ष होत आहे. ज्याप्रमाणे आपल्याला पाऊस उन्हाची आवश्यकता असते तसेच जमिनीचे सुद्धा संरक्षण गरजेचे असते रासायनिक खतांच्या अति वापरामुळे जमिनीची सुपीकता कमी होऊ लागली आहे तसेच संकरित बियाणांमुळे पारंपरिक बियाणे त्यांच्या जाती नष्ट होऊ लागल्या आहे. आपण मानवी आरोग्याचा विचार करून सेंद्रिय व जैविक शेती पद्धतीचा अवलंब करणे गरजेचे आहे.

उत्पादन वाढीच्या उद्देशाने आपण भरपूर उत्पादन देणाऱ्या जाती शोधून काढले आहेत त्यांचे उत्पादन हे भरपूर होते परंतु त्या उत्पादनाची नैसर्गिक चव गेलेली असते आणि त्यातले सत्वही कमी झालेले असते ही गोष्ट आता सर्वांना लक्षात आलेली आहे कोणत्याही खाद्यपदार्थाला स्वतःची चव असते परंतु आपण रासायनिक शेती करायला लागलो की ती चव नष्ट झाली नुकतेच भारतामध्ये अमेरिकेतील शेती तंत्रज्ञानाचे एक शिष्टमंडळ येऊन गेले या शिष्ट मंडळाने भारतातील जुन्या काळात वापरत असलेल्या भाज्यांची चव बघितली ती नैसर्गिक चव गमावून आता आपण अधिक उत्पादन देणाऱ्या जातीचा वापर करत आहोत त्यामुळे त्या भाज्यांना आणि अन्नपदार्थांना भरपूर मसाले वापरून कृत्रिम पणे चव आणावी लागते त्यामुळे सर्व भाज्या या एकसारख्या लागतात या साऱ्या दुष्परिणामांपासून बचावण्यासाठी आपल्याला निसर्गाने दिलेल्या सेंद्रिय खतांचा वापर करायचा आहे.

शब्दसंकेत : रासायनिक खते, पिक उत्पादन, मानवी आरोग्य, सेंद्रिय शेती.

संशोधनाचा उद्देश :

रासायनिक खते आणि मानवी आरोग्य लक्षात घेऊन रासायनिक खतांचा होणारा अतिवापर टाळून सेंद्रिय शेती केली जावी त्यामुळे मानवाच्या आरोग्याला बाधा पोहोचणार नाही व जमिनीची सुपीकता टिकून राहण्यासाठी मदत होईल रासायनिक खतांचा मानवी आरोग्यावर होणारा परिणाम व त्यावर उपाययोजना सुचवणे व सर्व सजीव सृष्टी शेतीवर अवलंबून आहे त्यासाठी सेंद्रिय शेती करणे व रासायनिक खतांचा अति वापर टाळणे हा या संशोधनाचा उद्देश आहे

रासायनिक खतांचे दुष्परिणाम -

१) मातीच्या उत्पादकतेत घट:-

जमीन सजीव असते जमिनीच्या एका घनफुट मातीत कोट्यावधी जिवाणू, बुरशी आणि बॅक्टेरिया असतात त्यामुळे जमीन सजीव आणि सुपीक बनते. रासायनिक खताने जमीन सुपीक बनत नाही तर सुपीक जमिनीतील अन्नद्रव्य उचलायला मदत करतात अशा प्रकारे जमिनीतून अधिकची अन्नद्रव्य उचलली जातात तेव्हा जमीन निकष आणि निर्जीव बनत जाते आजची शेतीची समस्या ही निर्जीव किंवा मृत जमिनीने उद्ध्वलेली समस्या आहे रसायने आणि कीटकनाशके मातीमधील सूक्ष्मजीवांचा नाश करून मातीची रचना आणि सुपीकतेवर परिणाम करतात.

२) तृणांच्या प्रमाणात वाढ –

पारंपारिक शेतीत गुरे, शेण, गोमूत्र, सेंद्रिय खत, नांगरट, जमीन उन्हात तापणे, वाखरणी, ढाळणी, पेरणी किंवा लागवड, मिश्र पिके, सापळा पिके, आंतर पिके, हिरवळीची खते, कोळपणी, खुरपणी या सर्व वैज्ञानिक गोष्टी आहेत त्यांना पूर्णपणे छेद देणाऱ्या रासायनिक शेतीने तृणांचे प्रमाण वाढत गेले हे ना शेतकऱ्यांनी तपासले ना विद्यापीठाने त्यावर संशोधन केले अधिक उत्पादनाने दर कोसळून नुकसान झाले.

३) पाणी लवकर आटण्याच्या प्रमाणात वाढ –

आपण सजीव जमिनी बाबत विचार केला आहे अशा सजीव जमिनीत सेंद्रिय कर्ब आणि जीव जिवाणूमुळे पीक उत्तम येते अशी जमीन पाणी धरून ठेवण्याचे काम करते दुर्दैवाने रासायनिक खतांच्या अतिवापरामुळे जमिनीची पाणी धरून ठेवण्याची क्षमता कमी झाली. दुसऱ्या बाजूला पाण्याचा वापर तीन पट झाला पिकाला दिलेले पाणी थेट खडकापर्यंत निघून जाते त्यामुळे जमिनीत पाणीच थांबायला तयार नाही चालू वर्षी चांगला पाऊस झाला असे असूनही पाणलोट क्षेत्रात व धरणांच्या खालच्या क्षेत्रात पाणी लवकर आटल्याचे चित्र आहे.

४) मानवी आरोग्यावर घातक परिणाम –

जागतिक आरोग्य संघटनेने 'ग्लायफोसेट'तण नाशकाचे वर्गीकरण 'संभाव्य कर्क रोगकारक'कसे केले आहे 'ग्लायफोसेट'च्या दीर्घकाळ संपर्कात आल्याने फक्त कर्करोग नव्हे तर वांझपणा, नपुसकत्व, गर्भपात, जन्मदोष, संप्रेरकांची तोडफोड, मुत्रपिंडाचे विकार असे अनेक आजार होण्याची शक्यता असते शेतात फवारणी केल्यानंतर अगदी दुसऱ्या तिसऱ्या दिवशी तो शेतमाल बाजारात येतो फवारणी केल्यावर किती काळ असा शेतमाल वापरू नये याबाबत शेतकरी आणि ग्राहक दोघेही अंधारात आहेत त्याबाबतीतील नियम असतील तर ते केवळ पुस्तकातच आहेत कचरा आणि विष्टेमध्ये असणाऱ्या रोगकारक जंतूमुळे माती दूषित होते व त्या मातीत पिकवलेल्या भाजीपाला व पिकामुळे मनुष्य व प्राणी जनावरांना रोग होतात. रासायनिक खतांचा अतिरेकी वापर केला की त्याचे परिणाम पिकांवर होत असतात त्यातून तयार होणारी धान्य भाज्या डाळी यांच्यामध्ये रासायनिक खतातील रसायनांचे अंश व करतात आणि ती धान्य डाळी आणि भाज्या खाण्यालायक राहत नाहीत.

५) जमिनीच्या सुपकतेत घट -

विरघळणाऱ्या क्षणांचे वाढत जाणारे प्रमाण याला क्षारता म्हणतात. याचा मातीची गुणवत्ता व उत्पादकतेवर विपरीत परिणाम होतो जास्त सिंचनामुळे मातीच्या पृष्ठभागावर क्षार जमा होतात क्षारयुक्त माती वनस्पतीच्या वाढीसाठी अयोग्य बनते याचाच अर्थ जमिनीची सुपीकता घडते जमिनीमध्ये असणारे खनिजे व आवश्यक घटक नष्ट होत आहेत सुरुवातीला जमिनीमध्ये गांडूळाचे प्रमाण अधिक होते आता रसायनामुळे ते कमी झाले आहेत व शेतकऱ्यांना कृत्रिमरित्या गांडूळ खत जमिनी सोडावे लागते.

६) शेतीच्या उत्पादन खर्चात झालेली वाढ –

५ ते १० वर्षापूर्वी शेतकरी जितका रासायनिक खताचा वापर करत होता त्यापेक्षा जास्त रासायनिक खताचा वापर शेतकरी शेतात करीत आहे. आणि त्यामानाने उत्पादनात वाढ न होता काही वेळा कमी झालेली असते म्हणजे ५ ते १० वर्षापूर्वीपेक्षा आजचा उत्पादन खर्च वाढलेला आहे. परंतु शेत मालाला तेवढे भाव वाढलेले नाहीत. फक्त रासायनिक खतांचा व औषधांचा वापर केला तर उत्पादन खर्च कमी न होता वाढत जाणार आणि अशी शेती फायद्यात येणे अशक्यच आहे याशिवाय रासायनिक खते व औषधे यांच्या किंमतीही जास्त असतात.

या सर्व कारणांमुळे रासायनिक खतांच्या आणि औषधांच्या वापराची शेती पद्धती बदलणे गरजेचे आहे यासाठी एकच पर्याय म्हणून सेंद्रिय शेतीबद्दल जनजागृती करणे.

रासायनिक खतांचा वापर थांबवण्यासाठी उपाययोजना :

१) रासायनिक खतांचा वापर न करता सेंद्रिय शेतीचा अवलंब करणे-ज्यामुळे मातीचा सुपीकपणा कायम टिकून राहतो सेंद्रिय शेती ही स्थायी आणि पर्यावरणास अनुकूल अशी उत्पादन प्रक्रिया आहे. ज्यामध्ये लहान शेतकऱ्यांसाठी विशिष्ट लाभ आहेत.

२) शेणखताचा वापर करणे -शेण, मूत्र, गोठ्यातील पालापाचोळा इत्यादी घटकांपासून तयार होणाऱ्या खताला शेणखत म्हणतात. त्यामध्ये नत्र स्फुरद व पालाश असतात शेणाचा महत्त्वाचा उपयोग म्हणजे बायोगॅस मध्ये ऊर्जा निर्मितीसाठी होतो आणि शिल्लक राहिलेले शेण पिकांच्या वाढीसाठी पोषक अन्नद्रव्य म्हणून वापरले जाते

३) कंपोस्ट खताचा वापर करणे -शेतातील गवत पिकांचे कापणी नंतर उरलेले अवशेष भुसा, उसाचे पाचट, कापसाची

धसकटे,पालापाचोळा इत्यादी सेंद्रिय पदार्थांचे सूक्ष्मजीव जंतूमुळे विघटन होऊन त्यातील कार्बन नत्राचे प्रमाण कमी होते व चांगला कुजलेला पदार्थ तयार होतो त्याचा वापर शेतीसाठी करणे त्यामुळे उत्पादनात चांगल्या प्रकारची वाढ होते.

४) गांडूळ खताचा वापर -या खतात गांडूळाची विष्टा, नैसर्गिक रित्या कुजलेले पदार्थ गांडूळाची अंडीपुंजे बाला अवस्था आणि अनेक उपयुक्त जीवांचा समावेश यामध्ये होतो.

५) हिरवळीच्या खतांचा वापर – लवकर वाढणाऱ्या पिकांची निवड करून,त्यांची दाट पेरणी करून पीक फुलोऱ्यावर येण्याच्या आधी ते नगरांच्या सहाय्याने जमिनीत गाडतात.त्यापासून जमिनीला नत्र मिळते,जमिनीचा पोत सुधारतो व ती सुपीक बनते अशा खतांना हिरवळीची खते म्हणतात.

समारोप वरील विषयाच्या अभ्यासावरून असे स्पष्ट होते की रासायनिक खतामुळे मानवी आरोग्य कमी कमी होत चाललेले आहे जमिनीची सुपीकता देखील कमी झाली आहे तसेच शेती उत्पादन खर्चात देखील प्रचंड वाढ होत आहे त्यासाठी रासायनिक खताचा व औषधांचा वापर न करता शेण,मूत्र,पालापाचोळा यापासून तयार होणाऱ्या शेणखताचा, गांडूळ खताचा पिकासाठी उपयोग करणे गरजेचे आहे. त्यामुळे भूपृष्ठावरील सजीव सृष्टीकडे दुर्लक्ष होणार नाही.

संदर्भसूची:

- 1) krishijagran.xom
- 2) http://w.w.w nkoline.com
- 3) www.educationalmarathi.com
- 4) Agriculture Geography Dr.vijaya salunke.
- 5) Agriculture Geography Dr.vitthal Gharpure

ग्रामगीतेतील मतदान जनजागृती

प्रा. संजय अंकुशराव जगताप

लोकप्रशासन विभाग प्रमुख, महात्मा फुले महाविद्यालय, किनगाव, ता.अहमदपूर जि. लातूर

प्रस्तावना :

लोकशाहीमध्ये कायदे मंडळाला अनन्य साधारण महत्त्व असते. लोकांच्या गरजा लक्षात घेवून कायदे तयार करण्याचे मोठे काम या कायदे मंडळात होत असते. संविधानाने दाखवलेल्या मार्गाने विधी मंडळाचा कारभार चालत असतो. मात्र या कायदे मंडळात लोकनियुक्त जे प्रतिनिधी असतात ते योग्य आहेत का? असा प्रश्न पडतो आहे. कारण अनेक लोकप्रतिनिधी आपल्याकडील पैशाच्या आणि सत्ता सामर्थ्याच्या जोरावर निवडणूका जिंकत आलेले असतात. पैशातून सत्ता आणि सत्तेतून पैसा असे दुष्टचक्र आपल्याकडे अनेक नेत्यांच्या बाबतीत दिसत आहे. मात्र त्यामुळे ही मंडळी लोकांच्या नाही तर स्वतःच्या स्वार्थासाठी या पदाचा उपयोग करीत असतात आणि त्यामुळेच लोकांचे प्रश्न कित्येक वर्षे प्रलंबित राहिलेले दिसतात. असे असूनही आपण त्यांना निवडू देतो आणि मग ही मंडळी आपल्यासाठी कायदे तयार करतात. लोकशाहीची ही शोकांतिकाच म्हणायला हरकत नाही. अशा मंडळींना आपले प्रतिनिधी म्हणून निवडून देवू नये हे खरे असले तरी लोकशाहीतील निवडणूक प्रक्रियेतील अनेक त्रुटीमुळे अशी मंडळी पुन्हा-पुन्हा निवडून येत आहे. बरेच लोकप्रतिनिधी गुन्हेगारी प्रवृत्तीचे असल्याचे समोर आले आहे. अशी पार्श्वभूमी असलेले लोकप्रतिनिधीसुद्धा पुन्हा निवडून येत आहेत. त्यामुळे एकूणच सर्वसामान्यांच्या दृष्टीने लोकशाही एक चांगला शासन प्रकार म्हणून सिद्ध होताना दिसत नाही. कारण त्यांच्या इच्छा आणि आकांक्षाचे प्रतिबिंब विधी मंडळात अशा लोकप्रतिनिधीच्या माध्यमातून उमटतच नाही. त्यामुळे लोकप्रतिनिधी निवडत असताना एक सुजाण मतदार म्हणून आपण सुद्धा काळजी घेतली पाहिजे. जागरूकता दाखविली पाहिजे. पण दुर्दैवाने तसे चित्र देशात निर्माण झाले नाही. राजकीय नेते मतदारांना गृहीत धरतात. निवडणूक जिंकण्याचे तंत्र त्यांनी अवगत केले आहे. खोटी आश्वासने, भूल, थापा, पैसा इत्यादी गैरमार्गांचा वापर करून विजय मिळवता येणार असेल तर जनहीत मिळवता येणार नाही अशा अमिषांना बळी न पडता जोपर्यंत मतदार मतदान करणार नाही तोपर्यंत या देशात परिवर्तन होणार नाही. समोर उमेदवार म्हणून कोण व्यक्ती उभा आहे. त्याचे चरित्र, पूर्व इतिहास व सर्वसामान्यांविषयीची आस्था या बाबी जिथे दिसतील त्यालाच मतदान केले पाहिजे. तरच निवडणूकांना अर्थ उरेल व लोकशाहीवरचा विश्वास अधिक बळकट होईल. यासाठी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांची ग्रामगीता व त्यातील विचार आजही पथदर्शक व मार्गदर्शकच वाटतात. याचाच अभ्यास शोधनिबंधाचा विषय आहे.

उद्देश :

- 1) ग्रामगीतेतील राजकीय विचारांचा अभ्यास करणे.
- 2) तुकडोजी महाराजांच्या मतदान जनजागृतीच्या विचाराची वर्तमान प्रासंगिकता जाणून घेणे.
- 3) ग्रामीण विकासासंबंधी ग्रामगीतेतील विचार अभ्यासणे.

ग्रामगीतेतील मतदार जनजागृती :

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी मतदान कोणाला द्यावे यासंबंधी विवेचन त्यांच्या ग्रामगीतेमध्ये केलेले आहे. सन 1553 साली लिहिलेल्या ग्रामगीता या ग्रंथामध्ये अशा अनेक प्रश्नांवर रामबाण उत्तरे दिले आहेत. ज्यामध्ये मतदानाचे महत्त्व, लोकशाही बळकटीकरणेचा मार्ग, उमेदवार कसा निवडावा, ग्रामविकास, तंटामुक्ती गाव, आदर्श गाव अशा विविध विषयांच्या माध्यमातून त्यांनी चिंतन केलेले आहे. लोकशाही खऱ्या अर्थाने यशस्वी करण्यासाठी लोकांचे मतदानाविषयी असलेले नकारात्मक विचार व मानसिकता सुधारण्याची आवश्यकता आहे. यासंबंधी संघटन शक्ती या अध्यायाच्या माध्यमातून त्यांनी विचार मांडलेले आहेत. “नाती, गोती, पक्ष, जात, पात गरीब, श्रीमंत, देव, घेव, भीड मुर्वत याजसाठी मत देवू नये, भवितव्य गाव अथवा राष्ट्राचे आपल्या मतावरीच साचे एक एक मत लाख मोलाचे ओळखावे याचे महीमान” लोकशाहीमध्ये निवडणूक महत्त्वाची असते. निवडणूकीत मतदारांनी जात, धर्म, पंत, गरीब, श्रीमंत हे न पाहता पैसा न घेता निर्भिडपणाने मतदान करावे कारण आपल्या मतावरच गावाचे व राष्ट्राचे भवितव्य अवलंबून आहे. आपले मत लाख मोलाचे आहे. योग्य व्यक्ती आपण निवडून दिला तरच तो विकास करून गावाच्या व राष्ट्राच्या विकासात योगदान देवू शकतो. त्यामुळे मतदानाचे महत्त्व जाणून मतदारांनी मतदान करावे. “मत हे दुधारी तलवार, उपयोग न केला

बरोबर तरी आपलाची उपटतो वार आपणावरी शेवटी' तुकडोजी महाराज म्हणतात, मत हे दोन्हीकडून धार असल्या तलवारीसारखे आहे. जर आपण त्याचा सदुपयोग केला तर ते आपले रक्षण करते आणि जर नाही केला तर ते आपल्यालाच मारते. योग्य व्यक्तीला मतदान केले तर आपलाच विकास आहे आणि जर यात थोडीही चूक केली तर आपलाच विकास खुंटतो, प्रगती थांबते. त्यामुळेविचार करून मतदानाचा हक्क एक कर्तव्य म्हणून आपण पूर्ण केला पाहिजे. **'मतदान नव्हे करमणूक निवडणूक नव्हे बाजार चुनूका, निवडणूक ही संधी अचूक, भवितव्याची निवडणूक जणू स्वयंवर ज्या हाती देणे जीवनाची बागडोर त्यासी लावावी कसोटी सुंदर सावधपणे'** मतदानाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन मनोरंजन किंवा बाजारातील गंमत, शोक असे न करता निवडणूक ही एक संधी आहे. ज्या संधीचा उपयोग योग्य व्यक्तीच्या गावाच्या विकासासाठी, प्रगतीसाठी, सूत्रे देण्यासाठी कावा. कसोटीवर पारखून मतदान करावे. गावाचे भविष्य घडविण्याची मतदान ही एक संधी असते. त्यामुळे या संधीचा उपयोग सत्कारणी करावा. **'ज्यासी गावाचा जिद्दाळा जो कार्यज्ञानाचा पुतळा तोचि सुखी करी गाव सगळा निवडूनी देता'** ज्याला आपल्या गावाबद्दल जिद्दाळा आहे तो कुठल्याही कार्यात उत्साहात सहभागी होवून तन मन धनाने सेवा म्हणून प्रामाणिकपणे आपले काम पार पाडतो तोच खऱ्या अर्थाने गावाला सुखी करेल. अशाच कार्यकर्त्याला सर्वांनी निवडून दिले पाहिजे. **'जेंव्हा कार्यकर्ते होती आळसी त्यात उपभोगाची वाढे खुशी तेंव्हाच अंतर पडे कार्यासी ग्रामसेवेच्या'** आळशी व लोभी कार्यकर्ते लोकप्रतिनिधी असतील तर गावाचा विकास खुंटतो म्हणून मतदारांनी उत्साही कार्यकर्त्याला ग्रामविकासाचे ज्ञान असलेल्या कार्यकर्त्याला मतदान द्यावे.

सारांश :

आपल्या देशाला स्वतंत्र होवून 75 वर्षे पूर्ण झालेली आहेत. कांही बाबतीत आपण प्रगतीपथावर आहोत. पण काही गावातून वीज, रस्ते, पाणी, आरोग्य अशा मुलभूत गरजांची अद्याप पूर्तता झाली नाही. जीवनावश्यक सुविधापासून ते लोक वंचितच आहेत. अलिकडे तर महागाईचा भस्मासूर वाढत आहे. गरीब व धनाडे यातील अंतर वाढतच आहे. या सर्व बाबींना राजकीय लोक जसे जबाबदार आहेत त्याहून आपण सामान्य जन, मतदार जबाबदार आहोत. आपण मतदानाच्यावेळी उदासिन असतोत, मतदान टाळून सुट्टीला जोडून रजा घेवून सहीला जातोत त्यामुळे बेजबाबदार लोकांचे निवडून येणे सोपे होते. तसे न करता सुजाण, सुशिक्षित जनसामान्यांचे प्रश्न सोडविणारा, त्यांना न्याय देणारा लोकप्रतिनिधी निवडून गेला पाहिजे. मतदान हे पवित्र दान आहे. त्याचे पावित्र्य जपले पाहिजे. योग्य उमेदवाराला मतदान करून आपण निवडून घ्यायचे आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी सन 1953 मध्ये आपल्या ग्रामगीतेच्या माध्यमातून मतदान कोणाला द्यावे यासंबंधी मांडलेले विचार आजही प्रासंगिक आहेत. स्वातंत्र्याच्या 75 वर्षांनंतर सुद्धा त्यांच्या विचाराची महत्त्वता आज अधिक जाणवत आहे. यातून आपण काही तरी बोध घेवून आपली लोकशाही अधिकाधिक बळकट केली पाहिजे. समाजातील निष्ठावान आणि प्रज्ञावान नागरीकांनी आपली उदासिनता झटकून लोकमताला चांगले शिक्षण देण्याची जबाबदारी घेतली पाहिजे. चांगल्यानी निवडणूका लढविल्या पाहिजेत. तरच लोकांच्या अपेक्षेला पूर्ण करण्यात संविधानालाही यश येईल व लोकशाही अधिकाधिक बळकट होईल.

संदर्भ :

- 1) संपा. माधव राजगुरु, ग्रामगीता, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, 1955.
- 2) प्र. ल. गावडे, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, महाराष्ट्र चरित्र ग्रंथमाला, गंधर्व वेद प्रकाशन, पुणे, नोव्हेंबर 2010.
- 3) दै. पूण्यनगरी, 14 डिसेंबर 2016.
- 4) दै. एकमत, 7 जानेवारी 2018.
- 5) दै. पूण्यनगरी, 29 मार्च 2019.

दलित साहित्यातील समतामुल्य

प्रा. डॉ. संजय चिताळकर

मराठी विभाग प्रमुख, एस. जी. कला, विज्ञान व जी. पी. पवार वाणिज्य महाविद्यालय, शिवळे, ता. मुरबाड, जि. ठाणे. पिन - 421401,

मराठी साहित्यातील दलित साहित्य हा एक आगळा वेगळा साहित्य प्रवाह आहे. १९६० नंतर आलेल्या या प्रवाहाने मराठी साहित्यात मोठी क्रांती केली. मराठी साहित्यातील वाटचालीत काही टप्प्यांचे निरीक्षण केले तर, विशिष्ट टप्प्यांवर साहित्याने आपले अंतर्बाह्य रूप बदलेले आहे. अशावेळी मराठी साहित्यात दलित साहित्याने प्रबळ बंडखोरी केली आहे. समाजात काहीतरी बदल आणण्यासाठी दलित साहित्याने समता, बंधुता व मानवतावादी भूमिका घेतली आहे. त्यासाठी कथा, कविता, कादंबरी व आत्मकथनातून विद्रोह पुकारला आहे. अशा विद्रोह यापूर्वी संत ज्ञानेश्वर, कवी केशवसुत व बा. सी. मर्डेकर यांनी पुकारला होता. दलित साहित्याचा मुख्य हेतू हा समता व मानवतावाद निर्माण करण्याचा होता.

पाश्चात्य देशात १८ व्या शतकात भांडवलशाहीच्या विरोधात अमेरिकेतील निग्रो, ऑस्ट्रेलियातील ऑफ्रिकन यांनी समतेसाठी हा विद्रोह पत्करला होता. या पार्श्वभूमीवर भारतातील दलित व आदिवासी समाज यांनी प्रेरणा घेऊन बंडखोरी केली. विद्रोहात शोषक आणि शोषित यांचा संघर्ष असतो. अशावेळी शोषित अन्यायग्रस्त समाज गट ज्यावेळी जागृत होतो. त्यावेळी त्याच्याकडे संघर्षासाठी कोणतेच साधन उपलब्ध नसते. तेव्हा तो आपली लेखनी उचलतो. या भूमिकेतून विद्रोह व समतावाद निर्माण झाला आहे. हा समतावाद मुख्यतः दलितांच्या दुःखातून व वेदनेतून आला आहे. किंबहुना दलित वेदना ही दलित साहित्यातील विद्रोहाची जननी आहे. या साहित्याने शोषण करणाऱ्या धर्म, रूढी, परंपरा व समाजव्यवस्था यांना नाकारून समता व मानवतावाद यांचा पुरस्कार केला. १९६० नंतर या समाजाला आत्मभान आले व तो प्रस्थापित समाजाविरुद्ध लढण्यासाठी सिद्ध झाला, या साहित्याचा विद्रोह हा विधायक कार्यासाठी आहे. म्हणूनच विद्रोही भावनेचे अंतिम हित हे सामाजिक असते. समाजाच्या बदलासाठी विद्रोही भावना मदत करत असते.

यापूर्वी अशी विद्रोही भावना संत ज्ञानेश्वर व चक्रधर स्वामी यांच्या साहित्यात आढळत असली तरी, दलित साहित्यातून येणारा विद्रोह हा वेगळा आहे, दलित साहित्यातून व्यक्त होणारा समता व मानवतावाद हा भौतिक आहे, तर संतांचा मानवतावाद धर्मकेंद्रित (अभौतिक) आहे. १९६० नंतरच्या दलित साहित्यात प्रकट झालेल्या विद्रोहाला मानवतावादाचे व्यापक अधिष्ठान आहे. भारतीय संविधानानुसार अस्पृश्यता पाळण्यास संपूर्ण बंदी घातली आहे. यामुळे दलित समाजाला शासकीय संरक्षण प्राप्त झाले. भारत स्वतंत्र झाला तरी, अजूनही दलित माणसाला येणारा अनुभव हा विदारक आहे. त्यातून त्याची होणारी कुचंबणा व कोंडमारा यामुळे त्याची विद्रोही भावना आकारत जाते. म्हणूनच त्याच्या साहित्यातून जहाल अशी वृत्ती प्रकट होते. कारण हा माणूस आता जागृत झाला आहे. ' कालचा होऊन गेलेला स्वातंत्र्याचा पाऊस आपल्यापर्यंत आला नाही व येत नाही. ' या सर्वांची चिकित्सा तो करू लागला. शासन, संघटना व समाज या सर्वांनी त्याची घोर निराशा केली. म्हणूनच आपले

व्यक्तिगत हित बाजूला ठेवून समाजहिताला केंद्र करून भूतकाळाने दिलेल्या जखमा, वेदना व प्रतिकांना नवा अर्थ देऊन हे साहित्य सुर्यकुळाशी नाते सांगू लागले.

या पार्श्वभूमीवर कवी यशवंत मनोहर म्हणतात,

**'जातांना मुक्याने जाणार नाही
या पसान्याला शाप देऊन जाईन.'**

असा विद्रोह दलित कवी अधोरेखित करतो, दलित साहित्याच्या सर्व साहित्य प्रकारांमध्ये विद्रोह व समता एक मध्यवर्ती आशयसूत्र आहे. हा विद्रोह सवर्ण समाजाच्या विरोधात आहे, प्रस्थापित व्यवस्थेला आव्हान देण्याचा संघटित रूपाने हा प्रयत्न आहे. याशिवाय नवीन समता व मानवतावाद ही मुल्ये व तत्वे रुजविण्याचा प्रयत्न आहे. दलित समाजाला स्वातंत्र्याने, नवीन शिक्षणाने व दलित चळवळीमुळे जे आत्मबल व आत्मभान आले आहे, त्यातून तो स्पष्टपणे अशी बंडाची भाषा करतो, म्हणूनच कवी दया पवार म्हणतात,

**'पोलादी चौकटीआड
माझ्या मनातील मी
बोलू लागला बंडाची भाषा'**

हे बंड पोलादी चौकट सोडण्यासाठी आहे. तर नामदेव ढसाळ अधिक प्रखर भाषेत म्हणतात,

**'रक्तात पेटलेल्या अगणित सुर्यांनो
आता शहराशहराला आग लावीत चला.'**

असे आवाहन ढसाळ करतात व बंडाला चालना देतात. शंकरराव खरात, बाबुराव बागूल, केशव मेश्राम, अर्जुन डांगळे, योगीराज वाघमारे, बंधुमाधव, वामन होवाळ व वामन निंबाळकर यासारख्या कविता, कथा, कादंबरी व आत्मकथनातून कधी संयमाने तर कधी आक्रमक असा पवित्रा घेऊन विद्रोही साहित्य अवतरत आहे. अन् कोणत्याही विद्रोहाला शेवटी विध्वंसच अभिप्रेत असतो. दलित समाजाने पुकारलेल्या या बंडखोरीमध्ये पशुपातळीवर जगण्यास बाध्य करणाऱ्या सवर्ण समाजाला हा प्रखर विरोध आहे व नवीन समतावादी व्यवस्था निर्माण करणे व क्रांतीप्रवणता करण्याचा हा नवीन प्रयोग आहे. या साहित्याला आता पहाटेची स्वप्ने पडू लागली आहे. म्हणूनच कवी वामन निंबाळकर म्हणतात,

**'कधी नव्हे आज आभाळ
भरून आले आहे
आणि स्मशानात पेटोस्तोर
इथे विद्रोहाचा पाऊस
कोसळणार आहे.'**

हे पहाटेचे स्वप्न सामाजिक परिवर्तन आहे. मानवतेला केंद्र मानून नवा समाज घडावा, निर्माण व्हावा व तो समतावादी असावा, म्हणून दलित साहित्याचा हा आकांत आहे. त्यातूनच पुन्हा एकदा, 'पन्नास वर्षांनी महाडचे पाणी पेटणार आहे, पेटणार आहे,' हा मोठा आत्मविश्वास एखाद्या ज्वालामुखीप्रमाणे वर उसळून येणारा या साहित्यातून दिसतो. हा विद्रोह कोणत्याही व्यक्ती अथवा जातीजमातीविरुद्ध नसून तो स्वतःच्या विकास व आत्मोद्धारासाठी आहे. त्यामुळे जे जे पवित्र, मंगल व शिव आहे. त्याच्या स्थापनेची धडपड या समतावादात आहे.

ज्या वर्णव्यवस्थेने दलितांना माणूसपण नाकारले, त्या विरोधात दलित समाजाने घेतलेला आक्रमक पवित्रा अंतिमतः विधायक व समतावादी आहे.

हजारो वर्षे लादलेली गुलामगिरी व ती नष्ट करण्यासाठी आपला संपूर्ण भूतकाळ नाकारला आहे आणि त्याचबरोबर भविष्यातील समताधिष्ठित मूल्यांचा स्वीकार या समाजाने व दलित साहित्य प्रवाहाने केला आहे. मानवतेचे मूल्य दलित साहित्य प्रमाण मानते. या साहित्यातून प्रकटणाऱ्या नकारामागे एक स्वीकाराची भूमिका दिसते. मुळातच आंबेडकर व त्यांच्या अनुयायांनी केलेले धर्मांतर हे हिंदुधर्माच्या विरोधात होते. नव्या धर्मात जातीभेद मानला जात नाही तसेच गौतम बुद्धांनी मानवता हे प्रमाण मानून इतर सर्व जाचक व शोषक समतावादी तत्त्वज्ञान मांडले, म्हणूनच कवी नामदेव ढसाळ म्हणतात,

**'सूर्याकडे पाठ फिरवून
त्यांनी शतकाचा प्रवास केला
आता अंधाराला भीक
घेण्याचे नाकारले आहे.'**

दलित साहित्य निर्मितीच्या वेळी ज्या काही घटना घडल्या त्यातून ही बंडखोरी झालेली आहे. स्वातंत्र्य, शिक्षण, आंबेडकरांचे कार्य, दलित संघटना व चळवळी या सर्वांचा परिपाक दलित समाज जागृत झाला. दुर्दैवाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नेतृत्व काळाच्या पडद्याआड गेले. दलित संघटना फुटली. आपले विचार प्रकट करण्यासाठी संत तुकाराम यांनी शब्द हे शस्त्र मानले व त्याचा वापर करून या समाजाने लढण्यास सुरवात केली. म्हणूनच कवी यशवंत मनोहर म्हणतात,

**'ज्यांनी माणूसपण इथे
शब्दातच सडवले,
ज्या नियमांनी सृष्टीचा
विद्रुप विकास केला,
त्याचा मी जळजळीत निषेध करतो.
त्या हरामखोर परंपरावर मी
विध्वंसाचा नांगर धरतो.'**

अशी नकारात्मक भूमिका दलित साहित्याने घेतली आहे. प्रस्थापित गोष्टींना नाकारून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व मानवता या मूल्यांचा स्वीकार केला आहे.

'दलित साहित्य' हे वेदनांचे साहित्य आहे असे म्हटले जाते. एका अर्थी ते योग्यच आहे. या साहित्याची निर्मिती मुळात आपल्या दुःखाला शब्दरूप देण्यात झाली आहे. आपले झालेले शोषण, आपल्यावरील झालेला अन्याय तसेच सामाजिक विषमतेमुळे वाट्याला आलेले जातीयता, भूक आणि दारिद्र्य यातून निर्माण झाले आहे. वेदनांचे दुःख हा दलित साहित्याचा स्थायीभाव आहे. दलित म्हणून पाणी मागणाऱ्या गवई बंधूचे डोळे काढले जातात परंतु कोणाच्याही डोळ्याच्या कडा पाणावल्या जात नाही. तेव्हा त्याचे दुःख एकटे राहत नाही तर, संपूर्ण दलित समाजाचे होते. वामन निंबाळकर म्हणतात,

'स्वातंत्र्याचा कालचा पाऊस

आपल्या गावात आला नाही.'

वरील बदल हा सामाजिक परिवर्तनाचा आहे.

'शोधते माझी नजर

मात्र मी उदास होतो

दिसता कृश मोळीवाली

मोळी तिच विकत घतो.'

एखाद्या सामान्य स्त्री मध्ये आईला शोधण्याची भूमिका अंतिमतः आपल्या जातीच्या वाट्याला आलेल्या दुःखाचे प्रातिनिधिक चित्रण करते.

दलित आत्मकथनातून असेच दुःखभोग वाट्याला आलेले आहेत. -

'काट्यावरची पोटं' यामध्ये उत्तम बंडू तुपे म्हणतात, 'कुठे तरी कुणाला हे काळीज पार हिसकावून दाखवावं' आठवणींचे पक्षी, बलुतं, तराळ अंतराळ, उपरा व उचल्या यांमधून शिळी भाकरी खाणे, मेलेल्या जनावराचे मांस खाणे वा उष्ट्या पत्रावळी बघून भुकेने तडफडणे इ. अशा स्वरूपाच्या दुःखातून व असहायेतून दलित आत्मकथनांचा जन्म झाला आहे. दया पवार म्हणतात, 'महारवाड्यातील माणसं जनावरासारखी जगत होती.' यामधूनच दलितांचा समतावाद तयार झाला आहे.

दलित स्त्रियांच्या लेखनातून आपण गुलामांचे गुलाम आहोत, याची जाणीव होते, ती आपल्या अब्रू रक्षणासाठी कृष्णाला आवाहन करते, ज्योती लांजेकर सारखी कवयित्री म्हणते,'

'अरे! अंगभर वस्त्र पुरवू नकोस,

पण वस्त्र ओढणारे हे हात,

मुळापासून छाटून तरी टाक.'

अशी तीव्र भावना प्रकट होते आणि मग एका युगाला नवीन अर्थ प्राप्त होतो. भुकेचे तर अनेक ठिकाणी इतके प्रत्ययकारी दर्शन घडते की बरेचदा दलित माणसाला आपली स्वतः ची लाज वाटते. कवी बाबुराव बागूल आपल्या कवितेतून दलित समाजाला भयंकर आदेश देतात...

'ज्यांनी चूक केली

इथे जन्म घेण्याची

त्यांनीच ती सुधारली पाहिजे

भीषण युद्ध करून अथवा

हा देश सोडून'

या देशातील सवर्णांनी आपल्याला केवळ दुःखच दिलेले आहे. बऱ्याच कविंनी हा देश आपला नाही, परका आहे. असे भाष्य केलेले आहे. दया पवार, नामदेव ढसाळ, अर्जुन डांगळे, प्रल्हाद चेंदवणकर, केशव मेश्राम, ज. वि पवार, यशवंत मनोहर, चोखा कांबळे व वामन निंबाळकर या दलित कविंच्या कवितेतून भीषण दुःखाचे दर्शन घडते.

दलित साहित्यातून व्यक्त झालेले दुःख हा वेदनांचा आलेख हा अपूर्व मानला जातो. पाण्यासारखा प्रश्नावर अनेक दलित कविंनी आपल्या वेदना प्रकट केल्या आहेत. पशुपक्षी व इतर प्राण्यांना दिल्या जाणाऱ्या सवलती दलित समाजाला नाकारण्यात आल्या. कवी नामदेव ढसाळ म्हणतात,

**'पाणी टंचाई आली तर
तुम्ही शर्तासारखी शहरे बदलतात
मग सांगा पाण्यावाचून तडफडून
काय बदलावे?'**

अर्थातच या प्रश्नाचे उत्तर संस्कृती, समाज देऊ शकत नाही. त्यासाठी समग्र समतावाद अपेक्षित आहे. दया पवार म्हणतात,

**'गावची गुरं वळली असती,
असल्या इंगळ्या डसल्या नसत्या'**

वरील अनुभव भयानक आहे. म्हणून दलित साहित्याला समता अपेक्षित आहे. दलित समाज्यावर झालेल्या अन्यायाला वाचा फोडणे, हे या साहित्याचे प्रमुख प्रयोजन आहे. याशिवाय बेलचीचे हत्याकांड, मराठवाडा विद्यापीठ नामांतर प्रकरणातील दंगली, गवई बंधूंचे काढलेले डोळे इ. घटना कारणीभूत आहे. दलित साहित्य यामध्ये व्यक्तिकेंद्रित भावना अखेरीस समूहकेंद्रित भावना बनतात. हे साहित्य म्हणजे जागृत मनाचा एक प्रभावी अविष्कार आहे. हे साहित्य क्रांतीचे गाणी गाणारे आहेत. म्हणूनच

**'सोडा! झोडा! मुलांनो
काळ्या कुत्र्यांना फाडू द्या
हरामखोरांना माझा इंगा दाखवू द्या.'**

एवढेच नाहीतर दलित साहित्यातून जणू उद्रेक, विद्रोह व संताप व्यक्त यांच्या ठिणग्या उडू लागतात. मग प्रत्येक ठिकाणी सुरंग पेटविण्याचे आवाहन दलित कवी करतो,

**'मग चल ऊठ तर,
तुझा खांदा, माझा खांदा,
नटबोल्टाने टाईट सांधूया
तुझे रक्त, माझे रक्त,
एका बाँयलर मध्ये ओतूया
आणि अणूस्फोटाचा झाला नसेल
असा स्फोट करूया.'**

अशा प्रचंड आवेगता, क्रांती प्रवणता, आवाहनक्षमता या दलित साहित्यात आहे. एकूणच दलित कविता, कथा, कादंबरी व आत्मकथा यामध्ये जोश, आवेश, आक्रमकता व समता आहे. दलित साहित्याला हेच समता मुल्य अपेक्षित आहे.

संदर्भ ग्रंथ...

१) दलित साहित्य : वेदना व विद्रोह - भालचंद्र फडके

- २) दलित साहित्य: एक आकलन - बाळकृष्ण कवठेकर
- ३) दलित वाङ्मय : प्रेरणा आणि प्रवृत्ती - शंकरराव खरात
- ४) दलित साहित्य : सिध्दांत व स्वरूप - यशवंत मनोहर
- ५) दलित साहित्याची प्रकाशयात्रा - भालचंद्र फडके
- ६) दलित साहित्य : प्रवाह आणि प्रतिक्रिया - गो. म. कुलकर्णी
- ७) दलित साहित्य : स्वरूप व भूमिका - वामन निंबाळकर
- ८) निळी पहाट - रा. ग. जाधव
- ९) सहा दलित आत्मकथने - वासुदेव मुलाटे
- १०) दलित कथा - गंगाधर पानतावणे
- ११) दलित आत्मचरित्रे - रमेश धोंडगे
- १२) दलित कविता - ललिता कुंभोजकर

आदिवासी समाजातील असंतोष: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

प्रा. डॉ. शेकोबा परशुराम ढोले

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री दत्त महाविद्यालय, हदगाव जिल्हा. नांदेड

प्रस्तावना:

आदिवासी क्षेत्र हे अद्याप अत्यंत गरिबी, निरक्षरता, शोषण व पिळवणुकीची बेट म्हणून ओळखली जातात. आदिवासी एकूण लोकसंख्येपैकी ८५ टक्के लोकसंख्या अद्याप दारिद्र्यरेषेखाली जीवन जगत आहे. पण तशी सर्वेक्षण आणि जनगणना अहवालातून नोंद केली जात नाही. अनुसूचित जमातीतील अद्याप निरक्षरतेचे प्रमाण सर्वाधिक असून, बहुतांश लोक आपला दैनंदिन उदरनिर्वाह काटकसरीने करतात.

आदिवासी विकास योजनांची उद्दिष्टे आणि प्रत्यक्ष उपलब्धता यांच्यातील दरी प्रमाणाबाहेर वाढत आहे. कल्याणकारी योजनांच्या नावाखाली आपला दुरुपयोग करून घेतला जात असल्याचे आदिवासींना वाटत आहे. कल्याणकारी योजनांचे यश हे केवळ त्यांच्यासाठी केलेल्या आर्थिक गुंतवणुकीतून मोजलं जाते. त्यापैकी बहुतांश गुंतवणूक ही पाटबंधारे, ग्रामविकास, औद्योगिक, रस्ते, विद्युत, कृषी, पशुसंवर्धन, लघु व मोठ्या प्रकल्पामध्ये केली जाते. आदिवासी कल्याण योजनांना दिलेली प्रसिद्धी आदिवासींच्या आकांक्षा वाढवते. त्यांची उद्दिष्टे साध्य झाली नाही की आदिवासींमध्ये तणाव निर्माण होतो आणि वेळोवेळी आदिवासींचा असंतोष उकळून येतो.

अध्ययन विषयाची निवड:

प्रस्तुत अध्ययन विषय हा आदिवासी समाजाच्या समस्येची संबंधित असून, आदिवासी समाजामध्ये अनेक समस्यांनी गंभीर रूप धारण केले आहे. एकेकाळी निसर्गाच्या सानिध्यात राहून स्वच्छंदी जीवन जगणारा, स्वयंपूर्ण आणि स्वयंशासन पद्धती विकसित असलेला, संस्कृतीक मूल्याच्या दृष्टीने समृद्ध असलेला, सुसंस्कारित, आणि न्यायदानामध्ये निःपक्ष न्याय देणारा हा समाज अनेक समस्यांनी वेढलेला आहे. कुपोषण, दारिद्र्य, व्यसनाधीनता, निरक्षरता, स्थलांतर, विविध आजार, अपुरे उत्पन्न, फसवणूक, शोषण, वेठबिगारी, बेरोजगारी, बोगस आदिवासींची घुसखोरी, जीवनावश्यक सुविधांचा अभाव, अशा अनंत प्रश्नाने आदिवासी भेडसावला जात आहे. शासनामार्फत हजारो कोटीचे बजेट आदिवासींसाठी राखीव ठेवल्या जाते. परंतु ते आदिवासींवर खर्च केले जात नाहीत. तथा आदिवासींच्या सल्ल्याने आदिवासींच्या हितासाठी ते खर्च होत नाही. त्यामुळे आदिवासींमध्ये असंतोष निर्माण होत आहे. यातूनच आदिवासी नक्षलवादी चळवळीकडे, गुन्हेगारी जगताकडे वळण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. म्हणून संशोधकांनी “आदिवासी समाजातील असंतोष: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन” हा शोधनिबंधाच्या अध्ययनासाठी निवडला आहे.

संशोधन पद्धत:

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अध्ययनासाठी प्राथमिक व द्वितीय तथ्य सामग्रीचा आधार घेतलेला आहे. प्रत्यक्ष नमुना पाहणी बरोबरच, संदर्भग्रंथ, वर्तमानपत्रे, नियतकालिक, इंटरनेट इत्यादी बाबींचा आधार घेतला आहे.

अध्ययनाची उद्दिष्टे

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अध्ययनासाठी पुढील प्रमाणे उद्देश मांडण्यात आले आहेत.

१. आदिवासी समाजाचे जीवनमान अभ्यासणे.
२. आदिवासी समाजाचे प्रश्न समजून घेणे.
३. आदिवासींच्या अपेक्षांचे अध्ययन करणे.
४. आदिवासी समाजातील विविध समस्या जाणून घेणे.
५. आदिवासींच्या कल्याणासाठी शिफारशी करणे.

अध्ययन विषयाचे गृहितके:

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अध्ययनासाठी पुढील प्रमाणे गृहितके मांडण्यात आले आहेत.

१. आदिवासी समाज हलाकीचे जीवन जगत आहे.
 २. आदिवासी समाजात अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत.
 ३. आदिवासी अनेक समस्यांनी प्रभावी झाला आहे.
 ४. आदिवासी समाजामध्ये शासनव्यवस्थासनाविषयी रोष, असंतोष निर्माण झाला आहे.
- वरील गृहितकाचा आधार घेऊन संशोधकाने अध्ययन विषयाचे अध्ययन केले.

आदिवासींच्या असंतोषाची कारणे:**१. घटनात्मक सुरक्षा तरतूदींची अपूर्ण अंमलबजावणी:**

आदिवासींचे संरक्षण आणि विकास याकरिता घटनेत एक सर्वकष आणि सुरचित योजना आहे. अनुसूचित क्षेत्र असलेल्या राज्याच्या राज्यपालांना अनुसूचित जमातीचा विकास आणि अनुसूचित क्षेत्राचे उत्तम प्रशासन करण्यासाठी 'आदिवासी सल्लागार परिषदे'ची सल्लामसलत करून नियम तयार करण्याचा अधिकार दिलेला आहे. राज्यातील आदिवासींच्या परिस्थितीवर वार्षिक अहवाल राष्ट्रपतीकडे पाठविण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर असते. आदिवासींचे हित जोपासण्यासाठी संसद किंवा राज्य विधिमंडळात केलेला कोणताही कायदा किंवा त्याचा भाग आदिवासी क्षेत्राला लागू करण्याचा अधिकार राज्यपालांना आहे. पाचव्या सूचित राज्यपालांचे अधिकार कलम १६३ नुसार मर्यादित केले असून त्यांना मंत्रिमंडळांचा सल्ला घ्यावा लागतो आणि परिणामकारक वापर करण्याची जबाबदारी राज्य सरकारची आहे.

आदिवासी विकासाच्या योजना तयार करून त्या राबवणे आणि अनुसूचित क्षेत्राचे उत्तम प्रशासन यासाठी पाचव्या सूचीच्या परीक्षेत ३ आणि कलम ३३९ (२) खाली केंद्र सरकारला भरपूर अधिकार दिलेले आहेत. अशा योजनांचा खर्च भारताच्या एकीकृत निधीतून भागविण्यासाठी कलम २७७(१) च्या पहिल्या तरतूदी खाली सोय करण्यात आलेली आहे. मात्र केंद्राने आजपर्यंत कोणताही आदेश जारी केला नाही. पाचव्या सूचतील बहुतांशी तरतूदी वापरण्यात आल्या नाहीत. आदिवासींच्या जमिनी, कर्जबाजारीपणा, स्थलांतरित कामगार व शोषण हे टिकून आहे. विशेष केंद्रीय मदत निधीचा योग्य वापर, आदिवासी उपयोजना व प्रशासनिक यंत्रणेची दिशाहीनता, आदिवासीतील दारिद्र्याचे, कुपोषणाचे प्रचंड प्रमाण, केंद्र आणि राज्य सरकारी सेवांमधील अनुसूचित जमातीचा अनुशेष, अनुसूचित क्षेत्राबाहेरील लोकांची मोठ्या प्रमाणात घुसखोरीला घटनेचे कलम १९ च्या अनुच्छेद ५ नुसार बाहेरच्या लोकांना आदिवासी क्षेत्रांमध्ये संचार करणे बंदी आहे. परंतु या नियमाची अंमलबजावणी नाही. यामुळे आदिवासींमध्ये प्रथम असंतोष निर्माण होत आहे.

२. आदिवासींना विकास प्रक्रियेत सहभाग डावलला जाणं:

आदिवासींचे हित जपायचं असेल तर आदिवासींना स्वतः विकास प्रक्रियेत सहभागी करून घेणे आवश्यक आहे. आदिवासींचा सल्ला न घेताच त्यांच्यासाठी प्रशासन धार्जिने धोरण बनविणे आणि त्याची चुकीच्या पद्धतीने अंमलबजावणी करणे हे चुकीचे आहे. अनुसूचित तथा आदिवासी क्षेत्र असलेल्या राज्यांमध्ये विधिमंडळ समिती, जिल्हा आणि प्रकल्प स्तरीय समिती, आदिवासी सल्लागार परिषद अशा विविध सल्लागार संस्था फारशा परिणामकारक ठरल्या नाहीत.

आदिवासी क्षेत्रांमध्ये पंचायत राज संस्था सुरू केल्यामुळे पारंपरिक आदिवासी संस्थांचा ऱ्हास झाला. सत्ता आणि अधिकाराची पद शक्तिशाली लोकांनी हस्तगत केली. आदिवासींचा स्वयंशासन कायदा १९९६(PESA पंचायत क्षेत्र विस्तार कायदा) याची अंमलबजावणी केली जात नाही. वैज्ञानिक विकास मंडळ आणि सहकारी संस्थांमध्ये आदिवासींना प्रतिनिधित्व प्राप्त होत नाही. यामुळे आदिवासींमध्ये असंतोष पसरत आहे.

३. उत्तरदायित्वाचा अभाव:

केंद्र आणि राज्याने निर्धारित केलेली उद्दिष्टे गाठण्यात अपयश आल्यास जबाबदारी निश्चित करण्याची तरतूद नाही. अशी जबाबदारी निश्चित करून संबंधित व्यक्तीविरुद्ध दंडात्मक कारवाई करण्याची वैधानिक तरतूद नाही.

केंद्रीय सूची, राज्य सूची आणि समवर्ती सूची या तिन्ही मध्ये आदिवासी व्यवहाराचा पूर्णतः समावेश नाही. त्यामुळे आदिवासी बद्दल कायदे तयार करण्याचा अधिकार राज्य मंत्रिमंडळाला नाही. फक्त संसदीय कलम २४८(१) खाली ७ व्या सूचीच्या यादीतील नोंद क्रमांक ५७ सोबत अनुसूचित जमाती विषयक कायदे तयार करू शकते. पण तसे उत्तरदायित्व केंद्र आणि राज्य सरकार स्विकारण्यास तयार नाही. आदिवासी कल्याण कार्यक्रम आणि योजनांच्या अंमलबजावणीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी अनेक संस्था आहेत. केंद्र सरकार पातळीवर अनुक्रमे आदिवासी कल्याण मंत्रालय, अनुसूचित जाती आणि जमाती आयुक्त, राष्ट्रीय अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती आयोग, मंत्रिमंडळ, मंत्रालयात एक सचिव आणि नियोजन आयोग अशा संस्था आहेत. अशा अनेक संस्थांमध्ये जबाबदारी विभागली गेली आहे. पण अशी उत्तरदायित्वाच्या हेतूने कोणी जबाबदारी घेत नाही. याच कारणाने आदिवासींमध्ये असंतोष वाढत आहे. आदिवासी दिशाहीन झाला आहे.

४. आदिवासी नेतृत्वाचा अभाव:

आदिवासींना विकासाच्या दिशेने मार्ग दाखवणारा सक्षम नेता देशाच्या आणि राज्याच्या पातळीवर कार्य करताना दिसून येत नाही. राजकारणापुरते नेतृत्व करणे आणि इच्छित उद्देश पूर्ण करणे असा शिल्लक हेतू घेऊन नेतृत्व केले जाते. याचा आदिवासींच्या विकासावर विपरीत परिणाम झाला आहे. स्वहित साधणाऱ्या लोकांनी आदिवासी नेतृत्वाची गळचेपी केली आहे. त्याचा राजकारणात स्वतः फायदा घेतला आहे आदिवासींमध्ये खदखदणाऱ्या असंतोषाचे हे सुद्धा एक प्रमुख कारण आहे.

५. जमीन अधिग्रहण आणि योग्य पुनर्वसना अभावी स्थलांतर:

आदिवासींसाठी सुरक्षात्मक जमीन कायदे असतानाही आदिवासींची जमीन खाजगीकरणासाठी विकासाच्या नावाखाली बिगर आदिवासींच्या ताब्यात देणे चालू आहे. आदिवासींच्या जीवनाचा मुक्त स्रोत असलेल्या सुपीक उपजावू जमिनी वेगवेगळ्या प्रकल्पाच्या नावाखाली अधिग्रहण केल्या आहेत. पण त्या प्रमाणात आदिवासींचे पुनर्वसन न करता त्यांना स्थलांतरित केले जात आहे. मोठमोठे बांध, प्रकल्प उभारून आदिवासींना पोरके केले जात आहे. हा पोरका झालेला आदिवासी, स्थलांतरित कामगार व नक्षलवादी बनवून संपवला जात आहे. याही कारणाने आदिवासींमध्ये असंतोष वाढला आहे.

६. वानिकी आणि अन्य आर्थिक कार्यांमध्ये पिळवणूक:

आदिवासी आणि वने याचे नाते सरकारने विविध प्रतिबंधात्मक कायदे करून संपुष्टात आणले आहे. आदिवासींचे पारंपरिक हक्क नाकारून जंगल संपत्ती पासून त्यांना वंचित केले आहे. विविध सरकारी कायद्यांचा बडगा दाखवून त्यांचे आर्थिक व शारीरिक शोषण केले जात आहे.

परंपरेनुसार मालकी हक्काने कसलेल्या आदिवासींच्या जमिनी नवीन वन धोरणाखाली वन जमिनी म्हणून नोंदवण्यात आल्या. परिणामी स्वतःच्याच जमिनीवर अतिक्रमणकर्ते म्हणून त्यांना घोषित केले. गौण वनोपजासाठी ठेकेदार, व्यापारी, दलाल आदिवासींच्या अज्ञानाचा गैरफायदा घेतात. त्यांना योग्य मोबदला दिला जात नाही. त्यांची पिळवणूक करतात. याचाही आदिवासींमध्ये रोष आहे. आदिवासींमध्ये सरकारच्या धोरणाबाबत असंतोष निर्माण झाला आहे. यातून आदिवासी नक्षलवादी विचाराचा बळी ठरत आहेत.

७. सामाजिक - सांस्कृतिक प्रश्न:

आदिवासी हे भारतीय संस्कृतीचा एक अविभाज्य भाग असून त्यांची सांस्कृतिक परंपरा अत्यंत समृद्ध आहे. काळाच्या कसोटीवर ती टिकून राहिली आहे. भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी एका परिषदेत सांगितले की "मला नेमकं सांगता येणार नाही की, जीवनाची त्यांची पद्धत उत्तम आहे? की आपली? पण काही बाबतीत मला खात्री आहे की, त्यांचीच (आदिवासींची) योग्य आहे. त्यांच्या संस्कृती पासून अनेक गोष्टी आपल्याला शिकता येण्यासारख्या आहेत"

अनुसूचित जमाती हे सुस्पष्ट वांशिक गट असून त्यांच्यात जातीयतेची श्रेणीरचना किंवा अस्पृश्यता सारख्या विषमतावादी विचारधारा नाहीत. आदिवासींचा स्वतंत्र दर्जा नाकारून 'मागास हिंदू' संबोधून आदिवासींवर

अन्याय करणे होय. आदिवासींचे हिंदूकरण करण्याचे षडयंत्र आहे. आदिवासींची संस्कृती, धार्मिक चालीरीती, परंपरा, जीवन पद्धती, विविध कला यावरून त्यांची स्वतंत्र जीवनपद्धती दिसून येते. त्यांचे सांस्कृतिक श्रेष्ठत्व प्रतिबिंबित होते. आदिवासींची सामाजिक - सांस्कृतिक जीवन प्रणाली नाकारल्यामुळे, त्यांचे वनवासीकरण केल्या जात असल्यामुळे, आदिवासींमध्ये त्या विरोधात असंतोष निर्माण होत आहे.

थोडक्यात आदिवासींचे संरक्षण आणि विकासाची प्रमुख जबाबदारी केंद्र सरकारची असून आदिवासींच्या हिताच्या दृष्टीने घटनात्मक अधिकाराची अंमलबजावणी केंद्र सरकार करू शकते. तसेच ते राज्यांना आदेशित करू शकते. आदिवासींचा विविधांगी विकास करणे सरकारला सहज शक्य आहे. आदिवासी उपद्रवी घटक नसल्याने सरकार त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करते. आदिवासींना राष्ट्रीय स्तरावर सक्षम नेतृत्व नसल्याने त्यांना विकास प्रवाहात आणणे कठीण काम आहे. आदिवासींवर अनेक प्रकारे अन्याय, अत्याचार, शोषण आणि वंचित ठेवण्यातच सरकारला धन्यता लाभते. या कारणाने आदिवासींमध्ये सरकारी धोरणा विरोधात असंतोष पसरत आहे.

अध्ययन विषयाचे निष्कर्ष:

१. आदिवासी समाजामध्ये ८५ टक्के पेक्षा अधिक दारिद्र्य टिकून आहे.
२. महाराष्ट्र राज्यामध्ये आदिवासींच्या विकासासाठी स्वतंत्र आर्थिक तरतूद केली जाते.
३. आदिवासीसाठींच्या कल्याणकारी योजनाची सुयोग्य पद्धतीने अंमलबजावणी केली जात नाही.
४. आदिवासींना विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये सहभागी करून घेतले जात नाही.
५. आदिवासींच्या साधेपणाचा गैरफायदा घेऊन विविध रूपात त्यांची फसवणूक व शोषण केले जाते.
६. आदिवासींचे उपद्रव मूल्य कमी असल्याने आणि नेतृत्वाचा अभाव असल्याने शासन आदिवासींकडे दुर्लक्ष करते.

अध्ययन विषयाच्या शिफारशी:

१. भारतीय संविधानातील पाचवी आणि सहावी सूची याची पूर्ण अंमलबजावणी करावी.
२. आदिवासींच्या कल्याणकारी योजना आदिवासींनाच मिळाव्यात.
३. गैर आदिवासींना आळा घालून शिक्षण, नोकरी, राजकारण आणि इतर क्षेत्रातील अनुशेष भरून काढावा.
४. आदिवासींचे पूर्वापार चालत आलेले जल, जंगल आणि जमिनीवरील हक्क मान्य करावे.
५. आदिवासींना प्रगत समाजाच्या बरोबरीला आणावे.

संदर्भ ग्रंथ:

१. वर्मा. आर. सी, २००३, "भारतीय जमाती काल आज आणि उद्या", नवी दिल्ली, माहिती आणि प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार.
२. मांडे प्रभाकर, २००३, "भारतीय आदिवासी: विकासाच्या समस्या", औरंगाबाद, गोदावरी प्रकाशन.
३. नाडगोंडे गुरुनाथ, १९७९, "भारतीय आदिवासी", पुणे, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.
४. गारे गोविंद, २०००, "महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती" पुणे, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.
५. देवगावकर एस. जी. २०११, "आदिवासी विकास प्रशासन" नागपूर, श्री साई प्रकाशन.
६. गारे गोविंद, (संपा), १९९८, "आदिवासी विकास योजना" पुणे, आदिवासी विकास प्रतिष्ठान.
७. खडसे भा की, २००६, "आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र" मुंबई, हिमालया पब्लिशिंग हाऊस

वृद्ध आणि त्यांच्या समस्या

संशोधक

ज्ञानेश्वर बाबुराव लुटे

मार्गदर्शक

डॉ प्रकाश तुकाराम शिंदे

(महात्मा ज्योतिबा फुले समाजकार्य महाविद्यालय जालना)

प्रस्तावना

सर्व प्राणिजातींप्रमाणे मानवी आयुष्याची मर्यादाही अनुवंशिकतेने पूर्वनिश्चित असते. अपघात, हत्या, प्राणघातक रोग इत्यादींमुळे मृत्यू न ओढवल्यास व्यक्ती शंभर वर्षे जगते असे ज्ञात मानवी इतिहास काला पासून आढळले आहे. या आयुर्मानापैकी सुमारे साठ ते पासष्ट वर्षांनंतरच्या काळास वृद्धावस्था असे म्हणतात. शरीराच्या विविध तंत्रांमधील पेशींची कार्यक्षमता व अपायग्रस्त स्थितीमधून पूर्ववत होण्याची समर्थता यांच्या साहाय्याने भौतिक परिसराशी संतुलित अवस्थेमध्ये राहण्याची व्यक्तीची क्षमता जेव्हा कमी होऊ लागते तेव्हा जरण सुरु होते. म्हणजे वाढत्या वयाची लक्षणे दिसू लागतातअसे म्हणता येईल. वृद्धावस्थेची समाधानकारक व्याख्या करणे कठीण आहे परंतु विशिष्ट कालावधीवर भर न देता परिसरातील ताणांशी सामना करण्याची कुवत असमाधानकारक होण्याची लक्षणे दृश्यमान होण्यावर बहुतेक सर्व वैज्ञानिक भर देतात. या बदलांशी संबद्ध अशी विविध इंद्रियांची कार्यक्षमता स्वतंत्रपणे पाहिली, तर ती निरनिराळ्या गतींनी वयाच्या ३० ते ४० वर्षांपासून हळूहळू कमी होतच असते परंतु ५० ते ६० वर्षे या वयोगटापासून विविध मानसिक ताण, शारीरिक हालचालींतील बदल आणि मध्यम वयातील आजार यांमुळेही अवनती प्रकर्षाने जाणवते.

वृद्धांच्या व्याख्या

व्यक्तीच्या जीवन चक्रातील उत्तरार्ध म्हणजे वृद्धावस्था होय. प्राचीन काळापासून वृद्धत्वाच्या मूलभूत स्वरूपाविषयी वेगवेगळी मते मांडली गेली आहे.

आधुनिक वैद्यक शास्त्राचा जनक म्हणून गौरविल्या गेलेल्या प्रोक्रेटसने वृद्धत्वाची तुलना शिशिर ऋतूंशी केली होती ऋतू गणनेत शिशिर ऋतू जसा शेवटचा तसा वृद्धत्व हा जीवनाचा अंतिम भाग असतो या दृष्टीने ही तुलना अर्थपूर्ण आहे.

रॉजर बेकन च्या मते वृद्धत्व हा एक प्रकारचा आजार आहे जीवनाशीचा ज्ञास झाला की वृद्धत्व येते असा विचार १६ शतकात मानला गेला होता. १६ व्या शतकानंतर शव विच्छेदन करून विविध रोगांचा अभ्यास करण्याची पद्धती प्रचारात आली व रोगाचे निश्चित स्वरूप कळू लागले म्हणून शतकापूर्वी मांडलेल्या वृद्धत्वविषयक कल्पनांना एक अनुमाना इतकेच महत्त्व आहे.

जेष्ठ नागरिक याचा अर्थ, ज्या व्यक्तीने ६० वर्ष किंवा त्यापेक्षा अधिक वय पूर्ण केले आहे अशी भारताचा नागरिक असणारी कोणतीही व्यक्ती " आई वडिलांचा व जेष्ठ नागरिकांचा निर्वाह व कल्याण अधिनियम २००७ नुसार.

एलिजाबेथ व हरलॉक यांनी वृद्धावस्थे संबंधी म्हटले कि, "वृद्धावस्था म्हणजे जीवनातील मावळणारा कालखंड होय", जेव्हा एखाद्या व्यक्तीचे शरीर मानसिक व बौद्धिक क्षमता सतत कमी होत जाते तेव्हा त्या व्यक्तीला वृद्ध म्हणण्यास हरकत नाही.

हेनरी आणि क्युमिंग , "जीवनातील महत्वपूर्ण तसेच पूर्णपणे उपयोगी आणि ज्याविषयी अभिलाषा असते असा आरंभीच्या काळापासून दूर जाण्याच्या प्रक्रियेला वृद्धावस्था म्हणतात.

वृद्ध

जन्माला आलेल्या प्रत्येक व्यक्तीला बालपण, तरुणपण आणि म्हातारपण या तीन अवस्थेतून जावे लागते आणि शेवट हा मृत्यूच्याद्वारे होत असते. मानवी जीवनाचा पंधरा सोळा वर्षांचा कालावधी लोटल्यानंतर खऱ्या अर्थाने प्रत्येक व्यक्तीवर प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष स्वरूपाची जबाबदारी पडत असते. तरुण वयातील अर्धा काळ शिक्षणामध्ये निघून जातो नंतर विवाह पत्नी मुले यात गुरफटलेल्या माणसाच्या विविध प्रकारच्या गरजांची पूर्तता प्रामुख्याने कुटुंबातच होत असते.

बालपणातील शारीरिक, मानसिक, भावनिक, बौद्धिक आणि सामाजिक गरजांची पूर्तता करण्याची जबाबदारी मुख्यत्वे पालकांना पेलवी लागते बालपण नंतरच्या अवस्थेतही म्हणजे स्वतःची होईपर्यंत त्यांच्या गरजा पूर्ततेसाठी तो पालकावरच अवलंबून असतो त्याच्या कौटुंबिक जीवनाला ज्या वेळेला सुरुवात होते त्या वेळेला आजपर्यंत सेवा घेत असलेली व्यक्ती सेवा प्रदान करण्याच्या भूमिकेत जात असते विशेषतः कुटुंबातील लहान आणि वृद्ध व्यक्तींना कुटुंबात जीवन जगताना कुटुंबातील सदस्यांवरच अवलंबून राहावे लागते. जुन्या काळातील एकत्र कुटुंब पद्धतीत वृद्ध व्यक्तीची विशेष काळजी घेतली जात होती त्यामुळे वृद्ध व्यक्तीच्या बाबतीत त्याच्या समस्या पूर्तता कुटुंबातच होत होती प्राचीन काळात भारतीय समाजात आश्रमयवस्था होती. भारतीय तत्वज्ञानी मानवी जीवनाचे चार भाग मानले होते त्यापैकी प्रत्येक भागात व्यक्तीने कोणती कर्तव्ये पार पाडावयाची आहेत हे देखील ठरवून देण्यात आले होते प्राचीन काळातील चार आश्रम पुढील प्रमाणे

(१) ब्रह्मचर्याश्रम:-

व्यक्तीच्या वयाच्या २५ वर्षांपर्यंतचा कालखंड हा ब्रह्मचर्याश्रमाचा चा कालखंड होय या आश्रमात व्यक्तीने विद्या अभ्यास करून ज्ञान संपादन करावे असे सांगण्यात आले होते.

२) गृहस्थाश्रम :-

व्यक्तीच्या वयाच्या २५ वर्षांपासून ते ५० वर्षांपर्यंतचा कालखंड हा गृहस्थ आश्रमाचा कालखंड होय या कालखंडात व्यक्तीला संसारिक जीवनाच्या जबाबदाऱ्या पार पाडाव्या लागत होत्या.

३) वानप्रस्थाश्रम :-

व्यक्तीच्या ५० वर्षांपासून ते ७५ वर्षांपर्यंतचा कालखंड हा वानप्रस्थाश्रमाचा कालखंड होय या आश्रमात आपल्या कौटुंबिक जबाबदाऱ्यापासून हळूहळू बाजूला होत समाजासंबंधीची कर्तव्ये पार पाडावीत असे सांगण्यात आले होते.

४) संन्यासाश्रम :-

मनुष्याच्या जीवनातील ७५ वर्षांनंतर चा कालखंड हा संन्यास आश्रमाचा कालखंड होय या आश्रमात व्यक्तीने आपल्या कौटुंबिक जीवनातून पूर्णपणे निवृत्त व्हावे भौतिक सुखाचा त्याग करावा आणि ईश्वर चिंतनात काल व्यतीत करावा असे सांगण्यात आले होते.

यावरून आपल्या प्राचीन भारतीय संस्कृतीत वयाच्या ५० व्या वर्षांपासून वृद्धावस्थेची सुरुवात होते असे मानले जात होते. अलीकडील काळात मात्र साधारणतः व्यक्तीने वयाची ६० वर्षे ओलांडली कि ती वृद्धाकालाकडे झुकली असे मानले जाते. वृद्धावस्थेत व्यक्तीची कार्यक्षमता कमी होते. शासकीय सेवेत व्यक्तीची कार्यक्षमता कमी झाली कि त्यांना सेवानिवृत्त केले जाते. शासकीय सेवेतील सेवानिवृत्तीचे वय ५८ ते ६० वर्षे इतके ठरविण्यात आले आहे. या वरून हि व्यक्तीच्या वयाच्या ६० वर्षांनंतरचा कालखंड म्हणजे वृद्धावस्थेचा कालखंड होय असे म्हणता येते. वय हे वृद्धावस्थेचा प्रमुख आधार आहे. वय या आधारावरच मानवी जीवनाची शेवटची अवस्था म्हणजे वृद्धावस्था असे म्हटले जाते समाज जीवनाच्या प्रक्रियेचा एक घटक म्हणून व्यक्तीला बाल्य अवस्थेपासून तर बुद्धावस्थेपर्यंत अनेक टप्प्यातून जावे लागते. वृद्धांच्या समस्यांची तीव्रता खूप मोठ्या प्रमाणात वाढत चालली आहे. पूर्वीच्या काळीही समाजात वृद्ध व्यक्ती होत्या परंतु त्यांच्या भवितव्याचा प्रश्न आजच्यासारखा गंभीर बनला नव्हता पूर्वी समाजात वृद्धांना अतिशय मान दिला जात होता. त्यांचा योग्य प्रकारे आदर राखला जात होता. कुटुंबातही त्यांना अत्यंत महत्वाचे स्थान दिले जात होते. एकत्र कुटुंबपद्धतीत वृद्ध व्यक्तीची विशेष काळजी घेतली जात होती त्यामुळे वृद्ध व्यक्तीच्या बाबतीत समस्या निर्माण होण्यासारखी परिस्थिती पूर्वी नव्हती. जुन्या भारतीय संस्कृतीत आई वडिलांचा व कुटुंबातील इतर वडीलधान्या मंडळींचा आदर करण्याची शिकवण मुलांना दिली जात असे.

मुलांवर त्या प्रकारचे संस्कार केले जात असत. साहजिकच वृद्ध व्यक्तीचा सांभाळ करणे, त्यांची चांगल्या प्रकारे काळजी घेणे हे आपले कर्तव्य होय असे कुटुंबातील सर्वांना वाटत असे. परंतु समाजाच्या मूल्यव्यवस्थेत घडून येत असलेल्या बदलामुळे माणसे आता वृत्तीकेंद्रित बनू लागली आहेत. स्वतःच्या पलीकडे विचार करण्यास ती तयार होत नाहीत. साहजिकच त्यांना कुटुंबातील वृद्ध माणसांची अडचण होऊ लागली आहे. वृद्ध माणसामुळे आपल्या स्वातंत्र्यावर गदा येते असे त्यांना वाटू लागले आहे परिणामी त्यांच्याकडून वृद्धाची उपेक्षा व प्रसंगी हेळसांड केली जाते. सध्याच्या आधुनिक काळात वृद्धाचा प्रश्न गंभीर बनत चालला आहे त्याचे महत्वाचे कारण कुटुंबव्यवस्थेत झालेला बदल असे म्हणता येईल. पूर्वीच्या एकत्र किंवा संयुक्त कुटुंबपद्धतीची जागा आता विभक्त कुटुंबपद्धतीने घेतली आहे विभक्त कुटुंबातील सदस्यांची संख्या मुळातच मर्यादित असते. विभक्त कुटुंबात पतिपत्नी दोघेही नौकरी करणारे असतील तर वृद्ध व्यक्तीची काळजी घेण्यासाठी कोणीही उपलब्ध असत नाही तसेच आधुनिक काळात वैद्यकशास्त्रात झालेल्या प्रगतीमुळे मनुष्याचे आयुष्यमान देखील वाढले आहे परिणामी समाजात वृद्धाची संख्याही वाढली आहे

वृद्धांच्या समस्या

आज वृद्धांच्या समस्येमध्ये झपाट्याने वाढ होऊ लागली आहे सध्याच्या परिस्थितीत सामाजिक समस्येच्या अंतर्गत एक ज्वलंत प्रश्न म्हणजे वृद्धांच्या समस्या असे म्हणता येईल. विश्व स्वास्थ्य संघटन द्वारा प्रकाशित एका रिपोर्ट नुसार आज वृद्धांची संख्या ६० करोड पर्यंत आहे मागील ५० वर्षात संपूर्ण जगात व्यक्तीच्या सरासरी आयुष्यमानात २० वर्षांनी वाढ झालेली आहे आज झपाट्याने वाढणाऱ्या वृद्धांच्या संख्येत दर महिन्यात १० लाखाची भर पडत आहे. अर्थात ६० वर्षे पूर्ण होणाऱ्यांची संख्या दिवसागणिक वाढत आहे. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या निर्देशानुसार देशाच्या एकूण लोकसंख्येत वृद्ध लोकांचे प्रमाण ७ टक्के पेक्षा अधिक झाल्यास त्या देशात वृद्धांच्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत असे समजावे. वृद्धांच्या समस्येची तीव्रता लक्षात घेऊनच संयुक्त राष्ट्र संघटना अर्थात युनोच्या आमसभेने १९९९ पासून सर्व संमतीने एकमुखाने निर्णय घेऊन १ ऑक्टोबर हा दिवस वृद्ध दिन म्हणून साजरा केला जातो तर १५ जून जागतिक जेष्ठ नागरिक अवमान प्रतिबंध दिवस जागृती दिवस म्हणून साजरा केला जातो आज वृद्धांच्या संदर्भात असे दिवस साजरी केले जातात ह्याचाच अर्थ वृद्धांच्या समस्येची तीव्रता केवळ भारतातच नव्हे तर आंतरराष्ट्रीय स्तरावर देखील मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाल्याचे चित्र दिसायला लागले आहे. वृद्धांच्या समस्येवर उपाय म्हणून पश्चिमात्य देशात वृद्धांच्या समस्यांचा अभ्यास करणारे स्वातंत्र्य शास्त्र उदयास आले या शास्त्राला Gerontology म्हणजे वृद्धपकाळाचे शास्त्र (सायन्स ऑफ ओल्ड एज) म्हणतात तसेच पश्चिमात्य देशात Social Gerontology चा अभ्यास प्रगत स्वरूपात केला जातो. महाराष्ट्रात जेष्ठांची संख्या एक लाख तीस हजाराच्या जवळपास आहे ज्येष्ठ नागरिकांची संघटना असलेल्या फेस्कॉमशी 6.5 लाख जेष्ठ जुळल्या गेले आहेत महाराष्ट्रात जेष्ठ नागरिक मंडळ देखील कार्यरत आहेत एवढ्या मोठ्या संख्येने जेष्ठ नागरिक मंडळवृद्धाकरिता मंडळ कार्यरत असली तरी त्यांच्याकरिता प्रभावी बदल होताना दिसत नाही दिवसेंदिवस वृद्धांच्या समस्यांमध्ये भर पडत आहे किंबहुना त्यांच्यावर होणाऱ्या अत्याचाराचे प्रमाण आता वाढायला लागले आहे खर तर ज्येष्ठ नागरिक अनुभवाची खाण आहे त्यांच्या पाठीशी जीवनाचा आणि समाजाचा मोठा अनुभव असतो बऱ्याचदा कुटुंबात सलोखा आणि प्रेम टिकवून ठेवण्यात वृद्धांचे मोलाचे योगदान असते त्यांचे अनुभवाची शिदोरी ही नवीन पिढीसाठी शिकवण आहे. समाजाचा हा घटक टाकाऊ नाही तर टिकाऊ आहे हे समाजातील प्रत्येक घटकाने समजून घेण्याची गरज निर्माण झाली आहे.

१) आरोग्यविषयक समस्या:- वृद्धावस्थेत वाढत्या वया बरोबर वृद्धांची रोगप्रतिकार शक्ती देखील कमी होते त्यामुळे सतत आजारपण सुरु असते त्यामुळे वृद्धांना चिडचिड होते. शारीरिक, मानसिक आणि भावनिक स्वास्थ्य म्हणजे आरोग्यवाढत्या वृद्धत्वा बरोबर शरीराच्या विविध अवयवांची झीज होण्यास सुरुवात होते. त्यामुळे निर्माण होणाऱ्या शारीरिक अशक्तपणाच्या आणि आरोग्याच्या समस्यांचा संबंध दात, हाडे, पोट, हृदय, ऐकू न येणे, डोळ्याने कमी दिसणे सुरकुत्या पडणे इत्यादीं संबंधीच्या तक्रारींशी असतो. या शारीरिक तक्रारींच्या बरोबरीने मानसिक समस्याही उद्भवू शकतात. त्यामध्ये कुटुंबातील इतरांपासून तुटल्याची जाणीव, त्यांच्याबरोबर संघर्ष,

असमाधानाची जाणीव, वैफल्याच्या भावनेतून आलेले नैराश्य, अस्वस्थता, एकटेपणा इत्यादींचा समावेश असतो.आरोग्यासाठी भावनिक स्वास्थ्यही महत्वाचे असते.

२)आर्थिक समस्या :- वृद्धा अवस्थेत आर्थिक उत्पन्नाचे असे कोणतेही साधन नसते अनेक वृद्ध व्यक्ती त्यांच्या कुटुंबांवर आर्थिक आधारासाठी अंशतः किंवा पूर्णतः अवलंबून असतात. पितृप्रधान संस्कृतीमध्ये सर्वसाधारणपणे त्यांची जबाबदारी मुलावर पडते. दैनंदिन आणि वैद्यकीय गरजा भागवण्यासाठी सर्वच वृद्ध व्यक्तींना निवृत्ती वेतनासारखा स्रोत उपलब्ध असतोच असे नाही. त्यामुळे काही वृद्ध व्यक्ती आर्थिक आधार आणि मदत यांसाठी कुटुंबातील इतर व्यक्तींवर अवलंबून असतात. वृद्ध अवस्थेत शरीर थकलेले असल्यामुळे अनेक शारीरिक व्याधी निर्माण होतात त्याकरिता नियमित औषध उपचाराची आवश्यकता असते तसेच उतारवयात अनेक आजारांमुळे त्यांना दैनंदिन औषधाची गरज असते अश्यावेळी पैश्याच्या अभावी वृद्ध नियमित औषधोपचार करू शकत नाही. आर्थिक उत्पन्नाचे नियमित साधन नसल्यामुळे त्यांना आपल्या दैनंदिन गरजा पूर्ण करण्यात अनेक अडचणी निर्माण होतात. गरीबीमध्ये जीवन व्यतीत करावे लागते कोणतेही आर्थिक गरज पूर्ण करायची असेल तर त्यांना पूर्णपणे परावलंबी राहावे लागते.

३)समायोजनात्मक समस्या :- वृद्धावस्थेत शारीरिक दुर्बल्य, कुटुंबातील दुय्यम स्थान, तरुण पिढीचा वृद्धांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलला आहे त्यामुळे वृद्ध अवस्थेतील संभाव्य दोषांचा विचार करून वृद्धांशी सहानुभूतीपूर्वक वर्तन अपेक्षित असते परंतु त्यांची स्थिती समजून घेतल्या जाईल असे नाही त्यामुळे कुटुंबातच नाही तर समाजात देखील अनेक समायोजनात्मक समस्या निर्माण होतात. दोन पिढ्यांमधील अंतर हे प्रत्येकच काळातील समस्या आहे जुने आणि नवीन विचार यामध्ये सतत भिन्नता आढळते अशा वेळेस नवीन पिढीचे विचार जुन्या पिढीला पटत नसले तरी त्या विचारांशी समायोजन करण्यास तरुण पिढी तयार नसते अश्यावेळी आपल्या विचारांच्या, मतांच्या बाबतीत वृद्धांना समायोजन करावे लागते आतापर्यंत घरातील प्रमुख म्हणून जी महत्वाची कुटुंब प्रमुखाची जबाबदारी अतिशय कर्तव्य दक्षपणे सांभाळली असते ती भूमिका एकाएकी घरातील मोठा अथवा कर्त्या मुलाला सोपवावी लागते अशावेळी कुटुंबात दुय्यम भूमिका स्वीकारणे कठीण जाते परंतु बदलत्या परिस्थितीची गरज म्हणून वृद्धांना ती भूमिका स्वीकारावी लागते घरातील महत्वाच्या जबाबदाऱ्या पार पडताना आतापर्यंत जीवन पद्धती अतिशय व्यस्ततेची असते परंतु आता व्यवसाय, नोकरी मधून निवृत्ती झालेली असते त्यामुळे आलेले रिकामपण यासोबत वेळ घालवायचा कसा हा प्रश्न वृद्धांसमोर असतो परंतु नाईलाजाने समायोजन करावे लागते बदलती जीवनशैली, भूमिका बदल, रिकामावेळ आणि आजारपण इत्यादी सर्वांशीच समायोजन करावे लागते.

४)मानसिक समस्या :- या मध्ये प्रामुख्याने एकटेपणा ची समस्या आहे असे वाटले तरी तिचा उगम वृद्धांच्या जीवनातील प्रत्यक्ष अनुभवांमध्ये असतो. विशेषतःकोणाचीही सोबत नसणे, मुलेबाळे नसणे, एकट्यानेच वृद्धांश्रमामध्ये किंवा दुर्गमभागात राहणे यांसारख्या गोष्टींमुळे एकटे पडल्याची भावना बळावत जाते. पती किंवा पत्नीचा मृत्यू, पूर्वी करत असलेली कामे वयामुळे करता न येणे यांमुळे एकटेपणाच्या भावनेत भर पडते. काही वृद्धांना त्यांच्या स्वतःच्या किंवा मुलांच्या घरातून हाकलून दिल्याच्या घटनाही घडतात. काहींना कुटुंबातील किंवा शेजार पाजाऱ्यांमधील आपले महत्त्व कमी झाल्यासारखे वाटत राहत. वयानुसार वृद्धांच्या मानसिक स्थितीत होणार बदल अपरिहार्य असतो त्यामुळे त्यांची स्मरण शक्ती क्षीण होऊन त्यांच्यातील विसराळूपणा वाढीस लागतो. वृद्धपकाळात वृद्ध अधिक संवेदनाक्षम असल्यामुळे लहान सहानुभूतीवरून चिडणे, रागावणे, संशय घेणे भांडखोर वृत्ती वाढीस लागणे इ मानसिक समस्या निर्माण होतात.

या सारख्या अनेक समस्या वृद्ध अवस्थेत वृद्धांना येत असतात कालानुरूप या समस्यांची तीव्रता वाढतच आहे त्यामुळे वृद्धांसाठी सर्वसमावेशक असा सामाजिक सुरक्षितता कार्यक्रम हवा. शासनाद्वारे वृद्धाकरिता अनेक उपाय योजना केल्या जात असल्या तरी वृद्ध हि सामाजिक जबाबदारी आहे जो पर्यंत समाजातील, कुटुंबातील प्रत्येक नागरिकांना ह्याची जाणीव होणार नाही तोपर्यंत वृद्धांच्या समस्येची तीव्रता कमी होणे काठीण आहे.

संदर्भ ग्रंथ

- १) वृद्ध आणि सामाजिक संवेदना डॉ विजयता विटणकर डॉ सुनील साकुरे. २०१९
- २) मानवी हक्क के सागर प्रकाशन पुणे प्रा पाटील व्ही बी (मे २०१३)
- ३) वृद्धांच्या समस्या चिंता आणि चिंतन चिन्मय प्रकाशन प्रा डॉ खैरनार डी आर (मे २०१३)
- ४) वृद्धांच्या कुटुंब विषयक -एक समाजशास्त्रीय अध्ययन प्रा डॉ ज्ञानोबा विठ्ठलराव पडोळे
- ५) वृद्धत्व देशोदेशी पी के मुत्तगी, पद्माकर नागपूरकर

कर्जत व जामखेड तालुक्यातील शेळी व मेंढी पालन करणाऱ्या व्यावसायिकांच्या आर्थिक समस्यांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास

प्रा. विठ्ठलव्यंकटी कासले

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

महात्मा फुले नूतनमहाविद्यालयमिरजगांव, ता.कर्जत,

जि.अहमदनगर

डॉ. दिलीप साहेबराव काकडे

अर्थशास्त्र विभाग

श्री दत्त कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,

ता.हदगाव, जि. नांदेड.

गोषवारा:

भारताचा शेळ्यांच्या संख्येत जगामध्ये पहिला क्रमांक लागतो. जगातील एकूण संख्येच्या १९ टक्के शेळ्या भारतात आढळतात. शेळी - मेंढी पालन व्यवसायामुळे मोठ्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध होतो. राष्ट्रीय उत्पन्नात मोठ्या प्रमाणात शेळी पालन व्यवसायाचा वाटा आहे. या व्यवसायाकडे शेतीला पूरक व्यवसाय म्हणून पाहिले जाते. आजही शेळी - मेंढी पालन हे मोठ्या प्रमाणात पारंपारिक पद्धतीने केले जाते. शेळी - मेंढी पालन व्यवसायाचे महत्त्व लक्षात घेऊन कर्जत व जामखेड दोन तालुक्यांतील आर्थिक व सामाजिक दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्याच्या हेतूने सदर विषयाची निवड केलेली आहे. कर्जत व जामखेड तालुक्यातील शेळी- मेंढी पालन व्यावसायिकांच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करणे. तसेच कर्जत व जामखेड तालुक्यातील शेळी- मेंढी पालन व्यावसायिकांना येणाऱ्या आर्थिक समस्यांचा अभ्यास अभ्यास करणे या उद्दिष्टानुसार संशोधन केलेले असून त्यासाठी संशोधकाने कर्जत व जामखेड तालुक्यातील ३० शेळी - मेंढी पालन करणाऱ्या व्यावसायिकांकडून प्रश्नावली भरून घेतली. त्यासाठी संशोधकाने सर्वेक्षण पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे. संशोधनासाठी संशोधकाने संकलित माहितीवर प्रक्रिया करण्यासाठी शेकडेवारी या संख्याशास्त्रीय साधनाचा वापर केला असून, शेळी - मेंढी पालन करणाऱ्या व्यावसायिकांच्या आर्थिक स्थिती, त्यांना येणाऱ्या आर्थिक समस्या संदर्भात शेळी - मेंढी व्यवसाय करणाऱ्या व्यावसायिकांना प्रश्नावली दिली होती. त्यानुसार प्राप्त माहितीवर संख्याशास्त्रीय प्रक्रीया केल्यानंतर आलेल्या निरीक्षण व अर्थनिर्वचनाच्या आधारे निष्कर्ष काढलेले आहेत. त्यामध्ये असे आढळून आले की, कर्जत आणि जामखेड तालुक्यातील ८६.६६% शेळी व मेंढी व्यावसायिक हे कर्जबाजारी असून त्यामध्ये ९६% व्यावसायिकांकडे सावकार, बँका आणि नातेवाईचे कर्ज आहे. ७०% पेक्षा जास्त व्यावसायिकांनी विलंब, लाच आणि कठीण प्रक्रियांमुळे सरकारी योजनांचा लाभ घेतला नाही. ७३% पेक्षा जास्त व्यावसायिकांनी विमा उतरविला नाही. या व्यावसायिकांच्या बहुतांश समस्यांमध्ये चारा आणि पाण्याच्या प्रश्नाबरोबरच सरकारी अनुदान, भरपाई, शास्त्रीय प्रशिक्षण, पशुवैद्यकीय रुग्णालय आणि विमा या सारख्या समस्यांचा समावेश आहे.

महत्वाच्या संज्ञा: शेळी, मेंढी, व्यवसाय, व्यावसायिक, आर्थिक, समस्या, कर्जबाजारीपणा, अनुदान

प्रस्तावना:

पशुपालनाच्या बाबतीत जगात भारताचा पहिला क्रमांक लागतो. जगातील पशुंच्या संख्येपैकी भारतात सुमारे १६ % एवढे पशुधन आहे. भारताचा शेळ्यांच्या संख्येत जगामध्ये पहिला क्रमांक लागतो. जगातील एकूण संख्येच्या १९ टक्के शेळ्या भारतात आढळतात. भारतामध्ये जगातील एकूण संख्येपैकी ४.५ टक्के मेंढ्या भारतात असून मेंढ्यांच्या बाबतीत भारताचा जगात पाचवा क्रमांक लागतो. शेळ्या आणि मेंढ्या या दोन्ही घटकाची जागतिक टक्केवारी २६ टक्के एवढे प्रमाण भारतात आहे. भारतामध्ये शेळ्यांच्या २० जाती, मेंढ्यांच्या ४० जाती, गायींच्या २६ जाती तर म्हशीच्या ७ जाती आढळतात. ह्या व्यवसायामध्ये अतिशय कष्ट असून ऊन, वारा, पाऊस याची पर्वा न करता, सर्व सुखसोयी न उपभोगता, दिवस रात्र मेंढ्यांच्या कळपात राहून हा व्यवसाय करतात. अतिपाऊस, रोगराई व नैसर्गिक संकटे व आकस्मित आजारांमुळे मृत्युमुखी पडून त्यांच्यावर आर्थिक संकट ओढवते.

(दाक्षिणकर, २००८)

संशोधनाची गरज व महत्व:

शेळी - मेंढी पालन व्यवसायामुळे मोठ्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध होतो. या व्यवसायाकडे शेतीला पूरक व्यवसाय म्हणून पाहिले जाते. या व्यवसायातून मिळणारे उत्पादन त्यासाठी येणारा खर्च आणि त्यातून मिळणारा

नफा हा कसा काढला जातो हे अर्थशास्त्रामध्ये पाहण्यासाठी या व्यवसायावर संशोधन होणे महत्वाचे आहे. शेळीपालनाच्या अनेक पद्धती आहेत. त्यामध्ये बंदिस्त शेळी - मेंढीपालन, मुक्तपालन, चक्रीसेवा मेंढी पालन इत्यादी विविध प्रकारच्या पद्धतीतून शेळी - मेंढी पालनासाठी येणारा खर्च किंवा नफा - तोटा पाहणे आवश्यक वाटते. संशोधकाने अशा या महत्त्वपूर्ण शेळी - मेंढी पालन व्यवसायाचे महत्त्व लक्षात घेऊन कर्जत व जामखेड दोन तालुक्यांतील आर्थिक दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्याच्या हेतूने सदर विषयाची निवड केलेली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. कर्जत व जामखेड तालुक्यातील शेळी- मेंढी पालन व्यावसायिकांच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करणे.
२. कर्जत व जामखेड तालुक्यातील शेळी- मेंढी पालन व्यावसायाला आर्थिक हातभार लावणाऱ्या शेळी - मेंढी व्यवसायावर आधारित पूरक व्यवसायाची माहिती मिळविणे.
३. कर्जत व जामखेड तालुक्यातील शेळी - मेंढी पालन व्यावसायिकांच्या आर्थिक समस्यांचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा:

१. प्रस्तुत संशोधन हे फक्त कर्जत व जामखेड तालुक्यातील शेळी - मेंढी व्यावसायिकांपुरते मर्यादित आहे.
२. प्रस्तुत संशोधन हे फक्त कर्जत व जामखेड तालुक्यातील शेळी - मेंढी व्यावसायिकांच्या आर्थिक घटका पुरते मर्यादित आहे.

संशोधनाची गृहितके:

सदर संशोधनासाठी संशोधकाने पुढील गृहितके निश्चित केलेली आहेत.

१. कर्जत व जामखेड तालुक्यातील शेळी - मेंढी पालन करणाऱ्या व्यावसायिकांमध्ये या व्यवसायामुळे आर्थिक स्थितीत सुधारणा झाली आहे.
२. कर्जत व जामखेड तालुक्यातील शेळी मेंढी पालन करणाऱ्या व्यवसायिकांना आर्थिक समस्यांना सामोरे जावे लागते.

संशोधन पध्दती:

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने सर्वेक्षण पद्धतीचा अवलंब केला आहे. सर्वेक्षण पद्धतीतील प्राथमिक व दुय्यम माहिती संकलनाच्या साधनाचा आधार माहिती संकलनासाठी करणार असून त्यासाठी संशोधकाने कर्जत व जामखेड तालुक्यातील ३० शेळी - मेंढी पालन करणाऱ्या व्यावसायिकांच्या प्रत्येक भेटी घेऊन त्यांच्याकडून प्रश्नावली भरून घेतलेली आहे. कर्जत व जामखेड तालुक्यातील जे व्यावसायिक शेळी - मेंढी पालन व्यवसाय करतात ते सर्व व्यावसायिक हे या संशोधनाची जनसंख्या असून संशोधकाने प्रासंगिक न्यादर्श पद्धतीद्वारे ३० शेळी - मेंढी पालन करणाऱ्या व्यावसायिकांची निवड केलेली आहे.

माहिती विश्लेषण व निष्कर्ष:

संशोधनासाठी संशोधकाने संकलित माहितीवर प्रक्रिया करण्यासाठी शेकडेवारी या संख्याशास्त्रीय साधनाचा वापर केला असून, शेळी - मेंढी पालन करणाऱ्या व्यावसायिकांच्या आर्थिक व सामाजिक स्थिती, त्यांना येणाऱ्या आर्थिक व सामाजिक समस्या, या व्यवसायाशी संबंधित पूरक व्यवसाय, त्यांच्या चालीरीती या संदर्भात शेळी - मेंढी व्यवसाय करणाऱ्या व्यावसायिकांना प्रश्नावली दिली होती. प्राप्त माहितीवर संख्याशास्त्रीय प्रक्रिया केल्यानंतर आलेल्या निरीक्षण व अर्थनिर्वचनाच्या आधारे निष्कर्ष काढलेले आहेत.

कोष्टक क्र. १ आपण कर्ज घेता का?

प्रतिसादक	प्रतिसादक संख्या	शेकडा प्रमाण
कर्ज घेतो	२६	८६.६६%
कर्ज घेत नाही	०४	१३.३४%
एकूण	३०	१००.००%

निरीक्षण व अभिप्राय: प्रस्तुत कोष्टकावरून असे दिसून येते की,

१. ८६.६६% व्यावसायिक हे कर्ज घेतात. तर १३.३४% व्यावसायिक हे कर्ज घेत नाहीत.

अर्थनिर्वचन: वरील कोष्टक, निरिक्षण व अभिप्राय या वरून असे आढळून आले की, कर्जत व जामखेड तालुक्यातील ८६.६६% व्यावसायिक हे कर्ज घेत असून केवळ १३.३४% व्यावसायिकांकडे कर्ज नाही असे असे आढळून आले.

कोष्टक क्र.२. सर्वात जास्त वेळा कर्ज घेतल्याचे साधना बाबत

प्रतिसादक	प्रतिसादक संख्या	शेकडा प्रमाण
सावकार	१४	४६.६६%
पतसंस्था व बँका	११	३६.६६%
नातेवाईक व मित्रमंडळी	०४	१३.३४%
कर्ज घेत नाही	०१	०३.३४%
एकूण	३०	१००.००%

निरिक्षण व अभिप्राय: प्रस्तुत कोष्टकावरून असे दिसून येते की,

१. ०३.३३% शेळी - मेंढी पालन करणाऱ्या व्यावसायिकांना अडचण आल्यास सावकाराकडून कर्ज घेतात.
२. ३६.६६% शेळी - मेंढी पालन करणाऱ्या व्यावसायिकांना अडचण आल्यास पतसंस्था, बँकामधून कर्ज घेतात.
३. १३.३४% व्यावसायिक अडचणीच्या वेळी नातेवाईक व मित्रमंडळीकडून कर्ज घेतात.
४. ०३.३४% व्यावसायिकांना अडचण येत नाही त्यामुळे ते कर्ज घेत नाहीत.

अर्थनिर्वचन: वरील कोष्टक वआलेख वनिरिक्षण व अभिप्राय या वरून असे आढळून आले की, दोन्ही तालुक्यातील ९६% पेक्षा जास्त व्यावसायिकांकडे सावकार, बँका, राष्ट्रीयकृत बँका, नातेवाईक व मित्रमंडळी यांच्यापैकीचे कर्ज असलेले आढळून येते. त्यामध्ये ४६.६% पेक्षा जास्त व्यावसायिकांकडे सावकारी स्वरूपाचे कर्ज असलेले आढळून येते.

कोष्टक क्र.३. सर्वात जास्त वेळा कर्ज घेण्याचे कारण बाबत

प्रतिसादक	प्रतिसादक संख्या	शेकडा प्रमाण
शेळ्या व मेंढ्या खरेदी व संगोपन	११	३६.६६%
लग्नकार्य व धार्मिक विधी	१०	३३.३३%
घरबांधणी	३	१०.००%
वैद्यकीय खर्च	३	१०.००%
मुलांचे शिक्षण	२	०६.६६%
कर्ज घेत नाही	१	०३.३३%
एकूण	३०	१००.००%

निरिक्षण व अभिप्राय: प्रस्तुत कोष्टकावरून असे दिसून येते की,

१. ३६.६६% व्यावसायिक हे शेळ्या व मेंढ्या खरेदी व संगोपनासाठी जास्त वेळा कर्ज घेतले आहे असे सांगतात.
२. ३३.३३% व्यावसायिक हे लग्नकार्य व धार्मिक विधी यासाठी जास्त वेळा कर्ज घेतले आहे असे सांगतात.
३. १०.००% व्यावसायिकांनी घरबांधणीसाठी जास्त वेळा कर्ज घेतले आहे असे सांगतात.
४. ०७.००% शेळी - मेंढी पालन करणारे व्यावसायिक हे वैद्यकीय कारणासाठी जास्त वेळा कर्ज घेतलेले आहे.
५. ०६.६६% व्यावसायिक हे मुलांच्या शिक्षणासाठी जास्त वेळा कर्ज घेतलेले आहे.
६. ०६.३३% व्यावसायिक हे अन्य कारणासाठी जास्त वेळा कर्ज घेतलेले आहे असे सांगतात.
७. ०३.३३% व्यावसायिकांकडे कोणत्याही स्वरूपाचे कर्ज घेतलेले नाही असे सांगतात.

अर्थनिर्वचन: वरील कोष्टक, निरिक्षण व अभिप्राय या वरून असे आढळून आले की, कर्जत, जामखेड तालुक्यातील शेळी - मेंढी पालन करणारे जवळजवळ सर्वच व्यावसायिक हे कर्ज घेत असून त्याची कर्ज घेण्याची कारणे ही वेगवेगळ्या स्वरूपाची आहेत. शेळ्या व मेंढ्या खरेदी व संगोपन यासाठी सर्वात जास्त वेळा कर्ज घेतात असे निदर्शनास आले.

कोष्टक क्र.४. शासकीय योजनांचा लाभ घेतला आहे का?

प्रतिसादक	प्रतिसादक संख्या	शेकडा प्रमाण
लाभ घेतला आहे	०९	३०.००%
लाभ घेतला नाही	२१	७०.००%
एकूण	३०	१००.००%

निरिक्षण व अभिप्राय: प्रस्तुत कोष्टकावरून असे दिसून येते की,

- ३०.००% व्यावसायिकांनी हे शेळ्या व मेंढ्या च्या बाबतीत शासकीय योजनांचा लाभ घेतला आहे
- ७०.००% व्यावसायिकांनी हे शेळ्या व मेंढ्या च्या बाबतीत शासकीय योजनांचा लाभ घेतला नाही.

अर्थनिर्वचन: वरील कोष्टक, निरिक्षण व अभिप्राय या वरून असे आढळून आले की, कर्जत व जामखेड तालुक्यातील शेळी - मेंढी पालन करणाऱ्या ७०.००% व्यावसायिकांनी शासकीय योजनांचा लाभ घेण्याबाबत इच्छुक नाहीत असे दिसून येतात. तर केवळ ३०.००% व्यावसायिकांनी शासकीय योजनांचा लाभ घेतला आहे निदर्शनास आले.

कोष्टक क्र.५. शासकीय योजनांचे अनुदान न मिळण्यास महत्वाचे कारण

प्रतिसादक	प्रतिसादक संख्या	शेकडा प्रमाण
अनुदान मिळण्यातील दफ्तर दिरंगाई	०६	२०.०० %
अनुदानासाठी लाच द्यावी लागते.	०९	३०.०० %
अनुदान मिळविणे कठीण प्रक्रिया	०७	२३.३३%
अनुदान कोणत्याही अडथळ्या शिवाय मिळते / मिळाले	०१	०३.३३ %
अन्य कारणे	०७	२३.३३%
एकूण	३०	१००%

निरिक्षण व अभिप्राय: प्रस्तुत कोष्टकावरून असे दिसून येते की,

- २०% व्यावसायिक हे शासकीय योजनांचे अनुदान न मिळण्यास अनुदान मिळण्यातील दफ्तर दिरंगाई हे आहे.
- ३०% व्यावसायिक शासकीय योजनांचे अनुदान न मिळण्यास अनुदानासाठी लाच द्यावी लागते असे सांगतात.
- २३.३% व्यावसायिकांच्या मते अनुदान मिळविणे कठीण प्रक्रिया असल्यामुळे शासकीय अनुदान मिळत नाही.
- फक्त ०३.३% व्यावसायिकांच्या मते त्यांना अनुदान कोणत्याही अडथळ्या शिवाय मिळते / मिळालेले आहे.

अर्थनिर्वचन:

वरील कोष्टक, निरिक्षण व अभिप्राय या वरून असे आढळून आले की, कर्जत व जामखेड तालुक्यातील बहुतांश शेळी - मेंढी पालन करणाऱ्या व्यावसायिकांच्या मते अनुदान मिळण्यातील दफ्तर दिरंगाई, अनुदानासाठी लाच देणे, अनुदान मिळविणे कठीण प्रक्रियेमधून जावे लागते त्यामुळे ते त्यांना शासकीय योजना व अनुदान मिळत नाही.

कोष्टक क्र.६. शेळ्या व मेंढ्यांचा विमा उतरविण्याचा बाबत

प्रतिसादक	प्रतिसादक संख्या	शेकडा प्रमाण
विमा उतरविला आहे	०८	२६.६६%
विमा उतरवित नाही	२२	७३.३३%
एकूण	३०	१००.००%

निरिक्षण व अभिप्राय: प्रस्तुत कोष्टकावरून असे दिसून येते की,

- २६.६६% व्यावसायिक आपल्या शेळ्या व मेंढ्यांचा विमा उतरवितात
- ७३.३३% व्यावसायिकांनी शेळ्या व मेंढ्यांचा विमा उतरविलेला नाही.

अर्थनिर्वचन:

वरील कोष्टक व निरिक्षण व अभिप्राय या वरून असे आढळून आले की, कर्जत व जामखेड तालुक्यातील शेळी - मेंढी पालन करणारे ७३.०% पेक्षा जास्त व्यावसायिक आपल्या शेळ्या मेंढ्यांचा विमा उतरविण्याबाबत अनस्था दाखवितात. मात्रकेवळ २६% व्यावसायिकांमध्ये विम्या बाबत जागृता असलेली जाणवते.

कोष्टक क्र.७. शेळ्या व मेंढ्यांची विक्री करण्याच्या पद्धती (कोणामार्फत) बाबत

प्रतिसादक	प्रतिसादक संख्या	शेकडा प्रमाण
स्वतःबोली लावून विकतो	०९	३०.०० %
दलाल व मध्यस्थ मार्फत बोली लावून विकतो	२१	७०.००%
एकूण	३०	१००%

निरिक्षण व अभिप्राय: प्रस्तुत कोष्टकावरून असे दिसून येते की,

३०.००% शेळी - मेंढी पालन करणारे व्यावसायिक स्वतःच्या शेळ्या मेंढ्यांची विक्री हे स्वतः बोलीलावून विकतात. तर ७०.००% व्यावसायिक स्वतःच्या शेळ्या मेंढ्यांची विक्री हे दलाल व मध्यस्था मार्फत करतात.

अर्थनिर्वचन:

वरील कोष्टक, निरिक्षण व अभिप्राय या वरून असे आढळून आले की, कर्जत व जामखेड तालुक्यातील ७०% व्यावसायिकाना शेळ्या मेंढ्यांची विक्री करताना दलाल व मध्यस्थांचा आधार घेतात. तर ३०.००% शेळी - मेंढी पालन करणारे व्यावसायिक स्वतःच्या शेळ्या मेंढ्यांची विक्री हे स्वतः बोली लावून विकतात असे निदर्शनास आले.

कोष्टक क्र.८. शेळ्या व मेंढ्यांच्या विक्रीतून मिळालेल्या किंमतीमध्ये समाधानी नसण्याचे कारणाबाबत

प्रतिसादक	प्रतिसादक संख्या	शेकडा प्रमाण
दलालीमुळे	०५	१६.६६%
शेळी व मेंढी संगोपनाचा वाढत्या खर्चामुळे	२१	७०.००%
अन्य कारणामुळे	०४	१३.३४%
मिळालेल्या किंमतीत समाधान मानतो	००	००.००%
एकूण	३०	१००.००%

निरिक्षण व अभिप्राय: प्रस्तुत कोष्टकावरून असे दिसून येते की,

१. १६.६६ % व्यावसायिक मिळालेल्या किंमतीत समाधानी नसण्याचे कारण दलाली द्यावी लागतात हे सांगतात.
२. ७०.००% शेळी - मेंढी पालन करणारे व्यावसायिक शेळ्या व मेंढ्यांना मिळालेल्या किंमतीत समाधानी नसण्याचे कारण हे शेळी व मेंढी संगोपनाचा वाढता खर्च सांगतात.
३. १३.३४ % व्यावसायिक हे शेळ्या व मेंढ्यांना मिळालेल्या किंमतीत समाधानी नसण्याचे कारण अन्य आहे असे सांगतात.

अर्थनिर्वचन:

वरील कोष्टक, निरिक्षण व अभिप्राय या वरून असे आढळून आले की, कर्जत व जामखेड तालुक्यातील ७०.००% व्यावसायिक शेळ्या व मेंढ्यांना मिळालेल्या किंमतीत समाधानी नाहीत असे निदर्शनास आले आहे.

कोष्टक क्र.९. शेळी - मेंढी व्यवसाय करताना प्रमुख समस्या किंवा अडचणीला सामोरे जाण्याबाबत

प्रतिसादक	प्रतिसादक संख्या	शेकडा प्रमाण
चारा व पाण्याचा प्रश्न	१७	५६.६६ %
निवारा व भांडवल प्रश्न	४	१३.३३ %
वैद्यकीय सुविधांचा अभाव	६	२०.०० %
अन्य समस्या किंवा अडचण	४	१३.३३%
व्यवसाय करताना समस्या येत नाहीत	००	००.००%
एकूण	३०	१००.००

निरिक्षण व अभिप्राय: प्रस्तुत कोष्टकावरून असे दिसून येते की,

१. ६५.००% शेळी - मेंढी पालन करणारे व्यावसायिकांना हा व्यवसायातील प्रमुख समस्या अथवा अडचण ही चारा व पाण्याचा समस्या आहे असे सांगतात.
२. ५६.६६ % व्यावसायिकांना हा व्यवसायातील प्रमुख समस्या अथवा अडचण निवाऱ्याचा प्रश्न आहे असे वाटते.
३. १३.३३ % व्यावसायिकांच्या मते व्यवसायातील प्रमुख समस्या निवारा व भांडवल प्रश्न अभाव आहे असे वाटते.
४. २०.०० % व्यावसायिकांच्या मते व्यवसायातील प्रमुख समस्या ही वैद्यकीय सुविधांचा अभाव आहे असे वाटते.

अर्थनिर्वचन:

वरील कोष्टक, निरीक्षण व अभिप्राय या वरून असे आढळून आले की, कर्जत व जामखेड तालुक्यातील १००% शेळी - मेंढी पालन करणाऱ्या व्यावसायिकांना वेगवेगळ्या समस्या अथवा अडचणी येत आहेत. मात्र त्या अडचणींचे स्वरूप हे वेगवेगळे असून त्यामध्ये ५६.६६ % व्यावसायिकांच्या मते चारा व पाण्याचा समस्या ही प्रमुख समस्या असे वाटते. विशेष म्हणजे समस्या अथवा अडचण नाही असे सांगणाऱ्यांचे प्रमाण हे शून्य टक्के आहे.

कोष्टक क्र.१०. शेळी - मेंढी व्यवसाय करताना प्रमुख समस्या किंवा अडचणीवरील प्रमुख उपायाबाबत

प्रतिसादक	प्रतिसादक संख्या	शेकडा प्रमाण
शेळी मेंढी पालनासाठी शासनाकडून पुरेसे अनुदान मिळावे	१४	४६.६६ %
नैसर्गिक आपत्तीमुळे नुकसान झाल्यास पुरेशी नुकसान भरपाई द्यावी	६	२०.०० %
या व्यवसायासाठी शास्त्रोक्त प्रशिक्षण आयोजन केले जावे	५	१६.६६%
स्थानिक पातळीवर पशुचिकित्सालयाची उभारणी करावी	२	०६.३४%
विमा प्राप्तीची रक्कम पुरेशी मिळावी	३	१०.००%
एकूण	३०	१००.००%

निरीक्षण व अभिप्राय: प्रस्तुत कोष्टकावरून असे दिसून येते की,

१. ४६.६६ % व्यावसायिकांच्या मते शेळी व मेंढी धारकांच्या समस्या वा अडचणी दूर करण्यासाठी शासनाने या व्यवसायासाठी पुरेसे अनुदान देणे हा प्रमुख उपाय ठरू शकतो असे त्यांना वाटते.
२. २०.०० % व्यावसायिकांच्या मते शेळी व मेंढी धारकांच्या समस्या वा अडचणी दूर करण्यासाठी नैसर्गिक आपत्तीमुळे नुकसान झाल्यास शासनाकडून पुरेशी नुकसान भरपाई मिळावी असे वाटते.
३. १६.६६% व्यावसायिकांना शेळी व मेंढीपालन व्यवसायासाठी शास्त्रोक्त प्रशिक्षणाचे शासनाकडून आयोजन केल्यास शेळी व मेंढी धारकांच्या समस्या वा अडचणी दूर करण्यासाठी मदत होईल असे वाटते.
४. ०६.६६ % व्यावसायिकांना मते शेळी व मेंढी धारकांच्या समस्या वा अडचणी दूरव्हाव्यात म्हणून शासनाने स्थानिक पातळीवर पशुचिकित्सालयाची उभारणी करावी.
५. १०.००% व्यावसायिकांच्या मते शेळी व मेंढी धारकांच्या समस्या वा अडचणी दूरव्हाव्यात म्हणून शासनाकडून विम्याची रक्कम वाढवून द्यावी.

अर्थनिर्वचन:

वरील कोष्टक, निरीक्षण व अभिप्राय या वरून असे निदर्शनास येते की, या दोनही तालुक्यातील शेळी - मेंढी पालन करणाऱ्या व्यावसायिकांना वेगवेगळ्या समस्या असून प्रामुख्याने शेळी मेंढी पालनासाठी शासनाकडून पुरेसे अनुदान मिळाल्यास, नैसर्गिक आपत्तीमुळे पुरेशी नुकसान भरपाई दिल्यास, व्यवसायासाठी शास्त्रोक्त प्रशिक्षणाचे आयोजन केल्यास, स्थानिक पातळीवरील पशुचिकित्सालयाचे वेळोवेळी लेखापरीक्षण केल्यास व विमांच्या प्राप्तीची रक्कम वाढवून दिल्यास व्यावसायिकांच्या दृष्टीने फायदेशीर होऊन त्यांच्या व्यवसायास हातभार लागेल असे वाटते.

कोष्टक क्र.११.शेळी - मेंढी पालन व्यवसायाशी संबंधित अन्यपूरक व्यवसाय करत असले बाबत

प्रतिसादक	प्रतिसादक संख्या	शेकडा प्रमाण
-----------	------------------	--------------

दुग्ध व्यवसाय करणे	५	१६.६६ %
कातडीवर आधारित व्यवसाय	४	१३.३४%
घोंगडी तयार (विणणे) करणे	३	१०.०० %
लेंडी खत निर्मिती व विकणे	७	२३.३३ %
कोणताही अन्य व्यवसाय करत नाही	११	३६.६६ %
एकूण	३०	१००.००%

निरिक्षण व अभिप्राय: प्रस्तुत कोष्टकावरून असे दिसून येते की,

१. १६.६६% व्यावसायिक शेळी - मेंढी पालन व्यवसायाला पूरक व्यवसाय म्हणून दुग्ध व्यवसाय करतात.
२. १३.३४% व्यावसायिक या व्यवसायाला पूरक व्यवसाय म्हणून कातडीवर आधारित व्यवसाय करतात.
३. १०.०० % व्यावसायिक या व्यवसायाला पूरक व्यवसाय म्हणून घोंगडी विणणे हा व्यवसाय करतात.
४. २३.३३ % व्यावसायिक या व्यवसायाला पूरक व्यवसाय म्हणून लेंडी खत निर्मिती करून ते विकतात.
५. ३६.६६ % व्यावसायिक शेळी - मेंढी पालना शिवाय अन्य कोणताही पूरक व्यवसाय करत नाही.

अर्थनिर्वचन:

वरील कोष्टक, निरिक्षण व अभिप्राय या वरून असे आढळून आले की, कर्जत व जामखेड तालुक्यातील शेळी - मेंढी पालक करणाऱ्या व्यावसायिकांमध्ये दुग्ध व्यवसाय, कातडी वर आधारित व्यवसाय, घोंगडी तयार (विणणे) करणे, लेंडी खत निर्मिती करून विकणे, असे व्यवसाय करतात. मात्र बहुतांश व्यावसायिक हे अन्य व्यवसाय करीत असून ते फक्त शेळी - मेंढी पालन या व्यवसायावर अवलंबून असलेले आढळून आले.

कोष्टक क्र.१२. शेळी - मेंढी पालन व शेती या शिवाय करत असलेल्या अन्यपूरक व्यवसायाबाबत

प्रतिसादक	प्रतिसादक संख्या	शेकडा प्रमाण
गायी पालन	९	३०.००%
म्हशी पालन	४	१३.३४%
कुकुट पालन	५	१६.६६ %
अन्यपशु व पक्षी पालन	१	०३.३३%
अन्यपूरक व्यवसाय करत नाही	११	३६.६६%
एकूण	३०	१००%

निरिक्षण व अभिप्राय: प्रस्तुत कोष्टकावरून असे दिसून येते की,

१. ३०.००% व्यावसायिक शेळी - मेंढीपालन या व्यवसायाशिवाय गायी पालन हा पूरक व्यवसाय करतात.
२. १३.३४% व्यावसायिक हे शेळी - मेंढीपालन या व्यवसायाशिवाय म्हशी पालन हा पूरक व्यवसाय करतात.
३. १६.६६ % व्यावसायिक हे शेळी - मेंढीपालन या व्यवसायाशिवाय कुकुट पालन हा पूरक व्यवसाय करतात.
४. ३६.६६% व्यावसायिक शेळी - मेंढीपालन या व्यवसायाशिवाय अन्य कोणताही पूरक व्यवसाय करत नाहीत.

अर्थनिर्वचन: वरील कोष्टक, निरिक्षण व अभिप्राय या वरून असे आढळून आले की, कर्जत व जामखेड तालुक्यातील व्यावसायिकांमध्ये गायी पालन, म्हशी पालन, कुकुट पालनपूरक व्यवसाय करणाऱ्या व्यावसायिकांचे प्रमाण हे अनुक्रमे ३०.००% व १३.३४% व १६.६६ % इतके आहे. मात्र अजूनही ३६.६६% व्यावसायिक हे अन्य व्यवसाय करीत नाहीत ते फक्त शेळी - मेंढी पालन या व्यवसायावर अवलंबून असलेले आढळून आले.

सारांश व निष्कर्ष:

कर्जत व जामखेड तालुक्यातील शेळी - मेंढी पालन करणारे ८६.६६% व्यावसायिक हे कर्जबाजारी आहेत. ९६% पेक्षा जास्त व्यावसायिकांकडे सावकार, बँका, व राष्ट्रीयकृत बँका, नातेवाईक व मित्रमंडळी यांच्यापैकीचे कोणाचे ना कोणाचे कर्ज आहे. ७०.००% पेक्षाजास्त व्यावसायिकांनी शासकीय योजनांचा लाभ घेतलेला नाही त्यासाठी ते अनुदान मिळण्यातील दफ्तर दिरंगाई, अनुदानासाठी लाच देणे, अनुदान मिळविणे कठीण प्रक्रिया अशा

स्वरुपाची कारणे सांगतात. ७३.३३% व्यावसायिकांनी शेळ्या व मेंढ्यांचा विमा उतरविलेला नाही. १००% शेळी - मेंढी पालन करणाऱ्या व्यावसायिकांना वेगवेगळ्या समस्या असून बहुतांश व्यावसायिकांच्या मते चारा व पाण्याचा समस्या ही प्रमुख समस्या आहे. या समस्यावर उपाय म्हणून शासनाकडून पुरेसे अनुदान मिळाल्यास, नैसर्गिक आपत्तीमुळे पुरेशी नुकसानभरपाई दिल्यास, व्यवसायासाठी शास्त्रोक्त प्रशिक्षणाचे आयोजन केल्यास, पशुचिकित्सालयाचे लेखापरीक्षण केल्यास व विम्याची रक्कम वाढवून दिल्यास व्यावसायिकांच्या दृष्टीने फायदेशीर होऊन व्यवसायास हातभार लागेल असे वाटते. ३६.६६ % व्यावसायिक शेळी - मेंढी पालना शिवाय अन्य कोणताही पूरक व्यवसाय करत नाही असे निदर्शनास येते.

संदर्भसूची:

1. दाक्षिणकर, ना. पू. (२००८), 'जैविक पशुपालन, श्रीमंगेश प्रकाशन, नागपूर, पृष्ठ क्र. १
2. उपासे, बा. तु. (१९९८), 'मेंढीपालन', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयानगर कॉलनी, पुणे, पृष्ठ क्र. २३
3. सोनवणे, सं., कागदे, शो. (२०१६), 'शैक्षणिक संशोधन व संख्याशास्त्र', निराली प्रकाशन, शिवाजीनगर, पुणे पान नं ११०
4. बालवाड, र. (२०१९), आपला अहमदनगर जिल्हा, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर पृ. क्र. २७
5. कुलकर्णी, अ. (२०१६), सुधारित शेळी पालन, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे. पृ. क्र. २२

महात्मा जोतिबा फुले - शैक्षणिक क्रांतीचे अग्रदूत

प्रा. शिवचरण नामदेव धांडे

(इतिहास विभाग)

स्व.नि.पा.वाघाये कॉलेज एकोडी. ता. साकोली जि.भंडारा.४४१८०२

सारांश:-

शिक्षण हा जीवनाचा आधार आहे. शिक्षणापासून आपण आपणास वेगळे करू शकत नाही. प्रत्येक व्यक्ती हा शिक्षण देणारा एक महत्वपूर्ण ग्रंथ आहे. केवळ त्याच्याकडून आपण काय घ्यावे हे आपणास कळायला पाहिजे. शिक्षण ही जीवन जगण्याची गुरुकिल्ली आहे. जीवन म्हणजे काय? जीवन का जगावे, जीवन कसे जगावे, जीवनाची सार्थकता कशामध्ये आहे, जीवन पूर्ण कसे करावे. आपण जीवनातून काय घ्यावे व इतरांना काय द्यावे. या सर्व प्रश्नांची उत्तरे म्हणजे शिक्षण होय. म्हणूनच 'शिक्षणानेच सर्व काही होत आहे, त्याकरिता आधी शिक्षण घेतलेच पाहिजे'

जीवन शिक्षण ही काळाची गरज बनली आहे आणि आपल्या सर्व थोर शिक्षणतज्ज्ञांनी, विचारवंतांनी, समाजसुधारकांनी जीवन शिक्षणाची धुरा सांभाळली आहे आणि सर्वांना जगण्याची एक दशा आणि दिशा देण्याची महत्वपूर्ण कामगिरी बजावली आहे. २१व्या शतकामध्ये शिक्षण घेणारा समुदाय मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. पण त्यातून जीवनविषयक शिक्षण मिळत आहे काय? हा प्रश्न अनुत्तरीतच आहे. तेव्हा आपल्या शिक्षणतज्ज्ञांचे आजच्या शिक्षणातून व अभ्यासक्रमातून प्रकट होणारे विचार निश्चितच येणा-या भविष्यकालीन समस्यांचे निराकरण व उत्तम जीवन जगण्यासाठी दिशादर्शक ठरतील. यामध्ये प्रामुख्याने महात्मा फुले, राजर्षी शाहू आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार मार्गदर्शनपर आहेत. शिक्षण आणि अभ्यासक्रमामध्ये जे विचार आहेत. ते याच थोरांचे आहेत.

मुळशब्द- त्रिशिक्षण, प्राथमिक शिक्षण, स्वातंत्र्य, समता व बंधुता, त्रिभाषा सुत्र, सत्यशोधक समाज.

प्रस्तावना -

शिक्षण व अभ्यासक्रमातून प्रकट होणारा फुले शाहू आंबेडकरी विचार आपल्या शिक्षणातून आणि तसेच्या अभ्यासक्रमातून महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार प्रचारित व प्रसारित होत असतात. या थोर महापुरुषांचे सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक स्वरूपातील विचार आपल्याला प्रेरित व प्रोत्साहित करित असतात. त्याचे विचार २१ व्या शतकात आपल्या विद्यार्थी वर्गाला नव्याने देणे आवश्यक आहे.

महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे शिक्षण व अभ्यासक्रमातून प्रकट होणारे विचार -

स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव या त्रयीवर नितांत भरवसा ठेवणारे आणि सामाजिक विषमतेच्या विरोधात आवाज उठविणारे म. फुले हे महापुरुष होते. त्यांना महाराष्ट्राचे मार्टिन ल्यूथर म्हणून ओळखले जाते. ते मानवतावादी विचाराचे होते. त्यांनी मेकॉलेच्या खलित्यास कडाडून विरोध 'शिक्षण हे वरच्या वर्गापासून खालच्या वर्गापर्यंत पाझरत आले पाहिजे' या विचारास फुलेंचा विरोध होता कारण इंग्रजांचा भर प्रथम वरचा वर्ग शिकला पाहिजे व नंतर खालचा वर्ग शिकावा यावर होता. 'प्रथम खालच्या वर्गातील लोकांना शिक्षण देऊन नंतर वरच्या वर्गातील लोकांना शिक्षण द्यावे 'आधी कळस मग पाया असे न होता, आधी पाया मग कळस' अशा पद्धतीने

शिक्षणप्रणाली असण्यावर म. फुलेंचा आग्रह होता. प्रथम उपेक्षितांना शिक्षण नंतर अपेक्षितांना शिक्षण' हे सूत्र अंमलात आणावे, यावर भर देण्यात आला.

महात्मा फुलेंचे शिक्षण विषयक विचार -

स्त्री-शिक्षणाचा पाठपुरावा -

पूर्वीच्या काळामध्ये या परिस्थितीत स्त्रियांनी शिक्षण घेणे. म्हणजे अधर्मच करणे होय. त्यामुळे स्त्रियांसाठी शिक्षणाची दारे कायमची उघडली जावी, म्हणून म. फुलेंनी स्त्री-शिक्षण मोहीम सर्वप्रथम हाती घेतली. शिक्षण हे समर्थ स्त्री म्हणून जगण्यासाठी दिले जावे. स्त्रियांचा खरा धर्म त्यांना शिक्षण देणे होय. स्त्रियांच्या मानसिकतेसाठी व सक्षम स्त्री घडवण्यासाठी शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही. हे ओळखून म. फुलेंनी आपल्या पत्नीस शिक्षण देऊन आदय शिक्षिका म्हणून कार्यास सुरुवात केली आणि स्त्री-शिक्षण मोहमेस सुरुवात केली.

प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत -

प्राथमिक शिक्षण हा प्रत्येक बालकाचा हक्क आहे आणि त्यामुळे हे शिक्षण मिळणे आवश्यक आहे. तसेच म. फुले प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत असावे या विचारांचा पुरस्कार करणारे प्रथम भारतीय नागरिक होते. ही मागणी त्यांनी १९ ऑक्टोबर १८८२ मध्ये हंटर शिक्षण आयोगापुढे एका शिक्षणावर अधिक भर देईल तर नीतीच्या आणि सद्द्वर्तनाच्या दृष्टीने कितीतरी चांगले लोक शिकून तयार होताना मुळीच अडचण पडणार नाही. या विचारातून त्यांनी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत करण्यावर भर दिला.

प्राथमिक शिक्षकांची तरतूद करणे -

प्राथमिक शिक्षणास मोफत व सक्तीचे केल्यास विद्यार्थ्यांच्या संख्येत मोठ्या प्रमाणात वाढ होण्याची शक्यता होती आणि त्याकरिता दर्जेदार शिक्षण देण्यासाठी प्रशिक्षित शिक्षक असणे देखील आवश्यक आहे आणि त्याकरिता प्रथम आवाज उठविणारे म. फुले हे एकमेव व्यक्ती होते. प्राथमिक शिक्षण हा जीवनाचा पाया आहे. त्यामुळे या स्तरावरील शिक्षण उत्तम दर्जाचे असावे. यावर अधिक भर देण्यात आला.

प्राथमिक शिक्षणाकडे लक्ष देणे -

सरकारी नोक-यांमध्ये सर्व वरिष्ठ वर्गाची मत्केदारी आहे, असे दिसून आल्यावर शिक्षण खालच्या वर्गातील तळागाळातील लोकांना मिळावे. यासाठी म.फुले यांनी प्राथमिक शिक्षण खालच्या वर्गास देण्यावर अधिक भर दिला. उच्च शिक्षणाकडे कमी व ग्रामीण जनतेच्या प्राथमिक शिक्षणाकडे जास्त लक्ष देणे आवश्यक आहे. प्राथमिक शिक्षणातून उद्याची भावी पिढी घडत असते आणि आज जे प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत करण्यात आले आहे. त्यामागे म. फुलेंचे विचार, असलेले दिसून येतात. आपल्या देशामध्ये आजची परिस्थिती लक्षात घेता कमी शिकलेले अध्यापक व अनुभव कमी असलेले शिक्षक प्राथमिक स्तरावर अध्यापन करताना दिसतात आणि अधिक अनुभवी व विषयतज्ज्ञ अध्यापक वर्ग वरच्या वर्गास अर्थात उच्च स्तर अध्यापन करतात. तेव्हा वेळोवेळी प्राथमिक शिक्षण अधिक दर्जेदार व गुणवत्तापूर्ण देणे ही काळाची गरज बनली आहे आणि त्या दृष्टीकोनातून विचार म. फुलेंनी व्यक्त केले.

ग्रामीण भागातील मुलामुलींचे शिक्षण -

बहुजन समाज ग्रामीण भागामध्ये राहत असल्याने, त्यांच्या शिक्षणाची म. फुले यांना अधिक काळजी वाटत असे. २ मार्च १८८८ मध्ये म. फुले म्हणाले होते की आपली बहुतांश जनता खेड्यात निवास करते. तेव्हा शासनाने

ग्रामीण लोकांच्या शिक्षणाकडे विशेष लक्ष पुरवावे.

राष्ट्रनिर्माणासाठी शुद्रांना शिक्षण -

आपल्या देशात बहुजन समाज अजाण व अडाणी आहे. त्यांच्या उद्धारासाठी. शिक्षण हा एकमेव उपाय आहे. शुद्रांना शिक्षण देऊन सुशिक्षित केल्याशिवाय राष्ट्र बनू शकत नाही. ज्या देशात सामाजिक आणि आर्थिक गुलामी असते तेथे राष्ट्रवाद निर्माण होऊ शकत नाही. शिक्षणाची दारे सर्वांसाठी खुली झाली पाहिजे. यावर अधिक भर होता.

शिक्षण प्रणालीत आमूलाग्र बदल -

म. फुले यांच्या मते आजची शिक्षण पद्धती ही बहुजन समाजाला शिक्षणपासून वंचित करणारी होती. तेव्हा शिक्षणप्रणाली बदलली पाहिजे यावर अधिक भर दिला गेला. केवळ कारकून वर्ग तयार करणा-या वर्गाची निर्मिती शिक्षणातून होऊ नये, तर मानवी जीवन जगण्यास सक्षम बनवणारे, उदद्योगी, जीवनोपयोगी शिक्षण देण्यात यावे.

त्रिभाषा सूत्राचा अवलंब -

(१९६४-६६) च्या कोठारी आयोगाने त्रिभाषा सूत्रास जरी आजच्या कालावधीत मान्यता दिलेली असली तरी या अगोदर ७७ वर्षांपूर्वी म. फुले यांनी त्रिभाषा सूत्राचा अवलंब शिक्षणात करावा यावर भर दिला होता.

शिष्यवृत्ती व वसतिगृहाची सुविधा -

जनसामान्यांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार व्हावा ह्यासाठी खेड्यापाड्यातील जनतेला शिक्षण घेता यावे म्हणून वसतिगृहाची व्यवस्था करण्याची कल्पना म. फुले यांनी मांडली आणि गरीब, होतकरू मुलांसाठी शिष्यवृत्ती व वसतिगृहाची सुविधा देण्यावर भर दिला.

शिक्षणाविषयक ज्ञान व विचार -

शिक्षण हा तिसरा डोळाच मानले जाते आणि त्यामुळेच म. फुले यांनी शिक्षणावर अधिक प्रकाश टाकला आहे आणि शिक्षण कोणत्याही एका व्यक्तीची मक्तेदारी न बनता, सर्वांना शिक्षण मिळावे, शिक्षणाचा प्रसार होऊन, ज्ञान व विचारांची वृद्धी व्हावी यासाठी म. फुलेंनी योगदान दिले. म. फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून स्त्रियांसाठी तसेच मागासलेल्या अनाथांच्या शिक्षणासाठी सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. तसेच बालगृहाची स्थापना देखील केली. अशाप्रकारे म. फुले यांनी समाज परिवर्तनाचे कार्य करताना स्वतःच्या घरदाराचाही विचार न करता काम केले आणि म्हणून आज आपला समाज मानाने सर्व प्रकारचे शिक्षण घेत आहे. अशा समाजसुधारक, शिक्षणतज्ञ आणि शिक्षणमहर्षींच्या कार्याला कोटी-कोटी वंदन.

संदर्भ सूची :

1. नरके हरी, संपादकीय, महात्मा फुले गौरव ग्रंथ, डॉ. बाबासाहेब, महात्मा फुले आणि राजश्री शाहू चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, २००६.
2. भोळे भास्कर लक्ष्मण, आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, २००३.
3. फडके यशवंत दिनकर, महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, २००६.
4. मुठाळ राम, भारतीय आणि पाश्चिमात्य राजकीय विचार, अंशुल पब्लिकेशन, नागपूर, १९९३.
5. दैनिक पुण्यनगरी, १८ नोव्हेंबर २०१८.

भारतीय मूर्ति शिल्पकला एक अभ्यास

डॉ. बाळासाहेब नानासाहेब देवकाते

इतिहास विभइतिहास विभागप्रमुख, दादा पाटील महाविद्यालय, कर्जत जि. अहमदनगर

प्रस्तावना-

कला ही मानवाच्या आवडीचा विषय असून मानवी जीवनाचा सर्वोत्कृष्ट साधनाचे रूप कलेच्या माध्यमावर प्रकट होत असतात. कला ही कलाकाराच्या अनुभव विचार कल्पना व आंतरिक भावनेवर अवलंबून असते. वास्तू, शिल्पचित्र, नाटक संगीत काव्य व स्थापत्य इत्यादी प्रकारात कलेचे अभिधान असते. मात्र कला या शब्दाचा उत्पत्ती बाबत भाषाशास्त्रात एकमत नाही. मोनियर विल्यम्सने आपल्या संस्कृत कोशात या शब्दाची व्युत्पत्ती संदिग्ध असल्याचे सांगितले आहे. संस्कृत पंडितांनी कला शब्दाच्या व्युत्पत्ती दिल्या आहेत. कल म्हणजे सुंदर, कोमल, मधुर किंवा सुख देणारे आणि त्याला अनुकूल असेल ती कला. कल शब्द करणे, वाजविणे यावरून तत्संबद्धती कला. कडमदमस्त करणे, प्रसन्न करणे, तदनुकूल ती कला. कमआनन्दंला ति इति-आनंद देणारी ती कला होय. कला या शब्दाचे संस्कृत शब्दकोशात वीस अर्थ सांगितले असून त्यातील अर्थ पुढील प्रमाणे सागता येतील. चंद्राचा सोळावा भाग, एखाद्या वस्तूचा सोळावा अंश, कालाचा एक भाग, मुदलाचे व्याज राशीच्या तिसऱ्या भागाचा साठावा भाग. एखाद्या कामातील अपेक्षित चातुर्य. प्राविण्य हाच अर्थ कला शब्दाच्या आधुनिक अर्थाशी निकटचा वाटतो. मात्र कला शब्दात बऱ्याच काळानंतर अर्थ प्राप्त झाला आहे. कला या शब्दाचा प्राचीन काळातील ऋग्वेदातून आढळतो. यथाकला, यथा शक, यथा ऋणं सनयामसि! (ऋ८.४७.१७) त्यानंतर शतपथ ब्राह्मण, साख्यायन ब्राह्मण, तैत्तिरीय आरण्यक, अथर्ववेद इ. ग्रंथातही हा शब्द उपयोजिलेला आहे. परंतु यापैकी एका ही ठिकाणी त्याचा अर्थ कार्यशैल्य व शिल्प असा दिसत नाही. भारताच्या नाट्यशास्त्रात आधुनिक कलेचा आधुनिक अर्थाने प्रयोग झाला. नतज्ज्ञानंत च्छिल्पंन साविद्यान साकला असे कोणते ही ज्ञान नाही. शिल्पनाही, विद्यानाही, कलानाही. भरतमुनीने वरील श्लोकात कलाही ज्ञान, शिल्प व विद्या यापेक्षा निराळी मानली आहे. पण तरीही कला या शब्दाने नेमके काय अभिप्रेत होती. हे सांगणे कठीण आहे. अभिनव गुप्त कला गीत वाद्यादिका असे म्हणतो हा अर्थ जर बरोबर मानला तर कला म्हणजे संगीत कला, एवढाच अर्थ यातून निष्पन्न होईल. भारताच्या पूर्वी इ. सनाच्या पहिल्या शतकात ललित कला व उपयोगीकला या सर्वांना मिळून शिल्प अशी एकच संज्ञा होती. संहिता व ब्राम्हणे यात शिल्प शब्द याच अर्थाने योजिलेला आहे. कौलिकी ब्राम्हणात नृत्य व गीत यांनाही शिल्प असेच म्हटले आहे. पाणिनीची अष्टाध्यायी तसेच तत्कालीन बौद्ध व संस्कृत साहित्यात शिल्प शब्दाचा प्रयोग याच अर्थाने वापरला आहे. इंग्रजी कलेसाठी आई हा शब्द वापरला जातो. हा संबंध फ्रेंच आई व लॅटीन आर्टेमिस किंवा आर्सेनल यांचाशी जोडतात. मूळात 'अर' या धातूपासून हा शब्द बनला असून त्याचा अर्थ बनविणे, उत्पन्न करणे असा आहे. संस्कृतातील 'ईर' बरोबर जाणे, फेकणे, उपयोग करणे हा धातू 'अर' या धातूशी संबंध मानला जातो. संस्कृत मध्ये कला किंवा शिल्प याचा जो सर्वसाधारण अर्थ होतो. तोच अर्थ लॅटीनआर्स शब्दाचा होतो.

तेराव्या शतकात पहिल्या चरणात इंग्रजी कलेचा शब्द प्रयोग झाला. केवळ कौशल्य या अर्थानेच योजिला. पुढे चारशे वर्षांनंतर म्हणजेच सतराव्या शतकात वास्तूमूर्ती, चित्रण, संगीत, नृत्य, काव्य इ. सर्वांना उद्देशून कला शब्द वापरला जाऊ लागला.

कलेची व्याख्या अनेक विद्वानांनी करण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्राचीन संस्कृत ग्रंथकारांनी कलेच्या अनेक व्याख्या केलेल्या दिसून येतात. त्यापुढील प्रमाणे आहेत.

- भाजराज - 'ईश्वराच्या कर्तृत्व शक्तीचा जो आविष्कार आपल्याला पहावयास मिळतो तीच कला होय.'
- क्षेमराज - 'एखाद्या वस्तूच्या ठिकाणी कलावंत आपल्या आत्मस्वरूपात जो आविष्कार करतो त्याला कला म्हणतात.
- क्रोचे - 'मानसिक अभिव्यक्ती म्हणजे कला होय'. पुढे ते म्हणतात कला ही बाह्य प्रभावाची अभिव्यक्ती आहे.
- प्लेटो - 'सत्याच्या अनुकृतीची अनुकृती म्हणजे कला होय.
- गटे - 'कला ही आत्म्याची किमया आहे'.
- रस्किन - 'प्रत्येक महान कलाकृतीही ईश्वाराच्या कृती विषयी मानवाला जो आनंद होतो. त्याची अभिव्यक्ती असते'.
- फोबेल - 'कला स्वयं निसर्ग आहे'. क्रीडा ही एक मुक्त अभिव्यक्ती आहे. कला ही सुद्धा एक क्रीडा होय.
- शिलर - हा विचारवंत म्हणतो की 'मानवाने गमावलेली प्रतिष्ठा पुन्हा प्राप्त करून देण्याचे साधन कला होय'. कलाकार नवीन निर्माण करीत नाही. तर तो अस्तित्वात असलेल्यांचा शोध घेतो. असे आनंद कुमारस्वामी यांनी ही मत व्यक्त केले आहे. कला अनेक विद्यरूपाने प्रकट होत असते. उदा. खाणे-पिणे, टाकणे, बोलणे, संगीत, नृत्य समावेश कलेत होत असतो.

कलेची वैशिष्ट्ये:

कलाही रसिकाला स्थलकालाच्या बंधनात्मकेतून सोडवते. चित्रकार कॅनव्हासच्या तुकड्यावर निसर्ग चित्र काढत असतो. त्याच्या चित्रात निसर्ग चित्रातून सौंदर्य चित्राचा अभास निर्माण होतो. कला ही क्षणिक घटकाला चिरंतन प्राप्त करून देते. जगप्रसिद्ध अजिंठा, वेरूळ लेणी असून त्याचा आनंद सर्वांना घेणे शक्य नसते. चित्रकाराने आपली कला त्यात चित्ररूपाने उमटवित असते. निसर्ग चित्र रेखाटणे हे चित्रकाराचे काम असते. मानवी जीव-भावनाला आधार मिळतो. कलेतून मानवी जीवन समृद्ध बनते. ज्ञानसाधनेतून मानवाच्या बुद्धीत वाढ होत असते. मानवी जीवन समतोल राखण्याचे काम यातून होत असते. उत्कृष्ट कला दृष्टकलेवर मात करून सद्भावनेला उद्दीम करीत असते.

शुक्रनीती सार व कामसूत्र या ग्रंथात चौष्ट कलांची यादी दिलेली आहे. त्याची सर्वनावामध्ये फरक जाणवतो. प्रबंध कोशात बाह्यतर कलांची यादी दिलेली आहे. तर ललित विस्तार या ग्रंथात पुरुष कला या मथळ्याखाली शहाऐंशी कलांची नावे दिलेली आहेत. क्षेमेंद्र या काश्मीर पंडिताने कला विलास या ग्रंथातकराची फार मोठी सूची म्हणजेच चौष्ट कलांची जनोपयोगी असून त्यापैकी निम्मा पुरुषार्थात्मक प्राप्ती साठी व अर्ध्यामात्सर्य-शील-प्रभाव—मान या संबंधीचे विवेचन केले आहे.

कला समीक्षकाच्या मते, काव्य हे कलेच्या सदरात मोडत नाही. एकूण चौष्ट प्रकारच्या कला मानल्या जातात. त्यात वास्तुकला, शिल्पकला, संगीतकला, चित्रकला इत्यादी महत्वाच्या कला समजल्या जातात.

कलावंत सुंदर आकर्षित कला बनवित असतो. पण सर्वच कलाकृती आकर्षण सुंदर असतीलच असे नाही. आकर्षक कला अधिक चटकन मनात भरते. तर लहान मोठे कलाकार हस्तकलेच्या माध्यमातून अनेक आकर्षक कलाकृती तयार करीत असते. चित्र, मूर्तीवर वास्तूचा समावेश असतो. काल्पनिक, नैसर्गिक चित्र कलाकार आपल्या शैलीतून रेखाटत असतो.

व्यवसायिक कला हा दुसरा प्रकारात व्यवसायिक कलावंतांचा समावेश असतो. हस्तकला कौशल्याच्या माध्यमातून अनेक कलाकृती तो साकारत असतो. उदा. लोहार, कुंभार, सुतार इत्यादी तसेच आज व्यवसायाच्या माध्यमातून देवदेवतांच्या मूर्ती बनविल्या जात असत. गणपती, लक्ष्मी, जैन, बौद्धमूर्ती. इ. प्रतिमांचा समावेश होतो.

सुशोभित कला विष्कार हा तिसरा प्रकार असून चैत्य, विहार इ. वास्तूच्या दर्शनी भागावर हस्तकौशल्याने केलेल्या कलेला सुशोभित कला म्हटले जाते. सुंदर देखावे, दिखाऊपणा करणे हे कलावंतांचे खास उद्दिष्ट असते. सणसमारंभाच्या वेळी वास्तूवर रोषणाई करून सुंदर देखावा निर्माण केले जातात. हीच सुशोभित विद्युत्कला असते. प्राचीन कालखंडात डोंगर पोखरून अनेक प्रकारचा वास्तूची निर्मिती करण्यात आली. बाराबर डोंगरात विहार व लेण्या खोदण्याचे काम सम्राट अशोकाच्या काळात झाले. विहारच्या दर्शनी भागावर लोमस ऋषी नावाचा विहार अधिक सुशोभित करण्यात आला. वेरूळच्याच रताद्री डोंगरात बौद्ध, जैन हिंदू लेणी कोरल्या आहेत. तसेच सोळा क्रमांकाची कैलास लेणी ही जगप्रसिद्ध असून ते शिव मंदिर नावाने ओळखले जाते. बाह्य मंदिराचा भाग कोरीव काम करून सुशोभित करण्यात आला आहे. कलावंताने जीव ओतून आपली कला येथे साकारलेली दिसते. अजिंठा, वेरूळ लेण्यात हे आपणास दिसून येते ती वाखन्या जोगी आहे.

कलेचे आणखी काही प्रकार नमूद करता येतील वास्तुकला घरे, राजवाडे, लेणी, किल्ले, मंदिर इत्यादी वास्तूचा समावेश होतो. प्राचीन वास्तुकलेची दर्शन मोहेंजोदडो, हडप्पा संस्कृतीत पहावयास मिळते. मौर्यकाळातील वास्तुकलेचा कळस गाठला होता. असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही.

सम्राट चंद्रगुप्त मौर्याने पाटली पुत्र येथे सुंदर राजवाडा बांधला. डोळे दिपून जातील अशा स्वरूपाची ही वास्तुकलेचा नमुना होता. पैठण येथील सातवाहन काळातील वास्तुकलेचे दर्शन भोकरदन येथे आपणास पहावयास मिळते. कंदहार येथील वास्तुकलेचे दर्शन राष्ट्रकूटांच्या योगदानात दिसून येते. कृष्ण पहिला या राजाच्या काळात कैलासलेणी अप्रतिम वास्तुकलेचा नमुना मानला जातो. कार्ले, भाजे, नाणेघाट, नाशिक, घारापुरी, अजिंठा वेरूळ इ. चैत्य, विहार वास्तू स्वरूपात पहावयास मिळतात. डोंगर फोडून त्यातून मूर्ती शिल्पाच्या रूपाने वास्तू शिल्पे बनविली जात असत. मोहेंजोदडो, हडप्पा संस्कृतीमध्ये मातीची शिक्के, दगडी शिक्के, मुद्रा मिळाल्या. त्याची संख्या अकरा एवढी आहे. त्यात तीन दगडी शिक्के प्राण्यांची आढळून येतात. अशोकाने अनेक स्तंभ उभारले. स्तंभ शीर्षात घोडा, सिंह, बैल इ. प्राण्याची मूर्ती कोरलेल्या आहेत. शिल्पकलेचा विकास मौर्य काळात अधिक झालेला दिसून येतो. दीदारगंज येथील चामरधारिणी यक्षिणी ही शिल्पे उत्कृष्ट नमुने म्हणून ओळखले जातात. शृंग, सातवाहन, राष्ट्रकूट, चालुक्य, गुप्त, चोल इत्यादींच्या काळात शिल्पकला अति उच्च शिखरावर जाऊन पोहचली होती. उदा. सारनाथ, पट्टदकल, देवगड, ऐहोळे इ ठिकाणची शिल्पे उत्कृष्ट सुंदर मिलाप म्हणून पहावयास मिळतात. चित्रकला हा कलेचा एक प्रकार म्हणून ओळखला जातो. नवाश्मयुगापासून मानवाला चित्रकला अवगत झाली. प्रागैतिहासिक काळात गुहेतील खडकावर चित्रे रेखाटली आहेत. चित्र रेखाटणे विचित्र रंगविणे ही एकच कला होती. प्रत्येकाला अवगत होईलच असे नाही. गुरूचा रंग बनवून काळ्या, तांबड्या रंगीत चित्र बनविले जात असे. गुहा व मंदिराच्या भिंतींवर चित्रे रंगविण्याची परंपरा पुढे चालू राहिली. अजिंठा वेरूळ येथील काही लेण्यात गुप्त-वाकाटक व चालुक्य काळात रेखाटलेली चित्रे जगप्रसिद्ध आहेत. वेरूळ येथील १६ क्रमांकाच्या लेण्यावर भिंती चित्रे काढली. मात्र आज त्याचे आवशेष दिसतात. परंतु अजिंठा येथील लेणी आहे त्या स्थितीत पहावयास मिळतात. आज पर्यटकांचे ते आकर्षण करीत आहेत

संगीत कला ही प्राचीन काळापासून मानवाला अवगत होती. संगीत कला कलेचा प्रकार असून यात संगीताच्या विविध वाद्यांचा समावेश आढळतो. ढोल, झांज, बासरी या वाद्यांचा समावेश होतो. पुढे पेटी, वीणा, झांज संगीत पेटीचा समावेश झाला. या सुमधुर आवाजाने मानवाचे मन प्रसन्न झाले आहे. ही कला सर्वच लोकांना अवगत होईल असे नसते. संगीत आणि नृत्य याचा जवळचा संबंध असतो. नृत्याला संगीताची जोड दिलेली असते. सूरतालावर नृत्य मानवाला करावे लागते. प्रागैतिहासिक काळापासून मानवाला ही कला अवगत झाली. उदा. मासेमारी, पेरणी, धान्याची कापणी करताना या कलेचा उपयोग मनुष्य करत असतो. उदा. मोहेंजोदडो येथील ब्राँझ धातूची नर्तकीची मूर्ती मिळाली आहे. तिने डावापाय गुडग्यामध्ये वाढविला असून त्यावर डावा हात ठेवलेला आहे. तर तिने उजवा हात कमरेवर ठेवलेला आहे. यावरून आपणास नृत्य कलेची प्रगती येते. कलेचे विविध प्रकार आढळून येतात. धार्मिक धर्मनिरपेक्ष कला, लोककला, आदिवासी कला इत्यादीचे दर्शन आपणास कलेतून साकार होत असते.

शिशूनाग व नंदकाळातील मूर्तिकला-

प्राचीन कालखंडाला इतिहासाच्या दृष्टीने फार महत्त्व आहे. या काळात अनेक स्थित्यंतरे घडून आलेली दिसतात. इ. स. पू. वैदिक कालखंड दीडहजार ते एक हजार असा मानला जातो. त्यानंतर अनेक वर्षांनी शिशूनाग व नंद व मौर्य कालखंडास सुरुवात होते. प्राचीन भारताचा क्रमबद्ध इतिहास हा शिशूनाग पासून सुरू झालेला आपणास पहावयास मिळतो. हा कालखंड इ. स. पू. ७२५ ते इ. स. पू. ३२५ इतका मानला जातो. याच कालखंडात मूर्तिकलेच्या दृष्टीकोनातून ऐतिहासिक काळास प्रारंभ होतो. या काळातील राजाच्या मूर्ती कोरलेल्या आहेत. त्या उल्लेखनीत असून त्यावर राजाचे नाव कोरले जात असते.

अजात शत्रू – हा शिशूनाग काळातील राजाच्या असून सामर्थ्यशाली राजा म्हणून ओळखला जातो. या राजाची सर्वात प्राचीन मूर्ती होती. ही मूर्ती 'परखमयक्ष' या नावाने ओळखली जाते. इ. स. पू. ५५१ मध्ये तो राजसिंहासनावर आरूढ झाला, होता. गौतम बुद्धांच्या समकालीन अजातशत्रू होता. त्याची मूर्ती ५५५ नंतर असावी असे महाकावी भाऊ यांच्या प्रतिमा नारदमंथा ग्रंथावरून दिसते. मूर्ती ज्या ठिकाणी ठेवली जात असे त्या ठिकाणास 'देवकुल' म्हटले जात असे. मथुरा नगरी जवळील परखमया ठिकाणी अजातशत्रूची प्रतिमा मिळाली. 'परखमयक्ष' या असे देखील म्हटले जात असत मथुरा संग्रहालयात सुरक्षित असून ९ फूट इतकी उंचीची आहे.

अजऊदयी – अजऊदयी हा अजातशत्रूचा नातू असून त्याची मूर्ती पटना नगरा जवळ सापडली आहे. आज ती कोलकत्ता संग्रहालयात सुरक्षित स्थितीत आहे. अजातशत्रू मूर्ती समान होता.

नंदी वर्धन –

नंदीवर्धनची मूर्ती पटना शहरात मिळाली आहे. हा अजऊदचा पुत्र होता. नंदीवर्धनची मूर्तीही अजातशत्रू कलाकौशल्याच्या दृष्टीने समान आहे. या मूर्तीस यक्ष मूर्ती असे काही विद्वान म्हणतात. कलकत्ता या ठिकाणी ती सुरक्षित आहे. मूर्तीमध्ये मानवाचे व्यक्तीमत्व अधिक प्रतिबिंबित होते. मात्र त्या देवयोगी मूर्ती प्रतित होत नाहीत अशाच प्रकारच्या तीन मूर्ती सापडल्या आहेत. पुरुषांची उंची मानवी उंची पेक्षा अधिक आहेत. बेसनगर या ठिकाणी स्त्रियांच्या मूर्ती कलकत्ता संग्रहालयात सुरक्षित आहेत. दुसरी स्त्री मूर्ती मथुरा येथे मनसादेवी नावाने पूजली जाते. तिसरी प्रतिमा एका पुरुषाची असून मस्तकापासून छातीपर्यंतचा भाग मिळाला आहे. मथुरा संग्रहालयात मूर्ती सुरक्षित आहे. काही विद्वान यामूर्ती यक्ष मूर्ती म्हटले आहे. मात्र याचा ठोस पुरावा मिळतो नाही. नंदीवर्धन राजाने

कलिंगवर विजय मिळवून बऱ्याच जैन मूर्ती आपल्या बरोबर आणल्या. यावरून जैन मूर्ती या काळात बनविल्या जात होत्या.

मौर्य कला स्थापत्य –

इ. स. पू. ३२२ मध्ये मगध या ठिकाणी मौर्य साम्राज्याचा उदय झाला. चंद्रगुप्त मौर्य हा मौर्य सत्तेचा संस्थापक प्रमुख मानला जातो. पाटलीपुत्र ही राजधानीचे ठिकाण होते. याच घराण्यातील जगप्रसिद्ध सामर्थ्यशाली सम्राट अशोक राजा होऊन गेला. त्याच्या काळात बौद्ध धर्माला राजाश्रय मिळाला. त्याच बरोबर बौद्ध धर्माशी संबंधीत कला व स्थापत्य कलेचा उत्कर्ष झाला, याच काळात मूर्ती शिल्पकलेस प्रारंभ होऊन शिल्पी मध्ये प्राणी, पशू यांची मूर्तिशिल्पे बनवली जात होती. थोड्याच प्रमाणात मानवाच्या मूर्ती बनवल्या जात असत.

अति प्राचीन कलामध्ये मौर्य कलेला महत्वाचे स्थान होते. सिंधू संस्कृतीने कलात्मक अवशेषानंतर मौर्य कलात्मकतेचे अवशेष मिळतात. सम्राट अशोकाच्या काळातील वास्तविकता प्राचीन लोक आविष्कार अशोकाच्या काळापासून सुरुवात होते. अशोकाने सर्व प्रथम राजप्रासाद, मोठमोठे भवन, स्तूप, मूर्ती निर्माण करण्यास सुरुवात केली. यासर्व बाबी बनविण्यासाठी दगडाचा वापर केला गेला. दगड हाच कलेचा स्थायी भाव बनला. बौद्धधर्मांमुळे कलात्मतेला बहर अधिक आला. कलिंगच्या युद्धानंतर अशोकाने युद्ध विजयाचा त्याग करून लोकांना प्रेमाने जिंकण्याचे लक्ष वेधले. बौद्धधर्माचा प्रसार करण्यासाठी जागो जागी स्मारके उभारली. पाच भागात कला स्मारकाची विभागणी केली. प्रासाद, स्तूप, लेणी, मूर्ती व लोककला याचा समावेश होता.

पाटलीपुत्र हे नगर गंगा व सोननदीच्या चतुर्भुजी संगमावर वसलेले आहे. मौर्य साम्राज्याच्या राजधानीचे ठिकाण म्हणून ओळखले जाते. (सध्याचे पाटणा) सेल्युकस निकेटरचा ग्रीक वकील मॅगस्थेनिस हा चंद्रगुप्ताच्या दरबारी होता. पाटली पुत्र नगराचे वर्णन पुढील केले आहे. पाटलीपुत्र नगर सुंदर सुसज्ज होते. येथील मौर्यांचा प्रासाद इराणी (सुसा) राज प्रासादापेक्षा ही सुंदर व सुसज्ज होता. सम्राट अशोकाने त्यासाठी अनेक मनमोहक राजभवने बांधली आहेत. इ. स. नाच्या पाचव्या शतकात फाहियान नावाचा चीनी प्रवासी भारतात आला होता. मौर्यांचा राजप्रासाद पाहून एवढा आश्चर्यचकित होऊन त्याने लिहिले की, दगडाची योग्य निवड करून दरवाजे व भिंती बांधल्या होत्या. त्यावर सुंदर नक्षीकाम केले होते. पाटलीपुत्र या शहराभोवती भक्कम लाकडाची तटबंदी होती. तटबंदीला ५७० बुरूज व ६४ दरवाजे होते. शत्रूवर बाणचालविता यावेत म्हणून या तटबंदीला अनेक ठिकाणी छिद्रे ठेवली होती. या तटबंदीच्या भोवती ६०० फूट रुंद व ६० फूट खोलीचा मोठा खंदक होता. तो नेहमी पाण्याने भरलेला असे.

राजप्रासाद -

पाटलीपुत्र नगराच्या मध्यभागी राजप्रासाद होता. त्याच्या सभोवती सुंदर उद्यान होते. आधुनिक पाटणा शहरानजीक कुम्रहार गावा नजिक राजप्रासाद बांधण्यात आला होता. मेगस्थेनिसचे प्रवास वर्णन पुरातात्विक साधन व पतंजलीच्या उलेखा वरून समजते की, हा राजप्रासाद चंद्रगुप्त मौर्य राजाने बांधला होता. राजप्रासाद उभारण्यासाठी लाकूड व विटांचा उपयोग करण्यात आला आहे. राजप्रासादात शंभर स्तंभ असलेल्या मोठ्या खोल्या होत्या. सर्वात मोठे सभाभवन १४० फूट लांब व १२० फूट रूंद असे होते.

चिनी प्रवासी फाहियान याबद्दल लिहितो 'हा राजप्रासाद मानवीकृती नाही, तो ईश्वर निर्मित आहे. या राजप्रासादातील मुलायम स्तंभावर सोन्याचे पत्रे आच्छादिले होते. शिवाय चांदीच्या मूर्ती सुध्दा बनविण्यात आल्या

होत्या. हा राजप्रासाद भव्य, सुंदर होता. अशियातील सुसाव एक बेनन येथील प्रसिद्ध राजप्रासाद व भवनापेक्षाही मौर्यांचा राजप्रासाद सुंदर होता. राजप्रासादाचे छत्र लाकडाचे असून त्याच्या प्रत्येक कोन्यात लाकडाचे बेंच तयार करण्यात आले होते. सम्राट अशोकाने या राजप्रासादाचा विकास केला. त्यांने स्वतः काश्मीर मध्ये श्रीनगर व नेपाळ मध्ये ललित पाक शिल्लक आहे. तेथील प्रांत ४० स्तंभ दगडाचे आहेत. उत्खननात नुकतेच सोन्याचे पत्र्याचे लावलेले ८० स्तंभ मिळाले आहेत. यावर नक्षीकाम कोरीव काम, रंग काम दगडावर केलेले आढळते.

स्तूप –

सम्राट अशोकाने सर्व प्रथम स्तूप बांधण्यावर भर दिला. संत, महंत, बोधीसत्वांच्या अस्थी सुरक्षित रहावे यासाठी अत्यंसंस्कार क्रियेनंतर स्मारके उभारण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे स्तूपाला धार्मिक पवित्रता प्राप्त झाली. अशोकाने गौतम बुद्धांच्या अवशेषावर भारत व अफगाणिस्तानात ८४००० स्तूप बांधल्याचा उल्लेख आढळतो. ह्यूएन त्सांग हा चिनी प्रवासी नऊशे वर्षांनंतर भारतात आल्यावर अशोकाने बांधलेले शेकडो स्तूप सुस्थितीत असल्याचे स्वतः पाहिल्याचे कबूल करतो. परंतु आज केवळ सांची व भारहूत येथील स्तूपाचे अवशेष आपणास प्राप्त झाले आहेत. मौर्यकाळात बौद्ध अनुयायी मूर्ती ऐवजी स्मारक पूजेला महत्व दिले. गौतम बुद्धांचे शारीरिक अवशेष त्यांच्या वस्तू जतन करून ठेवल्या. गौतम बुद्धांच्या जीवनात_जे जे_प्रसंग घडले त्याठिकाणी लहान मोठे स्मारके उभारली.

माती विटा व दगडांनी बांधलेला ढिगारा हे स्तूपाचे सुरुवातीचे स्वरूप होते. या स्तूपास स्मारक रूप वस्तू व महापुरुषांच्या शरीराचे अवशेष ठेवण्यात येत असत. स्तूपाची पूजा करण्यात येत असे. त्यास अंड म्हणत. ढिगाऱ्याच्या माथ्यावर चौरस कट्टा असे त्याला 'हर्मिका' म्हणत. त्याच्या भोवती कठडा (वेदिका) असे. त्याच्या डोक्यावर एका खांबावर (यष्टी) छत्रावली उभारली. पूजेसाठी स्तूपाला प्रदक्षिणा घालण्यात येई. स्तूपा भोवती उंच कठडा असे कठड्यालाच प्रदक्षिणा पथ म्हणत असत. कठड्याच्या चार दिशांना चार मोठे दरवाजे असत. तेच स्तूपाचे प्रवेशद्वार असत. तोरणांनी ते सजविले जात असून स्तूपाजवळ ध्वज स्तंभ ही उभारण्यात येई.

सांची-

सम्राट अशोकाने बांधलेला सांची स्तूप जगप्रसिद्ध आहे. या स्तूपाचा व्यास १२११/२ फूट (३६६मीटर) व उंची ७७१/२ फूट (१६१/२) होती. स्तूपाच्या शिखरावर चौकोनी हर्मिका असून त्यामध्ये एक छत्र असे स्तूपाच्या भोवती प्रदक्षिणा पथ असून त्याच्या भोवती वेदिका कला आहे. वेदिकेच्या चार दिशेला चार मोठे प्रवेशद्वार आहेत. हे प्रवेशद्वार कलाकृतींनी सुसज्ज आहेत. स्तूपाला दोन प्रदक्षिणा आहेत. एक प्रदक्षिणा पथ जमिनीला लागून होतात. तर दुसरा स्तूप अकरा फूट उंचीचा होता. शृंगकाळात याकलांचा आकार वाढविण्यात आला. कला कृतीतून घडविलेले घटक जगाची प्रतिकृती समजली जाते.

भरहूत –

मध्यप्रदेशातील सतना जिल्ह्यातील सोळा मीटर अंतरावर भरहूत स्तूप सम्राट अशोकाने बांधला आहे. दगड, विटा, माती, लाकूड इ. वापर स्तूप बांधण्यासाठी केला जात असे. दक्षिणेतील नागार्जुन कोंडा हे नाव कृष्णानदीच्या काठावर वसलेले आहे. या ठिकाणी विराट मौर्य काळात स्तूप बांधण्यात आले. हे दोन्ही स्तूपसांची स्तूपा सारखे दिसून येतात.

अमरावती –

आंध्रप्रदेशातील गुंटूर जिल्ह्यातील अमरावती हे गाव इ. स. पू. तिसऱ्या शतकात अमरावती स्थळ बौद्धस्तूप बौद्ध धम्मकेंद्र आणि शिल्पकलेसाठी प्रसिद्ध आहे. धान्यकट हे दक्षिण भागातील बुद्धधम्माचे एक मोठे केंद्र आहे, इ. स. पू. व इ. सनानंतर मध्ययुगीन काळापर्यंत धान्यकटक हे शिक्षण, व्यापार, प्रशासन शिल्पकला इत्यादीसाठी प्रसिद्ध होते. अमरावती परिसरात बौद्धस्तूपाच्या परिसरात शिल्पे व अवशेष मिळाले आहेत. स्तूप संगमरवरी दगडांनी आच्छादलेले आहेत. त्याचे दोन प्रकार आहेत. एक भाग प्राचीन असून जमिनीपासूनची उंची ३१ १/२ ते चार मीटर इतकी होती. सर्व प्रकारच्या संगमरवरी दगडावर उठावदार नक्षीकाम केलेले आढळते. स्तूपाचा व्यास ४९ मी व अतील कठड्याचा परिघ १५८ मीटर होतात. बाहेरचा परिघ २४५ इतका होता. कठड्याच्या पासून रूंद शिल्पे कोरलेली आहेत. ज्यो त्यावर पशुपक्षी प्राण्याची चित्रे कोरली आहेत.

धौली स्तूप –

ओरिसा राज्यातील भुवनेश्वर राजधानी पासून दक्षिणेला पंधरा किलोमीटर अंतरावर धौली स्तूप बांधला आहे. भारताच्या विविध भागात अशोकाने स्तूप बांधले. धौली स्तूप असाच मातीच्या ढिगाऱ्या प्रमाणे त्याचे प्रारंभिक स्वरूप होते. पुढे वेगवेगळ्या राजवाटीत स्तूपाचे बांधकाम करण्यात आले. आज सुद्धा तो सुस्थितीत पहावयास मिळतो. पांढऱ्या रंगाचा वापर केला असून शंभर पायऱ्या त्याच्या रंगविल्या आहेत. शृंगवगुप्त राजवटीमध्ये भारताची अलंकार व पुनर्बांधणी करण्यात आली. स्तूपाच्या कठड्यास खांबाचा आधार दिलेला असून स्तूपास चार ही बाजूस प्रवेशद्वार आहेत. हा शांती स्तूप नावाने ओळखला जातो. २५ फूट लांब व २० फूट उंचीचा शिलालेख मिळतो. किट्टोया संशोधकाने इ. स. १८३७ मध्ये याचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला. येथील शिलालेखात ब्राम्ही, पाली भाषेतील राजाज्ञा कोरलेल्या आहेत. इंग्रजी, हिंदी व ओरिसा भाषेत त्यांनी भाषांतर केलेले आढळते धौलीच्या जवळ उदयगिरी, खंडगिरी लेण्या आढळतात.

बौद्ध स्तूप –

(कंदहार) महाराष्ट्रातील नांदेड जिल्ह्यातील कंदहार हे नगर असून प्राचीन नगरापैकी एक गणले जाते. राष्ट्रकूट राजा कृष्ण पहिला याने इ. स. ७५८ मध्ये याला राजधानीचा दर्जा दिला. कंदहार व इतर परिसरात मूर्ती शिल्प, मंदिर स्थापत्य, पुरातत्वीय अवशेष आढळून आले आहेत. पुरातत्वीय दृष्टीने कंदहारला खूप महत्त्व आहे. कमळ, घोडा, हत्ती, वज्रासन, बोधिवृक्ष, गंधकुटी, भिक्षापात्र, धर्मचक्र, प्रभामंडळ, त्रिरत्नस्तूप, पदचिन्ह इ. बुद्धांची प्रतिके होती. प्रथम मौर्य राजांनी व नंतर सातवाहनांनी स्तूप बांधण्यास सुरुवात केली. खंडीत असलेली अशोकाची सहा फूट उंचीची मूर्ती मिळाली आहे. कंदहार, बाळांतवाडी, मानसपूरी, दत्तटेकडी, विजयगड, इत्यादी ठिकाणी बौद्ध स्तूपाचे अवशेष मिळाले आहेत. कंदहार, मेरठ ही सुप्रसिद्ध ठिकाणे होती.

मानसपूरी -

कंदहारच्या पूर्वेस मानसपूरी नावाचे खेडेगाव असून याठिकाणी बरेच पुरातत्वीय अवशेष आढळतात. क्षेत्रपाल मंदिर याच गावात आहे. १९८२ च्या उत्खननात त्याचे अवशेष मिळाले आहेत. सारनाथ कला परंपरेतील धम्मचक्र प्रवर्तन मुद्रेतील बुद्ध मूर्ती मिळते. स्तूप बांधण्यासाठी दगड, माती, विटा इ. चा वापर केला जात असत.

बुद्ध टेकडी –

कंदहार घोडज उजव्या बाजूस चारणमुनी नावाचा माळ असून यामाळा लगतच एक माळटेकडी आहे, ती बुद्ध टेकडी नावाने ओळखली जाते.

विजयगड –

कंदहार जवळील माळटेकडी लगत मोठा डोंगर आहे. या ठिकाणी बौद्ध विहाराचे अवशेष पहावयास मिळतात. या विकारात शिलवंत (शिलमनी) नावाचा बौद्ध भिक्खू वास्तव्य करित होता. बांगलादेशाच्या विजयाचे प्रतिक म्हणून डोंगरात स्मारक उभारण्यात आले. हा स्तूप साठ फूट व्यासाचा असून मोठा प्रदक्षिणा पथ आणि चार दिशांना तोरणांनी सजविलेले चार प्रवेशद्वारे होती दगड, माती व विटांचा उपयोग स्तूप बांधण्यासाठी केला जात असत. या स्तूपाच्या वेदिकेचे अतिल प्रदक्षिणा पथाचे भग्नावशेष १९९१ पर्यंत पहावयास मिळतात.

कंदहार या नगरात प्राचीन बौद्ध संस्थेला मोठा वारसा लाभलेला आहे. बौद्ध स्तूप विहार आणि बौद्धमूर्ती शिल्पाचे अवशेष हा वास्तविक पुरावा आहे. भारतात प्राचीन स्थापत्य कलेची केंद्रे अमरावती, सांची, भरपूर, सारनाथ होती. सारनाथ कला परंपरेमुळे शक्य झाले. सारनाथ येथे आठ विहार, तीन टनांच्या व धम्मचक्र प्रवर्तन मुद्रेतील बुद्धमूर्ती मिळाल्या आहेत. कंदहार येथे ही अशाच प्रकारच्या सात बौद्धस्तूप, धम्मचक्र प्रवर्तन मुद्रेतील बुद्धमूर्ती मिळाली. स्तंभ हे मौर्य कलेचे सर्वोत्कृष्ट नमुने आहेत. बौद्धधर्माच्या प्रचारासाठी अशोकाने गौतम बुद्धांच्या जीवनातील अनेक प्रसंग रेखाटले आहेत. त्याठिकाणी स्तंभ उभारले आहेत. भारतात स्तंभ उभारण्याची कला अशोकाच्या काळात सुरू झाली. दुर्मिळ वस्तू पासून राजगृहा पर्यंत स्तंभ उभारले. चैत्य वस्तूपा समोर स्तंभ उभारले. भरहूत, सांची, वैराट अमरावती नागार्जुन कोंडा येथील स्तूपा समोर व कार्ले येथील चैत्यासमोर स्तंभ उभारले गेले. स्तंभ एकाच दगडात तयार केलेले असत. या स्तंभात अशोकाच्या बौद्ध धर्मासंबंधी राजाचे आदेश कोरले. चुणारखाणीतून लाल दगडाचा स्तंभ बनविण्यासाठी केला जात होता. वीस स्तंभ उभारले असून तिची उंची ४० तर ५० फूट इतकी असून त्याचे वजन साधारण ५० टन इतके होते. दिल्ली, मेरठ व मध्य भारतात रांची पासून नेपाळच्या सीमेपर्यंत अत्यंत विस्तृत क्षेत्रात अशोकाचे तेरा स्तंभ आढळून येतात. दगडी स्तंभाचे तीन प्रकार पडतात. १ स्तंभाचा जमीनीत गाढून गेलेला भाग २ जमिनीच्या वरचा व शीर्षाच्या खालचा म्हणजे स्तंभ मधला दांडा. ३ स्तंभाचा सर्वात वरचा भाग म्हणजे शीर्ष. शीर्षावर उलटे कमळाचे फूल असते. कमळाच्या वरील वृषाली भागात गरूड, सिंह, घोडा, बैल, धम्मचक्र ही वृषभ या पशूंची आकृती कोरली आहे. या सजीव वाटतात. बुध्दीच्या संबंधित चित्रे असल्याचे दिसतात. अशोकाने अखंड पाषाणातून स्तंभ बनविले. ते तळाला दंड गोलाकार असत. व टोकाला निमुळते होत जात. स्तंभाचा शिरोभाग तांब्याच्या खुंटीने जोडलेला असे. यामध्ये स्तंभ शीर्ष, पाटा, ध्वज याचा समावेश असे. लौरिया नंदनगढ, रूम्रदेई, सांची व सारनाथ स्तंभ कलेच्या दृष्टीने उलेखनीय आहेत.

सम्राट अशोकाने डोंगर कोरून लेणी तयार केली. हेच काम नातू दशरथाचे पुढे चालू ठेवले. बौद्धधर्माच्या प्रसारासाठी बौद्ध भिक्खूना भटकंती करावी लागे. एकान्तात रहाता यावे म्हणून चैत्य विहार, शैलगृहे तयार केली. बिहार राज्यातील गये येथे फलगूनदीच्या डाव्या किनारी मोठा पाहाड आहे या पाहाडालाच बाराबर पाहाड म्हणून ओळखला जातो. या पाहाडात अशोक व दशरथ यांनी त्या शिलालेखाचा लांबी लांब ३० ते ४० फूट आहे. या लेण्याचे दरवाजे चमकदार असून सात लेण्या कोरल्या आहेत त्या लेणी ची लांबी तीस ते चाळीस फूट आहे. त्याचे दरवाजे चमकदार असून आरशा प्रमाणे चकचकीत आहेत. या लेणी शैलगृह म्हणून ओळखले जातात. सीता मढी राजगीर जवळच्या टेकड्या इत्यादी शैलगृहे मौर्य काळातील असावीत.

बाराबर लेणी –

गये जवळील बाराबर टेकड्यावर लेण्या सुदामादरीया नावाने ओळखली जाते. ही सर्वात प्राचीन लेणी असून अशोकाच्या काळातील बाराव्या वर्षी तयार केली. नागार्जुन लेणी गये पासून सोळा कि. मी अंतरावर दशरथाचे ही गुहा बनविण्यात आली. प्राचीन भारतात मूर्ती कला शिल्प स्थापत्य कला यांना खूप महत्त्व आहे.

कलाकार आपल्या शैलीतून वेगवेगळ्या राजवटीच्या काळातील मूर्ती शिल्पचित्रे साकारत असतो शिल्पकला भारतीय परंपरेचे उत्कृष्ट नमुना आहे.

संदर्भसूची

- १ अनिल करावे, भारतीय कला आणि वास्तुकला, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव.
- २ मोरवंचीकर, सातवाहन महाराष्ट्र, रामटेक पब्लिकेशन पुणे.
- ३ अनिल करावे, साबळे विजय, भारतीय कलेचा इतिहास, कल्पना पब्लिकेशन नांदेड.
- ४.आर.सी. मुजुमदार, एन्संट इंडिया दिल्ली मोतीलाल बनारसीदास, १९७१

दलित साहित्य संकल्पना व प्रेरणा

प्रा . कु . अंजली राजाराम माने
सहाय्यक प्राध्यापक मराठी विभाग
एस . बी . आर . कॉलेज म्हसवड
ता . माण जि . सातारा ४१५५०९
मो . नं . : ९०२८३५९६३८

Email:- anjalimane261977@gmail.com

१ . प्रास्ताविक :

साठोत्तर मराठी साहित्यातील दलित साहित्य हा प्रवाह उल्लेखनीय मानला जातो . स्वातंत्रोत्तर काळात शिक्षणाचा झालेला प्रसार समाज परिवर्तनाच्या चळवळींना मिळालेली गती यामुळे विविध जाती जमातीतील व्यक्ती लिहू लागल्या . यातुनच दलित साहित्या सारखा प्रवाह उदयास आला .

२ . दलित साहित्याच्या संकल्पना :

दलित साहित्याच्या निर्मितीच्या मुळाशी डॉ . बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कार्य विचार व तत्वज्ञान आहे . बाबासाहेब आंबेडकरांनी जे विविध लढे दिले त्यात महाडचा सत्याग्रह काळाराम मंदिराचा सत्याग्रह धर्मांतर मुकनायक बहिष्कृत भारत मधील लिखाण राज्यघटनेचे लेखन गोलमेज परिषदेतील सहभाग व राखीव जागांची तरतूद यामुळे दलित समाजामध्ये आत्मभाव नवचैतन्य लढवय्येपणा निर्माण झाला ते आपल्या हक्कांसाठी जागृत झाले . आपल्यावर होत असलेल्या अन्यायाची अत्याचाराची त्यांना जाणीव झाली . या अन्याया विरुद्ध व अत्याचारा विरुद्ध चीड संताप निर्माण होवू लागला . तोच संताप व चिड ते साहित्याच्या माध्यमातून व्यक्त करू लागले . म्हणूनच दलित साहित्यात आपल्याला चीड संताप विद्रोह नकार व वेदना दिसून येतात . दलित साहित्य हे समाजातील अन्याय शोषण विषमता या विरुद्ध ते बंड पुकारते . लोकशाही स्वातंत्र्य समता बंधूता मानवतावाद या मानवी मुल्यांचा आग्रह धरते . दलित साहित्य हे समाजाशी व क्षेष्ट अशा मानवी मुल्यांशी बांधिलकी जपणारे साहित्य आहे .

दलित हा शब्द जाती व्यवस्थेच्या अनुषंगाने वापरला गेला . चार्तुर्वर्ण्यवस्थेला नकार देवून समताधिष्ठीत समाजाची मांडणी करणे हे दलित साहित्यामध्ये केंद्रस्थानी मानले गेले .

३ . दलित साहित्याच्या व्याख्या :

“डॉ. आंबेडकरांच्या तत्वज्ञानातून प्रेरणा घेवून लिहिलेले साहित्य ते दलित साहित्य (गंगाधर पानतवणे) “दलित जीवनाचे दर्शन घडविणारे दलितांच्या भावना व विचार प्रकट करणारे दलितांनीच लिहिलेले साहित्य ते दलित साहित्य होय” (त्र. वि. सरदेशमुख)

“डॉ. आंबेडकरी विचार आत्मसात केल्यामुळे प्राप्त होणाऱ्या जीवनविषयक दृष्टिकोनाद्वारे स्वतःला व स्वतःभोवतीच्या वास्तवाला जाणून घेण्याच्या उत्कट इच्छाशक्तीचा शब्दरूप अविष्कार म्हणजे दलित साहित्य होय (ग्रामीण दलित व स्त्रीवादी साहित्य यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ)

४ . दलित जाणीव म्हणजे काय :

दलित जाणीव ही जीवनाच्या परिवर्तनाचा विचार आहे . सामाजिक बांधिलकी आत्मभान आत्मशोध नकार वेदना विद्रोह परिवर्तन वाद जातीव्यवस्थेला कडाडून विरोध हि दलित जाणिवेची वैशिष्ट्ये आहेत . म्हणूनच दलित जाणिवेतून दलित जीवनविषयक जे वाङ्मय निर्माण होते ते दलित वाङ्मय होय .

५ . दलित साहित्य निर्मिती मागील प्रेरणा :

बुद्ध तत्वज्ञान :

ज्या काळात बुद्धाने अनित्यवाद सापेक्षवादाचे तत्वज्ञान मांडले तो काळ कर्मठ विचारांचा होता . त्यामध्ये विज्ञानिष्ठा नव्हती असे असूनही प्रत्येक घटितामागे कार्यकारण असल्याचे बुद्धानी सांगितले विश्वात काहीच अविकारी चिरंतन स्वयंभू नाही असे सांगणे त्या काळात कितीतरी पटीने कितीकारक होते . बुद्धाच्या या कितीकारक विचारामुळे वर्णव्यवस्था आत्मा, ईश्वर, यज्ञ, मोक्ष, स्वर्ग, नरक यातल्या श्रद्धा संपल्या डॉ. बाबासाहेब आंबेकरांना बुद्ध तत्वज्ञान जवळचे वाटले यातून विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतीय समाज परिवर्तनाला वेग मिळाले . दलित साहित्यातून बुद्ध तत्वज्ञानाचा समतेचा अहिंसेचा शांतीचा आणि परिवर्तनाचा विचार अविष्कृत होत गेला .

फुले तत्वज्ञान :

डॉ. आंबेडकरांनी बुध्दानंतर ज्योतिबा फुले यांना गुरू मानले . धर्मरूढींच्या परंपरेत मनुष्य कोंडला गेला की तो पशुपातळीवर जातो . धार्मिक गुलामगीरीमुळे येणारे अज्ञान व त्यामुळे होणारी पिळवणुक फुले यांनी सांगितली जातीव्यवस्था ही मानव निर्मित आहे . सत्यधर्माची शिकवण दिली . चातुर्वण्यावर हल्ला त्यांनी चढविला . म्हणूनच ज्योतीबा फुले हे दलित साहित्य प्रेरणास्थानी मानले जातात .

आंबेडकरी तत्वज्ञान :

हिंदू धर्मातील विषमता ही भारतीय समाजाच्या प्रगती तील अडसर आहे . हा विचार या तत्वज्ञानात येतो . स्वातंत्र समता आणि बंधुता याद्वारे समाजाची बांधणी झाली पाहिजे . जात, धर्म, वंश, लिंगभेद, वर्णभेद यांचे समूळ उच्चाटन आणि व्यक्तीचे कर्तुत्व यांचा अंगीकार हा विचार हे तत्वज्ञान मांडते . मानवता आहिंसा फलप्रामाण्यवादी जाणीव आणि परिवर्तन यामध्ये मानवी समूह टिकू शकेल हा विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या तत्वविचारांत येतो आंबेडकर वाद सर्व प्रकारच्या गुलामीला आणि शोषणाला नाकारणारा आहे . दलित साहित्याला खरी उर्जा दिली ती आंबेडकरवादी तत्वज्ञानाने कणा मोडलेल्या माणसांमध्ये त्यामुळेच अस्मिता जागृत करणारे हे तत्वज्ञान दलिताच्या प्रेरणास्थानी मानले गेले .

६ . समारोप :

वेदना विद्रोह नकार व विज्ञाननिष्ठा ही दलित साहित्याची चतुःसुत्री आहे . सर्व माणसे समान आहेत . प्रत्येकाला मानवी अधिकार आहेत . धर्माच्या जातीच्या नावाखाली कोणीही कोणाचे शोषण करू शकत नाही तसे झाली तरतो अधर्मठरेल हा विचार दलित साहित्य देते .

७ . निष्कर्ष :

बुद्ध तत्वज्ञान फुले तत्वज्ञान आंबेडकरी तत्वज्ञान दलित साहित्य निर्मितीला पोषक ठरले .

संदर्भ ग्रंथ :

१ . दलित साहित्य वेतना आणि विद्रोह : डॉ . भालचंद्र फाडके

२ . दलित साहित्य प्रवाह व प्रक्रिया गो . म . कुलकर्णी

३ . दलित साहित्य आजचे स्ती विज्ञान बाबुराव बागुळ

४ . दलित साहित्य दिशा व दिशांतर : प्रा . दत्ता भगत प्रकाशन : मेहता प्रकाशन पुणे

आवृत्ती : द्वितीय १९८४

५ . ग्रामिल दलित व स्त्रीवादी साहित्या : दत्ता भगत यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ नाशिक

६ . साठोत्तर मराठी वाड : मयातील प्रवाह डॉ . शरणकुमार लिंबोळे दिलीपराज प्रकाशन पुणे

२००७

वैश्वीकरण और हिंदी भाषा

डॉ. नारायण बागुल

अध्यक्ष, हिंदी विभाग, वसंतराव नाईक महाविद्यालय, मुरुड जंजीरा 402401 (महा.)

वैश्वीकरणसे आशय संपूर्ण विश्वका परस्पर सहयोग एवं समन्वयसे एक बाजारके रूपमें कार्य करनेसे हैं। वैश्वीकरणकी प्रक्रियाके अन्तर्गत वस्तुओं और सेवाओं के एक देशसे दूसरे देश में आने और जानेकी अवरोधोंको समाप्त कर दिया जाता है। इससे संपूर्ण विश्वमें बाजार शक्तियां स्वतंत्र रूपसे कार्य करने लगती हैं और परिणाम स्वरूप वस्तुओं की किंमत सभी देशोंमें लगभग समान हो जाती हैं। इस प्रकार वैश्वीकरण के परिणाम स्वरूप संपूर्ण विश्वके बाजारोंका एकीकरण हो जाता है। वैश्वीकरणका शाब्दिक अर्थ स्थानीय या क्षेत्रीय वस्तुओं या घटनाओं के विश्व स्तरपर रूपांतरण की प्रक्रिया है। इसे एक ऐसी प्रक्रिया का वर्णन करने के लिए भी प्रयुक्त किया जा सकता है जिसके द्वारा पूरे विश्वके लोग मिलकर एक समाज बनाते हैं तथा एक साथ कार्य करते हैं। यह प्रक्रिया आर्थिक, तकनीकी सामाजिक और राजनीतिक ताकतों का एक संयोजन है। वैश्वीकरण शब्द अंग्रेजीके ग्लोबलायजेशन का हिंदी रूपांतर है जिसके लिए भूमंडलीकरण शब्दका भी प्रयोग किया जा सकता है। आज वैश्वीकरण और हिंदी भाषा की बातकी तो यह वास्तव सामने आता है कि भारत की आबादी का आधिकाधिक मात्रा में हिंदी बोलती और समझती है।

हम सभी जानते हैं कि भाषा अभिव्यक्तिका सशक्त माध्यम है जिसकी उपयोगिता तभी सिद्ध होती है जब वह सरल और बोधगम्य हो। आज हिंदी भारत की एक मात्र प्रमुख भाषा है, जो केवल भारत में ही नहीं भारत के बाहर विश्वके अनेक देशोंमें बोली और समझी जाती है। विदेशों में सौसे अधिक विश्वविद्यालयों में हिंदी का अध्ययन अध्यापन किया जाता है। साहित्यकी दृष्टिसे देखा जाये तो एशिया के सभी देशोंमें सर्वाधिक पाठक हिंदी भाषा तथा साहित्यके हैं। कहानी, कविता, नाटक, संस्मरण एवं ज्ञान-विज्ञान की सबसे जादा किताबें हिंदी भाषामें ही छपती हैं। प्रयोगकर्ताओं की दृष्टिसे हिंदी आज विश्वकी दो प्रमुख भाषाओं मेंसे एक है। सर्वेक्षण यह बताता है कि विश्वमें चीनी भाषा के बाद हिंदी का ही दूसरा स्थान है। हिंदी भाषा के वैश्वीकरण के संदर्भ में यह कहना भी उचित है कि देशके समूचे विकासके लिए नये ज्ञानका जनभाषा में उपलब्ध होना बहुत आवश्यक है। हिंदीका महत्व केवल राजभाषा और राष्ट्रभाषा तक सीमित नहीं है बल्कि वह जन भाषाके रूपमें राजकर रही है क्योंकि हिंदी साक्षरों तथा निरक्षरों की भी संपर्क भाषा है। अर्थात् भारतकी सर्वाधिक प्रयोग में आनेवाली हिंदी भाषा बहुतायतमें बोली जाती है।

आज हिंदी भाषा बाजार और व्यापार की भाषा बन गयी है। कोई भी बड़ी विदेशी कंपनी हिंदी जाने बिना व्यापार नहीं कर सकती, अपने उत्पादके प्रचार प्रसार, पैकिंग, गुणवत्ता आदि के लिए हिंदी भाषाको अपनाना बहुराष्ट्रीय कंपनियों की विवशता है और उनकी यही विवशता हिंदी भाषा के सशक्त तथा वैश्विक होने का प्रमाण है। आज हिंदी भाषाका सौभाग्य है कि बाजारवाद की विविध प्रायोजक शक्तियां उसके साथ है यही कारण है कि विदेशोंमें हिंदी चैनलोंकी बढ़ती मांग श्रोताओं तथा दर्शकों की बढ़ती संख्या सिद्ध करती है कि हिंदी भाषाका वैश्वीकरण होता जा रहा है। दूसरी बात यहभी है कि जनसंचार के विविध माध्यमों द्वारा हिंदी भाषाका व्यापक प्रचार प्रसार हो रहा है, परिणामतः हिंदी का वैश्विक क्षितिज बढ़ता जा रहा है। भारतकी सांस्कृतिक, सामाजिक, भाषात्मक एकात्मकता को एकता के धागेमें पिरोनेका कार्य करने वाली हिंदी एक मात्र भाषा है जो अपने बलबूतेपर भारत में ही नहीं बल्कि विदेशोंमें भी प्रयुक्त होने लगी है तथा दुनियाकी एक श्रेष्ठ भाषा का दर्जा प्राप्तकर चुकी है।

वैश्वीकरण के दौर में आज हमें चारों ओर सूचना प्रौद्योगिकी का शोर सुनाई दे रहा है। इस सूचना प्रौद्योगिकी क्रांतिने सभी भाषाओं को प्रभावित किया जिसमें हिंदी प्रथम स्थान पर हैं। आज उपग्रह, चैनल, कम्प्यूटर, इंटरनेट रेडियो, दूरदर्शन, पत्र-पत्रिका आदि संचार माध्यमोंमें हिंदी का सर्वथा अलग अलग रूप दिखाई देता हैं। आज वैश्वीकरण के युगमें हिंदी भाषाकी अंतरराष्ट्रीय स्तरपर जो पहचान बनी हुई है उसके लिए हमारे देश संचार माध्यम और आधुनिक प्रौद्योगिकी पुरक सिद्ध हुई है। हिंदी भाषा को जानने समझने वालों की संख्या देखते हुए विदेशी कंपनियोंने अपने उत्पादको बेचनेके लिए अंग्रेजीके स्थानपर हिंदीको अपना लिया है। उन्होंने अपने उत्पादित वस्तुओं का विज्ञापन हिंदीमें देकर उसमें अंग्रेजी शब्दोंको मिलाना शुरू कर दिया है जिसके कारण हिंदी भाषामें अंग्रेजीके बहुत शब्दोंका आगमन हो कर हिंदी भाषा अंतरराष्ट्रीय स्तरपर चमकने लगी है। यह कोई अतिशयोक्ति नहीं होगी किसभी संचार माध्यमोंकी भाषा हिंदी है। आज संचार माध्यमों में जिस हिंदी भाषाका प्रयोग हो रहा है वह हिंदी का प्रयोजन मूलक रूप है। हिंदीके इस रूपने काफी हदतक अपना विकास किया है।

सूचना प्रौद्योगिकीके चलते हिंदी भाषा में नयेनये सॉफ्टवेयरतथ नयेनये तकनीक विकसित हो रहे हैं। कम्प्यूटर, इंटरनेट आदि के प्रयोगके कारण शीघ्र ही हिंदी भाषा अंतरराष्ट्रीय पटलपर प्रतिष्ठित होकर विश्वभाषा के रूपमें स्वीकृत हो जायेगी इसमें कोई संदेह नहीं। सूचना प्रौद्योगिकी के क्षेत्रमें हिंदी प्रयोग ज्योंज्यों बढ़ेगा त्योंत्यों हिंदी भाषाका स्वरूप आधुनिक होता चला जायेगा और भविष्यमें हिंदी न केवल भारतकी बल्कि विश्वकी प्रमुख भाषा बनेगी। सूचना प्रौद्योगिकी क्रांतिसे हम विश्वके एक कोनेसे दूसरे कोनेमें आसानीसे संपर्क स्थापित कर सकते हैं। नयेनये अनुसंधान एवं ज्ञानका विस्तृत क्षेत्र किसी एक देशतक सीमित नहीं रहता बल्कि अनुवाद के माध्यम से विश्वके कोनेकोने में पहुंच जाता है। आज व्यापार, पर्यटन, उद्योग, चिकित्सा, साहित्य तथा सांस्कृतिका विकास जितनी तेजी हो रहा है उतनी तेजीसे अनुवादकी आवश्यकता महसूस की जा रही है। विश्वकी कालजयी रचनाएँ एक देशसे दूसरे देशोंमें मूल भाषामें अथवा विभिन्न भाषाओं में अनुदित होकर जनमानस तक पहुंचती हैं। अनुवाद द्वारा हिंदी काब। हद साहित्य विश्वके कोनेकोने तक पहुंचा है तथा विश्वभर में फैला है। आज विश्व सांस्कृतिका संक्रमण कालसे गुजर रही है, इस संक्रमण प्रक्रियाको निरंतर जारी रखना और सांस्कृतिक आदान प्रदान का महत्वपूर्ण कार्य अनुवाद के माध्यमसे हो रहा है तथा हिंदीमें नये नये शब्दोंका प्रयोग होकर शब्द संपदा में वृद्धि हो रही है। भाषा संवर्धन, वैचारिक मिलन तथा साहित्यिक सांस्कृतिक आदान प्रदान के लिए अनुवाद एक सहायक विधाके रूपमें भूमिका निभा रही है।

वस्तुतः आज सूचना प्रौद्योगिकीके क्षेत्रमें ज्योंज्यों नवीनतम तकनीक आगमन हो रहा है, अंग्रेजीका वर्चस्व समाप्त होकर अन्य भाषाओं के साथ हिंदीका वर्चस्व बढ़ रहा है। सोशल मीडिया के गतिशील होने तथा कम्प्यूटर, लैपटॉप, मोबाइल आदि उपकरणों में देवनागरी लिपि लिखनेकी सुविधाने हिंदी के व्यापक प्रचारप्रसार में मदद मिल रही है। भाषा विज्ञानके अनुसार किसीभी भाषाका विकास उसके प्रयोगकर्ताओंपर निर्भर करता है। हिंदीके हिंदीके माध्यमसे उपभोक्ताओं तक पहुंच रही है साथ ऐसा ही हुआ है, बहुराष्ट्रीय कंपनियां, फेसबुक, ट्विटर ब्लाॅग आदिके द्वारा पहुंच रही है। कला जगतमें ब्लाग लिखने के लिए हिंदी को अपनाया जा रहा है। मनुष्य अपनी भाषामें ही संवाद करना पसंद करता है जिससे हिंदीका महत्व अधिकाधिक अपने आप बढ़ रहा है। फिल्मजगतसे भी हिंदीको वैश्विक स्तरपर सम्मान प्राप्त हो रहा है आज अनेक फिल्मकार भारतही नहीं युरोप, अमरिका और खाडी देशोंके अपने दर्शकोंको ध्यानमें रखकर फिल्में बना रहे हैं और हिंदी सिनेमा आस्कर तक पहुँच रहा है इसीके परिणाम स्वरूप हिंदी की लोकप्रियता तथा व्यावहारिकता में वृद्धि हो रही है। किसीभी भाषाके वैश्विक स्वरूपको जाननेके

लिए यह आवश्यक है कि विश्वमें उसे कितने लोग प्रयोग में लाते हैं। आज हम देखते हैं कि भारतके पड़ोसी देशोंमें हिंदी बोलनेवालों संख्या पर्याप्त हैं। नेपाल में 53 प्रतिशत हिंदी भाषा बोली जाती है इसके अलावा भारतीय मूलके लोग अमरीका, युरोप, आस्ट्रेलिया या आफ्रिका चाहे कहींभी बसे हो हिंदी बोलते और समझते हैं। मूलतः हिंदी भाषा विदेशोंमें संपर्क भाषाके रूपमें प्रयोग की जाती है। किसीभी भाषाकी सामाजिक प्रतिष्ठा उसके बोलने वालोंकी सामाजिक प्रतिष्ठासे जुड़ी होती है इसीका नतीजा है कि हिंदी आज भारतकी ही नहीं बल्कि विश्व भाषाका रूप ले चुकी है। सूचना प्रौद्योगिकीके कारण हिंदी भाषाका सृजनात्मक ढंगसे प्रभावशाली प्रयोग हो रहा है, जिससे विकासकी अनंत संभावनाएं नजर आ रही हैं। इस परिप्रेक्ष्यमें हिंदी भाषाका न केवल भूमंडलीय प्रचार प्रसार हुआ है बल्कि हिंदी भाषाकी ध्वनि संपूर्ण भूमंडलमें गुंजने लगी है।

निष्कर्षतः

वैश्वीकरणके परिप्रेक्ष्यमें हिंदी भाषाकी स्थितिके बारे इतना कहा जा सकता है कि वैश्वीकरणके युग में हिंदी भाषाका स्थान सर्वोपरि है। आज ऐसा कोई क्षेत्र अछूता नहीं है जहां हिंदी की पहुंच नहो। सरकारी योजनायें जनता तक पहुंचाने के लिए तथा जनता को विस्तारसे जानकारी देने हेतु सोशल मीडियापर कई ऐप उपलब्ध है, जो हिंदी के है। इनके अतिरिक्त रेल्वे, बैंकों, बीमा कंपनियों डाकघर आदि विभागों के ऐप सोशल मीडिया पर मौजूद हैं और इनका उपयोग करनेके लिए हिंदी भाषा सक्षम बनपडी है तथा सफल भारत वर्षके निर्माण में सहायक सिद्ध हुई है।

संदर्भ-

- 1 सूचना प्रौद्योगिकी, सोशल मीडिया और डिजिटल इंडिया- डॉ. अमरीस सिन्हा
- 2 वर्तमान परिप्रेक्ष्यमें भारतीय भाषा तथा साहित्य – प्रो. डॉ. माधव सोनटक्के / डॉ. हनमंतराव पाटील
- 3 आधुनिक हिंदी साहित्यके विविध परिदृश्य- डॉ. माजीद काजी
- 4 वैश्वीकरणके परिप्रेक्ष्यमें भाषा और साहित्य- डॉ. माधव सोनटक्के / डॉ. आंबादास देशमुख

i पृष्ठ संख्या 16

ii वही पृष्ठ संख्या 24

iii वही पृष्ठ संख्या 24

iv वही पृष्ठ संख्या 26

v वही पृष्ठ संख्या 41

vi वही पृष्ठ संख्या 51

vii वही पृष्ठ संख्या 52

viii वही पृष्ठ संख्या 63

ix वही पृष्ठ संख्या 63

x वही पृष्ठ संख्या 68

लिए यह आवश्यक है कि विश्वमें उसे कितने लोग प्रयोग में लाते हैं। आज हम देखते हैं कि भारतके पड़ोसी देशोंमें हिंदी बोलनेवालों संख्या पर्याप्त हैं। नेपाल में 53 प्रतिशत हिंदी भाषा बोली जाती है इसके अलावा भारतीय मूलके लोग अमरीका, युरोप, आस्ट्रेलिया या आफ्रिका चाहे कहींभी बसे हो हिंदी बोलते और समझते हैं। मूलतः हिंदी भाषा विदेशोंमें संपर्क भाषाके रूपमें प्रयोग की जाती है। किसीभी भाषाकी सामाजिक प्रतिष्ठा उसके बोलने वालोंकी सामाजिक प्रतिष्ठासे जुडी होती है इसीका नतीजा है कि हिंदी आज भारतकी ही नहीं बल्कि विश्व भाषाका रूप ले चुकी है। सूचना प्रौद्योगिकीके कारण हिंदी भाषाका सृजनात्मक ढंगसे प्रभावशाली प्रयोग हो रहा है, जिससे विकासकी अनंत संभावनाएं नजर आ रही हैं। इस परिप्रेक्ष्यमें हिंदी भाषाका न केवल भूमंडलीय प्रचार प्रसार हुआ है बल्कि हिंदी भाषाकी ध्वनि संपूर्ण भूमंडलमें गुंजने लगी है।

निष्कर्षतः

वैश्वीकरणके परिप्रेक्ष्यमें हिंदी भाषाकी स्थितिके बारे इतना कहा जा सकता है कि वैश्वीकरणके युग में हिंदी भाषाका स्थान सर्वोपरि है। आज ऐसा कोई क्षेत्र अछूता नहीं है जहां हिंदी की पहुंच नहो। सरकारी योजनायें जनता तक पहुंचाने के लिए तथा जनता को विस्तारसे जानकारी देने हेतु सोशल मीडियापर कई ऐप उपलब्ध है, जो हिंदी के है। इनके अतिरिक्त रेल्वे, बैंकों, बीमा कंपनियों डाकघर आदि विभागों के ऐप सोशल मीडिया पर मौजूद हैं और इनका उपयोग करनेके लिए हिंदी भाषा सक्षम बनपडी है तथा सफल भारत वर्षके निर्माण में सहायक सिद्ध हुई है।

संदर्भ-

- 1 सूचना प्रौद्योगिकी, सोशल मीडिया और डिजिटल इंडिया- डॉ. अमरीस सिन्हा
- 2 वर्तमान परिप्रेक्ष्यमें भारतीय भाषा तथा साहित्य – प्रो. डॉ. माधव सोनटक्के / डॉ. हनमंतराव पाटील
- 3 आधुनिक हिंदी साहित्यके विविध परिदृश्य- डॉ. माजीद काजी
- 4 वैश्वीकरणके परिप्रेक्ष्यमें भाषा और साहित्य- डॉ. माधव सोनटक्के / डॉ. आंबादास देशमुख

Importance and Comparative Study of Fundamental Rights and Directive Principles

Supriya S. Jadhav

(MSc, M.lib, NET) Ph.D. Research Student

(S.M. Dnyandeo Mohekar, Mahavidyalaya, Tq. Kalamb, Dist. Osmanabad (Dharashiva))

Introduction :

INDIA, a Union of States, is a Sovereign Socialist Secular Democratic Republic with a parliamentary system of government. The Republic is governed in terms of the Constitution, which was adopted by Constituent Assembly on 26 November 1949 and came into force on 26 January 1950. The Constitution which envisages parliamentary form of government is federal in structure with unitary features. The President of India is the Constitutional head of executive of the Union. Article 74(1) of the Constitution provides that there shall be a Council of Ministers with the Prime Minister as its head to aid and advise the President who shall in exercise of his functions, act in accordance with such advice. The real executive power thus vests in the Council of Ministers with the Prime Minister as its head. The Council of Ministers is collectively responsible to the House of the People (Lok Sabha). Similarly, in states, the Governor is the head of executive, but it is the Council of Ministers with the Chief Minister as its head in whom real executive power vests. The Council of Ministers of a state is collectively responsible to the Legislative Assembly of the state. The Constitution distributes legislative power between Parliament and state legislatures and provides for vesting of residual powers in Parliament. Power to amend the Constitution also vests in Parliament. The Constitution has provision for independence of Judiciary, Comptroller and Auditor-General, Public Service Commissions and Chief Election Commissioner.

Federal Features :

India is federal in structure but unitary in spirit. (a)It has a written Constitution which clearly distributes powers between the Centre and the Units. (b)Like all other federations, India possesses a Supreme Court which acts as the guardian of the Constitution, and is also authorized to decide disputes between the Centre and the Units.

Unitary Features :

The Indian Constitution has a distinctive unitary bias. Several provisions of the Constitution strengthen the Centre at the expense of the States. The Constitution, for example, provides for single citizenship, single integrated judiciary and unified administrative services. There is a large sphere of concurrent legislative power in addition to the long Union List. Residuary powers have been vested in the Centre. Again, subjects can be transferred from the State List to the Centre by the Rajya Sabha. The boundaries of the State units can be altered by Parliament. During an emergency, the government can assume a unitary character. The States do not possess sufficient sources of income. They depend upon the Centre for financial aid. Financial dependence always brings in its train dependence in policy and administration.

Citizenship :

India provides for a single citizenship and every person born in India on or after the commencement of the Constitution becomes natural citizen of India. A person loses his/her citizenship if he acquires a citizenship of foreign State or shows allegiance to it. Notwithstanding anything in article 5, a person who has migrated to the territory of India from the territory now

included in Pakistan shall be deemed to be a citizen of India at the commencement of this Constitution if- (a)he or either of his parents or any of his grand-parents was born in India as defined in the Government of India Act, 1935 (as originally enacted); and (b)(i)in the case where such person has so migrated before the nineteenth day of July, 1948, he has been ordinarily resident in the territory of India since the date of his migration, or (ii)in the case where such person has so migrated on or after the nineteenth day of July, 1948, he has been registered as a citizen of India by an officer appointed in that behalf by the Government of the Dominion of India on an application made by him therefore to such officer before the commencement of this Constitution in the form and manner prescribed by the Government; Provided that no person shall be so registered unless he has been resident in the territory of India for at least six months immediately preceding the date of his application.

Single Citizenship for Indians :

Though the Indian Constitution is federal and envisages a dual polity (Centre and states), it provides for only a single citizenship, that is, the Indian citizenship. The citizens in India owe allegiance only to the Union. There is no separate state citizenship, on the other hand, adopted the system of double citizenship. In USA, each person is not only a citizen of USA but also of the particular state to which he belongs. Thus, he owes allegiance to both and enjoys dual sets of rights, one set conferred by the national government and another by the state government. This system creates the problem of discrimination, that is, a state may discriminate in favour of its citizens in matters like right to vote, right to hold public offices, right to practice professions and so on. This problem is avoided in the system of single citizenship prevalent in India.

Fundamental Rights of Indians :

Part-III- Fundamental Rights is a chapter of rights contained in the Constitution of India. It guarantees civil liberties such that all Indians can lead their lives in peace and harmony as citizens of India. The Fundamental Rights are defined as basic human freedoms which every Indian citizen has the right to enjoy for a proper and harmonious development of personality. These rights universally apply to all citizens, irrespective of race, place of birth, religion, caste, creed, colour or Gender. They are enforceable by the courts, subject to certain restrictions. The Rights have their origins in many sources, including England's Bill of Rights, the United States Bill of Rights and France's Declaration of the Rights of Man. The Fundamental Rights are guaranteed by the Constitution to all persons without any discrimination. They uphold the equality of all individuals, the dignity of the individual, the larger public interest and unity of the nation. The Fundamental Rights are meant for promoting the ideal of political democracy. They prevent the establishment of an authoritarian and despotic rule in the country, and protects the liberties and freedoms of the people against the invasion by the State. They operate as limitations on the tyranny of the executive and arbitrary laws of the legislature. In short, they aim at establishing, 'a government of laws and not of men'. The Fundamental Rights are named so because they are guaranteed and protected by the Constitution, which is the fundamental law of the land. They are 'fundamental' also in the sense that they are most essential for the all-round development (material, intellectual, moral and spiritual) of the individuals. Originally, the Constitution provided for seven Fundamental Rights, (1)Right to equality (Articles 14-18), (2)Right to freedom (Articles 19-22), (3)Right against exploitation (Articles 23-24), (4)Right to freedom of religion (Articles 25-28), (5)Cultural and educational rights (Articles 29-30), (6)Right to property (Article 31), (7)Right to constitutional remedies (Article 32). However, the right to property was deleted from the list of Fundamental Rights by the 44th Amendment Act, 1978. It is made a legal

right under Article 300-A in Part-XII of the Constitution. So at present, there are only six Fundamental Rights.

Fundamental Duties of Indian Citizens :

Though the rights and duties of the Citizens are correlative and inseparable, the original Constitution contained only the fundamental rights and not the fundamental duties. In other words, the framers of the constitution did not feel it necessary to incorporate the fundamental duties of the citizens in the Constitution. However, they incorporated the duties of the State in the Constitution in the form of Directive Principles of State Policy. Later in 1976, the fundamental duties of citizens were added in the Constitution. In 2002, one more Fundamental duty was added. A new chapter dealing with the fundamental duties (10 in number but now 11 as per 86th constitution amendment) of Indian citizens was added by the 42nd Amendment. It shall be the duty of every citizen of India: (1)To abide by the constitution and respect its ideals and institutions, the National Flag and the National anthem; (2)To cherish and follow the noble ideals which inspired our national struggle for freedom; (3)To uphold and protect the sovereignty, unity and integrity of India; (4)To defend the country and render national service when called upon to do so; (5)To promote harmony and the spirit of common brotherhood amongst all the people of India transcending religious, linguistic and regional or sectional diversities, to renounce practices derogatory to the dignity of women; (6)To value and preserve the rich heritage of our composite culture; (7)To protect and improve the natural environment including forests, lake, rivers and wild life and to have compassion for living creatures; (8)To develop the scientific temper, humanism and the sprit of inquiry and reform; (9)To safeguard public property and to abjure violence; (10)To strive towards excellence in all spheres of individual and collective activity so that the nation constantly rises to higher levels of endeavour and achievement. (11)To provide opportunities for education to his child or, as the case may be, ward between the age of six and fourteen years. (12)The last Fundamental Duty [Article 51 A (11)] was added through the 86th Constitutional Amendment Act, 2002.

Directive Principles of State Policy :

One of the special features of the Indian constitution is that it contains not only positive laws but also prescription of some duties both of the state and the citizens. Part-IV of the constitution lays down the directive principles of state policy which, according to Article 37, may not be enforceable by any court but are 'fundamental to the governance of the country'. It is the duty of the state to apply these principles in making laws. The Directive Principles of State Policy are guidelines to the Central and State governments of India, to be kept in mind while framing laws and policies. These provisions, contained in Part-IV of the Constitution of India, are not enforceable by any court, but the principles laid down therein are considered fundamental in the governance of the country, making laws to establish a just society in the country. The Directive Principles of State Policy though not enforceable through a court of law are regarded as "fundamental in the governance of the country." They are merely instructions or directives issued to the legislatures and the executive authorities for the day-to-day administration of the country. The State is directly to promote the welfare of the people. To achieve this aim, the State (governmental authorities) should strive: (1)To provide adequate means of livelihood for all citizens. (2)To have fair distribution of wealth and material resources among all classes. (3)To ensure equal pay for equal work for men as well as for women. (4)To provide early childhood care and educations for all children until they complete the age of six years (substituted by 86th Amendment). (5)To provide work, education and public assistance during unemployment, old age, sickness, etc. (6)To improve public health. (7)To raise the

level of nutrition and standard of living. (8)To ensure just and humane conditions of work so as to offer full opportunity for enjoyment of leisure, and social and cultural progress. (8)To ensure just and humane conditions of work so as to offer full opportunity for enjoyment of leisure, and social and cultural progress. (9)To reduce the inequalities of income (10)To secure protection of child and adult labour against exploitation and moral and material abandonment. (11)To promote agriculture and animal husbandry; improving breed of cattle and preventing cow slaughter. (12)To protect monuments of historical and national importance. (13)To establish village panchayats and also to separate the judiciary from the executive. (14)To safeguard and promote the educational and economic interests of the Scheduled Castes and Scheduled Tribes. (15)To promote international peace and security, maintain just and honourable relations amongst nations and encourage the settlement of international disputes by arbitration.

Difference between Fundamental Rights and Directive Principles :

Fundamental rights are justiciable as they can be enforced legally by the courts if there is a violation. Directive principles are not justiciable as they can not be enforced by the courts if there is a violation. Part III of the Constitution of India contains the Fundamental rights guaranteed to the citizens of India. Articles 12-35 of the Constitution of India deal with Fundamental rights. Directive principles are written in Part 4 of the Constitution of India. They are given in Articles 36-51 of the Constitution of India. The basic rights that are guaranteed to the citizens by the Constitution of India are known as Fundamental rights. Directive principles of Indian Constitution are the guidelines to followed by the Government. While framing policies. Political democracy is established in India with the help of Fundamental rights given in the Constitution of India. Economic and social democracy is established with the help of Directive principles of the State policy. The welfare of each and every citizen is promoted through the Fundamental rights. The welfare of interred community is fostered with the help of Directive principles. As per the law violence of Fundamental rights is punishable. Violence of Directive principles is not a punishable Crime unlike Violence of Fundamental rights.

References :

1. DURGA DAS BASU, "CONSTITUTIONAL LAW OF INDIA" Prentice Hall of India Private Limited, New Delhi-110001. 1977.
2. Uma Kant Singh, "CSAT, Civil Services Aptitude Test, Special Indian Polity & Governance" ARIHANT PUBLICATIONS (INIDA) LIMITED, New Delhi.
3. M. LAXMIKANTH, "INDIAN POLITY (For Civil Services Examinations)" McGraw Hill Education (India) Private Limited, CHENNAI.
4. "INDIA 2011" Tsn Prints (India) Pvt. Ltd., New Delhi.
5. SHIBANI KINKAR CHAUBE, "The Making and Working of the Indian Constitution" NATIONAL BOOK TRUST, INDIA. First Edition : 2009.
6. Dr. LAL, JAIN & Dr. K.C. VASHISTHA, "UGC/NET/JRF/SET/ Teaching & Research Aptitude (GNENERAL PAPER-I)" UPKAR PRAKASHAN, AGRA-2.
7. Austin, G., "The Indian Constitution : Counter stone of a Nation" Clarendon Press, Oxford, 1968.
8. B.K. Nanda, "Political Cultural History of India" Arise Publishers, New Delhi, 2007.
9. K.S. Kohli, "Encyclopedia of India" Rohan Book Company, Delhi, 2006.